

વિશ્વ-સાહિત્ય અકાદમી ગ્રંથમાળા - ૧૫

જ્ઞાની ભક્તની પ્રતિભા

[જ્ઞાની કવિ શ્રી. રાયચંદભાઈ]

લેખક
મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

“મારા જીવન ઉપર જોડી છાપ પાડનાર આધુનિક મનુષ્યો ત્રણ છે :
રાયચંદભાઈએ તેમના જીવંત સંસર્ગથી, ટોલ્સ્ટોયે તેમના ‘વૈકુંઠ તારા
હૃદયમાં છે’ નામના પુસ્તકથી, ને રસ્કિને ‘અનહુ ખિસ લાસ્ટ’ - સર્વોદય
નામના પુસ્તકથી મને ચકિત કર્યો.”

— ગાંધીજી

પ્રકાશક

વિશ્વ-સાહિત્ય અકાદમી
સરદાર-પ્રિંગેડ હોલ, ૧૭૦, સત્યાગ્રહ છાવણી,
સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૧૫

વિશ્વ-સાહિત્ય અકાદમી ગ્રંથમાળા - ૧૫

જ્ઞાની ભક્તની પ્રતિભા

[જ્ઞાની કવિ શ્રી. રાયચંદભાઈ]

લેખક

મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

“મારી આધ્યાત્મિક બીડમાં હું તેમનો આશ્રય લેતો.”

— ગાંધીજી

પ્રકાશક

વિશ્વ-સાહિત્ય અકાદમી
સરદાર-ક્ષિત્રેડ હોલ, ૧૭૦, સત્યાગ્રહ છાવણી,
સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૧૫

મકાશિક :

ડૉ. રજનીકાન્ત જોશી

મંત્રી

વિશ્વ-સાહિત્ય અકાદમી

સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૧૫

મુદ્રક :

પુ. છા. પટેલ

પરિવાર પ્રેસ,

રાતરાણી-કૂલવાડી આશ્રમ, અમદાવાદ-૧૫

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૧૦૦૦

મુખ્ય વિદેતા :

નવજીવન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ-૧૪

અને

વિશ્વ-સાહિત્ય કિતાબ ઘર, સરદાર-બ્રિગેડ હોલ,

૧૭૦, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૧૫

ફોન : ૬૭૫૧૫૦૧ : ૬૭૪૬૫૭૮

કિં. રૂ. ૫૦.૦૦

૧૧, ઓક્ટોબર, ૧૯૯૬

શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ જન્મ-શતાબ્દી

પ્રકાશકીય નિવેદન

શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈએ ‘જ્ઞાની કવિ શ્રી. રાયચંદભાઈ’નું જીવનચરિત્ર લખવાનું શરૂ કરેલું. તે જીવનચરિત્ર લખવાનું તેમને શાથી જરૂરી લાગેલું, તેની એક નોંધ તેમણે ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જીવનબોધ’ નામની પુસ્તિકા તેમના સ્વ૦ મિત્ર મણિભાઈ વાઘજીભાઈ પટેલને નિમિત્તે ચાલતી ગ્રંથમાળાના મણકા તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવા વિચારેલી, તેની શરૂઆતમાં મૂકવા લખેલા નિવેદનનાં પાનાં અચાનક તેમના કાગળોમાંથી મળી આવ્યાં તે ઉપરથી જણાય છે.

ગાંધીજીનાં વાક્યો ટાંકીને તે લખાણની શરૂઆત થાય છે—

“મારી ઉપર ત્રણ પુરુષોએ ઊંડી છાપ પાડી છે : ટોલ્સ્ટોય, રસ્કિન અને રાયચંદભાઈ:— ટોલ્સ્ટોયની તેમના અમુક પુસ્તક (‘વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે.’) દ્વારા અને તેમની સાથેના થોડા પત્રવ્યવહારથી; રસ્કિનની તેના એક જ પુસ્તક ‘અન્ટુ ધિસ લાસ્ટ’થી જેનું ગુજરાતી નામ ‘સર્વોદય’ મેં રાખ્યું છે; અને રાયચંદભાઈની તેમની સાથેના ગાઢ પરિચયથી.

“હિંદુધર્મમાં મને શંકા પેદા થઈ તે સમયે તેના નિવા-રણમાં મદદ કરનાર રાયચંદભાઈ હતા.

“સને ૧૮૮૩ની સાલમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું કેટલાક ખ્રિસ્તી સજ્જનોના ખાસ સંબંધમાં આવેલો. તેમનું જીવન સ્વચ્છ હતું. તે ધર્મચુસ્ત હતા. બીજા ધર્મવાળાને ખ્રિસ્તી થવા સમજાવવા એ તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો. જોકે મારો તેમની સાથે સંબંધ વ્યાવહારિક કાર્યને જ અંગે થયેલો, તો પણ તેમણે મારા આત્માના કલ્યાણ અર્થે ચિંતા કરવા માંડી.

“મારું એક કર્તવ્ય હું સમજી શક્યો. જ્યાં સુધી હિંદુ-ધર્મનું રહસ્ય હું પૂરું ન જાણી લઉં અને તેનાથી મારા આત્માને અસંતોષ ન થાય, ત્યાં સુધી મારા જન્મનો ધર્મ મારે ન જ તજવો જોઈએ.

“તેથી મેં હિંદુ અને બીજાં ધર્મપુસ્તકો વાંચવાં શરૂ કર્યાં : ખ્રિસ્તી, મુસલમાની પુસ્તકો વાંચ્યાં; લાંડનમાં થયેલા અંગ્રેજ મિત્રોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમની આગળ મારી શંકાઓ મૂકી; તેમ જ હિંદુસ્તાનમાં જેઓ ઉપર મારી કંઈ પણ આસ્થા હતી તેમની જેડે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો.

“તેમાં રાયચંદલાઈ મુખ્ય હતા. તેમની સાથે તો મને સરસ સંબંધ બંધાઈ ચૂક્યો હતો.^૧ તેમના પ્રત્યે માન હતું, તેથી તેમની મારફતે જે મળી શકે તે મેળવવા વિચાર કર્યો.

“તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, હું શાંતિ પામ્યો; હિંદુ-ધર્મમાં મને જે જોઈએ તે મળે એમ છે, એવો મનને વિશ્વાસ આવ્યો.

“આ સ્થિતિને સારુ રાયચંદલાઈ જવાબદાર થયા, એટલે મારું માન તેમના પ્રત્યે કેટલું વધ્યું હોવું જોઈએ, તેનો ખ્યાલ વાંચનારને કંઈક આવશે.”^૨

આટલાં ગાંધીજીનાં વાક્યો ટાંકીને શ્રી. મગનલાઈ દેસાઈ આગળ જણાવે છે કે, “ગાંધીજીના જીવનનો (ખાસ કરીને તેમના અધ્યાત્મ-વિકાસના ક્ષેત્રે) અભ્યાસ કરનારે તેમના ઉપર આવો પ્રબળ પ્રભાવ ધરાવતી આ વ્યક્તિ વિષે જાણવું જોઈએ, – એવી સામાન્ય ધર્મજિજ્ઞાસાથી હું કવિ રાજચંદ્રનાં લખાણો વાંચવા પ્રેરાયો. ‘ગાંધીજીની વિચારસૃષ્ટિ’

૧. ઈ.સ. ૧૮૬૧ના જુલાઈ માસમાં ‘જે દિવસે હું વિલાયતથી પાછા ફરી મુંબઈ પહોંચ્યો, તે જ દિવસે રાયચંદલાઈની સાથે મારી ઓળખાણ થઈ’ – એમ તેમણે જણાવ્યું છે.

૨. ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને ગાંધીજી’ પા. ૪૨; સં૦ મુકલ કલાથી’).

વાંચતાં (ઈ.સ. ૧૯૨૨માં) મેં કવિશ્રીની તેમના ઉપરની અસર વિષે જાણું, અને મને થયું કે, એ પુરુષનો પરિચય કાંઈક તો મેળવવો જોઈએ. ત્યારે એક મિત્રે મારા હાથમાં ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’નો ગ્રંથ મૂક્યો. (આ સમયે હું બોરસદમાં રહેતો હતો, ત્યાં કવિના ભક્તોનું એક ધર્મકેન્દ્ર ચાલતું હતું, ત્યાંથી તેમના ‘અક્ષરદેહ’નો આ ગ્રંથ મને તે મિત્રે આપેલો.) અને મને યાદ છે તે પ્રમાણે, હું તેને ઠીક રીતે જોઈ ગયો. ‘ઠીક’ કહું છું એટલા માટે કે, તે વર્ષની મારાં વાચનની નોંધપોથી જેતાં એ ગ્રંથમાંનાં કેટલાંક ટાંચણ પણ તેમાં મને મળી આવ્યાં.”

ત્યાર પછી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જન્મશતાબ્દી અંગે લેખ લખવાનો આવતાં શ્રી. મગનભાઈએ (જુઓ આ પુસ્તક પરિશિષ્ટ-૨) જણાવ્યું છે કે, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જાણ (ગાંધીજીની જગમશહૂર ‘આત્મકથા’ વાટે) જગતભરમાં ફેલાઈ હોવા છતાં, શ્રીમદ્નાં જીવનકાર્ય તથા બોધ-વચનો તેમ જ સાહિત્યનો ઘટતો અભ્યાસ થયો છે એમ ન કહી શકાય:— ‘ગુજરાતના સામાજિક, ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક લોકજીવનના ઇતિહાસમાં કવિશ્રીનું ટૂંકું જીવન પણ એક અનોખું પ્રકરણ બની શકે એવું પ્રભાવશાળી અને મૌલિક હતું. .... આપણા આવા મહાપુરુષોનો અભ્યાસ આદરપૂર્વક થવો જોઈએ. તો જ નવ-ધર્મસંસ્કરણનું જે યુગ-પ્રવર્તક કાર્ય હવે આપણા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રે કરવાનું આવે છે, તે કરવામાં સાચી મદદ અને ધરતીના ધાવાણ જેવું સચોટ પોષણદાયી સત્ત્વ મળે.’

અને શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ આટલું કહીને જ થોભ્યા ન હતા. તેમણે તે અગાઉ જ શ્રીમદ રાજચંદ્રનું એક મોટું અને અને અભ્યાસ-પૂર્ણ જીવનચરિત્ર લખવાના વિચારથી કામ આરંભી જ દીધું હતું. તે અર્થે તેમણે જોઈતી ઘણી સામગ્રી ખાસ કોશિશ કરીને ભેગી કરી હતી અને તેની ઊંડા ઊતરી અભ્યાસ આરંભ્યો હતો. એ વસ્તુ તે તે પુસ્તકોમાં તેમણે મૂકેલી નોંધદર્શક કાપલીઓથી જણાય છે.

પરંતુ ગીતાના વિવરણની પેઠે તેમનું આ બીજું અગત્યનું પુસ્તક પણ અધૂરું જ રહ્યું. ૩૪ પ્રકરણ સુધી તે આવ્યા; અને ૩૮ પ્રકરણ સુધીની નામાવલી તૈયાર કરી રાખીને ‘૪૦ ૪૦’ એમ નોંધ કરી, આગળ પણ પ્રકરણો થશે, એવો ખ્યાલ તેમણે રાખ્યો હતો. લગભગ પચીસેક પ્રકરણો છપાઈ રહ્યાં ત્યારે હજુ કેટલું લખાણ આગળ આવશે એમ પૂછતાં તેમણે કહ્યું હતું કે, એટલાં બીજાં તો આવશે જ!

મહાપુરુષોને પણ ઉચિત – અધિકારી જીવનચરિત્ર લેખક મળવા એ તેમનું ખુશનસીબ ગણાય છે. ગુજરાતના આ જ્ઞાની-ભક્ત-કવિ મહાપુરુષનું જીવનચરિત્ર પૂરું થયું હોત, તો એ ગુજરાતી વાચકો માટે કેવી મોટી ખુશનસીબી ગણાત! પરંતુ એ બાબત હવે વિશેષ ખેદ કરવો અસ્થાને છે.

શ્રી. મગનભાઈએ પોતાના પુસ્તકની સામગ્રી ઘણાં પ્રકાશનોમાંથી વીણીને ભેગી કરી છે. તે સૌના પ્રકાશકોનો તે સામગ્રી ઉતારવા બદલ આભાર માની, આ જીવનચરિત્ર ગુજરાતના બડભાગી વાચકવર્ગને સાર કરીએ છીએ.

સંક્ષેપ

શ્રી.૧ = શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ચંદ્ર-૧

શ્રી.૨ = શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ચંદ્ર-૨

અનુક્રમણિકા

૧. માતા-પિતા	૩
૨. વિદ્યાભ્યાસ	૬
૩. મુમુક્ષા અને જ્ઞાનોદય	૧૦
૪. જિજ્ઞાસુ ગ્રંથસ્થ	૧૩
૫. “પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ”	૧૯
૬. જ્ઞાની ભક્ત	૨૬
૭. “સમુચ્ચય-વચ-ચર્યા”	૩૪
૮. ‘મોક્ષમાળા’ અને ‘ભાવનામોધ’	૪૬
૯. “ખીન્ન ભવ”માં પ્રવેશ	૫૧
૧૦. જૈન ધર્મ તત્ત્વનિષ્ઠા	૫૪
૧૧. વ્યવહારશુદ્ધિયોગ	૬૩
૧૨. નવધર્મ પ્રવર્તનનો મનોરથ	૬૭
૧૩. જૈન ધર્મ સુધારણા	૭૫
૧૪. મહત્ત્વાકાંક્ષા ને ધર્મ તત્ત્વ-સમભાવ	૮૩
૧૫. “કેશવમ્ પ્રતિ ગચ્છતિ”	૮૭
૧૬. અવધાન-શક્તિનું અધ્યાત્મ	૯૩
૧૭. સાંપરાય-દૃષ્ટિ અને અધ્યાત્મ-પ્રવેશ	૯૭
૧૮. જ્યોતિષનો અભ્યાસ	૧૦૬
૧૯. ઉપાધિ અને ઉદાસીનતા	૧૧૩
૨૦. સદ્ગ્રંથ-સમાગમ	૧૧૯
૨૧. શાસ્ત્રાભ્યાસ	૧૨૫
૨૨. “જિનેશ્વરની ભક્તિ”	૧૨૯
૨૩. જૈન મત વિન્ન વેદમત	૧૩૯
૨૪. વેદમત-સમાગમ	૧૪૫
૨૫. સદ્ગુરુશરણની ભાવના	૧૬૦

૨૬. જૈન પ્રતિમા-પૂજા અને ઈશ્વર-ગુરુ-ભાવ	૧૬૯
૨૭. જીવ, જગત અને તેનું અધિષ્ઠાન	૧૭૬
૨૮. કાલ-દર્શન અને મુમુક્ષુતા	૧૮૫
૨૯. પ્રેમભક્તિની જંખના	૧૯૩
૩૦. અખંડ પ્રેમ-પ્રમારી	૨૦૦
૩૧. “સ્થાપિતો બ્રહ્મવાદો હિ !”	૨૦૫
૩૨. બ્રહ્મજ્ઞાસુનો વિષાદયોગ	૨૧૪
૩૩. “જ્ઞાનીના માર્ગનો વિચાર”	૨૨૩
૩૪. સમાધિમાર્ગ	૨૩૭
ઉપસંહાર	૨૪૯
પરિશિષ્ટ-૧	૨૫૧
પરિશિષ્ટ-૨	૨૭૨

જ્ઞાની ભક્તની પ્રતિભા

[જ્ઞાની કવિ શ્રી. રાયચંદ્રભાઈ]

માતા-પિતા

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જન્મ સં૦ ૧૯૨૪ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે, કાઠિયાવાડના વવાણિયા ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી શ્રી. રવજીભાઈ પંચાણભાઈ મહેતા તથા પિતામહ લેખણ હોઈ કૃષ્ણ-ભક્ત હતા. એટલે શ્રીમદ્નો કુટુંબધર્મ લેખણ હતો. પોતાની આત્મ-કથાએ તેમણે “સમુચ્ચયવચચર્યા” નામનો એક નાનો લેખ (જુઓ, શ્રી. ૧-૨૨૮) તેમની ૨૨ વર્ષની ઉંમરે લખેલો, તેમાં તે જણાવે છે :—

“મારા પિતામહ કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા. તેમની પાસે તે વયમાં કૃષ્ણકીર્તનનાં પદો મેં સાંભળ્યાં હતાં; તેમ જ જુદા જુદા અવતારો સંબંધી ચમત્કારો સાંભળ્યા હતા, જેથી મને ભક્તિની સાથે એ અવતારોમાં પ્રીતિ થઈ હતી; અને રામદાસજી નામના સાધુની સમીપે મેં બાળલીલામાં કંઠી બંધાવી હતી.....

“નિત્ય કૃષ્ણનાં દર્શન કરવા જતો; વખતોવખત કથાઓ સાંભળતો; વારંવાર અવતાર સંબંધી ચમત્કારમાં હું મોહ પામતો; અને તેને પરમાત્મા માનતો, જેથી તેને રહેવાનું સ્થળ જોવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી.....ગુજરાતી ભાષાની વાચનમાળામાં જગત્કર્તા સંબંધી કેટલેક સ્થળે બોધ કર્યો છે, તે મને દૃઢ થઈ ગયો હતો; જેથી જૈન લોકો ભણી મારી બહુ જુગુપ્સા હતી. બનાવ્યા વગર કોઈ પદાર્થ બને નહિ, માટે જૈન લોકો મૂર્ખ છે, તેને ખબર નથી. તેમ જ તે વેળા પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુ લોકોની ક્રિયા મારા જોવામાં આવતી હતી, જેથી તે ક્રિયાઓ મસ્તિન લાગવાથી હું તેથી બીતો હતો; એટલે કે, તે મને પ્રિય નહોતી.”

કવિનો જમાનો તથા તેમના બાળપણના ધર્મસંસ્કાર સમજવામાં આ તેમની નોંધ ખપતી છે. તે હોનહાર બાળક હતા, અને સરળ ભાવથી શ્રાદ્ધા ધરીને તે વયે પણ ચાલતા હતા.

તે પોતે પોતાના સ્વભાવ વિષે જણાવે છે :—

“તે વેળા પ્રીતિ—સરળ વાત્સલ્ય—મારામાં બહુ હતી; સર્વથી એકત્વ ઈચ્છતો; સર્વમાં ભ્રાતૃભાવ હોય તો જ સુખ, એ મને સ્વાભાવિક આવડ્યું હતું. લોકોમાં કોઈ પણ પ્રકારની જુદાઈના અંકુરો જોતો કે મારું અંતઃકરણ રહી પડતું.”

આવી પ્રેમાળ વૈષ્ણવી વૃત્તિ તેમને સહજ હતી.

ઉપરાંત તેમના જીવનમાં જૈન ધર્મ-પ્રવાહ પણ એવી જ સ્વાભાવિકતાથી વહેતો હતો.

શ્રીમદ્નાં માતા દેવબાઈ જૈન કુટુંબમાંથી આવેલાં હતાં. આમ તેમના જીવનમાં હિંદુ ધર્મસંસ્કૃતિના બે મોટા જીવન-પ્રવાહો—જૈન અને વૈષ્ણવ, એ બેઉનો સુંદર સંગમ થયો હતો.

વવાણિયાનાં બીજાં વણિક કુટુંબો જૈન હતાં. એટલે માતાની જૈન અસર ઉપરાંત એમને આસપાસથી પણ જૈન વાતાવરણ મળ્યું હતું. એને પ્રભાવે તે વૈષ્ણવધર્મી જ્ઞાન ઉપરાંત જૈનધર્મી જ્ઞાન પણ મેળવવા લાગેલા. ઉપર ઉલ્લેખેલા લેખમાં તે એ અંગે પણ કહે છે કે :—

“જન્મભૂમિકામાં જોટલા વાણિયાઓ રહે છે તે બધાની કુળશ્રાદ્ધા ભિન્ન ભિન્ન છતાં, કાંઈક પ્રતિમાના અશ્રાદ્ધાળુને જ લગતી હતી.... કંઠીને માટે વારંવાર તેઓ મારી હાસ્યપૂર્વક ટીકા કરતા; છતાં હું તેઓથી વાદ કરતો અને સમજણ પાડવા પ્રયત્ન કરતો. પણ હળવે હળવે મને તેમનાં ‘પ્રતિક્રમણસૂત્ર’ ઇત્યાદિ પુસ્તકો વાંચવા મળ્યાં. તેમાં બહુ વિનયપૂર્વક સર્વ જગત અને જીવથી મિત્રતા ઈચ્છી છે, તેથી મારી પ્રીતિ તેમાં પણ થઈ અને પેલામાં પણ રહી. હળવે હળવે આ પ્રસંગ વધ્યો. છતાં સ્વચ્છ રહેવાના તેમ જ બીજા આચારવિચાર મને

વૈષ્ણવના પ્રિય હતા; અને જગત્કર્તાની શ્રદ્ધા હતી. તેવામાં કંઠી તૂટી ગઈ, એટલે ફરીથી મેં બાંધી નહિ. તે વેળા બાંધવા ન બાંધવાનું કંઈ કારણ મેં શોધ્યું નહોતું.”

આમ છતાં, જૈન અને વૈષ્ણવ ધર્મની જીવન-પ્રણાલીમાં જે સૂક્ષ્મ એક ભેદ છે, તે તેમની બાળવયના આ કાળે પણ ધ્યાનમાં આવ્યો હશે એમ કહેવાય : એવી જાગૃત વિવેકબુદ્ધિ ભરેલી વિચક્ષણતા તેમનામાં નાનપણથી રહેલી જોવા મળે છે. તે લખે છે :—

“જ્યાં સ્ત્રીઓ ભોગવવાનો ઉપદેશ કર્યો હોય, લક્ષ્મીલીલાની શિક્ષા આપી હોય, રંગરાગ, ગુલતાન અને એશઆરામ કરવાનું તત્ત્વ બતાવ્યું હોય, ત્યાંથી આપણા આત્માની સત્ શાંતિ નથી. કારણ, એ ધર્મ-મત ગણીએ, તો આખો સંસાર ધર્મમત-યુક્ત જ છે; પ્રત્યેક ગૃહસ્થનું ઘર એ જ યોજનાથી ભરપૂર હોય છે.....તો પછી અધર્મ-સ્થાનક કયું? (કોઈ) એમ કહે કે, પેલાં ધર્મમંદિરોમાં તો પ્રભુની ભક્તિ થઈ શકે છે, તો તેઓને મારે ખેદપૂર્વક આટલો જ ઉત્તર દેવાનો છે કે, તે પરમાત્મ-તત્ત્વ અને તેની વૈરાગ્યમય ભક્તિ જાણતા નથી.”

વાત્સલ્ય સાથે વૈરાગ્ય અને પરમાત્મ-તત્ત્વની ભક્તિ—આ પ્રકારની સંયુતિ શ્રીમદ્ના જીવનમાં હતી. આ તેમનું કથન તેમના ૧૩ વર્ષના આયુ સુધીનું છે. આવા પ્રચુર ધર્મવારસાની સાથે એમણે પોતાનું જીવન શરૂ કર્યું હતું.

વિદ્યાભ્યાસ

પ્રથમથી જ રામચંદભાઈ પ્રતિભાશાળી બાળક હતા. સાત વર્ષે એમણે શાળામાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ૧૧મા વર્ષ સુધી તે ચાલ્યો. સ્મૃતિ તેમની એટલી બધી તીવ્ર હતી કે, એક વાર પાઠ સાંભળ્યો કે તે યાદ રહી જતો. પોતે તે વિષે જણાવે છે :

“અભ્યાસ એટલી ત્વરાથી કરી શક્યો હતો કે, જે માણસે મને પ્રથમ પુસ્તકનો બોધ શરૂ કર્યો હતો તેને જ, ગુજરાતી કેળવણી કીક પામીને, તે જ ચોપડીનો પાછો મેં બોધ કર્યો હતો !”

આ તેમની શક્તિની તેમને પોતાને પણ પારખ હતી. દરેક મનદુરસ્ત બાળકને હોળું ઘટે એમ, એમને પોતાની શક્તિ અજમાવવાની તથા તેને ખીલવવાની પૂરી મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. તે પોતાના આત્મ-વૃત્તાન્તમાં કહે છે, “રમતગમતમાં પણ વિજય મેળવવાની અને રાજેશ્વર જેવી ઊંચી પદવી મેળવવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી.” અને લીધે એમણે આ તેમની સ્મૃતિશક્તિને સારી રીતે કસી અને કેળવી એમ કહેવાય. આ તેમની શક્તિનાં તે પ્રદર્શન પણ કરતા, એટલી નાની વયે પણ એમ ન કરવાનું એમનામાં શરમાળપણું નહોતું. કેટલાય લોકો એમની પાસે આ શક્તિનું પારખું જોવા આવતા અને તે તેમને બતાવતા; અને સાથે સાથે તેમનામાં પ્રથમથી જ હતી તે ધર્મજિજ્ઞાસાનો પણ કાંઈક પરિચય વાર્તાલાપ દ્વારા આપતા. સામાન્ય સમાજમાં શક્તિના આવા ચમત્કારની ધાર્મિક અસર ઊપજે છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. કવિશ્રીની અવધાનશક્તિની આવી ચમત્કારી અસર થઈ હશે, એમાં નવાઈ નથી. અહીં એટલું કહેવાનું પ્રયોજન છે કે,

બાળવયમાં કવિ આ પ્રકારની મહાકાવ્યવાળા હતા; તે વૃત્તિ મુમુક્ષુમાં પરિચુલ્લ થઈને ચોખ્ખી પ્રગટ થઈ, તે એ પછીનાં વર્ષોનાં તેમના સાધક જીવનનો પુરુષાર્થ ગણાય.

બાળક રાજચંદ્રની આવી અવધાનશક્તિ સાચે જ ચમત્કારી હતી. સાડા સાત વર્ષે તે શાળામાં દાખલ થયા. એક માસમાં તો તેમણે આંક પૂરા કર્યા. વડા વિદ્યાર્થીએ તેમને પહેલી ચોપડી થડ કરાવી હતી. પછી તો તેમણે પોતે સાતે ચોપડી પૂરી કરી અને પોતે શીખેલી પહેલી ચોપડી એના શિક્ષક પેલા વડા વિદ્યાર્થીને જ શિખવાડી !

આઠ વર્ષની વયે તે કવિતા લખવા લાગ્યા. શીઘ્ર કવિની શક્તિ તેમનામાં હતી. તેરમે વર્ષે તેમણે રાજકોટમાં ભણવાનું થડ કરેલું. તેમાં તેમણે કેટલું કરેલું એ ખબર નથી. તે અંગ્રેજી ભણ્યા નહોતા.*

૨૨મા વર્ષમાં લખેલા તેમના એક પત્રમાં આ વિષે આગું લખેલું જેવા મળે છે :-

“શિશુવયમાંથી જ એ વૃત્તિ (એટલે કે, વિવેક-વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષાની) ઊગવાથી કોઈ પ્રકારનો પરભાષાભ્યાસ ન થઈ શક્યો, (કે) અમુક સંપ્રદાયથી શાસ્ત્રાભ્યાસ ન થઈ શક્યો.....અને તે ન થઈ શક્યો તેની કાંઈ ચિંતા થતી નથી. કારણ, એથી આત્મા અધિક વિકલ્પી થાત. અને વિકલ્પાદિ કલેશોનો તો નાશ જ કરવો ઇચ્છ્યો હોતો. એટલે જ થયું તે સારું જ થયું.”

તેરમા વર્ષ પછી શ્રીમદે શાળાનો અભ્યાસ છોડ્યો; અને પછી હેર ખાનગીમાં નવા નવા વિષયોનું જ્ઞાન - જાતે અભ્યાસ વડે તે મેળવવા લાગ્યા. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના નિયમિત અભ્યાસ વગર તેઓ

* આ વિષે તેમની ભોંધ (મોરબી, ચૈત્ર વદ ૮, ૧૯૫૫) મળે છે, તે આજે જ્યારે અંગ્રેજી વિષે અતિમાનનો સમય છે, તે વખતે ધ્યાનપાત્ર લાગશે :- “અમે અંગ્રેજી ન ભણ્યા તો સારું થયું છે. ભણ્યા હોત તો કલ્પના વધત. કલ્પનાને તો છાંડવી છે. ભણેલું ભૂલ્યે છટકો છે. ભૂલ્યા વિના વિકલ્પ દૂર ન થાય. જ્ઞાનની જરૂર છે.” (શ્રી. ૨-૭૫૩)

તે ભાષાના ગ્રંથો સરળતાથી વાંચી લેતા ને યથાર્થ સમજતા. તત્ત્વજ્ઞાન એમનો શોખનો પ્રિય વિષય લાગે છે. ષડ્દર્શન, જૈન ગ્રંથો વગેરે તેમણે વાંચ્યાં હતાં, એવી માહિતી મળે છે. એમ કરતાં તેમણે પોતાના વિચારોને ટીક કરેલ અને ચોક્કસ કર્યા હોય એમ લાગે છે. પંદરમા વર્ષમાં લખેલા તેમના ‘શ્રીનીતિબોધક’ નામના કાવ્યગ્રંથ પરથી અને સત્તરમે વર્ષે લખેલા ‘બાલાવબોધ - મોક્ષમાળા’ નામની ૧૦૮ શિક્ષા-પાઠોની એક માળા પરથી આ અનુમાન કરાય. એ ગ્રંથોમાં એમણે જે નીતિ બોધી છે અને ધર્મતત્ત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે, એ પંદર વર્ષના કિશોર પાસેથી, બાકી, કેમ કરીને સંભવે? એમ કહી શકાય કે, જે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એમણે પોતાની મેળે અપ્રમાદથી સ્વાધ્યાય દ્વારા આ વર્ષો દરમિયાન કરી, તે એવી તો પ્રમળ મનનપૂર્વક ગંઠેલી હતી કે, એ નાની વયે પણ એને અક્ષરબદ્ધ કરી ચોક્કસ કરવાનું એમને સહજ-સ્ફુરણ થયું અને એમણે આ બે ગ્રંથો લખ્યા. એમ લખીને પોતાના વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિની શ્રવણ આગળથી મનનની પાયરી સાધી. સાધકની શ્રવણદશા પછી આ દશા સહજભાવે આવે છે. શ્રીમદ્ના જીવનમાં એ આટલી નાની વયે બન્યું એ એમની તીવ્ર પ્રતિભાને જ આભારી ગણાય.

આ પ્રતિભાનો દર્શક વિભાગ તે આ કાળે તેમનામાં પ્રગટેલી તેમની અવધાનશક્તિ હતી. એ શક્તિ એમણે જ્ઞાનપૂર્વક ખીલવતાં ખીલવતાં શતાવધાન સુધી પહોંચાડી, અને તેનો જાહેર પ્રયોગ પોતાની ૧૯ વર્ષની વયે દેખાડ્યો. તે વેળાનાં અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી છાપામાં તેને માટે તેમની જે પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી એ એટલી જ ભારે હતી.

શ્રીમદ્ના નાનપણમાં બીજી એક ચમત્કારી શક્તિ પ્રગટી હતી, તે જાતિસ્મરણની. તે પોતાના પૂર્વજન્મ જાણીને તે પરથી કહેતા કે, “પુનર્જન્મ છે, જરૂર છે, એ માટે હું અનુભવથી હા કહેવામાં અચળ છું.” અને એમ જણાવીને ૨૬ મા વર્ષમાં લખેલા એક પત્રમાં

તેમણે કહ્યું છે કે, “ એ વાક્ય પૂર્વ ભવના કોઈ જોગનું સ્મરણ થતી વખતે સિદ્ધ થયેલું લખ્યું છે. જેણે પુનર્જન્માદિ ભાન કર્યા છે, તે પદાર્થને કોઈ પ્રકારે જાણીને એ વાક્ય લખ્યું છે.”

જ્ઞાનની આવી જ બીજી ગૂઢ ચમત્કારી શક્તિ પણ વર્ણવવામાં આવે છે:-

કચ્છથી બે ભાઈઓ તેમની શક્તિની તારીફ સાંભળી તેમને મળવા આવ્યા. ત્યારે રાયચંદભાઈ રાજકોટ તેમને મોસાળ હતા; ત્યાં તેઓ ગયા. તેઓ અજાણ્યા હતા; છતાં રાયચંદે તેમને મળતાં તેમનાં નામ દઈને આવકાર આપ્યો. આથી તેઓને નવાઈ લાગી. “ તમે કેમ જાણ્યું કે અમે આવીએ છીએ ? ” શ્રીમદે કહ્યું, “ આત્માની અનંત શક્તિઓ છે, તે વડે અમે જાણીએ છીએ.”

લોકમાનસ ઉપર આવા ગૂઢજ્ઞાનની શક્તિ ભારે અસર કરે છે : તેનાથી પ્રેરાઈ લોકોમાં અમુક શ્રદ્ધાભાવ પણ પ્રગટે છે; અને તેને આધારે કેટલાક સાધનામાંથી ચળીને આવી સિદ્ધિમાં રાચે છે. રાયચંદભાઈના કેસમાં આમ ન બન્યું : તે અંતરમાં જગ્રત મુમુક્ષુ હતા.

એમની આ બધી શક્તિઓ જોઈને “ મુંબઈની હાઈકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સર ચાર્લ્સ સારજંટે શ્રીમદ્ને યુરોપમાં જઈને અ, અજાયબી-ભરી શક્તિના પ્રયોગો બતાવવાનું આગ્રહભર્યું સૂચન કર્યું.” તથા કાશી જઈ વધુ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની વાત પણ કેટલાકે કરી.

પરંતુ શ્રીમદે તે કથાને સ્વીકાર્યું નહિ. અને પછી તેમણે આવી શક્તિઓ બતાવવાનું બંધ જ કર્યું હતું. પ્રશંસા અને અવધાનશક્તિનો આવો ઉપયોગ લોકોનાં ઉત્તેજિત કરી સાધકને આડરૂપ બને, એ રાયચંદભાઈ સહજ રીતે પામી ગયા, અને તેમાં પછી તેમણે અરુચિ જ બતાવી હતી. તે જો ધારતે તો આ શક્તિઓને જોરે પોતાની નાનપણની ભોગેશ્વર્યાદિની મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવી શકત. પરંતુ તેમાં પણ પછીના કાળમાં પલટો થઈ ગયો. અને તેની સાથે એમના જ્ઞાનોદયી કે આત્માર્થી જીવનનો પ્રારંભ થાય છે.

મુમુક્ષા અને જ્ઞાનોદય

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે;
ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિગ્રંથ જો?
સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,
વિચરશું કવ મહત્પુરુષને પંથ જો?

આ કડીથી શરૂ થતું કાવ્ય કવિએ તેમની ૧૮ વર્ષની ઉંમરે* લખેલું. તે એમના જીવનના ઉત્તરાર્ધે આદરાયેલા પુરુષાર્થનો મુદ્રારૂપ મંત્ર ગણાય. શાલીન વિદ્યાભ્યાસ તો ક્યારનો બંધ થયો હતો. સ્વાધ્યાય અને લેખન રૂપે ચિંતન-મનન ચાલતાં હતાં. મહત્વાકાંક્ષાના મનોરથો પણ હવે નરમ પડતા હતા : તેમાં રહેલી વ્યર્થતા તે જોવા લાગ્યા હતા. ૧૩ વર્ષની ઉંમર બાદ, પિતાની દુકાને બેસવાનું ચાલુ કર્યું હતું. ત્યાં બેઠા પણ તે વાચન લેખન દ્વારા પોતાનો સ્વાધ્યાય કરતા.

આ બધા વ્યવહારક્રમમાં વૈરાગ્યનો ઉદય થઈને ધરમૂળથી પથ્થરો આવ્યો, તેનું નિવેદન તેમણે કરેલું જોવા મળે છે. ૨૨ વર્ષના એક લેખમાં આ દિશાપલટા વિષે તે લખે છે:-

* આ કાવ્યનો લેખન-અમય આમ ગાંધીજીએ તેમનાં શયન-દલાઈનાં સંસ્મરણોમાં કહ્યો છે, તે પ્રત્યક્ષ છે. પરંતુ શ્રી. ૨ - પ્રા. ૬૪૩ જણાવે છે કે, તે કવિશ્રીના ૩૦ મા વર્ષનું હશે; જોકે તે નીચે દીપમાં કહે છે કે, “આ કાવ્યનો નિર્ણીત સમય મળતો નથી.” છતાં, ત્યાં “વત્સણિયા, સં. ૧૯૫૩” તો ખતાવ્યું છે. તે શા પરથી હશે, તે જણાવ્યું નથી. કાવ્યનો ભાવ તથા તેની ભર્મિ પરથી તે ૧૮મા વર્ષનો ભાવોદ્રેક હોય એમ માનીએ, તો તે ગાંધીજીની સ્મૃતિને આધારે બંધ બેસી શકે.

“ આ દેહમાં મુખત્વે બે ભવ કર્યા છે. . . . નાનપણની નાની સમજણમાં, કોણ જાણે કયાંથીયે મોટી કલ્પનાઓ આવતી. સુખની વિજ્ઞાસા પણ ઓછી નહોતી; અને સુખમાં પણ મહાલય, ભાગ, બળીયા, લાડીવાડીનાં કંઈક માન્યાં હતાં. મોટી કલ્પના તે, આ બધું શું છે, તેની હતી. તે કલ્પનાનું એક વાર એવું રૂપ દીઠું કે, પુનર્જન્મે નથી, પાપે નથી, પુણ્યે નથી; સુખે રહેવું ને સંસાર ભોગવવો એ જ કૃતકૃત્યતા છે. એમાંથી બીજી પંચાતમાં નહિ પડતાં, ધર્મવાસનાઓ કાઢી નાંખી, કોઈ ધર્મ માટે ન્યૂનાધિક કે શ્રદ્ધાભાવપણું રહ્યું નહિ. થોડો વખત ગયા પછી એમાંથી ઓર જ થયું. જે થવાનું મેં કલ્પ્યું નહોતું, તેમ તે માટે મારા ખ્યાલમાં હોય એવું કાંઈ મારું પ્રયત્ન પણ નહોતું, છતાં અચાનક ફેરફાર થયો. કોઈ ઓર અનુભવ થયો. અને એ અનુભવ પ્રાચી શાસ્ત્રમાં લેખિત ન હોય, જડવાદીઓની કલ્પનામાં પણ નથી, તેવો હતો. તે ક્રમે કરીને વધ્યો; વધીને અત્યારે એક ‘નુંહિ નુંહિ’નો જાપ કરે છે.”

એટલે શ્રીમદ્ના જીવનમાં વીસ વર્ષ પછી નવો ભવ ઊઘડ્યો, નવું દર્શન થયું; કહો કે, તે ખરેખર દ્વિજ બન્યા.

એ ઘટના કેવી રીતે બની એનું અવલોકન કે પૃથક્કરણ કરવું મુશ્કેલ છે. આવા પ્રકારના જીવનપલટા જેને થાય છે, એને એ ‘અચાનક ફેરફાર’ જ લાગે, નવો ભવ જ લાગે. અને એમાં બીજાએ કાર્યકારણભાવ સાંધવો એ મુશ્કેલ છે. એ જ સૂક્ષ્મ આંતર અનુભવને ભક્તિ ‘ઈશકૃપા’ ‘ગુરુકૃપા’ જેવા વાચકોથી વર્ણવે છે. એને જ ઉપનિષદોમાં આવા ગૂઢાર્થક વિધાનથી બોલાય છે —

યમ્ એષૈષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ ।

તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનું સ્વામ્ ॥

(એ આત્મા જેને વરે છે કે જેના પર અનુગ્રહ કરે છે, તેને જ તે પોતાનું સ્વરૂપ બતાવે છે.)

એમાંથી આપણુ સામાન્ય લોકો એટલું ગ્રહણ કરીએ કે, અનન્ય જિજ્ઞાસા અને અવિરત યત્નની ઉત્કટતા જોઈએ. કવિ રાયચંદભાઈને વિષે એટલું ચોક્કસ સાચું કે, જે પ્રતિભાશક્તિ ને જિજ્ઞાસા શ્રીમદ્માં હતી, તેણે તેમને માતાપિતા પાસેથી મળેલા ધર્મ-વારસાને વંદોવી તેમાંથી આ નવનીત નિપજાવ્યું હતું.

ઉપરાંત, આ અરસામાં એક બીજી મહત્વપૂર્ણ ઘટના એ બની કે, તેમણે સં૦ ૧૯૪૪ની સાલમાં, એટલે વીસ વર્ષની વયે, લગ્ન કર્યું ને પોતાના જીવનમાં એક ભારે ફેરફારની શરૂઆત કરી. તેમનાં પત્ની તે ગાંધીજીના પરમ મિત્ર સ્વ૦ ઝવેરી રેવાશંકરભાઈ મહેતાના મોટા-ભાઈનાં પુત્રી થાય. આ લગ્નથી શ્રીમદ્ને બે પુત્ર અને બે પુત્રી થયાં હતાં. તેમાંથી એક નામે જવલબહેન અત્યારે હયાત છે, એમ એક મિત્રે હમણાં તા-૨૭-૧૨-૬૭ લખ્યું.)

જિજ્ઞાસુ ગૃહસ્થ

શ્રમણ સંસ્કૃતિની એક સિદ્ધાન્ત જેવી માન્યતા એમ લાગે છે કે, અધ્યાત્મ-જીવનમાં અકર્મણ્યની સિદ્ધિને સારુ સંન્યાસ જરૂરી સંસ્કાર છે. રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ તેમ જ જ્ઞાતપુત્ર વર્ધમાનના જીવનમાંથી એમ જેવા મળે છે. ગીતામાં અર્જુન પણ એ જ પ્રશ્ન, મૂળે જોતાં, શ્રીકૃષ્ણને કરે છે.

સંન્યાસની દીક્ષા વડે આ પ્રકારની અકર્મણ્યતા જીવનમાં અંગીકાર કરવી, એવો નિવૃત્તિ-માર્ગ હિંદના પ્રાચીન ધર્મ-તત્ત્વ-સંસ્કૃતિમાં ઊંડે રહેલો છે, એમ જરૂર કહી શકાય. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના જીવનનો ઉદય એ માર્ગે પોતાની દિશા નથી પકડતો, એ એમના વિકાસમાં એક નોંધપાત્ર બિંદુ ગણાય. અને એ સામાન્ય સંસાર-વ્યવહારમાં પડેલા આપણ સર્વ લોકોને માટે પ્રેરક છે; કેમ કે, સૌ કાંઈ સંન્યાસ કે દીક્ષા લઈ ન શકે, છતાં સૌએ પોતાનો ઉન્નતિ-માર્ગ તો લેવો જ રહ્યો; — જે જ્યાં હોય ત્યાંથી તેણે પોતાની જન્મ-પ્રતિ-જન્મ વિકાસ-યાત્રા ખેડતા જવું, એ મનુષ્યને માટે સ્વાભાવિક છે : તેનો સ્વભાવ જ મૂળે અધ્યાત્મ તરફ ઢળેલો છે — સ્વમાવોડધ્યાત્મમુચ્યતે એ જ ભાવ વ્યક્ત કરવાને માટે પેલું ઉપનિષદ-ઋષિ-વચન છે — આત્માને અર્થે જ, ખરું જોતાં, બધી જ કામનાઓનો આભાસ થતો રહે છે.*

* “... ન વા અરે સર્વસ્ય કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ આત્મનસ્તુ કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ । ” (ઘૃહદા. અ. ૪, ૫, ૬)

“પતિ, જાયા, પુત્રો, વૃત્ત, પશુ, બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-લોક, દેવ, વેદ, ભૂત — અરે સર્વ આપણને પ્રિય લાગે છે, તે એમના કામનાને લીધે નહિ, આત્માની કામનાને લીધે. ”

રાયચંદભાઈના જીવનનો આ સમય તેમની કુમારવસ્થાથી થરે થતો જેવા મળે છે. વિદ્યાભ્યાસકાળથી જ તેમનામાં ધર્મજિજ્ઞાસા અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેનો અનુરાગ જેવા મળે છે. નાનપણથી જ સ્વબુદ્ધિથી વિચાર કરીને ચાલવાની પ્રકૃતિવાળા પુરુષ તે છે. એનો જ પુરાવો તેમની નોંધપોથી પાર વિનાનો આપે છે. એને આધારે તેમનો આ અતિ પ્રેરક બોધપૂર્ણ જીવનકાળ જેવા જેવો ગણાય.

શ્રીમદે વીસમે વર્ષે આશ્રમફેર કર્યો — બ્રહ્મચર્ય છોડી ગાર્હસ્થ્યનો સ્વીકાર કર્યો, એ એક ભારે મહત્ત્વની અને જીવનમાં ક્રાંતિકારી ઘટના લાગે છે. એણે શ્રીમદ્ના જીવનને નવો ઝોક આપવામાં એક બાલ્ય પણ અસરકારક નિમિત્ત ઊભું કર્યું. કઈ મનોદશામાં એમણે આ ફેરફારનો નિશ્ચય કર્યો એ તપાસવા આપણી પાસે પૂરતી સામગ્રી નથી. જે થોડીઘણી છે તે પરથી એટલું અનુમાનીએ કે, શ્રીમદ્ તેમના વીસમા વર્ષ સુધીમાં એટલા બધા વેરાગ્યદૃઢ નહોતા થયા, કે જેથી લગ્નની જંજાળમાં પડવાનું નિશ્ચિત રૂપે તે નકારે. એ એમના પ્રારબ્ધનું ઉદય-કર્મ હતું, એમ કહીએ. એમ છતાં તે જાગ્રત આત્મા હતા. પોતે જે નવપ્રયાણ કરે છે, તેમાં કેવી હોશિયારી ને ખબરદારીથી વર્તવું છે, તે તેમણે નોંધપોથીમાં ઉતાર્યું છે, તે પરથી જોઈ શકાય છે:—

“ ગૃહસ્થાશ્રમ વિવેકથી કરવો. લોકઅહિત પ્રણીત કરું નહિ. ધર્મ વડે અર્થ પેદા કરું. તારો (પ્રભુનો) સિદ્ધાંત તૂટે તેમ સંસાર-વ્યવહાર ન ચલાવું. સ્વાર્થે કોઈની આજીવિકા તોડું નહિ. જીવહિંસક વેપાર કરું નહિ. સ્વસ્ત્રીમાં સમભાવથી વર્તું. અબ્રહ્મચર્ય સેવું નહિ. નીતિ વિના સંસાર ભોગવું નહિ. દયાંશ્ય કે.....ધર્મમાં કાઢું. સ્ત્રી વિદ્યા-શાળી શોધું, કરું. પુત્રીને ભણાવ્યા વિના રહું નહિ. તેઓને ધર્મપાઠ શિખવાડું. કુટુંબને સ્વર્ગ બનાવું. સૃષ્ટિને સ્વર્ગ બનાવું, તો કુટુંબને મોક્ષ બનાવું.”

આવો સંસાર ચલાવવા માટે અમુક આત્મભોષ કે ચારિત્ર્ય ધારણ કરવું પડે છે; તે વિના એ નીતિબોધ પોથીમાં જ રહે. ખરું

જેતાં, ચારિત્ર્ય ધકચે જ તેમથી નીતિ ઝરી થકે છે. કવિની નોંધમાં આ પ્રકારની આત્મસંશુદ્ધિ અર્થે અનેકવિધ સંકલ્પો પણ ઊતરેલા જોવા મળે છે. જેમ કે, “ પ્રભાદ કોઈ કૃત્યમાં કરું નહિ. મનોવીરત્વની વૃદ્ધિ કરું. અયોગ્ય વિદ્યા સાધું નહિ. નિર્માલ્ય અધ્યયન કરું નહિ. વિચારશક્તિને ખીલવું. આળસને ઉત્તેજન આપું નહિ. દિનચર્યાનો ગેરઉપયોગ કરું નહિ. ઉત્તમ શક્તિને સાધ્ય કરું. ચારિત્ર્યને અદ્ભુત કરવું. વિજય, કીર્તિ, યશ સર્વપક્ષી પ્રાપ્ત કરવાં. શક્તિનો ગેરઉપયોગ કરું નહિ. પ્રત્યેક વસ્તુનો નિયમ કરું. નિયમ વગર વિહાર કરું નહિ. ખોટો ઉદ્યમ કરું નહિ. અનુદ્યમી રહું નહિ. ”

જીવનના જે ક્ષેત્રે વિહરીએ, તેમાં વિવેકમય ઉત્તમતાની સાધના કરવાને માટે ઉત્કટતા ધરવી, તે અર્થે નિશ્ચયપૂર્વક પ્રયાણ કરવા વ્રત-નિયમ ધરીને ચાલવું, એ પ્રકારની કવિની આ વૃત્તિ જેઈ ગાંધીજીની એવી જ વૃત્તિ યાદ આવે છે; આ પ્રકારનું સમાનધર્મીપણું આ બે પુરુષોની આત્મ-ગંધુતાનું સહજકારણ બન્યું હશે, એમ સહેજે જેઈ થકીએ. કવિની આ ગુણશક્તિ જેઈને ગાંધીજી તેમના ભણી આકર્ષાયા હતા, એમ જાણવા મળે છે.

આવો જિજ્ઞાસુ સાધક શ્રદ્ધાથી જ્ઞાનોપાસનામાં સહેજે લાગે છે. તેને જીવનના ઊંડા ઉદ્દેગથી અંતરમાંથી જ આત્મ-જિજ્ઞાસા જાગતી જાય છે - તેના સાંત્વનને માટે યોગ્ય ગુરુ-ગ્રંથ-કે-સત્સંગ જોગે છે - તેને તે મળી રહે છે.

કવિના જીવનના આ કાળે આવી જ્ઞાનોપાસનાને માટે પણ અમુક વ્રતસંકલ્પો જેવું થયેલું હશે, તે તેમની નોંધપોથીઓમાં જેઈ થકાય જેમ કે,—

“ કોઈ દર્શનને નિંદું નહિ. એકપક્ષી મતભેદ બાંધું નહિ. અજ્ઞાન-પક્ષને આરાધું નહિ. પરમાત્માની ભક્તિ કરું. તત્ત્વ આરાધતાં લોક-નિંદાથી ડરું નહિ. તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરું. ”

આ વૃત્તિથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે સ્વાધ્યાય સાથે પ્રવચન રૂપ સંકલ્પ પણ ઉદ્ભવેલા જેવા મળે છે. જેમ કે, “જ્ઞાનનો ઉદ્ધાર કરવો. જુદા જુદા ધર્મોપદેશના ગ્રંથો વહેંચવા. જુદા જુદા ધર્મગ્રંથ યોજવા. મત-મતાંતરનું સ્વરૂપ સમજાવવું. જે મનુષ્યો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરી શકવા ઈચ્છતા હોય, તેમના વિચારને સહાયક થવું. કોઈ કાળે તત્ત્વ વડે કરી દુનિયામાંથી દુઃખ જશે એમ માનું. અસત્યનો ઉપદેશ આપું નહિ. આજીવિકા માટે ધર્મ બોધું નહિ. ગુણ વગરનું વકતૃત્વ સેવું નહિ.”

કવિના જિજ્ઞાસુ ગૃહસ્થજીવનનો ચિતાર ઉપરનાં કેટલાંક તેમનાં અનુભવરૂપ ટાંચણો પરથી મળે છે. હિંદુ આશ્રમવ્યવસ્થામાં ગૃહસ્થ-જીવન ભોગસ્થાન નથી, પરંતુ વિવેક અને અપ્રમાદથી સતત જાગ્રત રહેવું પુરુષાર્થસ્થાન છે, — એ સમજવા કવિનું દૃષ્ટાંત ઉત્તમ બોધદાયી ગણાય. એમાંથી જ સ્વતઃ ધર્મપૂત કામ, અર્થ સધાય છે — જીવનની પૂર્ણતાનો પરિપાક પેદા થાય છે : આગળના આશ્રમોમાં સહેજે જીવન સંકાન્ત થાય છે. કવિની સાધના એવી તો ઉત્કટ હતી કે, લગ્નજીવન અંગીકાર કર્યા પછી થોડાં જ વર્ષોમાં તે આવા ધર્મમય ગૃહસ્થ-જીવનમાંથી સહેજે વાનપ્રસ્થમાં પ્રવેશ કરી શકે છે.

ગૃહસ્થ જીવન વિષેની કવિશ્રીની મીમાંસા, — તેમની સાધનાના એક મહત્ત્વના ભાગ તરીકે, — જેવા જેવી છે. લગ્નની જંજળ સ્વીકારીને ચાલનાર ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ તેમાંથી આગળ કઈ રીતે વાનપ્રસ્થમાં પ્રવેશ સાધી શકે, તેના બોધરૂપે તેની સૂક્ષ્મ મીમાંસા એમાંથી સાધકો પામી શકશે.

બાવીસમા વર્ષમાં ‘શ્રીના સંબંધમાં મારા વિચાર’ એ મથાળે કરેલી નોંધમાંથી (જુઓ શ્રી. ૧-૨૨૦) આ ઉતારે તેમની ત્યારની મનોદશાનો કાંઈક ઘોતક છે :

“શ્રીમાં દોષ નથી, પણ આત્મામાં દોષ છે; અને એ દોષ જવાથી આત્મા જે જુઓ છે, તે અદ્ભુત આનંદમય જ છે. માટે

એ દોષથી રહિત થવું એ જ પરમ જિજ્ઞાસા છે. શુદ્ધ ઉપયોગ*ની જે પ્રાપ્તિ થઈ તો પછી તે સમયે સમયે પૂર્વોપાજિત મોહનીયને (એટલે કર્મને) ભસ્મીભૂત કરી શક્યો. આ અનુભવગમ્ય પ્રવચન છે. પણ પૂર્વોપાજિત હજી સુધી મને પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધી મારી શી દશાથી શાંતિ થાય, એ વિચારતાં મને નીચે પ્રમાણે સમાધાન થયું.”

એમ જણાવી, કવિ “શ્રીના સંબંધમાં મારા વિચાર” દર્શાવતાં લખે છે (શ્રી. ૧-૨૨૦) તેમાં, ગૃહસ્થ-જીવનમાં પણ બ્રહ્મચર્યા કેમ સાધવી, તેના એક સૂક્ષ્મ જીવન-વ્રતનું નિરૂપણ થયેલું જોવા મળે છે. ગાંધીજીએ તેમનાં આશ્રમ-વ્રતોમાં ગૃહસ્થે પણ બ્રહ્મચર્ય વ્રત લેવું ઘટે, એમ રજૂ કર્યું છે. કવિના વિચારોમાં એની સાથેનું સામ્ય વરતાઈ આવે છે. પૂર્વોપાજિત શ્રી-સંગ પ્રવર્તે તેમાં સાધક કઈ ભાવનાથી વર્તે તો શાંત સમાહિતતા પામે તે “વિચારતાં નીચે પ્રમાણે સમાધાન” કવિએ મેળવ્યું;—

“શ્રીને સદાચારી જ્ઞાન આપવું. એક સત્સંગી તેને ગણવી. તેનાથી ધર્મબહેનનો સંબંધ રાખવો. અંતઃકરણથી કોઈ પણ પ્રકારે મા-બહેન અને તેમાં અંતર ન રાખવો.....મોહકર્મને વશે ઉપભોગ લેવાય છે; ત્યાં યોગની જ સ્મૃતિ રાખી, ‘આ છે તો હું કેવું સુખ અનુભવું છું!’—એ ભૂલી જવું. (તાત્પર્ય—એ માનવું અસત્ છે).....જેમ બને તેમ નિવિકારી વાત કરવી. વિકારચેષ્ટાનો કાયાએ અનુભવ કરતાં પણ ઉપયોગ નિશાન પર જ રાખવો.

“તેનાથી કંઈ સંતાનોત્પત્તિ થાય તો, તે એક સાધારણ વસ્તુ છે, એમ સમજી મમત્વ ન કરવું; પણ એમ ચિતવવું કે.....પાછો તેમાં કાં ભૂલી જાય છે!—મહા અંધારી કેદથી કંટાળી આવ્યા છતાં પાછો ત્યાં જ મિત્રતા કરવા જાય છે, એ શી વિચિત્રતા છે.....એક

* ‘ઉપયોગ’ શબ્દનો પ્રયોગ કવિ વિશેષ અર્થમાં કરે છે:— “કોઈ પણ વસ્તુનો જે વડે ખોલ થાય તે વસ્તુ.” સંજ્ઞા, સાવધાની, ભયચિત્ત એવા સામાન્ય અર્થો શાય.

માત્ર સુંદર ચહેરો અને સુંદર વર્ણ (જડ પદાર્થનો), તે આત્માને કેટલું બંધન કરી સંપત્તિહીન કરે છે, તે આત્મા કોઈ પણ પ્રકારે વિસારીશ નહીં.”

ભોગની વસ્તુઓના ઉપયોગમાં પણ આ ઢબે દોષાનુદર્શન કરવું એ જ્ઞાનનો અર્થ છે - મુમુક્ષુના પાથેયમાં એક વસ્તુ છે, એમ ગીતાકાર (અં ૧૩-૮) જ્ઞાનના અર્થમાં જ કહે છે. કવિ આ પ્રકારની વૃત્તિથી લગ્નજીવનમાં પણ પોતાની નિર્ગ્રંથ થવાની આત્મ-સાધના કરનાર પુરુષ હતા. પૂર્વના ભવે કરીને તે ગૃહાશ્રમી બન્યા છતાં પ્રયત્નવાન બનું છું, એમ તે સ્પષ્ટ કહે છે (શ્રી. ૧-૨૨૧):-

“શ્રી સંબંધમાં કાંઈ પણ રાગદ્વેષ રાખવા મારી અંશમાત્ર ઈચ્છા નથી, પણ પૂર્વોપાર્જનથી ઈચ્છાના પ્રવર્તનમાં અટક્યો છું.”

‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાં આ ૨૦-૨૧મા વર્ષની નોંધ ચાર જ પાનાં જેટલી ટૂંકી છે. તે જોતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના આંતર યુદ્ધનું અનુમાન કરી શકાય છે. એક જ દુઃખ એમાં એ રહે છે:-

“એ જીવ, તું ભૂલ મા. સુખ અંતરમાં છે, તે બહાર શોધવાથી નહિ મળે. . . . અત્યારે હું કોણ છું, એનું મને ભાન નથી.”

એ ભાન આવે - એ ભૂલમાંથી નીકળી જવાય, એનો ઉદાત્ત પ્રયત્ન આ વર્ષોમાં જોરથી જાગ્રત થાય છે. દરેક સાધકના જીવનમાં, રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ પેઠે, મારનો જય કરવાનું અથવા અર્જુન પેઠે ઊંડા વિષાદ-સાગરને તરી જવાનું - ષડ્રિપુનાં અંધારાં ઉલ્લેચવા જેવું, એક પલકે આખા જગતના સંમોહના અંધકારનો ચમકારો જોઈને તમર ખાવાનું, - જે કહો તેવી વૈતરણી પાર કરવાની ઊંડી મનોયાતના કોક ને કોક રૂપે તો આવે જ છે. શ્રીમદ્નાં આ વર્ષો એવા સમયનાં હતાં, એમ એમના જીવનની આરસી જેવી તેમની નોંધપોથી જોતાં જણાય છે. જીવાત્માએ મેળવવાના, માર પરના એ જયનું એક જ સાધન છે, અને તે અનન્ય તથા ભક્તિનમ્ર સતત જાગૃતિ અથવા અપ્રમાદ છે. પુરુષાર્થમણિ રાજચંદ્રે એ અપ્રમાદ ધરો લેવા જેવી રીતે સાધ્યો હતો.

“પરોપકારાય સતામ્ વિભૂતયઃ”

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પછી ગાર્હસ્થ્યમાં પ્રવેશ કરતા સમાવર્તનને અંગે - કહો કે, માનવ જીવનની વિકાસયાત્રાના આગળના તબક્કાને માટે, સુપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન આદેશ છે - ન પ્રમદિતવ્યમ્ - પ્રમાદ ન કરતો. અને તેવી ગફલત ન થવા દેવાનાં સ્થાનો ગણાવતાં તેમાં ધર્મપાશન ઉપરાંત સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન ગણાવ્યાં છે. ધર્માન્નિ પ્રમદિતવ્યમ્... સ્વાધ્યાય-પ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ॥ કવિના જીવનમાં જ્ઞાનનિષ્ઠાના સ્વાધ્યાય અભ્યાસ ઉપરાંત સમરસિક પુરુષો સાથે તેના વિનિમય-રૂપ ‘પ્રવચન’-વ્યવસાય પણ અવિરત ચાલતો જોવા મળે છે. બીજાઓનું પણ કલ્યાણ ચાહતા રહી, તદર્થે ઉદ્યમ કરવાનું પરોપકારી જીવન સાધકની દિન-ચર્ચાની બીજો ભાગ - બીજું પાસું છે. માત્ર તે આત્મ-પ્રીત્યર્થે હેમ : એક હાથે કરેલું કે દીધેલું બીજો હાથ ન જાણે, એવી નિર્બોધ નિષ્કામ વૃત્તિ તેમાં હોવી જૈઈએ. પેલું પ્રસિદ્ધ સૂત્ર એ વિષે જાણીતું છે - “પરોપકારાય સતાં વિભૂતયઃ” - સજ્જન કે સાધુજન અથવા સત્પુરુષની વિભૂતિઓ પરોપકારાર્થે જ હોય છે. અને ચતુરાશ્રમ-વ્યવસ્થામાં બીજો આશ્રમ વ્યક્તિત્વની આ વિભૂતિઓ ખીલવવા માટે જ હોઈને, તેના આધારરૂપ ગણાય છે. કવિના ગૃહસ્થ જીવનમાં આ પ્રકારનો સેવાભાવ કે પરોપકાર-વૃત્તિ તેમ જ સંસાર-સુધારાની નજર પણ બરોબર જોવા મળે છે. આ કાળમાં તેમણે સ્ત્રીઓ માટે નીતિની ગરબાવધી રચેલી, એ ખાસ નોંધપાત્ર ગણાય. તેમની નોંધપોથી જોતાં, પોતાના જીવનની ઉન્નતિને માટે આ કાળે વિચારેલો નીતિબોધ ટંકિચો જોવા મળે છે:-

“આહાર, વિહાર, નિહારની નિયમિતતા; અર્થની સિદ્ધિ; આર્થ જીવન ઉત્તમ પુરુષોએ આચારણ કર્યું છે; પરહિત એ જ નિજહિત સમજવું અને પરદુઃખ એ પોતાનું દુઃખ સમજવું; નીતિના બાંધા ઉપર પગ ન મૂકવો; જિતેન્દ્રિય થવું; વિવેકબુદ્ધિથી સઘળું આચારણ કરવું; જ્ઞાનચર્યા અને વિદ્યાવિલાસમાં તથા શાસ્ત્રાધ્યયનમાં ગૂંથાવું; સંસારમાં રહ્યા છતાં ને તે નીતિથી ભોગવતાં છતાં, વિદેહી દશા રાખવી; આત્મજ્ઞાન અને સજ્જન-સંગત રાખવાં;...”

ગીતાકારે જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરી છે (અં ૧૩-૮) તે અહીં યાદ કરવા જેવી છે. કવિજીવનમાં આ કાળે આવા જ્ઞાનની રમૂજ વિલસતી બેવા મળે છે. (જુઓ ૨૦ મા વર્ષે લખેલું ‘વચનામૃત’, શ્રી ૧-૧૭૫, ‘વચસપ્તશતી’ પા. ૧૫૪)

આ અરસામાં એમણે ધનપ્રાપ્તિ પણ કરવા માંડી હતી. શ્રીરામ-કૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા એમ, કામિની ઉપરાંત કંચન એ જીવનું મોટું બીજું પ્રલોભન છે. કવિશ્રીની એ વિષે પણ સ્પષ્ટ મતિ હતી; એમાં ભૂલ ન ખવાય એટલા એ જગતાત્મા હતા. લક્ષ્મી વિષે એમણે એક સ્નેહીને (મુંબઈ, પોષ વદ ૧૦, બુધવાર, સં ૧૯૪૪ રોજ) પત્ર લખેલો તેમાં કહે છે:-

“લગ્ન સંબંધી તેઓએ મિતિ નિશ્ચિત રાખી છે, - (તે હતી ૧૯૪૪ મહા સુદ ૧૨) તે વિષે તેઓનો આગ્રહ છે તે ભલે તે મિતિ નિશ્ચયરૂપ રહી.”

“લક્ષ્મી પર પ્રીતિ નહીં છતાં, કોઈ પણ પરાશ્રિક કામમાં તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડત, એમ લાગવાથી મૌન ગ્રહી અહીં તે સંબંધી સત્સંગવડમાં હતો. જે સગવડનું ધારેલું પરિણામ આવવાનો બહુ વખત નહોતો. પણ એઓ ભણીનું એક મમત્વપાણું ત્વરા કરાવે છે, જેથી તે સઘળું પડતું મૂકી વદ ૧૩ કે ૧૪ (પોષની) ને રોજ અહીંથી રવાના થાઉં છું.” (પરંતુ લક્ષ્મીને માટે લાલસા તો કેમ જ રખાય ? એટલે મૃતમાં આગળ તેમણે લખ્યું છે:-) “પરાર્થ કરતાં વખતે લક્ષ્મી

અંધાપો, બહેસપણું, અને મૂંગાપણું આપી દે છે; જથી તેની દરકાર નથી.” (શ્રી. ૧-૧૮૯)

આ પત્ર કવિએ, લગ્ન-જીવનમાં પ્રવેશ કરવા પૂર્વે, મુંબઈથી જેતપર શ્રી. ચત્રભુજ બેચરને (પોષ વદી ૧૦ રોજ) લખ્યો હતો. તેમાં ત્યારની એમના આત્મમંથનની કાંઈક ઝાંખી જોઈ શકાય. આ સમયનો એ એક જ પત્ર સંઘચયેલો તેમના ગ્રંથમાં મળે છે; તે પત્રમાં આગળ તે આમ લખે છે:—

“આપણો અન્યોન્ય સંબંધ છે તે કંઈ સગપણનો નથી, પરંતુ હૃદય-સગપણનો છે. પરસ્પર લોહચુંબકનો ગુણ પ્રાપ્ત થયો છે. એમ દર્શિત છે છતાં, હું વળી એથી પણ ભિન્ન રૂપે આપને હૃદયરૂપ કરવા માગું છું. જે વિચારો સઘળી સગપણતા દૂર કરી, સંસારચોળના દૂર કરી, તત્ત્વવિજ્ઞાન રૂપે મારે દર્શવવાના છે; અને આપે જાતે અનુકરણ કરવાના છે. આટલી પલ્લવી બહુ સુખપ્રદ છતાં મામિક રૂપે આત્મ-સ્વરૂપ-વિચારથી અહીં આગળ લખી જાઉં છું.

“તેઓ શુભ પ્રસંગમાં સવિવેકી નીવડી, રૂઢિથી પ્રતિકૂળ રહી, પરસ્પર કુટુંબ રૂપે સ્નેહ બંધાય એવી સુંદર યોજના તેઓનાં હૃદયમાં છે કે? આપ ઉતારશે કે? કોઈ ઉતારશે કે?—એ ખ્યાલ પુનઃ પુનઃ હૃદયમાં પર્યટન કરે છે.

“નિદાન, સાધારણ વિવેકીઓ જે વિચારને આકાશી ગણે તેવા વિચારો, જે વસ્તુ અને જે પદ આજ રાજ્યશ્રી ચક્રવર્તિની વિક્ટોરિયાને દુર્બોધ — કેવળ અસંભવિત છે — તે વિચારો;—તે વસ્તુ અને તે પદ ભણી કેવળ ઈચ્છા હોવાથી ઉપર જણાવ્યું તેથી કંઈ પણ લેશ પ્રતિકૂળ બને તો તે પદાભિલાષી પુરુષના ચારિત્રને પરમ ઝાંખપ લાગે એમ છે. આ સઘળા હવાઈ (અત્યારે લાગતા) વિચારો માત્ર આપને દર્શાવું છું. અંતઃકરણ શુકલ અદ્ભુત — વિચારોથી ભરપૂર છે. પરંતુ આપ ત્યાં રહ્યા ને હું અહીં રહ્યો!” (શ્રી. ૧-૧૮૯-૧૯૦)

લગ્ન પૂર્વેનો આ પત્ર, ગૃહસ્થજીવનમાં પ્રવેશકાળની તેમની મનઃસ્થિતિ બતાવે છે. તે પછી તેમના આ વર્ષનાં જે લખાણો સંઘરાયો છે, તે લગ્ન બાદના સમયનાં છે. તેમાં બેએક બાબતો, કવિની, આ સમયની સાધના કેવી હતી, તે બતાવતી હોઈને નોંધપાત્ર છે:-

અષાઢ વદ ૩, બુધ, સં. ૧૯૪૪, વવાણિયાથી પત્ર છે, તેમાં તે લખે છે કે, “આ એક અદ્ભુત વાત છે કે, ડાબી આંખમાંથી, ચાર પાંચ દિવસ થયાં, એક નાના ચક્ર જેવો વીજળી સમાન ઝબકારો થયા કરે છે, જે આંખથી જરા દૂર જઈ ઓલવાય છે. હગભગ પાંચ મિનિટ થાય છે કે દેખાવ દે છે. મારી દૃષ્ટિમાં વારંવાર તે જોવામાં આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. એ ખાતે કોઈ પ્રકારની ભ્રમણા નથી, નિમિત્તા કારણ કંઈ જણાતું નથી. બહુ આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. આંખે બીજી કોઈ પણ પ્રકારની અસર નથી. પ્રકાશ અને દિવ્યતા વિશેષ રહે છે. ચારેક દિવસ પહેલાં, બપોરના ૨-૨૦ મિનિટે, એક આશ્ચર્યભૂત સ્વપ્ન પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી, આ થયું હોય એમ જણાય છે. અંતઃકરણમાં બહુ પ્રકાશ રહે છે, શક્તિ બહુ તેજ મારે છે. ધ્યાન સમાધિસ્થ રહે છે. કારણ કંઈ સમજાતું નથી. આ વાત ગુપ્ત રાખવા જ દર્શાવી જઈ છું, વિશેષ એ સંબંધી હવે પછી લખીશ.” (શ્રી. ૧ - ૧૯૦)

વવાણિયાથી, તે પછીના બીજા એક પત્ર (શ્રાવણ વદ ૧૩, સોમ, સં. ૧૯૪૪) માંનું એક વાક્ય સંઘરાયેલું મળે છે, “વામનેત્ર સંબંધી ચમત્કારથી આત્મશક્તિમાં અલ્પ ફેરફાર થયો છે.”

તે પછીના ત્યાંથી જ બીજા પત્રમાં (શ્રાવણ વદ ૦)), સં. ૧૯૪૪) આ સમયની પોતાની દિનચર્યા (કોકને પત્રમાં) લખી છે. તેમાં કહે છે:-

“ઉપાધ ઓછી છે, એ આનંદજનક છે. ધર્મકરણીનો કંઈ વખત મળતો હશે.

“ ધર્મકરણીનો થોડો વખત મળે છે; આત્મસિદ્ધિનો પણ થોડો વખત મળે છે; શાસ્ત્રપઠન અને અન્ય વાચનનો પણ થોડો વખત મળે છે; થોડો વખત લેખનક્રિયા રોકે છે; થોડો વખત આહાર-વિહાર-ક્રિયા રોકે છે; થોડો વખત શૌચક્રિયા રોકે છે; છ કલાક નિદ્રા રોકે છે; થોડો વખત મનોરાજ રોકે છે; છતાં છ કલાક વધી પડે છે. સત્સંગનો લેશ અંશ પણ નહિ મળવાથી બિચારો આ આત્મા વિવેકધેલછા ભોગવે છે. ” (શ્રી. ૧ - ૧૮૦-૧)

કવિશ્રી મુખ્યત્વે જ્ઞાન-ધ્યાન-યોગી હતા. જીવનનાં આ વર્ષોમાં તે બહારનો કામધંધો તો કરતા; પરંતુ એમનો આંતરયોગ આ પ્રકારે પ્રવર્તતો હતો, અને તે અંગે આવો તેમનો નિત્યક્રમ બન્યો હતો.

ધંધામાં પડતા પહેલાં નાનપણથી (લગભગ ૧૩-૧૪ વર્ષના થયા ત્યારથી, - ત્યારના સંસાર-જીવનના લૌકિક સાધારણ વર્ણધર્મ મુજબ, એમ પણ તેને સમજીએ તો પણ વાંધો નહીં.-) રાયચંદભાઈ તેમનાં પિતાની દુકાને બેસતા; તેમ છતાં, તે ઉંમરે પણ તે સાવધ હતા, એમ જાણ મળે છે. ‘સમુચ્ચયવચચર્યા’માં તે જણાવે છે :

“ દુકાને મેં નાના પ્રકારની લીલાલંદર કરી છે. અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાં છે. રામ ઈ૦નાં ચરિત્રો પર કવિતાઓ રચી છે. સંસારી તૃષ્ણા-ઓ કરી છે. છતાં કોઈને મેં ઓછો અધિકો ભાવ કહ્યો નથી, કે કોઈને ઓછું અધિકું તોળી દીધું નથી, એ મને ચોક્કસ સાંભરે છે. ”

તેમનો ધંધો અવેરીનો હતો. એમની શક્તિ અજાણ્યે પણ અહીં જળકી ઊઠી. એકવીસમા વર્ષમાં એ આ ધંધામાં પડ્યા અને “ ઘણા ટૂંક વખતમાં એક સારા અવેરી તરીકેની નામના મેળવી. ”

ધંધામાં તેમના એક ભાગીદાર, નામે શ્રી. માણેકલાલ અવેરીએ આ અંગે કહ્યું હતું કે, “ એકવીસ વર્ષની વયે જાહેરમાં દેખાવ દેવો બંધ કરી દીધા અને વ્યાપારમાં પડ્યા. લગભગ ૧૦ વર્ષ સુધી શરણી આદિનો અને અવેરાત વગેરેનો મોટો વેપાર ખેડ્યો. વ્યાપારમાં

કેવી કુશળતા હતી તે તેઓની સાથે વ્યાપાર સંબંધીનો પ્રસંગ ધાંકનારાઓથી જાણવાથી.....તેઓની વ્યાપાર-કુશળતા માટે ઘણું બિચારું અભિપ્રાય મળ્યો.”

“શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની સાથે મારે લગભગ ૧૫ વર્ષનો પરિચય હતો; તથાપિ તેમાંથી ૭-૮ વર્ષ મો મારો તેમની સાથે વ્યવહારમાં એક ભાગીદાર તરીકે સંબંધ રહ્યો હતો. અતિ પરિચય પરસ્પરનું મહત્ત્વ ઓછું કરે છે, એમ દુનિયાનો અનુભવ છે; તથાપિ આપને મારે જણાવવું જેઈએ કે, તેઓની દૃષ્ટિ એવી આત્મમય હતી કે, મારો ભક્તિભાવ તેઓ પ્રત્યે દિન-પ્રતિ-દિન વર્ધમાનતા પામતો ગયેલો..... વ્યાપારના પ્રસંગો એવા છે કે, ભાગીદારોના સંબંધમાં ઘણી વખત મતભેદ ઉત્પન્ન થાય છે; કેટલીક વખત પરસ્પરનાં હિત અથડાય છે. આવો આપણો સર્વનો અનુભવ છતાં, મારે કહેવું જેઈએ કે.....મારો ભાગીદારીનો (સંબંધ) જટિલ વર્ષ રહ્યો તેમાં તેઓ પ્રત્યે અતિ પરિચયથી મને તેઓના પ્રત્યે કિંચિત્ માત્ર ઓછા મહત્ત્વનું કારણ ન મળ્યું, કે કોઈ દિવસ એકબીજાને વ્યવહાર સંબંધી જુદાઈ ન લાગી. આનું કારણ બીજું કંઈ નહિ, પણ તેઓની ઉચ્ચ આત્મદેશાની જે છાપ અમારે વિષે પડતી હતી, તે જ હતું....”

એમ જણાવી તે ભાઈ કહે છે કે ‘સ્વાનુભવ-દર્પણ’ નામે ગ્રંથ છે, તેથી “આપ સર્વ પરિચિત છો;” કેમ કે, “એ ગ્રંથથી મારે જે સહન કરવું પડ્યું છે, તે સર્વ કોઈના જાણવામાં છે. આ (ગ્રંથ) મેં શ્રીમાત્રને અર્પણ કરેલ છે.....તેથી મારી તેઓ પ્રત્યેની પૂજ્ય ભાવના પ્રથમથી જ કેવી છે, તેનો આપને ખ્યાલ આવશે.” એ અર્પણપત્રિકામાં તે કહે છે કે, “જેમનાથી અધ્યાત્મ માર્ગમાં મારી પ્રીતિ થઈ, જેમનો મમત્વનો આગ્રહ છૂટયો છે, જેમને સુખદુઃખ પર ઉદાસીનતા રહેતી, અને જેમના સત્સંગના લાભથી અનેક મનુષ્યોએ ઘણા કાળનો દુરાગ્રહ મૂકી, રાગદ્રેષ ધટાડવાની પ્રવૃત્તિ આદરી છે, એવા શાંત, દાનંત, ધૈર્ય-ગૌભીર્યાદિ અનેક સદ્ગુણાલંકૃત અંતરાત્મત્વ-રૂપ, આત્મા પરમાત્માની

ઐક્યતાના રસિક પ્રસંગમાં આવનારને શ્રી.વીતરાગ-પ્રણીત યથાર્થ માર્ગ જણાવનાર એવા પૂજ્યશ્રીને મારા ઉપરના અનેકાનેક ઉપકારના સ્મરણાર્થે આ યોગીન્દ્ર દેવના આશયને લઈ લખેલો ગ્રંથ, નિજશ્રીના આશયોને ઘણી ઘણી રીતે મળતી આવે એવી ૧૦૮ શ્લોકરૂપી માળા નિજશ્રીને નમ્રપણે અર્પણ કરું છું;.....”

એમ અર્પણપત્રિકામાંથી જણાવીને તે લેખક આગળ શ્રીમદ્ની વેપારમાં આવડત અંગે લખેછે :— “ અમારી ભાગીદારીનાં કેટલાંક વર્ષો સો સાહસિક વ્યાપારનાં ખેડાણોમાં ગયેલાં; અને તે સમયે તેઓની વ્યાપાર-અને વ્યવહાર-કુશળતા એવી ઉત્તમ હતી કે, અમે વિચારતના કેટલાંક વ્યાપારીઓ સાથે કામ પાડતા હતા, તેઓ અમારી કામ લેવાની મદ્દતથી દેશીઓની કાબેલિયત માટે પ્રશંસા કરતા હતા. અમારા આ વ્યાપારની કૂંચીરૂપ, ખરું કહીએ તો, શ્રીમાન રાજચંદ્ર હતા. ” (“ રાજચંદ્રી વ્યાખ્યાનો, ” પા. ૨૪-૨૬)

આમ ધંધા કરતા ને તેમાં ફાવતા છતાં, તેમનું તત્ત્વચિંતન અને ઉદાસીભાવ બન્યાં જ રહેતાં. ધંધામાં ઘરાક સાથે સોદો પરવાસીને તરત પાછા તત્ત્વની અગાધ ગુફામાં ગરક થઈ જતાં તેમને વાર નહિ લાગતી. પાસે જ નોંધપોથી હોય તે લઈને, આજ આપણે જે જ્ઞાન-ભંડાર તેમની પાસેથી પામ્યા છીએ, તે તેમાં ટપકાવતાં.

આ પ્રકાર નિરંતર ચાલતા રહેતા ચિંતન-મનન અને ધ્યાન ઉપરાંત વર્ષમાં થોડોક કાળ તે ધંધામાંથી ફારેગ થઈ એકાંતમાં ક્યાંક જઈને રહેતા ને ચિંતન-મનન-નિદિધ્યાસનમાં કાઢતા. આપણને એમ જ લાગે કે, એ પુરુષ તે મુખ્યત્વે ધંધાદારી કે દુનિયાદારીને વરેલા દુકાનદાર હતા કે જગતમાં ભૂલા પડેલા જ્ઞાની ભક્ત પુરુષ હતા !

જ્ઞાની ભક્ત

ગીતાકાર જગતના માનવોના બે સર્ગ બતાવે છે - ૧. દુઃકૃતી! કે નરાધમ રાક્ષસો, ૨. સુકૃતી ભક્તજનો. અને ભક્તજનોમાં ચાર વર્ગ પાડે છે - અર્થાર્થી, આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અને જ્ઞાની. કવિ જિજ્ઞાસુ ગૃહસ્થી-માંથી થોડા જ સમયમાં જ્ઞાની ભક્તની વાનપ્રસ્થ કોટિમાં પહોંચે છે. આ એમનો પુરુષાર્થ અભ્યાસીઓને ખૂબ પ્રેરક બની શકે છે. કવિની નોંધો તથા પત્રો ૬૦ સાહિત્યમાંથી આ પ્રકારનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. તેમના નાના ભાઈ મનસુખલાલે ઈ. સ. ૧૯૧૩માં બહાર પાડેલા “રાજજયંતી વ્યાખ્યાનો” પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રકારની જરૂર અંગે લખતાં સાચું કહ્યું છે કે - “જે (કવિના અક્ષરદેહ રૂપે ગ્રાહિત થયેલા) એ વિચારોનું શાસ્ત્રીય (‘સાયટિક્ક’), ટીકાકારી (‘ક્રિટિકલ’), નુલનાત્મક (‘કંપોરેટિવ’), અને માનસ-શાસ્ત્રીય (‘સાઇકોલોજિકલ’) પૃથક્કરણ (‘એનેલિસિસ’) કરી, તેનાં હાર્દોનું શોધન કરી, તેની, તેઓનાં અંગત (‘પર્સનલ’) અને આત્મિક (‘સ્પિરિચ્યુઅલ’) જીવનવિભાગોની સાથે લગાવટ (‘એન્લિકેશન’), કરવામાં આવે, અને પછી તેને મંકોડારૂપ ગોઠવી એક સર્વગ્ન સાંકળનો આકાર આપવામાં આવે, તો તેઓના ચરિત્રમાં નિવાસિત થયેલા જુદા જુદા પ્રકારની વિશિષ્ટતાઓ તથા નિગૂઢો (‘રિહ્સ’)નું ગંભીર અને વાસ્તવિક દર્શન થઈ શકે.”

કવિકાલીના જીવનનાં આ બેચાર વર્ષો તેમના આંતરઃ જીવનમાં ભારે નિર્ણાયક સ્વરૂપનાં હતાં. આપણે જોયું કે, જુવાનીમાં શરૂમાં વિચારે નાસ્તિક જડવાદી તે હતા. તેમાંથી કાળે કરીને તેમનામાં શ્રદ્ધા

જગી, તથા પોતાના ઉગ્ર બુદ્ધિયોગથી - બ્રહ્માં ચિંતન મનન અને નિદિધ્યાસન વડે, મહા જ્ઞાની ભક્ત-પુરુષની વિરલ કોટિએ પહોંચ્યા. આ પુરુષાર્થનું સ્વરૂપ તેમનાં લખાણોમાંથી સમજવા જેવું ગણાય.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના અધ્યાત્મજીવનના વિકાસક્ષેત્રે લગ્નજીવનમાં પ્રવેશ પૂર્વજન્મના યોગે કરીને હોય, એમ માની શકાય : ગીતાની ભાષામાં, પૂર્વના તે યોગભ્રષ્ટ પુરુષ હશે, એમ કહેવાય. અધ્યાત્મ-સાધના મરણથી ખતમ ન થતાં, નવા જન્મે પાછી ત્યાંથી એની મેળે શરૂ થાય છે;— એવો આત્મ-જીવનના વિકાસનો નકશો છે, એમ ધર્મશાસ્ત્ર બતાવે છે. કવિ રાજચંદ્ર પોતાના આંતર વિકાસનું પોતાના અંતરમાં નિગૂઢ આ ચિત્ર જોઈને જ કદાચ પોતાના પૂર્વજન્મની વાત કરી શકતા હશે.* તેમણે પોતાના લગ્ન અને સંસાર-જીવનને પૂર્વજન્મનું પ્રભાવક એવું ‘મોહનીય’ કહીને વર્ણવ્યું છે.

વિ૦ સં૦ ૧૯૪૬ માં એક જાણને તેમણે લખેલા પત્રમાં જોવા મળે છે કે, “કુટુંબ રૂપી કાળજની કોટડીના વાસણી સંસાર વધે છે. ગમે તેટલી તેની સુધારણા કરશે તોપણ એકાંતથી જેટલો સંસાર ક્ષય થવાનો છે, તેનો સોમો હિસ્સો પણ તે કાળજગુહમાં રહેવાથી થવાનો નથી. કપાયનું (દ્વંદ્વ મોહનું) તે નિમિત્ત છે, મોહને રહેવાનો અનાદિ કાળનો પર્વત છે. પ્રત્યેક અંતર ગુફામાં જાળવલ્યમાન છે. સુધારણા કરતાં વખતે શ્રાદ્ધોત્પત્તિ (એટલે કે, શ્રદ્ધાનો આવિવેશ) થવી

* વિ૦ સં૦ ૧૯૪૫ માં, ‘[અંગત]’ કરીને લખાયેલા મળતા તેમના એક કવિતમાં આવી કહીઓ છે :—

“અધ્યાત્મની જનની તે ઉદાસીનતા,
લધુવયથી અદ્ભુત થયો, તત્ત્વજ્ઞાનનો ખાધ;
એ જ સૂચવે એમ કે, ગતિ આગતિ કાં શોધ ?
જે સંસ્કાર થવો ઘટે, અતિ અભ્યાસે કાંય;
વિના પરિશ્રમ તે થયો, ભવશંકા શી ત્યાંય ?

(શ્રી. ૧-પા.-૨૨૦)

સંભવે, માટે ત્યાં અલ્પભાષી થવું, અલ્પહાસી થવું, અલ્પ પરિચયી થવું, અલ્પ-આવકારી થવું, અલ્પ-ભાવના દર્શાવવી, અલ્પ સંદેશારી થવું, અલ્પ-ગુરુ થવું, પશિષ્ટામ વિચારવું, એ જ શ્રેયસ્કર છે.” (શ્રી. ૧ - પા. ૨૩૬)

એમ શ્રી-સંગ વિષેની સાવધાની તે મુમુક્ષુ ગૃહસ્થને, સ્વાનુભવ-માંથી, આપે છે.

પરંતુ, તે પરથી શ્રીનિદા જેવી ભાવના તે નથી કરતા; તેઓ એમ જુઓ-સમજે છે કે, કામ-સંસાર જીવાત્માનો પોતાનો દોષ છે. સં ૦ ૧૯૪૪ માં લગ્ન પછી એકાદ વર્ષે લખેલા લેખ (“શ્રીના સંબંધમાં આશ વિચાર”) માં તેમણે આ અંગે કહેલું, ઉપર આપણે જોઈ ગયા — “શ્રીમાં દોષ નથી, પણ આત્મામાં દોષ છે;.....” વગેરે. (જુઓ પા. ૧૬)

આ પ્રકારે પોતાના અંતરમાં આત્મ-પરિચય ધરાવતા જગત પુરુષ તે હતા. લગ્ન અને સંસારનું બંધન પૂર્વોપાનિત હોય — જ્ઞાન-જન્મ જ એવો છે, તેમાં વાંધો નથી; તેનો સદુપયોગ કરી તેમાંથી આગળ જવાનો પ્રયત્ન કરવા સાવધ હોવું જોઈએ. અને કવિ તેમાં મહા ઉત્કટ પ્રયત્નવાન હતા. તેમના ગૃહસ્થ-જીવનને વિષે એક ભાઈને ૧૯૪૬ માં (એટલે કે, લગ્ન બાદ બે વર્ષે) લખ્યું કે:-

“ગૃહસ્થાશ્રમી જેને લઈને કહી શકાય છે તે વસ્તુ અને મને તે વખતમાં કંઈ ઘણું પરિચય પડ્યો નથી; તોપણ તેનું બનતું કાર્યિક, વાર્થિક અને માનસિક વલણ મને તેથી ઘણું ખરું સમજાયું છે; અને તે પરથી તેનો અને મારો સંબંધ અસંતોષ-પાત્ર થયો નથી; એમ જણાવવાનો હેતુ એવો છે કે, ગૃહાશ્રમનું વ્યાખ્યાન સહજ માત્ર પણ આપતાં તે સંબંધી વધારે અનુભવ ઉપયોગી થાય છે. મને કાંઈક સાંસ્કારિક અનુભવ ઊગી નીકળવાથી એમ કહી શકું છું કે, મારો ગૃહાશ્રમ અત્યાર સુધી જેમ અસંતોષપાત્ર નથી, તેમ

ઉચિત સંતોષપાત્ર પણ નથી — તે યાત્ર મધ્યમ છે; અને તે મધ્યમ હોવાથી પણ મારી કેટલીક ઉદાસીન વૃત્તિની સહાયતા છે.

“ તત્ત્વજ્ઞાનની ગુપ્ત ગુફાનાં દર્શન લેતાં ગૃહાશ્રમથી વિરક્ત થવાનું અધિકતર સૂઝે છે, અને ખચિત તે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિવેક પણ આને ઝિંઝો હોય; કાળના બળવત્તર અનિષ્ટપણાને લીધે, તેનો યથાયોગ્ય સમાધિ-સંગની અપ્રાપ્તિને લીધે, તે વિવેકને, મહાખેદની સાથે, ગોણ કરવો પડ્યો; અને ખરે! જો તેમ ન થઈ શક્યું હોત, તો તેના (પત્રલેખકના) જીવનનો અંત આવત.

“ જો વિવેકને મહાખેદની સાથે ગોણ કરવો પડ્યો છે, તે વિવેકમાં જ ચિત્તવૃત્તિ પ્રસન્ન રહી જાય છે; બાહ્ય તેની પ્રાધાન્યતા રાખી શકાતી નથી, એ માટે અકથ્ય ખેદ થાય છે; તથાપિ જ્યાં નિરુપાયતા છે ત્યાં સહનતા સુખદાયક છે, એમ માન્યતા હોવાથી મોનતા છે.

“ કોઈ કોઈ વાર સંગીઓ અને પ્રસંગીઓ તુચ્છ નિમિત્ત થઈ પડે છે; તે વેળા તે વિવેક પર કોઈ જાતિનું આવરણ આવે છે, ત્યારે આત્મા બહુ જ મુંઝાય છે. જીવનરહિત થવાની — દેહત્યાગ કરવાની દુઃખસ્થિતિ કરતાં તે વેળા ભયંકર સ્થિતિ થઈ પડે છે; પણ એવું ઝાઝા પખત રહેતું નથી; અને એમ જ્યારે રહેશે ત્યારે ખચિત દેહ-ત્યાગ કશીશ, પણ અસમાધિથી નહીં પ્રવર્તું, એવી અત્યાર સુધીની પ્રતિજ્ઞા કાયમ ચાલી આવી છે. (શ્રી. ૧ - ૨૪૨)

પૂર્વજન્મની નિયતિને કારણ માની, આમ ગૃહાશ્રમ ઝાંગીકર કરવામાં કવિએ મનમાં એક પ્રકારનું સમાધાન મેળવ્યું હતું, અને તેમાંથી આગળ વધવાને પ્રયત્નવાન બન્યા હતા. સાધક-જીવનમાં તે પ્રયત્નનું સ્વરૂપ જણીતું છે — સામાન્ય જીવનમાં સુકૃતી કે પુણ્યકર્મો બનવું જોઈએ — એવા ધર્મજીવનમાં પ્રમાદ ન રાખવો જોઈએ. કવિશ્રી આવી પવિત્ર જીવનની સતત ભૂવના કરીને જીવનમાં વર્તમાન જગત વિવેકજ્ઞાની

જીવાત્મા હતા. આ કાળના સેમણે કુટલાક તેમના પત્રોમાં અંતે સહી કરતાં આ ભાવ પ્રકટ કર્યો છે : જેમ કે, તેમણે આવી રીતે સહી કરી છે :—
 “વિ૦ રાયચંદના સત્પુરુષોને નમસ્કાર સમેત પ્રણામ વાંચશે.” (શ્રી. ૧ - ૨૦૪) “વિ૦ ધર્મજીવનના (ધર્મોપજીવનના) ઈચ્છક રાયચંદ રવજીભાઈના વિનયભાવે પ્રશસ્ત પ્રણામ.” (સદર, પા૦ ૨૧૬)

આવા પુરુષોની મનોદશા ઊંડા વિષાદરૂપ અંધકારમાં પુરાયા જેવી હોય છે; અને તે જ ભૂમિમાં જ્ઞાનોદયની ધરી સંતાપેલી હોય છે. કવિએ આ કાળની પોતાની દશાનું આલું ચિત્ર તે સમયનાં તેમનાં લખાણોમાં નોંધેલું મળે છે; તે પરથી ટોલ્સ્ટોયની જ્ઞાન-ધર્મોદય વેળાની કારમી સ્થિતિ યાદ આવે છે.

ટોલ્સ્ટોય તેમના જીવનના ઉત્તરાર્ધમાં આવી અર્કજામણની અંધાર-ઘાંટીમાં સપડાયા, ત્યારે તેય આત્મઘાત સુધી જવાની તૈયારીમાં હતા, એવું આત્મનિવેદન મળે છે. અહીંયાં ગાંધીજીએ પોતાના આત્મઘાતનો અનુભવ-પ્રસંગ ‘આત્મકથા’માં ટાંક્યો છે, તે પણ અભ્યાસીઓ યાદ કરી શકે. જીવનમાં સત્ય-પ્રયત્ન-શીલ ઉત્કટ આત્માઓને ઊંડા અજ્ઞાત આત્મમંથનકાળે કેવું કેવું થઈ જાય છે, તે બતાવતી આ બાબતો છે. કવિશ્રીના જીવનમાં તેમના લગ્ન પછીનાં ત્રણ ચાર વર્ષ આ પ્રકારની રુદયગ્રંથીની અધરી ઘાંટીનાં ગયાં લાગે છે.

આ સમયની તેમની આંતરદશાનો આજેહૂબ ચિતાર આપતી તેમણે કરેલી એક નોંધ (વિ૦ સં. ૧૯૪૫) સાધનાર્થીઓએ જોવા જેવી છે. તે કહે છે :—

“દુખિયા મનુષ્યોનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હોય, તો ખચિત તેના શિરોભાગમાં હું આવી શકું. આ મારાં વચનો વાંચીને કોઈ વિચારમાં પડી જઈ, ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાઓ કરશે, અને કાં તો ભ્રમ ગણી વાળશે. પણ તેનું સમાધાન અહીં જ ટપકાવી દઉં છું.

“તમે મને સ્ત્રી સંબંધી કાંઈ દુઃખ બેખશે નહિ, (લક્ષ્મી, કીર્તિ.....) પુત્ર સંબંધી બેખશે નહિ; ભય સંબંધી બેખશે નહિ; અથવા સર્વથી બેખશે નહિ; મને દુઃખ બીજી રીતનું છે.

તે દરદ વાતનું નથી, કફનું નથી, કે પિત્તનું નથી; તે થરીરનું નથી, વચનનું નથી કે મનનું નથી. ગણો તો બધાયનું છે અને ન ગણો તો એકકેનું નથી. પરંતુ મારી વિજ્ઞાપના તે નહિ ગણવા માટે છે, કારણ, એમાં કોઈ ઓર ભ્રમ રહ્યો છે.”

અને આ ભ્રમ બીજે કાંઈ નહિ, પણ તેમનામાં બ્રહ્મજ્ઞાસા જાગી : તેમની અધ્યાત્મ-જાગૃતિ તે હતી : પૂર્વજન્મની અધૂરી અધ્યાત્મ-યાત્રાનો તૂટેલો તાર સહેજે સંધાઈ જઈને આત્મોદયનો સૂર્ય વિશેષ કળાએ તપવાને માટે ચડતો થતો હતો; અને આ સ્થિતિનું સચોટ સુંદર વર્ણન, ઊંડા અનુભવથી નીતરતી સરળ વાણીમાં, તેમણે સદરહુ નોંધમાં આગળ લખતાં નીચેના શબ્દોમાં આપ્યું છે :—

“તમે જરૂર માનજે કે, હું વિના-દિવાનાપણે આ કલમ ચલાવું છું. રાજચંદ્ર નામથી ઓળખાતો, વવાણિયા નામના નાના ગામનો, લક્ષ્મીમાં સાધારણ એવો, પણ આર્ય તરીકે ઓળખાતા દશા શ્રીમાળી વૈશ્યનો પુત્ર ગણાઉં છું. આ દેહમાં મુખ્યત્વે બે ભવ કર્યા છે,” — એમ જણાવી એક સંસારી જીવનના સામાન્ય ભવને ‘અમુખ્ય’ કહે છે અને અસામાન્ય એવા સાધક જીવનનો ઉદય તે મુખ્ય ભવ મનાવે છે; અને તે બે ભવોનું વર્ણન કરતાં આગળ કહે છે :—

“અમુખ્યનો હિસાબ નથી. નાનપણની નાની સમજણમાં કોણ જાણે કયાંથીયે મોટી કલ્પનાઓ આવતી.....” (આ ઉતારો આગળ આપ્યો છે, ત્યાં જુઓ પા. ૧૧.)

આ બેહિસાબ કલ્પનાઓનો ઓઘ એટલે જ **કામ-સાગર** — જીવોને જન્મથી લાગેલો સ્વભાવસિદ્ધ કામ-શત્રુ. અને ઉપરની તેમની નોંધમાં કવિશ્રી સાફ જણાવે છે કે, “સુખે રહેવું અને સંસાર ભોગવવો એ જ કૃતકૃત્યતા છે. એમાંથી બીજી પંચાતમાં નહીં પડતાં, ધર્મની વાસનાઓ કાઢી નાંખી. કોઈ ધર્મ માટે ન્યૂનાધિક કે શ્રદ્ધાભાવપણું રહ્યું નહીં.” ટૂંકમાં, સમજે કે, હૃદયમાં સાંપરાય-શ્રદ્ધાનો ઉદય થતાં પહેલાંની સંસારભોગની પાથિવ દૃષ્ટિ એ હતી : એક પ્રકારની પરમ નાસ્તિકતા કે જડવાદ જેવો ભાવ એ હતો.

અજ્ઞાનના અંધકારની આ વૈતરણી, નચિકેતા પેઠે, મરણને સન્મુખ

કરવા જતાં જણાય છે; અને કવિશ્રી પૂર્ણજન્મનાં મુકુતના પુણે તરી જાય છે; એ વસ્તુના અનુભવને “કોઈ ઓર મર્મ” કહીને આગળ પોતાની દશા વર્ણવે છે :—

“થોડો વખત ગયા પછી એમાંથી ઓર જ થયું. જે થવાનું મેં કલ્પ્યું નહોતું; તેમ તે માટે મારા ખ્યાલમાં હોય એવું કાંઈ મારું પ્રયત્ન પણ નહોતું; છતાં અચાનક ફેરફાર થયો : કોઈ ઓર અનુભવ થયો, અને જે અનુભવ પ્રાપ્ત થાઓ તે બેખિત ન હોય; જડવાદીઓની કલ્પનામાં પણ નથી, તેવો હતો. તે ક્રમે કરીને વધ્યો; વધીને અંતે એક “તુંહિ તુંહિ”નો જાપ કરે છે.”

અને એમ મર્મ પામતાં તે “દુખિયાં, મનુષ્યાના પ્રદર્શનમાં શિરોભાગમાં” રહેવાના અનુભવી જીવાત્મા શમ પામે છે — જડવાદમાંથી આત્માનો ચેતનવાદ જડી જાય છે; અને તે અંગે તેઓ, ઉપર કહેલી નોંધમાં પોતાની સ્થિતિ આગળ આમ વર્ણવે છે :—

“હવે અહીં સમાધાન થઈ જશે. આગળ જે મળ્યાં નહીં હોય, અમવા ભમાદિક હશે, તેથી દુઃખ હશે તેવું કંઈ નથી; એમ ખચિત સમજજો.” (મીરાંબાઈ, આવી નિષ્ઠા સિદ્ધ થતાં, તેમના એક ભજનમાં એમ જ કહે છે :— ‘ફિકર નહીં મુઝે તરનનકી...’)

અને આગળ પોતાની “પૂર્વોપાર્જિત જન્મ-કારણ-રૂપ વાસના વિષે નોંધતા હોય, એમ, તે આ નોંધમાં આગળના વાક્યમાં કહે છે —

“શ્રી સિવાય બીજો કોઈ પદાર્થ ખાસ કરીને મને રોકી શકતો નથી. બીજાં કોઈ પણ સંસારી સાધને મારી પ્રીતિ મેળવી નથી; તેમ કોઈ ભયે મને બહુલતાએ ઘેર્યો નથી. શ્રીના સંબંધમાં જિજ્ઞાસા ઓર છે અને વર્તના ઓર છે. એક પક્ષે તેનું કંટલાક કાળ સુધી સેવન કરવું સંમત કર્યું છે. તથાપિ ત્યાં સામાન્ય પ્રીતિ-અપ્રીતિ છે. પણ દુઃખ એ છે કે, જિજ્ઞાસા નથી, છતાં પૂર્વકર્મ ફાં ફેરે છે? એટલેથી પતનું નથી; પણ તેને લીધે નહીં ગમતા પદાર્થોને જોવા, સૂંધવા, સ્પર્શવા પડે છે, અને એ જ કારણે મને હિંમત નથી પડે છે.”

“મહારંભ, મહા-પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ કે એવું તેવું જગતમાં કંઈ જ નથી, એમ વિસ્મરણ-ધ્યાન કરવાથી પરમાનંદ રહે છે. તેને ઉપરનાં કારણોથી જોવાં પડે છે, એ મહા ખેદ છે. અંતરંગચર્યા પણ કોઈ સ્થળે ખોલી શકાતી નથી. એવાં પાત્રોની દુર્લભતા મને થઈ પડી એ જ મહા દુઃખમત્તા કહો.” (શ્રી. ૧-૨૨૨-૩)

આ કાળે સાધક સત્સંગ, સદ્ગુરુ, સમરસિક સહસાધકની મૈત્રી ઈં વસ્તુઓ સહેજે ઝંખે છે; અને એનું દુઃખ જ એને રહે છે. આ જ સ્થિતિ જ્ઞાની ભક્ત-પદની પરમ પ્રપત્તિના ઉદયકાળની સ્થિતિ છે. અને કવિ તે સ્થિતિની ઝાંખી પામે છે, જેને માટે ગીતાકાર (૭-૧૮) કહે છે — જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ॥

ધર્મજાગૃતિનાં એમનાં આ વર્ષોમાં તેમણે ઊંડું આત્મ-મંથન તથા શાસ્ત્રજ્ઞાન માટે ચિંતનમનન કરીને અંતરમાં નિષ્ઠા મેળવી. તથા બીજી તરફ એમને સમરસિક અનેક મિત્રોનો સત્સંગ પણ મળ્યો. કેટલાક લોકો એમની પાસે ધર્મજિજ્ઞાસાથી આવતા, તેમનાં તે શંકા-સમાધાન કરતા; અધ્યાત્મશાસ્ત્રનાં સનાતન સત્યો પોતે જે રીતે સમજતા હતા તે (કહો કે, તે વિષયના વડા વિદ્યાર્થી પેઠે) તેમને સમજાવતા.

ગાંધીજી આ વેળા દક્ષિણ આફ્રિકા હતા. બેઉની ઓળખાણ તો આ અગાઉની થઈ હતી. ગાંધીજી માટેય આ વર્ષો ભારે ધર્મમંથનનાં હતાં. દક્ષિણ આફ્રિકાના ખ્રિસ્તી સમાજમાં તેમને સ્વધર્મ વિષે શંકાઓ ઊઠતી. એના નિવારણ સારુ એમણે શ્રીમદ્નું ચરણ ખોળ્યું; અને, એથી પોતે ધર્મ-પરિવર્તન કરતા અટક્યા ને હિંદુધર્મમાં પોતાની શ્રદ્ધા પુનઃ સ્થાપિત થઈ, એમ એમણે એકરાર કર્યો છે.

“ સમુચ્ચય-વચ-ચર્યા ”

શ્રીમદ્ના નાના ભાઈ મનસુખલાલે ‘ રાજચંત્રી વ્યાખ્યાનો ’ની તેમની પ્રસ્તાવનામાં, “ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના વિચારોનાં પૃથક્કરણપૂર્વક હાઈ શોધવા માટે અને પછી તેને એક જીવનવ્રતના ઘાટમાં મૂકવા માટે ” (તેમના સમગ્ર અક્ષરદેહના સાધનનો ઉપયોગ કરીને) પ્રયત્ન થવો જોઈએ, એમ ઠીક કહ્યું છે. આ પ્રકારે પોતાના સમુચ્ચય-વચની ચર્યાનું પોતે જ વિહંગાવલોકન કરીને, “ સમુચ્ચય-વચ-ચર્યા ” નામથી આત્મ-સમીક્ષા કરતી એક નાનકડી નોંધ શ્રીમદ્ પોતે, તેમના ૨૩ મા વર્ષ દરમિયાન, તે મથાળે લખેલી મળે છે. (તેની લખ્યા-મિતિ બતાવી છે - મુંબઈ, કારતક સુદ, ૧૫, ૧૯૪૬; એટલે કે, તેમની ૨૩મી જયંતી)

આ ઉમરનું તેમનું આ આત્મ-નિવેદન કવિની પ્રતિભા અને વિભૂતિ કેવી હતી, તે બતાવે છે. તે જ્ઞાનયોગી હતા અને પોતાનું સૂક્ષ્મ આત્મ-પરીક્ષણ કરતા રહેતા નવજુવાન જાગ્રદાત્મા હતા, એમ તે ટૂંકી આત્મકથા પરથી પણ જણાઈ આવે છે. તેમાં તે એમના જીવનનાં પ્રથમ ૨૨ વર્ષનો સૂક્ષ્મ નકશો - તેની ટૂંકી રૂપરેખા આપણને દોરી આપે છે, એમ માનીએ.

શરૂમાં જ તે જણાવે છે કે, “ આજે મને સામાન્ય* ગણતરીથી ૨૨ વર્ષ પૂરાં થયાં. ૨૨ વર્ષની અલ્પ વયમાં મેં અનેક રંગ આત્મ સંબંધમાં, મન સંબંધમાં, વચન સંબંધમાં, તન સંબંધમાં અને ધન સંબંધમાં દીઠા છે.

* એટલે કે, પૂર્વજન્મોનાં વસ્તો ન ગણતાં, - એ અલૌકિક ગણતરીથી વાત ન કરતાં, - એમ સૂચવવા “ સામાન્ય ” વિશેષણ વાપરતા લાગે છે.

નાના પ્રકારની સૃષ્ટિરચના, નાના પ્રકારનાં સંસારી મોજાં, અનંત દુઃખનું મૂળ, — એ બધાંનો અનેક પ્રકારે મને અનુભવ થયો છે. સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ અને સમર્થ નાસ્તિકોએ જે જે વિચારો કર્યા છે, તે જાતિના અનેક વિચારો તે અલપ વયમાં મેં કરેલા છે. મહાન ચક્રવર્તીએ કરેલા તૃષ્ણાના વિચાર અને એક નિઃસ્પૃહી મહાત્માએ કરેલા નિસ્પૃહાના વિચાર મેં કર્યા છે. અમરત્વની સિદ્ધિ અને ક્ષણિક-ત્વની સિદ્ધિ ખૂબ વિચારી છે. અલપ વયમાં મહત્ વિચારો કરી નાંખ્યા છે; મહત્ વિચિત્રતાની પ્રાપ્તિ થઈ છે. એ સઘળું બહુ ગંભીર ભાવથી આજે હું દૃષ્ટિ દઈ જોઉં છું, તો પ્રથમની મારી ઊગતી વિચારશ્રોણી, આત્મદશા અને આજને આકાશપાતાળનું અંતર છે; તેનો છોડો અને આનો છોડો કોઈ કાળે જાણે મળ્યો મળે તેમ નથી. પણ શોચ કરશો કે, એટલી બધી વિચિત્રતાનું કોઈ સ્થળે લેખન-ચિત્રન કર્યું છે કે નહીં? — તો ત્યાં એટલું જ કહી શકીશ કે, લેખન-ચિત્રન સઘળું સ્મૃતિના ચિત્રપટમાં છે. બાકી પત્ર-લેખિનીનો સમાગમ કરી જગતમાં દર્શાવવાનું પ્રયત્ન કર્યું નથી. યદિ હું એમ સમજી શકું છું કે, તે વચચર્યા જનસમૂહને બહુ ઉપયોગી, પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય, અને પરિણામે તેઓ ભણીથી મને શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય તેવી છે; પણ મારી સ્મૃતિએ તે પરિશ્રમ લેવાની મને ચોખ્ખી ના કહી હતી, એટલે નિરુપાયથી ક્ષમા ઈચ્છી લઉં છું. પારિણામિક વિચારથી તે સ્મૃતિની ઈચ્છાને દબાવી — તે જ સ્મૃતિને સમજાવી, તે વચચર્યા, ધીરે ધીરે બનશે તો, અવશ્ય ધવળ-પત્ર પર મૂકીશ; તોપણ સમુચ્ચય-વચ-ચર્યા સંભારી જાઉં છું.”

આમ એક ગંભીર આત્મકથા લખવાની પ્રસ્તાવનાને શોભે એવો પ્રગલ્ભ પ્રારંભ કરીને, તેને તે સાંગોપાંગ લખતા નથી; તેમ છતાં તેઓ, પોતાનાં પ્રથમ ૨૨ વર્ષની ચર્યાના મુખ્ય માર્ગસ્તાંભ બતાવે એવી ટૂંકી નોંધ રૂપે, તે વચની આત્મસાધનાનું પોતાનું સંભારણું કહી જાય

છે. તેમાંથી જે એમના અધ્યાત્મ-જીવનવિકાસની કમકોસી નિહાળી શકાય છે, તે જોઈએ:—

નાનપણનાં વર્ષો જોતાં. મહાકાંક્ષાનો ગગનવિહાર સેવતો એક હોનહાર બાળક આ છે, એમ એમાંથી મળે છે: “સાત વર્ષ” સુધી એકાંત બાળવયની રમતગમત સેવી હતી. એટલું મને તે વેળા માટે સ્મૃતિમાં છે કે, વિચિત્ર કલ્પના — કલ્પનાનું સ્વરૂપ કે હેતુ સમજ્યા વગર — મારા આત્મામાં થયા કરતી હતી. રમત-ગમતમાં પણ વિજય મેળવવાની અને રાજેશ્વર જેવી ઊંચી પદવી મેળવવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી.”

પોતાની સામાન્ય શરીર-પ્રકૃતિ અંગે તે કહે છે:— “.....હાડ ગરીબ હતું.” અને ત્યારે બાળવયની મુગ્ધાવસ્થા હોઈને, તે કહે છે, “અન્યારનું (એટલે કે, ૨૩ મે વરસે છે તેવું) વિવેકી જ્ઞાન તે વયમાં હોત તો મને મોક્ષ માટે ઝાઝી જિજ્ઞાસા રહેત નહીં. એવી નિરપરાધી દશા હોવાથી પુનઃ પુનઃ તે સાંભરે છે.”

સાત વર્ષની બાલ્યાવસ્થા વિષે આમ વર્ણવીને, “પછીનાં અગિયાર વર્ષ સુધીનો કાળ કેળવણી લેવામાં હતો”, તેનો મર્માંશ નિરૂપતાં તે બેએક વસ્તુઓ પોતાની પ્રતિભાની નોંધે છે:— “સ્મૃતિ એવી બળવત્તર હતી, કે જેવી સ્મૃતિ બહુ જ થોડા મનુષ્યોમાં આ કાળે આ ક્ષેત્રે હશે. અભ્યાસમાં પ્રમાદી બહુ હતો. વાત-ડાહ્યો, રમતિયાળ અને આનંદી હતો.....તે વેળા પ્રીતિ — સરળ વાત્સલ્યતા મારામાં બહુ હતી; સર્વથી એકત્વ ઈચ્છતો; સર્વમાં ભ્રાતૃભાવ હોય તો જ સુખ, એ મને સ્વાભાવિક આવડ્યું હતું. લોકોમાં કોઈ પણ પ્રકારની જુદાઈના અંકુરો જોતો કે મારું અંતઃકરણ રડી પડતું. તે વેળા કલ્પિત વાતો કરવાની મને બહુ ટેવ હતી. આઠમા વર્ષમાં મેં કવિતા કંચી હતી.....” “.....તેમ જ અનેક પ્રકારના બોધગ્રંથો — નાના — આરામવળા મેં જોયા હતા; જે પ્રાયે હજી સ્મૃતિમાં રહ્યા છે. ત્યાં

સુધી મારાથી સ્વાભાવિક રીતે ભદ્રિકપાણું જ સેવાયું હતું; હું માણસ જાતનો બહુ વિશ્વાસુ હતો; સ્વાભાવિક સૃષ્ટિચર્યા પર મને બહુ પ્રીતિ હતી. ”

આ તેમનું આર્જવભર્યું બાળપણ તથા સ્મૃતિશક્તિ આદિ સોને નથી હોતાં. તે વિષે આત્મામાં ઊંડા ઊતરી નિરીક્ષણ કરતાં જ કવિને ‘ જાતિસ્મરણજ્ઞાન ’ જેવી ચમત્કારી શક્તિમાંથી પૂર્વજન્મજ્ઞાન અને પુનર્જન્મનું તત્ત્વ અવગત થયું હશે, એમ માનીએ.

આગળ પોતાની વયચર્યા વર્ણવતાં, ૧૩ વર્ષ સુધીને અંગે વળી વિશેષ એક બે વાતો કરે છે. તેમાં પોતાના પિતામહની કૃષ્ણ-ભક્તિનો ઉલ્લેખ કરીને કહે છે કે, “ મને ભક્તિની સાથે તે અવતારોમાં પ્રીતિ થઈ હતી, અને રામદાસજી નામના સાધુની સમીપે મેં બાળલીલામાં કંઠી બંધાવી હતી.....અવતારો સંબંધી ચમત્કારમાં હું મોહ પામતો અને તેને પરમાત્મા માનતો; જેથી તેનું રહેવાનું જોવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી. તેના સંપ્રદાયના મહંત હોઈએ, સ્થળે સ્થળે ચમત્કારથી હરિકથા કરતા હોઈએ અને ત્યાગી હોઈએ, તો કેવી મજા પડે! — એ જ વિકલ્પના થયા કરતી. તેમ જ કોઈ વૈભવી ભૂમિકા જોતો કે સમર્થ વૈભવી થવાની ઈચ્છા થતી. ‘ પ્રવીણસાગર ’ નામનો ગ્રંથ તેવામાં મેં વાંચ્યો હતો; તે વધારે સમજ્યો નહોતો; છતાં સ્ત્રી સંબંધી નાના પ્રકારનાં સુખમાં લીન હોઈએ અને નિરુપાધિપણે કથા-કથન શ્રવણ કરતા હોઈએ, તો કેવી આનંદદાયક દશા,— એ મારી નૃષ્ણા હતી.”

આ વયે જે મનોરાજ્ય કુમારાવસ્થામાં જાગે છે, તે આસપાસનો સંસાર કુમાર માનસ પર જે પ્રત્યાઘાત પાડે, તે બતાવી શકે છે કે, તે ને કુમારની આત્મદશાની મનોભૂમિકા કેવી ઉદ્દીપમાન હશે. આ સમયે તે વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રત્યે રુચિ અને જોનો પ્રત્યે મુગ્ધ જુગુપ્સાભાવ પોતાને હતાં, એમ નોંધે છે. પણ પછીથી “ હળવે હળવે તેમનાં પ્રતિક્રમણ સૂત્ર ઈ૦ પુસ્તકો વાંચવા મળ્યાં; તેમાં બહુ વિનયપૂર્વક સર્વ જગત-જીવથી

મિત્રતા ઈચ્છી છે, તેથી મારી પ્રીતિ તેમાં પણ થઈ, અને પેલામાં (એટલે કે, વૈષ્ણવધર્મમાં) પણ રહી.”

આમ તેમનાં ૧૩ વર્ષનો આત્મ-ચિતાર રજૂ કરીને, શ્રીમદ્ કામકાજની દુનિયાના જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે: “ પછી હું મારા પિતાની દુકાને બેસતો; અને મારા અક્ષરની છટાથી કચ્છ-દરબારને ઉતારે મને લખવા માટે બોલાવતા ત્યારે ત્યાં જતો.”.....

આટલાથી આ ‘વચચર્ચા’નો તેમનો પોતાનો લેખ પૂરો થાય છે. તેનો તાંતણો આગળ શોધવાને માટે, તેમની સાધનાનું આરસી જેવું દર્શન આપતાં, તેમનાં તે પછીના જીવનનાં વર્ષોનાં લખાણો ફેંકેલવાં જોઈએ. તેમના તે લેખમાં અંતે એક વસ્તુ,— તેનો આગળનો તાર પકડવામાં નિદર્શક કહેવાય એવી, તે લખે છે,—

(દુકાને બેસતો ત્યારે) “ કોઈને મેં ઓછો અધિકો ભાવ કહ્યા નથી, કે કોઈને મેં ઓછું અધિકું તોળી દીધું નથી, એ મને ચોક્કસ સાંભરે છે.”

એક વણિકને માટે વ્યવહાર-ચેજગારમાં આવી શુદ્ધતા ને શુચિતા વિરલ ગુણ ગણાય; તે એમને નાનપણથી સિદ્ધ છે.

અને વ્યવહારશુદ્ધિના નીતિધર્મનો એ ગુણ રાયચંદભાઈમાં નાની વયેથી સહજસંસિદ્ધ હતો, એ એમની વિભૂતિમત્તાનું નોંધપાત્ર લક્ષણ છે. મુમુક્ષાના પાથેયને માટે પ્રારંભિક દેવી સંપદા જ એ છે, એમ જાણીએ; અને સર્વ ધર્મ-શાસ્ત્રો તેમના પ્રણીત નીતિધર્મના નિચોડ રૂપે આટલું તો બતાવે છે. પવિત્ર અને સુખી ગૃહસ્થજીવનને માટેય આ તો વિહિત નીતિધર્મ છે. મુમુક્ષાનો ચાહક એથી આગળ વધવા માગનારો જિજ્ઞાસુ ગૃહસ્થ છે, અને રાયચંદભાઈ તેવા હતા, તે આપણે આગળનાં પ્રકરણોમાં જોઈ આવ્યા.

નીચેનું આ દૃષ્ટાન્ત, એમના ઝવેરી તરીકેના વેપારી જીવન-કાળ દરમિયાનનું, તે વિષે લાક્ષણિક હોઈ, નોંધપાત્ર છે :

“મરહૂમ મિં ત્રિભોવનદાસ ભાણજી, કે જોઓ તેઓના અંગત પરિચિત હતા, તેઓ એક વાત એમ જણાવતા કે, એક વખત એક મોતીના વ્યાપારી આરબ ગૃહસ્થે શ્રીમાનને બોલાવ્યા. તેઓ તેમની (ત્રિભોવનદાસની) સાથે ત્યાં ગયા. ત્યારે મજકુર આરબ ગૃહસ્થે તેમને મોતીનો કેટલોક જથો બતાવ્યો. આ મોતી અરબસ્તાનના એક વ્યાપારીનાં હતાં, અને તેની બજારમાં સારી કિંમત ઊપજી શકે તેમ હતું. આરબ ગૃહસ્થને શ્રીમાન તરફ માનભર્યો પ્યાર હતો. તેમણે તેમને મોતી ખરીદવાનો આગ્રહ કીધો, ને તેથી સારો લાભ થશે જ એવી વકી બતાવી. શ્રીમદે મોતી જોયાં અને ભાવનો આંકડો નક્કી કરવાનું આરબ ગૃહસ્થ ઉપર જ છોડ્યું. તે ગૃહસ્થના ધ્યાનમાં, આ મોતી પોતાનાં નથી તેથી તેનો ભાવ અમુક રકમ સુધી જ લેવાનો છે, તે રહ્યું નહિ; અને તેમણે ચોકસ રૂ. એક ચવનો ભાવ માંડ્યો. અંતે સહીસિક્કો કરી સોદો નક્કી કીધો. રસ્તામાં પાછા વળતાં શ્રીમદે તેમને (ત્રિંને) કહ્યું કે, આ વ્યાપારમાં આપણને સારો ફાયદો થશે; કેમ કે, બજારમાં નહીં ઊપજે તોય તેનો સવાયા સુધી ભાવ ઊપજશે, અને તેથી એકંદરે આપણને રૂ. ૨૫ થી ૩૦ હજાર મળશે.

“શ્રીમાનના ગયા પછી મજકુર આરબ ગૃહસ્થે પોતાના મોટા ભાઈને આ સોદાની તમામ વાત કરી. મોટા ભાઈને તે માલના તમામ વહીવટની ખબર હતી કે, આ માલ અરબસ્તાનના પોતાના એક આડતિયાનો છે. આથી તેણે તેને ઠપકો આપ્યો. સોદો નક્કી થઈ ગયો હતો, એટલે તેનાથી તો કાંઈ બોલાય તેમ નહોતું. બીજે દિવસે તે વ્યાપારીએ શ્રીમાનને બોલાવ્યા ને અસ્પષ્ટ રૂપમાં આ વાતનો ઈશારો કર્યો. શ્રીમાન તરત જ સમજી ગયા કે, મારા પરના ભાવને લીધે તેમણે મને ખટવવા યત્ન કીધો, પણ પોતે જ પોતાની વિસ્મૃતિને લીધે ફસાઈ પડ્યા છે, ને સોદો કેન્સલ કરવાનું કહી શકતા નથી, પણ તેમની વૃત્તિ તેમ જણાય છે. એક બાજુથી ૩૦ હજારની થેલી ને તે પણ વ્યવહારની વાજબી રીતે પ્રાપ્ત થયેલી, ને બીજી બાજુથી

પોતાને લાભ આપનારને પોતાના લાભ માટે જ નુકસાની. આવે પ્રસંગે હરકોઈ વ્યવહાર-કુશળ માણસ શી રીતે વર્તશે? સોદો કેન્સલ થઈ શકે તેમ નથી; આરબ ગૃહસ્થ પણ માલ આપી દેવા તૈયાર છે; તૈયાર ન હોય તો કોર્ટનાં બારણાં તે માલ આપવાને ખુલ્લાં છે.

“પણ આ સાચા ત્યાગી મહાત્માએ શો જવાબ આપ્યો? આટલો જ કે, ‘શેઠ, માલ આપનો છે; મેં હજી પૈસા ભર્યા નથી, માલ આપના જ હવાલામાં છે. તમે તો મને લાભ આપવાને મારા પરના પ્રેમને લીધે આ માલ આપવો ધાર્યો હતો; પરંતુ આપના ઘરમાં ખાડો પાડી હું લાભ લેવાની ઈચ્છા કરું એ કેમ બને? તમારા ગજવા પર કાતર મૂકી હું મારું ગજવું તર કટું કે?’ ઘણી ખુશીથી તેણે જ સહી સિક્કાવાળો કાગળ ફાડી નાંખ્યો!.....

“સોદો રાજી ખુશીથી કેન્સલ કરી ૩૦ હજારની રકમ પરથી પોતાનો હાથ ઉઠાવી લીધેલો જોઈ આરબ ગૃહસ્થ તો ચકિત જ થઈ ગયો, અને તેના હૃદયમાં અતિ માનભરી લાગણી ઉત્પન્ન થઈ. તેણે અરબસ્તાન પોતાના આડતિયા સાથે સંદેશા ચલાવી અંતે તે સઘળો માલ એકાદ રૂપિયો વધારે ભાવ લઈ શ્રીમાનને જ આપ્યો. ને તે બજારમાં દોઢાં કરતાં વધારે ભાવથી વેચાયો. આથી શ્રીમાનને તો જ લાભ મળવાનો હતો, તેથી ઘણો મોટો લાભ મળી ગયો.”

આ કિસ્સો કાંઈક લંબાણે મેં અહીં ઉતાર્યો છે. તે તેમના ભાઈની સંપાદિત ચોપડી “રાજજયંતી વ્યાખ્યાનો”માંથી રા. જીવાભાઈ અમીચંદના વ્યાખ્યાન (પાન ૧૧૯) માંથી છે. એ વર્ણવીને તે ભાઈએ આગળ કહ્યું છે કે, “આ તો એક જ દૃષ્ટાન્ત આપ્યું. પણ તેમની તમામ ઈહલોકિક ને પારલોકિક પ્રવૃત્તિમાં આવી ત્યાગવૃત્તિ પ્રબળપણે પ્રવર્તતી હતી.”

આને ત્યાગવૃત્તિ કહેવા કરતાં વ્યવહારમાં પ્રામાણિકતા કે ઈમાન-દારી કહેવી જોઈએ. વેપારીમાં ‘શાઈલોક’-વૃત્તિ નિદ્ય જ નહીં,

દુષ્પાત્ર છે, એમ શેક્સપિયરે તેથી જ બતાવ્યું છે. આ કથામાં કામ-અર્થનો ત્યાગ નથી, પણ તેનો ધર્મયુક્ત ‘ઉપયોગ’ કરવામાં આવ્યો છે. અને એ જ વસ્તુ સાંસારિક જીવન માટે પણ સુખસંપદા-દાયી છે, એમ વ્યાસ મુનિ પેલા તેમના પ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં તેથી જ કહે છે:-

ऊर्ध्वबाहुः विरोम्येषः न च कश्चित् झृणोति माम् ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किं न सेव्यते ॥

અને ગીતામાં તો આ જ વસ્તુને એટલે સુધી જતા સૂત્ર-વાક્યથી કહી કે, ધર્માવિરુદ્ધો મૂતેષુ કામોઽર્થમિ મરતર્ષમ ॥

જીવન-વ્યવહારમાં ધર્મનો મહિમા ઔદિક સુખ માટે જ ગાયો છે; છતાં તે વિરલ હોય છે. પરંતુ જે ગૃહસ્થ જાગૃત બની જિજ્ઞાસાથી મુક્તિ-મુખ બને, તેવા મુમુક્ષુને માટે તો આ વ્યવહારશુદ્ધિનો શુચિધર્મ પ્રાથમિક સાધન જ છે. શ્રીમદનાં લખાણોમાં આવો બોધ તેમણે એક જિજ્ઞાસુના પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે (વવાણિયાથી માહ, ૧૯૪૫) લખેલો તે સંઘરાયો છે; (શ્રી.૧ - પા. ૨૦૨) તેમાંથી આ ઉતારું છું:-

“ પ્રશ્ન — વ્યવહારશુદ્ધિ કેમ થઈ શકે ?

ઉત્તર — વ્યવહારશુદ્ધિની આવશ્યકતા આપના લક્ષમાં હશે. છતાં વિષયની પ્રારંભતા માટે અવશ્ય ગાણી દર્શાવવું યોગ્ય છે કે, આ લોકમાં સુખનું કારણ અને પરલોકમાં સુખનું કારણ જે સંસારવૃત્તિથી થાય, તેનું નામ વ્યવહારશુદ્ધિ. સુખના સર્વ જિજ્ઞાસુ છે. વ્યવહારશુદ્ધિથી જ્યારે સુખ છે, ત્યારે તેની આવશ્યકતા પણ નિઃશંક છે.”

અને આમ વ્યાખ્યા બાંધીને ‘ઉપજીવન’ કે આજીવિકા માટેના વ્યવહાર વિષે વિગતવાર તેમણે લખ્યું છે, અને અંતે તે કહે છે કે, “ એ જાણે સામાન્ય વ્યવહારશુદ્ધિ ઉપજીવન અર્થે કહી ગયો. ” આગળ તે આ લખાણ પૂરું કરી શક્યા નથી, તેથી તેની અપૂર્ણ દશામાં પ્રસિદ્ધ છતાં, તેનું સૂક્ષ્મ અનુભવશુદ્ધ વિવેચન જિજ્ઞાસુ ગૃહસ્થ માટે ભારે માર્ગદર્શક બને એવું છે.

આ રીતે તેમણે પોતે પોતાની જીવન-વ્યવસ્થિતિ કરવા સતત કેવો ઉગ્ર પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે ઉપરનો મોતીનો કિસ્સો સચોટ બતાવે છે. સામાન્ય ગૃહસ્થના વ્યવહારની તુલનાએ એમાં એક વિશેષતા હતી, અને તે એ કે, તેમનો વ્યવહારશુદ્ધિ-યત્ન કેવળ સુખભોગનો કે સ્વર્ગ-કામનાનો મર્યાદિત કામાર્થી ગૃહસ્થધર્મ નહોતો; તે ‘અપવર્ગ’ કે મોક્ષની દૃષ્ટિવાળા જિજ્ઞાસુ ગૃહસ્થનો યત્ન હતો. આ યત્નના સારરૂપ એવી એક મામિક નોંધ, તેમની રોજનિશીમાં લખેલા એક લખાણમાં મળે છે. (શ્રી. ૧-પા. ૨૬૪); તે તેમના ૨૩મા વર્ષ દરમિયાનની (મુંબઈ, અષાઠ સુદ ૫, રવિ, ૧૯૪૬) છે. તેમાં એ કહે છે—

“જ્યારે આ વ્યવહારોપાધિ ગ્રહણ કરી, ત્યારે તે ગ્રહણ કરવાનો હેતુ આ હતો:—

“ભવિષ્ય કાળે જ ઉપાધિ ધણો વખત રોકશે, તે ઉપાધિ વધારે દુઃખદાયક થાય, તોપણ થોડા વખતમાં ભોગવી લેવી એ વધારે શ્રેયસ્કર છે.

“એ ઉપાધિ નીચેના હેતુથી સમાધિરૂપ થશે એમ માન્યું હતું:—

“ધર્મ સંબંધી વધારે વાતચીત આ કાળમાં ગૃહવાસ પરત્વે ન આવે તો સારું.

“ભલે તને વસમું લાગે, પણ એ જ ક્રમમાં પ્રવર્ત; ખચિત કરીને એ જ ક્રમમાં પ્રવર્ત. દુઃખને સહન કરી, ક્રમની સાચવણીના પરિસહને સહન કરી, અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગને સહન કરી તું અચળ રહે. અત્યારે કદાપિ વસમું અધિકતર (વધારે પડતું?) લાગશે; પણ પરિણામે તે વસમું સમું થશે. ઘેરામાં ઘેરાઈશ નહીં. ફરી ફરી કહું છું, ઘેરાઈશ નહીં. દુઃખી થઈશ; પશ્ચાત્તાપ કરીશ; એ કરતાં અત્યારથી આ વચનો ઘટમાં ઉતાર—પ્રીતિપૂર્વક ઉતાર.”

એમ પોતાના અનુભવમાંથી નોંધીને, રોજનિશીના આ લખાણમાં આગળ તે લખે છે તેમાં, વ્યવહારમાં અન્ય સર્ગાસંબંધી તથા સ્નેહી

સંબંધી જનો પ્રત્યે કેવો ભાવ ધરીને વર્તવું, તેનો વિગતવાર બોધ વિચારીને લખે છે:—

“૧. કોઈના પણ દોષ જો નહીં. તારા પોતાના દોષથી જો કંઈ થાય છે તે થાય છે, એમ માન.

૨. તારી (આત્મ-) પ્રશંસા કરીશ નહીં; અને કરીશ તો તું જ હલકો છે એમ હું માનું છું.

૩. જેમ બીજાને પ્રિય લાગે તેવી તારી વર્તણૂક કરવાનું પ્રયત્ન કરજે. એકદમ તને તેમાં સિદ્ધિ નહીં મળે, વા વિઘ્ન નડશે; તથાપિ દૃઢ આગ્રહથી હળવે હળવે તે ક્રમ પર તારી નિષ્ઠા લાવી મૂકજે.

૪. તું વ્યવહારમાં જેનાથી જોડાયો હો, તેનાથી અમુક પ્રકારે વર્તવાનો નિર્ણય કરી તેને જણાવ.....કંઈ મારું વિપરીતાચરણ મન-વચન-કાયાએ થયું, તો તે માટે પશ્ચાત્તાપી થઈશ.....મારી ભૂલને માટે મને ઠપકો આપશે તે સહન કરીશ. મારું ચાલશે ત્યાં સુધી સ્વપ્ને પણ તમારો દ્વેષ વા તમારા સંબંધી કોઈ પણ જાતની અન્યથા કલ્પના કરીશ નહીં. તમને કોઈ જાતની શંકા થાય તો મને જણાવશે, તો તમારો ઉપકાર માનીશ, અને તેનો ખરો ખુલાસો કરીશ. ખુલાસો નહીં થાય તો મૌન રહીશ, પરંતુ અસત્ય બોલીશ નહીં, માત્ર તમારી પાસેથી એટલું જ ઈચ્છું છું કે, કોઈ પણ પ્રકારે તમે મને નિમિત્ત રાખી અશુભયોગમાં પ્રવૃત્તિ કરશો નહીં; તમારી ઈચ્છાનુસાર તમે વર્તજો તેમાં મારે કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. માત્ર મને મારી નિવૃત્તિ શ્રેણીમાં વર્તવા દેતાં કોઈ રીતે તમારું અંતઃકરણ ટૂંકું કરશો નહીં; અને ટૂંકું કરવા ઈચ્છા હોય તો ખચિત કરીને મને આગળથી જણાવી દેજો. તે શ્રેણિને સાચવવા મારી ઈચ્છા છે.....અને છેવટે એ જ નિવૃત્તિશ્રેણિ તમને અપ્રિય હશે તોપણ હું જેમ બનશે તેમ જાળવણીથી તમારી સમીપથી, તમને કોઈ જાતની હાનિ કર્યા વગર બનતો લાભ કરીને, હવે પછીના ગમે તે કાળ માટે પણ તેવી ઈચ્છા રાખીને ખસી જઈશ.”

ગાંધીજીએ દલપતરામની પેલી અવગુણ-ગુણ અંગેની ચોપાઈ ‘શકમ્ પ્રત્યયિ સત્યમ્ ભાવની’માંથી જે બોધ પોતાને માટે લીધા, તેને મળતી આ શ્રીમદ્ની વસ્તુ છે.

જિજ્ઞાસુ ગૃહસ્થ વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ તો સૌ લોકો પેઠે કરે છે, પરંતુ તેની વૃત્તિમાં - અંતરમાં ફરક હોય છે. આ ફરકને જ આત્મવિવેક કે વૈરાગ્ય અથવા પ્રવૃત્તિમાં પણ નિવૃત્તિ શોધવી, એમ વર્ણવાય છે. ગીતાકારની પરિભાષામાં આ યત્નને સમતાપૂર્વક ચિત્તપ્રસાદનો સમાધિભાવ પામવાને માટેની નૌષ્ઠર્મ્ય-સિદ્ધિ માટેનો યત્ન કહ્યો છે; - જેના પ્રારંભમાં તે જગતના સમગ્ર વ્યવહાર પ્રત્યે ધારણ કરીને (અ૦ ૨-૧૩, ૧૪) ચાલવાનો ભાવ વર્ણવે છે:-

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌતેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ।

આગમાપાયિનઃ અનિત્યાઃ તાન્ તિતિક્ષત્વ, ભારત ॥

યં હિ ન વ્યથયન્ત્યેતે પુરુષં પુરુષર્ષભ ।

સમદુઃખસુખં ધીરં સૌઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥

આ પ્રકારનો કામાવિરુદ્ધ કે નિવૃત્તિ-પરાયણ નૌષ્ઠર્મ્યધર્મ કેવો મહાન છે, તે બતાવતું નીચેનું કવિનું ઉદ્બોધન, આ જ વર્ષે (વવાણિયા, પ્ર. ભાદ્ર. સુદ ૧૧, ભા.મ, ૧૯૪૬) “ધર્મેચ્છક ભાઈ ખીમજી”ને પત્રમાં લખેલું, તે “ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ”ના ભાષ્યરૂપ - સુંદર વિવેચન જેવું ગદ્યકાવ્ય અહીં જોવા જેવું છે:-

“ધર્મ જ જેનાં અસ્થિ અને ધર્મ જ જેની મજાજા (મૂળમાં ‘મિજા’ પદ છે) છે, ધર્મ જ જેનું લોહી છે, ધર્મ જ જેનું આમિષ છે;

“ધર્મ જ જેનું ચલન છે, ધર્મ જ જેનું બેસવું છે, ધર્મ જ જેનું ઊઠવું છે, ધર્મ જ જેનું ઊભું રહેવું છે, ધર્મ જ જેનું શયન છે, ધર્મ જ જેની જાગૃતિ છે;

“ધર્મ જ જેનો આહાર છે, ધર્મ જ જેનો વિહાર છે, ધર્મ જ જેનો નિહાર (!) છે;

“ધર્મ જ જેનો વિકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનો સંકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનું સર્વસ્વ છે;—

“એવા પુરુષની પ્રાપ્તિ દુર્લાભ છે, અને તે મનુષ્ય-દેહે પરમાત્મા દશાને શું આપણે નથી ઈચ્છતા? ઈચ્છીએ છીએ. તથાપિ પ્રમાદ અને અસત્સંગ આડે તેમાં દૃષ્ટિ નથી દેતા.” (શ્રી, ૧, પા. ૨૫૦)

એટલે કે, અપ્રમાદ અને સત્સંગ સતત સતેજ સક્રિય સેવવા જેઈએ. એ જ “સ્વાધ્યાય-પ્રવચન”નો સારભાગ છે. અને એ સ્વાધ્યાય-પ્રવચન એટલે પ્રત્યક્ષ જીવનમાં શું કરવું, એ શ્રીમદના આ કાળના જીવનનો ખાસ નોંધપાત્ર ભાગ સાધક અભ્યાસીઓને માટે છે.

૨૩મા વર્ષે પૂરી થયેલી “સમુચ્ચય-વચ-ચર્યા” અહીં આગળ અટકે છે. જીવનમાં વ્યવહારશુદ્ધિ આચરતાં કેમ મોક્ષાર્થે ચિત્તશુદ્ધિ સાધી શકાય, તેનો સૂક્ષ્મ વ્યવસાય કવિના જીવનનાં આ વર્ષોમાં શરૂ થાય છે. કવિની ચિત્તદશાની આરસીરૂપ તેમનાં આ સમયનાં લખાણો આ વ્યવસાયનું બારીક સ્વાત્મ-નિરૂપણ કરે છે. તેમાંથી કેટલાક અંશો અલગ પ્રકરણ રૂપે જેવા ઠીક થશે.

‘મોક્ષમાળા’ અને ‘ભાવનાબોધ’

૧૭ મા વર્ષમાં કવિશ્રીએ “મોક્ષમાળા (ભાવાવબોધ)” ગ્રંથ લખ્યો; તે પછીને બીજે વર્ષે તેમણે “ભાવનાબોધ (દ્વાદશાનુષ્ટેષા સ્વરૂપ-દર્શન)” લખી, “વૈરાગ્યબોધિની કેટલીક ભાવનાઓ તેમાં.” ઉપદેશી. બાદ ૧૯મું વર્ષ શતાવધાન-કાળનું છે, જે દ્વારા તેમણે પોતાની પ્રતિભા-શક્તિનો ચમત્કાર જગતને દેખાડ્યો. તે બાદ વીસમા વર્ષમાં “મહાનીતિ” તેમ જ તેનાં “વચનામૃત” લખીને તે દ્વારા પોતાના નવ-ધર્મપ્રવર્તનને માટેની, કહો કે, શ્રમણ-ધર્મ-સેના યોજવાના મનોરથ કર્યા. અને ત્યાં જ પૂર્વનાં પ્રારબ્ધ-કર્મનો ઉદય થયો, અને અધ્યાત્મ-યાત્રા માટે જીવનમાં આગળની દિશા પૂર્વજન્માનુયોગે આવી લાગી. આમ ટૂંકમાં આ સમય સુધીની ‘સમુચ્ચય-વચ’-યાત્રાની રૂપરેખા જોવા મળે છે.

કવિશ્રીની કલમે વ્યવસ્થિત રૂપે લખાયેલા પ્રબંધો તરીકે જોઈએ તો, તેમાં મુખ્ય એક “મોક્ષમાળા” એમના સ્વાધ્યાય અને અભ્યાસ-ને પરિણામે, તેમના ચિત્તમાં નીતરી રહેતો સાર છે, એમ કહેવાય.

તેના ઉપોદ્ધાતનું પહેલું જ વાક્ય કહે છે, “નિર્ગ્રંથ પ્રવચનને અનુકૂળ થઈ સ્વલ્પતાથી આ ગ્રંથ ગૂંથું છું. પ્રત્યેક શિક્ષા વિષય રૂપી મણિકાથી આ પૂર્ણાહુતિ પામશે. આડંબરી નામ એ જ ગુરુત્વનું કારણ છે, એમ સમજતાં છતાં, પરિણામે અપ્રભુત્વ રહેલું હોવાથી એમ કરેલું છે, તે ઉચિત થાઓ ! ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમ સુશીલનો ઉપદેશ કરનારા પુરુષો કંઈ ઓછા થયા નથી; તેમ જ આ ગ્રંથ કંઈ તેથી ઉત્તમ વા સમાનતા રૂપ નથી; પણ વિનય રૂપે તે ઉપદેશકોનાં ધુરંધર પ્રવચનો આગળ કનિષ્ઠ છે.....આ પ્રથમ દર્શન અને બીજાં અન્ય દર્શનોમાં તત્ત્વજ્ઞાન તેમ જ સુશીલની પ્રાપ્તિ માટે અને પરિણામે અનંત સુખ-

તરંગ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે જે સાધ્ય-સાધનો શ્રમણ ભગવંત જ્ઞાત-પુત્રે પ્રકાશ્યાં છે, તેનો સ્વરૂપતાથી કિંચિત્ તત્ત્વસંયય કરી, તેમાં મહા-પુરુષોનાં નાનાં નાનાં ચરિત્રો એકત્ર કરી, આ મોક્ષમાળાને વિભૂષિત કરી છે. તે ‘વિદગ્ધમુખમંડન’ ભવતું.”

આમ ઉપોદ્ઘાતમાં કહીને, આગળ પ્રાસ્તાવિક રૂપે તે ગ્રંથનું બીજ તથા પ્રયોજન આદિ નિરૂપતાં કહે છે, “આ એક સ્યાદવાદ-તત્ત્વાવબોધ વૃક્ષનું બીજ છે. આ ગ્રંથ તત્ત્વ પામવાની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી શકે એવું એમાં કંઈ અંશે પણ દેવત રહ્યું છે. એ સમ-ભાવથી કહ્યું છું.”

“આ પુસ્તક ભણી, હું ધારું છું કે, સુજ વર્ગ કટાક્ષ દૃષ્ટિથી નહીં જશે. બહુ ઊંડાં ઊતરતાં આ મોક્ષમાળા મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડશે! મધ્યસ્થતાથી એમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને શીલ બોધવાનો ઉદ્દેશ છે.

“આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો હેતુ ઊછરતા બાળ યુવાનો અવિવેકી વિદ્યા પામી આત્મસિદ્ધિથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તે ભ્રષ્ટતા અટકાવવાનો પણ છે.....”

બીજ એક જગાએ તેમણે આ ગ્રંથ વિષે એમ જણાવ્યું છે કે, “મોક્ષમાળા’ અમે સોળ વરસ અને પાંચ માસની ઉંમરે ત્રણ દિવસમાં રચી હતી.....” કુલ ૧૦૮ શિક્ષાપાઠ એમાં છે. “ભાવાવ-બોધ” માટે તેની કલ્પના હોઈ, તેની શૈલી પણ તેવી છે. આમ એક ગૂઢ તત્ત્વ-વિષયને વિષે આટલી વયે શબ્દબદ્ધ નિરૂપણ કરવું, એ કવિશ્રીની અવધાન અને આકલન શક્તિનો મહા નમૂનો જ છે.

જીવનની સાધના કરવામાં તે માટેનો પ્રયત્ન સારાંશે બે ભાગમાં વિચારી શકાય—સમજબુદ્ધિમાં બેઠેલું તત્ત્વજ્ઞાન અને તદનુરૂપ સુશીલનું ચારિત્ર્ય-ગદન. તેમાંનું પહેલું અંગ (“જ્ઞાનયોગ-વ્યવસ્થિતિ” તેને કહી શકીએ.) આ ગ્રંથમાં ગૂંચ્યા પછી, તેને જીવનમાં ઉતારવાને માટે સંશુદ્ધિ કરવી ઘટે, તે અર્થે “ભાવનાબોધ” નામે ગ્રંથ પછીથી ૧૮ મા વર્ષમાં કવિ-

શ્રીએ રચ્યો. આ “ભાવનાબોધ”નું જ ઉપનામ ‘વૈરાગ્યબોધિની’ માનીએ તોય વાંધો નહીં.

યોગશાસ્ત્ર કહે છે કે, જીવનમાં ભાવનાની સંશુદ્ધિ કરવામાં તેની ચાવી રૂપ કેન્દ્રભાવ હોય તો તે ચિત્તપ્રસાદ-પૂર્વક ‘સંયમ’ કેળવવો એ છે. અહીં ‘સંયમ’નો પારિભાષિક અર્થ પણ સમજવો જોઈએ. સંયમ એટલે ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ; ચિત્તને સંશુદ્ધ કરીને સ્વસ્થ સ્થિતર બુદ્ધિથી તત્વાવબોધ પામવાનું સાધન એ ત્રણ વસ્તુઓ છે.

અને બુદ્ધિને મોહ-અજ્ઞાનમાં નાંખનાર મહાકારણ કામક્રોધ છે — રાગદ્વેષ છે, દ્વંદ્વમોહ છે. તેથી સંયમનું રહસ્ય પોતાના અંતરમાં વૈરાગ્ય-ભાવની કેળવણી કરવી એ જ બને છે. આથી ‘ભાવનાબોધ’ વૈરાગ્યની કેળવણીને માટે માર્ગદર્શક બાર ભાવનાઓ સમજાવે છે. સરળ શૈલીમાં એમ કરીને, કવિએ વૈરાગ્યના અનુશીલનનો ઊંડો અભ્યાસ કરવાનો નકશો જ જાણે આલેખ્યો છે.

તેના ઉપોદઘાતમાં થરૂમાં જ પહેલું વાક્ય લખે છે:—“ગમે તેમા નુચ્છ વિષયમાં પ્રવેશે છતાં, ઉજ્જવળ આત્માઓનો સ્વતઃવેગ વૈરાગ્યમાં અંપલાવવું એ છે.”.....સઘળાં પ્રાણીઓ, માનવીઓ અને દેવદાનવીઓ એ સઘળાંની સ્વાભાવિક ઈચ્છા સુખ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવામાં છે. એથી કરીને તેઓ તેના ઉદ્યોગમાં ગૂંથાયા રહે છે; પરંતુ વિવેકબુદ્ધિના ઉદય વિના તેમાં વિભ્રમ પામે છે.....”

અને વૈરાગ્યમણિ રાજર્ષિ “યોર્ગોદ્ર ભર્તૃહરિ”નો પેલો મહાશ્લોક—

ભોગે રોગભયં, કુલે ચ્યુતિભયં,

વિત્તે નૃપાલાદ્ ભયમ્ ।

માને દૈન્યભયં, બલે રિપુભયં,

રૂપે તરુણ્યા ભયમ્ ।

શાસ્ત્રે વાદભયં, ગુણે ખલભયં,

કાર્યે કૃતાન્તાદ્ ભયમ્ ।

સર્વ વસ્તુ ભયાન્વિતં ભુવિ નૃણામ્,

વૈરાગ્યમેવાભયમ્ ॥

— એ ટાંકીને કહે છે કે, “ મહાયોગી ભનૂંહરિનું આ કથન સૃષ્ટિ-માન્ય એટલે સઘળા ઉજ્જવળ આત્માઓ સદૈવ માન્ય રાખે તેવું છે. એમાં આખા તત્ત્વજ્ઞાનનું દોહન કરવા એમણે સકળ તત્ત્વવેત્તાઓનાં સિદ્ધાંત-રહસ્ય રૂપ અને સ્વાનુભવી સંસારશોકનું તાદૃશ ચિત્ર આપ્યું છે.....યોગીંદ્ર ભનૂંહરિ એક જ એમ કહી ગયા છે તેમ નથી. કાળા-નુસાર સૃષ્ટિના નિર્માણ-સમયથી ભનૂંહરિથી ઉત્તમ, ભનૂંહરિ સમાન, અને ભનૂંહરિથી કનિષ્ઠ, એવા અસંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહેતા આવ્યા છે.....વ્યાસ, વાલ્મીકિ, શંકર, ગૌતમ, પતંજલિ, કપિલ અને યુવરાજ શુદ્ધોદને પોતાનાં પ્રવચનમાં માર્મિક રીતે અને સામાન્ય રીતે જે ઉપદેશ્યું છે, તેનું રહસ્ય નીચેના શબ્દોમાં કાંઈક આવી જાય છે:— ‘ અહો બોહો ! સંસારરૂપી સમુદ્ર અનંત અને અપાર છે. એનો પાર પામવા પુરુષાર્થનો ઉપયોગ કરો ! ઉપયોગ કરો ! ’ ”

આમ અનેક તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો ઉલ્લેખ કરીને, મહાવીર સ્વામી અંગે વિશેષે કરીને લંબાણથી લખતાં કહે છે:—

“ મહાવીરનો એક સમય માત્ર પણ સંસારનો ઉપદેશ નથી. એનાં સઘળાં પ્રવચનોમાં એણે એ જ પ્રદર્શિત કર્યું છે; તેમ તેવું સ્વાચરણથી સિદ્ધ પણ કરી આપ્યું છે.....પવિત્ર ‘ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં ’ આક્રમા અધ્યયનની પહેલી ગાથામાં કપિલ કેવળીની સમીપે તત્ત્વાભિ-લાષીનાં મુખકમળથી મહાવીર કહેવરાવે છે કે,

‘ અધુવે અસાસયંમિ

સંસારંમિ દુષ્પપઉરાએ;

કિં નામ હુજ્જ કમ્મં

જેણાહં દુગ્ગઈં ન ગચ્છિજ્જા. ’

‘ અધુવ અને અશાશ્વત સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ છે; હું એવી શું કરણી કરું કે જે કરણીથી કરી દુર્ગતિ પ્રતિ ન જાઉં ? ’ ”

એમ કહીને આ તેમના “ભાવનાબોધ” પ્રબંધમાં કવિ, (“ખરું સુખ શામાં છે?” એવા મથાળાના) તેના ઉપોદ્ધાતમાં અંતે સમારોપ કરતાં કહે છે -

“એ વીતરાગ સર્વજ્ઞના વચનને વિવેકબુદ્ધિથી શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન કરી, હે માનવી, આત્માને ઉજ્જવળ કર” (શ્રી.૧-૧૨૪)

અને પોતે એ પુરુષાર્થને માટે “વૈરાગ્યબોધિની કેટલીક ભાવનાઓ,” “પ્રથમ દર્શન” પ્રકરણ શરૂ કરે છે, એમાં ઉપદેશવાનો સંકલ્પ કરીને, “વૈરાગ્યની અને આત્મહિતોષી વિષયોની સુદૃઢતા થવા માટે બાર ભાવનાઓ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે,” એમ નિરૂપે છે.

આ પ્રબંધ પૂરો નથી થયો લાગતો. પરંતુ શ્રીમદ્ના જીવનના આ સમયે તે કઈ મહાવસ્તુની સાધનામાં - શેના ચિંતનમનનમાં હતા, તે આ બતાવે છે : જગતના અસંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ બોધિલી વિવેક-બુદ્ધિનો સાર ગ્રહણ કરે છે, અને મહાવીર સ્વામીના બોધને મુખ્ય રુચિપાત્ર કહીને, તે અર્થે વૈરાગ્યની સાધનાને માટે બાર ભાવનાઓનો ક્રમ બાંધે છે, અને તે દરેક પર વિવેચન કરતાં ૧૦ “ચિત્ર” નામે પ્રકરણો લખે છે.

“બીજા ભવ” માં પ્રવેશ

૧૭મા અને ૧૮મા વર્ષે રાયચંદભાઈએ અનુક્રમે લખેલા બે પ્રબંધો—‘મોક્ષમાળા’ અને ‘ભાવનાબોધ’, એક બાજુથી જોતાં, તેમની અવધાન અને અભ્યાસશક્તિના નિદર્શક નમૂના રૂપે કહેવાય; તો બીજી બાજુએથી વિચારતાં, તેમાં દ્વિવિધ સૂચકતા ભરેલો અર્થ સમાયો ગણાય :— ૧. કવિ આ પ્રબંધો ‘સર્વજનહિતાય’—‘સર્વજનબોધાય’ એવા પરાપકાર-ભાવે પ્રેરાઈને કરે છે, તે એક વાત; આ તેની બહિરંગ બાજુ થઈ. તેની અંતરંગ બાજુ એ છે કે, ૨. એ દ્વારા કવિના આંતરજીવનનો વિકાસ કઈ રીતે થતો હતો, તે સમજવાને માટે આત્મકથન રૂપે પણ આ પ્રબંધો સારા નિદર્શક ગણાય.

આ બે પ્રબંધો બાદ, ૨૦મા વર્ષમાં તેમણે ‘મહાનીતિ’ કે ‘વચન સમશતી’ પ્રબંધ તૈયાર કર્યા. તે પણ ઉપર પ્રમાણે બહિરંગી અને અંતરંગી ઉભયાર્થવાળો સમજી શકાય. આ નીતિ-સમશતક, તેમણે તૈયાર કરવા માટે ધારેલી ‘શ્રમણ-સેના’ને માટે પૂર્વતૈયારી રૂપેની નીતિ-જીવન-માળા હતી. તેવી નીતિથી ચાલતા ત્યાગી વેરાગી પુરુષો દ્વારા તે પોતાની ધારણા મુજબનું નવ-ધર્મ-પ્રવર્તન કરવા માગતા હતા.

એનો અર્થ એ પણ ખરો કે, તે પોતે જાતે એ નીતિબોધને પોતાને માટે માનતા હતા—પોતાના જીવનમાં અનુસરતા હતા; એટલું જ નહિ, એ પ્રકારનું ધર્મપ્રવર્તક નીતિ-જીવન-ચિત્ર તેમણે તે સમયમાં કામ કરવાને માટે ઉપયોગી અને આવશ્યક માન્યું. એટલે કે, પોતાના સમયે કઈ નીતિ—કયો જીવન-વ્યવહાર કયો જરૂરી અને ઉપકારક માને છે; તેથી કશીને, તે કાળે જે ચાલુ છે, તેને કઈ રીતે કેમનો સંશુદ્ધ કરવા

જવો છે, તે વિષેના વિચારો - તે પ્રકારનું તેમનું વ્યવહાર-શુદ્ધિ-દર્શન આ તેમના પ્રબંધમાં અનાયાસે ઊતર્યું ગણાય.

અને આ લખાણો તેમણે કેટલી ત્વરાથી કર્યા હતાં! તે બતાવે છે કે, તેમણે જે બધું જોયું તેને સતત પોતાના અંતરમાં ધૂંટયા જ કર્યું, અને તેના પરિપાક રૂપે તેનો નિર્ચોડ, - તેમની અસાધારણ અવધાન-શક્તિના બળે કરીને, - ધોધમાર શબ્દબદ્ધ થયો.

એટલે, તેમની આ ત્રણ કૃતિઓ, તેમના જીવનનાં આ મહત્ત્વનાં પરિવર્તક વર્ષોને સમજવા માટે, ખૂબ મદદરૂપ બની શકે. તેમને બહિરંગ રૂપે જોઈએ તો તે બતાવે છે કે, કવિશ્રીના અંતરમાં આ કાળે, પોતાના આગળના જીવનમાર્ગને માટે, જેન નવધર્મપરિવર્તનનો મનોરથ ધડાયો, અને તેની સફળતા માટેનાં પગલાં તે આયોજવા લાગ્યા; અને અંતરંગ રૂપે જોઈએ તો, કવિ આ મહાકાર્યને માટેય પોતાના જીવનને ધણીને તેને સફળ કરવા લાયક બનવાને માટેની આત્મસાધનામાં લાગે છે.

નાનપણમાં વિવિધ પ્રકારની મહાકાંક્ષા ભરેલા મનોરથો કૂટતા, તેમને ત્યારની નાદાન ઉંમરના કુદરતી ઉછાળા તેમણે ગણાવ્યા છે. પરંતુ તેમાં એક મર્મ નિગૂઢ હતો, તે એ કે, તેમાંથી એ જુવાનનું હોનહારપાણું જણાઈ આવતું હતું: એ કાચી ઉંમરના ઉછાળાની અંદર એક એવી ઊમિનો આવેશ સંતાઈ રહેલો હતો, કે જે પછીનાં જીવનવિધાયક ચિંતન-મનન તથા સ્વાધ્યાય-પ્રવચનાદિના તપ દ્વારા આકાર પામીને જીવનને ધડતો હતો.

ઉપર જોયા તે ગ્રંથો, રાયચંદલાઈના જીવનની પુખ્ત વયે, આ પ્રક્રિયા જે પાંચ-સાત વર્ષોમાં થઈ, તેનું સ્વરૂપ સમજાવી શકે એવા - તે પ્રક્રિયાની દિશા અને પ્રરૂપણ બતાવનારા ગણાય. ટૂંકમાં કહીએ તો, આ કાળે રાયચંદલાઈ પોતાને માટે અમુક પ્રકારની જીવનનિષ્ઠા સંશુદ્ધ કરી લે છે; અને તે નિષ્ઠાના દોર્યા અને તેના પ્રેરણાબળથી લગ્નજીવનનો “સ્રીજે ભવ” અંગીકાર કરે છે, અને તેમાં દૃઢતાથી પગલાં માંડતા આત્મસાધનામાં આગળ વધે છે.

આ પુખ્ત વય એટલે એમના જીવનનો, ૧૬ થી ૨૩ વર્ષની ઉંમરનો કાળ. આ દરમિયાન તે એમના મુખ્ય પ્રબંધો લખે છે, તેમાં પોતાના શાસ્ત્રાભ્યાસનો જ સાર આપે છે એટલું જ નહિ, આસપાસના પોતાના સંસારજીવનનો પણ વિવેકવિચાર કરીને — તેનો તોલ બાંધીને તેમાં વર્ણવે છે, અને તે મુજબ પોતાના અંગત જીવનને અને પોતાના સમાજના જીવનને પણ ઘડવાને માટે કમર કસે છે. અને આપણે જોઈએ કે, આ સમુચ્ચય-વય-કાળનું બરોબર આત્મનિરીક્ષણ કરીને તેમણે આ બધું વિચાર્યું છે. અને તેમ કરવામાં કોઈ માર્ગદર્શક વ્યક્તિ તેમના ગુરુ કે ઉપદેશક રૂપે હોય એમ જણાતું નથી. હા, શાસ્ત્રના સદ્ગ્રંથોને તે બરોબર કસીને વાપરે છે, અને તેના અંતે પોતાની જીવનનોકાનો નકશો નક્કી કરે છે, એમ કહેવાય. અથવા ગુરુ હોય તો તેમના અંતરમાં બિરાજતો ઈશ્વર કહો; કે જે ગુરુઓનો ગુરુ છે — જીવમાત્રનો હાજરાહજૂર ગુરુ છે — શાશ્વત અંતર્યામી રૂપે દરેકના હૃદયમાં બિરાજે છે. શ્રીમદ્ અને ગાંધીજીમાં આ સમાન લક્ષણ ગણાય કે, તેઓએ આવા ગુરુની જ દીક્ષા લીધી — તેમણે કોઈની કંઠી ન બાંધી. શ્રીમદ્નો “બીજા ભવ”માં પ્રવેશ આ પ્રકારે થયો.

જૈન ધર્મ-તત્ત્વનિષ્ઠા

૨૦ વર્ષના થયા ત્યાં સુધીમાં રાયચંદભાઈની ધર્મ-નિષ્ઠા, (આમ તે જન્મે વૈષ્ણવ હોવા છતાં), જૈન ધર્મની સર્વોપરિતા પ્રત્યે લગભગ દૃઢ થઈ ચૂકી હોય એમ જોવા મળે છે; તેમ દર્શાવતાં અનેક વચનો (૧૭ મા વર્ષમાં લખેલી તેમની) ‘મોક્ષમાળા’માં મળે છે; અને એમ દર્શાવવા શાસ્ત્રાર્થક કે વાદવિવાદી ચર્ચા તેમાં છે. જેમ કે, જુઓ તેના ‘શિક્ષાપાઠ’નાં તત્ત્વાવબોધ પ્રકરણો. (શ્રી.૧ - પા. ૧૧૨ ઈ૦) “જે જે હું કહી ગયો તે તે કંઈ કેવળ જૈન કુળથી જન્મ પામેલા પુરુષને માટે નથી, પરંતુ સર્વને માટે છે; તેમ આ પણ નિઃશંક માનજો કે, હું જે કહું છું તે અપક્ષપાતે અને પરમાર્થ-બુદ્ધિથી કહું છું.....વારંવાર હું તમને નિર્ગ્રંથનાં વચનામૃતો માટે કહું છું, તેનું કારણ તે વચનામૃતો તત્ત્વમાં પરિપૂર્ણ છે, તે છે.....”

“જૈન એ એટલી બધી સૂક્ષ્મ વિચાર-સંકલનાથી ભરેલું દર્શન છે, કે જેમાં પ્રવેશ કરતાં પણ બહુ વખત જોઈએ .....જૈનના અકંકેક પવિત્ર સિદ્ધાન્ત પર વિચાર કરતાં આયુષ્ય પૂર્ણ થાય, તોપણ પાર પામીએ નહીં, તેમ રહ્યું છે. બાકીના સઘળા ધર્મમતોના વિચાર જન-પ્રણીત વચનામૃતસિંધુ આગળ એક બિંદુરૂપ પણ નથી.....” (શ્રી.૧-પા. ૧૧૨-૩)

આમ પોતાની સિદ્ધાંતી જ્ઞાનનિષ્ઠા રજૂ કરીને જૈન ધર્મ-દર્શન પરની મુખ્ય અન્ય ધર્મો (મુખ્યત્વે હિંદુ) ટીકાઓનું ખંડન-મંડન કરતાં તે કહે છે:-

“.....જ્યારે એક દર્શનને પરિપૂર્ણ કહી વાત સિદ્ધ કરવી હોય ત્યારે પ્રતિપક્ષની મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી અપૂર્ણતા દર્શાવવી જોઈએ. અને એ બે વાત પર વિવેચન કરવા જોટલી અહીં જગ્યો નથી.....”

છતાં કાંઈક જે લખ્યું છે તેમાં તે જૈન દર્શન “નાસ્તિક” કહેવાયું, તે આશ્ચર્ય નોંધે છે. એમાં તે કહે છે:-

“મને બહુ આશ્ચર્ય લાગે છે કે, કેવળ શુદ્ધ પરમાત્મ-તત્ત્વને પામેલા, સકળ દુષણ-રહિત, મૃષા કહેવાનું જેને કાંઈ નિમિત્તા નથી, એવા પુરુષના કહેલા પવિત્ર દર્શનને પોતે તો જાણ્યું નહીં, પોતાના આત્માનું હિત તો ક્યું નહીં, પણ અવિવેકથી મતભેદમાં આવી જઈ કેવળ નિર્દોષ અને પવિત્ર દર્શનને નાસ્તિક શા માટે કહ્યું હશે? યદિ હું સમજું છું કે, એ કહેનારા એનાં તત્ત્વોને જાણતા નહોતા. વળી એના તત્ત્વને જાણવાથી પોતાની શ્રદ્ધા ફરશે, ત્યારે લોકો પછી પોતાના આગળ કહેલા મતને ગાંઠશે નહીં; જે લૌકિક મતમાં પોતાની આજીવિકા રહી છે, એવા વેદોની મહત્તા ઘટાડવાથી પોતાની મહત્તા ઘટશે; પોતાનું મિથ્યા સ્થાપિત કરેલું પરમેશ્વરપદ ચાલશે નહીં; એથી જન તત્ત્વમાં પ્રવેશ કરવાની રુચિને મૂળથી બંધ કરવા લોકોને એવી ભ્રમ-ભૂરકી આપી કે, જૈન નાસ્તિક છે.....(સદર, પા. ૧૧૩)

“પવિત્ર જૈન દર્શનને નાસ્તિક કહેવરાવવામાં તેઓ એક દલીલથી મિથ્યા ફાવવા ઈચ્છે છે કે, જૈન દર્શન આ જગતના કર્તા પરમેશ્વરને માનતું નથી; અને જે પરમેશ્વરને નથી માનતા તે તો નાસ્તિક જ છે .....”(સદર પા. ૧૧૪)

આ તત્ત્વના વાદવિવાદમાં અહીં આપણે ન ઊતરીએ. જગતની ઉત્પત્તિની બાબતમાં વિવિધ ધર્મો પોતાની તર્કબુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા પ્રમાણે આ-તે વાદ સ્થાપે છે. વિજ્ઞાનવાદો પણ ચાર્વાકીયો માંડીને ચાલે છે. એ વાદવિવાદનો અંત ભાગ્યે આવે. છતાં આ ઉમરે શ્રીમદ્ તેમાં ઠીક ઠીક ગૂંથાયેલા હશે. એમ જણાય છે. અને તે અંગે તેમણે પોતાની શ્રદ્ધા-બુદ્ધિ જૈન દર્શન અને નિગ્રંથ આદર્શ ઉપર સ્થિર કરી, એમ જણાય

છે. છતાં તેમાં પંડિતની શાસ્ત્રાર્થક તર્કબુદ્ધિ નહોતી; પરંતુ સાધકે પોતાને માટે આ વિશે જે માન્યતા બાંધીને ચાલવું ઘટે, તે માન્યતા સ્થિર કરવા માટે હતી, એમ આપણે માનીએ.

એમ કહીને આગળ ચર્ચા કરતાં, તે પછીના શિક્ષાપાઠ ૯૮ માં લખે છે, તે પણ જોવા જેવું છે:-

“જે ન્યાયથી જય મેળવી શકતો નથી તે પછી ગાળો ભાંડે છે, તેમ પવિત્ર જૈનના અખંડ તત્ત્વસિદ્ધાન્તો શંકરાચાર્ય, દયાનાંદ સંન્યાસી વગેરે જ્યારે તોડી ન શક્યા, ત્યારે પછી ‘જૈન નાસ્તિક હે, સો ચાર્વાકમેસે ઉત્પન્ન હુઆ હે’, એમ કહેવા માંડ્યું. પણ એ સ્થળે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે.....આપના વેદ-વિચારો કઈ બાબતમાં જૈનથી ચડે છે? આમ જ્યારે મર્મસ્થાન પર આવે ત્યારે મૌનતા સિવાય તેઓ પાસે બીજું કોઈ સાધન રહે નહીં. જે સત્પુરુષોનાં વચનામૃત અને યોગબળથી આ સૃષ્ટિમાં સત્ય, દયા, તત્ત્વજ્ઞાન અને મહાશીલ ઉદય પામે છે, તે પુરુષો કરતાં જે પુરુષો શૃંગારમાં રાચ્યા પડ્યા છે, સામાન્ય તત્ત્વજ્ઞાનને પણ નથી જાણતા, જેનો આચાર પણ પૂર્ણ નથી, તેને ચડતા કહેવા, પરમેશ્વરને નામે સ્થાપવા અને સત્ય સ્વરૂપની અવર્ણ ભાષા બોલવી, પરમાત્મ-સ્વરૂપ પામેલાને નાસ્તિક કહેવા, એ એમની કેટલી બધી કર્મની બહોળતાનું સૂચવન કરે છે!”

આ પ્રકારે આ વાદવિવાદમાં કહીને, છેવટે સાધકની સમજ-બુદ્ધિથી તેનો સમારોપ કરતાં કવિશ્રી આગળ અંતે કહે છે:-

“પરંતુ જગત મોહાંધ છે; મતભેદ છે ત્યાં અંધારું છે; મમત્વ અને રાગ છે ત્યાં સત્ય તત્ત્વ નથી; — એ વાત આપણે શા માટે ન વિચારવી!” (શ્રી.૧-૧૧૫)

મુંડક ઉપનિષદ કહે છે એમ આત્મતત્ત્વવસ્તુ દર્શનની શાસ્ત્રાર્થી વસ્તુ નથી; તે કાંઈ તર્કથી મેળવવાની સ્થિતિ કે ખંડનખંડનથી તત્ત્વ-સંભા જીતવાની વસ્તુ પણ નથી.

પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્ બ્રાહ્મણો નિર્વેદમ્ આયાત્ ॥.....
 નાયગાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ, ન મેધયા, ન બહુના શ્રુતેન ॥...
 નાયમાત્મા બલહીનેન લભ્યઃ, ન ચ પ્રમાદાત્ તપસો વાપ્ચલિંગાત્ ॥
 એતૈઃ ઉપાયૈઃ યતંતે યસ્તુ વિદ્વાન્ તસ્યૈષ આત્મા, વિશતે બ્રહ્મધામ ॥
 અથવા તૈત્તિરીય ઉપનિષદ કહે છે એમ —

યતો વાચો નિર્વર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।

આનંદં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કુતશ્ચન ॥

એટલે કે, વાતની વાત એ છે કે, સાધકે પોતાને માટે પોતાનું પાત્ર અનેક શાસ્ત્રોના મહાસાગરમાંથી ભરી લેવાનું છે; તેમ કરીને પોતાની તરફ છિપાવીને માર્ગે પળવાનું છે; એમાં કેવળ પંડિતાઈની તર્કબાજી કે શાસ્ત્રાર્થ-પ્રવચનાદિ વગેરેને અમુક સુધીની જ મર્યાદા છે. આથી શ્રીમદ્ તેમની ઉપર ટાંકેલી વિવાદ-ચર્ચાના સમારોપ કરતાં (શ્રી.૧-૧૧૫) આમ કહે છે :-

“હું એક મુખ્ય વાત તમને કહું છું કે, જે મમત્વ રહિતની અને ન્યાયની છે. તે એ છે કે, ગમે તે દર્શનને તમે માનો. ગમે તો પછી તમારી દૃષ્ટિમાં આવે તેમ જોઈને કહો, સર્વ દર્શનનાં શાસ્ત્ર-તત્ત્વને જુઓ, તેમ જોઈ તત્ત્વને પણ જુઓ. સ્વતંત્ર આત્મિક શક્તિએ જે યોગ્ય લાગે, તે અંગીકાર કરો. મારું કે બીજા ગમે તેનું ભલે એકદમ તમે માન્ય ન કરો, પણ તત્ત્વને વિચારો.”

શ્રીમદ્ નાનપણથી મુમુક્ષુ-ભાવને સહેજે વર્ધા હતા. એમની આ વૃત્તિ પરથી, એમને વિષે, સાક્ષરશ્રી બ૦ક૦ઠા૦એ વિ. સં. ૧૮૬૬ની રાજચંદ્ર જયંતી પ્રસંગે વ્યાખ્યાન આપતાં કહેલું કે -

“શ્રી. રાજચંદ્રજી સાથેના મારો પોતાનો પરિચય બહુ જ અછડતો હતો. એ પરિચયથી અને એમના ગ્રંથો તથા કાગળો વાંચવામાં આવતાં સને એઓ જન્મના તપસ્વી (‘બોર્ન એસેટિક’) લાગેલા હતા, અને મારે ભત્રેસા કંટકાંક વર્ષ ઉપર એક મિત્રને કાર્ગળમાં લખ્યો હતો. આ મિત્ર એમની સાથે ગાઢ પરિચયમાં આવેલા તેમ જ જોઈ

શાસ્ત્રોના સારા અભ્યાસી એવા એકથી વધારે વિદ્વાનોએ તે દિવસ પછી આજ સુધીમાં પોતાની અનુમતિની સાથે જાહેર કરેલો છે.....” (રાજજયંતી વ્યાખ્યાનો, પા.૧૪૩-૪)

આપણે આ સમયના આપણા સમાજ ભણી જોઈએ તો પુષ્ટિ-માર્ગી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં અમુક આચાર-શૈથિલ્ય જોવા મળતું હતું. તે સામે જ, દાઠ તઠ, સ્વામી સહજનંદજીએ પોતાનો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અલગ સ્થાપ્યો. આ કાળમાં અમુક સંસાર-સુધારકોએ આલેપ કરેલો તેનો અદાલતમાં કેસ લડવો પડેલો. કદાચ તત્કાલીન સંજોગોની ભૂમિકામાં કવિશ્રીએ ઉપરના લખાણમાં (વેદ-ઉપનિષદાદિ તત્ત્વદર્શનને અન્યાય કરી દે એવું) કાંઈક ટીકારૂપ આરોપણ કર્યું હોય, તો તેમાં તે સમયની સમાજસ્થિતિનું આગંતુક અને પ્રવર્તમાન વાયુમંડળ જ માની શકાય. બાકી તેમની દૃષ્ટિ સ્વતંત્ર બુદ્ધિવાદી હતી, એમ તે છેવટે કહે છે. છતાં તેમને જોઈને તત્ત્વદર્શન અને નિર્ગ્રંથપદની સાધનામાં અદ્વિતીય શ્રદ્ધા બેઠી હતી, એમ તો કહેવું જોઈએ. (નિર્ગ્રંથ-પદ ઝંખતું એમનું કાવ્ય આ જ સમયે તેમની હૃદયવીણામાંથી રણકેલું.) અને તેમાં તેમની સાધક પ્રતિભાની જે વિશેષ પ્રકૃતિ હતી, તે એનું નિમિત્ત મનાય.

સાધકો પોતપોતાની વિશેષ પ્રકૃતિ મુજબની રુચિથી સાધનમાર્ગ લે છે;—એમ જ હોઈ શકે. તે દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, કવિની પ્રકૃતિ, અગાઉ એક જગાએ જોયું એમ, અવ્યક્તોપાસક તત્ત્વજ્ઞાનીની કે સાંખ્ય-બુદ્ધિની હતી. કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને મહા બળવાન અવધાનશક્તિ એમાં કારણ હોય. છતાં એ બધાને અંતેય, દરેક સાધક પોતાની તત્ત્વનિષ્ઠા કેળવી લઈને પોતાની શ્રદ્ધા ધરી લે છે; કેમ કે, છેવટે જ્ઞાન કે પરમસિદ્ધિ તે વિના સંભવે નહિ, એ અધ્યાત્મવિદ્યાનો ન્યાય છે.

એ ન્યાયે જોતાં કહેવાય કે, શ્રીમદે આ શ્રદ્ધા જોઈદર્શનાનુસાર મહાવીર સ્વામીની નિર્ગ્રંથતામાં કેળવી હતી. અને તે વિષે ૧૭ વર્ષની

વધે લખેલી તેમની ‘મોક્ષમાળા’ નાં ‘ધર્મધ્યાન’ પ્રકરણોમાં (જુઓ શ્રી.૧-પા. ૮૮ થી ૧૦૦) કહે છે, તેમાંથી તેનું કારણ જાણવા મળે છે:—

“ભગવાને ચાર પ્રકારનાં ધ્યાન કહ્યાં છે: આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ, અને શુક્લ. પહેલાં બે ધ્યાન ત્યાગવા યોગ્ય છે. પાછળનાં બે ધ્યાન આત્મ-સાર્થક રૂપ છે....(પા.૮૮)

અહીં ‘ધ્યાન’ને બદલે ‘ભક્તિ’ શબ્દ મૂકીને જોઈએ તો ગીતાકાર ૪ ભક્ત-પ્રકારો બતાવે છે — આર્ત, અર્થાર્થી, જિજ્ઞાસુ તથા જ્ઞાની,— એ યાદ આવશે. વસ્તુતાએ એક જ સરખું વિવેચન — અલબત્ત પરિભાષા-ભેદે — આ ગણાય. અસ્તુ.

એમ ધ્યાનના ચાર પ્રકાર ગણાવીને શ્રીમદ્ આગળ તેનું શાસ્ત્રીય પંચીકરણ કહેતાં તેનાં ચાર લક્ષણ અને અવલંબન વગેરે ગણાવે છે; એ બધી જૈન શાસ્ત્રીય ધ્યાન-મીમાંસામાં વિશેષ ન ઊતરીએ. સૌ કોઈ જાણે છે કે, આત્મ-સાધનાનો શાસ્ત્રીય માર્ગ આત્મસંયમનો ધ્યાનયોગ છે; — જેનું નિરૂપણ ભારતના અધ્યાત્મ-ઇતિહાસમાં ‘યોગવિદ્યા’ કે યોગશાસ્ત્ર રૂપે મળે છે. રાયચંદભાઈએ એ વિષેના એમના શાસ્ત્રાભ્યાસમાંથી પોતાને માટે અમુક તારવણી કાઢી, તે ‘મોક્ષમાળા’માં ઉતારી. એમાં નાંધપાત્ર વસ્તુ એ છે કે, સામાન્ય ગૃહસ્થો માટે એ વિચાર છે. અને એ જ વિચારથી શ્રી. હેમાચાર્ય પણ પોતાનું ‘યોગશાસ્ત્ર’ રચ્યું. તેમાં યોગની વ્યાખ્યા એ જ કરી કે, “યોગ એટલે જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર્ય — એ રત્નત્રય.”*

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની સાધના આ રત્નત્રય વડે મુખ્યત્વે હતી, એમ કહી શકાય. તેમાં જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા અંગે જૈન તત્ત્વ વિષે એમની જે વિશેષ વૃત્તિ હતી, તે નિર્વિવાદ છે. તેમ છતાં, તેમાં તે જડાગ્રહી નહોતા; છેવટે તે વ્યક્તિની બુદ્ધિને પ્રામાણ્ય માનતા હતા. સાર એ છે કે, સાધકે પોતાની જ્ઞાનનિષ્ઠા તાત્પર્યથી બાંધીને ચાલવું જોઈએ છે: તે વસ્તુ તેના

* આ અંગે વધુ વિચારવા ઇચ્છે તે જુએ — “યોગશાસ્ત્ર” હેમાચાર્ય(કૃત) સંપાદક, ગોપાળહાસ પટેલ.

અંતરના આધારને માટેની જરૂર હોય છે; તેમાં ‘આ સારું કે તે, આ આ મોટું કે તે’, એવી અહમહમિકા નથી હોતી. નહિ તો તે વસ્તુ સાધકને માટે બાધક બની જાય છે. સાધના પંડિતાઈ કે શાસ્ત્ર નથી, તે જીવનકળા છે — આપકળા છે. એ કળા રાયચંદભાઈએ પોતાને માટે જેવી યોજી, તેમાં જેન ધર્મતત્ત્વદર્શને અગત્યનો અગ્ર ભાગ ભજવ્યો હતો.

એમાં એક એવો વિચાર કદાચ ઉદ્ભવે કે, જન્મે જે વૈષ્ણવ હતા તે, આ રીતે ક્યાં કારણે કે સંગ-સોબતની અસરથી, જેન તત્ત્વ તરફ વિશેષ વળ્યા હશે વારુ? આ અંગે તેમણે જ કહ્યું કે, “...‘પ્રતિક્રમણ સૂત્ર’ ઈત્યાદિ પુસ્તકો વાંચવા મળ્યાં....” (જુઓ પા. ૪). આવા ગ્રંથાભ્યાસ તરફ તે નાનપણમાં વળ્યા, તેમાં નિમિત્તિ તે કાળે તેમના જન્મસ્થાનમાં મળતી સોબતો હશે. આ સમયે જેન યતિ-મુનિઓના આવા સંબંધ સહેજે મળતા એમ ગાંધીજીએ એમના નાનપણનું વર્ણન કરતાં “આત્મકથામાં (૫૦ ૩૫) કહ્યું છે :-

“વળી પિતાજી પાસે જેન ધર્મચાર્યોમાંથી કોઈ હમેશાં આવે. પિતાજી તેમને વહોરાવે પણ ખરા. તેઓ પિતાજી સાથે ધર્મની તેમ જ વ્યવહારની વાતો કરે.”

એવું કાંઈક આ સમયે વવાણિયામાં પણ ચાલતું હશે માનીએ. પરંતુ તેમાં કોઈ વ્યક્તિવિશેષની અસર હોય, તો તેવી માહિતી મળતી નથી. રાયચંદભાઈએ પોતે, પોતાના સ્વાધ્યાયબળથી — પોતાના ગ્રંથાભ્યાસમાંથી પોતાની જ્ઞાનનિષ્ઠા કેળવી હતી, એમ લાગે છે.

અને એમાંથી જ તેમનામાં જેન ધર્મ-સમાજની સુધારણાનો મનોરથ પણ કેળવાયો. જન્મ કે, જુઓ કે, મોક્ષમાળામાં ‘પંચમકાળ’નું સ્વરૂપ વર્ણવીને કહે છે, “(તે) જાણીને વિવેકી પુરુષો તત્ત્વને ગ્રહણ કરશે.....” (શ્રી.૧-૧૦૪) અને તેમ પોતે કરે છે: પરિણામે ‘તત્ત્વાવબોધ’ના પોતાનો નિર્ણય (‘મોક્ષમાળા’ના શિક્ષાપાઠ ૮૨ થી ૮૮ માં, શ્રી.૧-૧૦૪થી ૧૧૪) લખે છે; અને એ લંબાણનિરૂપણને અંતે ‘શિક્ષાપાઠ ૮૮ — સમાજની અગત્ય’ વર્ણવતાં લખે છે, કે જે પાસ જવા યોગ્ય છે :-

“આંગલભીમીઓ સંસાર સંબંધી અનેક ક્લાકૌશલ્યમાં શાથી વિજય પામ્યા છે? — એ વિચાર કરતાં આપણને તત્કાલ જાણાશે કે, તેઓનો બહુ ઉત્સાહ અને એ ઉત્સાહમાં અનેકનું મળવું. ક્લાકૌશલ્યના એ ઉત્સાહી કામમાં એ અનેક પુરુષોની ઊભી થયેલી સભા કે સમાજ પરિણામ શું મેળવ્યું? તે ઉત્તરમાં એમ આવશે કે, લક્ષ્મી, કીર્તિ અને અધિકાર.”

આમ, યુરોપથી અંગ્રેજ પ્રજાના રાજ્યમાં હિંદમાં જે નવો સુધારો જોવા મળ્યો, તેનો એકઝપાટે આ પ્રકારે સાર-કચાસ કાઢીને કવિ તે પાઠમાં આગળ લખે છે:—

“એ એમનાં ઉદાહરણ ઉપરથી એ નીતિનાં ક્લાકૌશલ્યો શોધવાનો હું અહીં બોધ કરતો નથી; પરંતુ સર્વજ્ઞ ભગવાનનું કહેલું ગુપ્ત તત્ત્વ પ્રમાદસ્થિતિમાં ઓવી પડ્યું છે, તેને પ્રકાશિત કરવા તથા પૂર્વાચાર્યોનાં ગૂંથેલાં મહાન શાસ્ત્રો એકત્ર કરવા, પડેલા ગચ્છના મતમતાંતરને ટાળવા, તેમ જ ધર્મવિદ્યાને પ્રફુલ્લિત કરવા એક મહાન સમાજ સદાચરણી શ્રીમંત અને ધીમંત બંનેએ મળીને સ્થાપન કરવાની અવશ્ય છે, એમ દર્શાવું છું. પવિત્ર સ્યાદ્વાદ-મતનું ઢંકાયેલું તત્ત્વ પ્રસિદ્ધિમાં આણવા જ્યાં સુધી પ્રયોજન નથી, ત્યાં સુધી શાસનની ઉન્નતિ પણ નથી. લક્ષ્મી, કીર્તિ, અને અધિકાર સંસારી કળાકૌશલ્યથી મળે છે; પરંતુ આ ધર્મકળાકૌશલ્યથી તે સર્વ સિદ્ધિ સાંપડશે. મહાન સમાજના અંતર્ગત ઉપસમાજ સ્થાપવા મતમતાંતર તજી, વાડામાં બેસી રહેવા કરતાં એમ કરવું ઉચિત છે. હું ઈચ્છું છું કે, તે કૃત્યની સિદ્ધિ ઉચિત થઈ જરેનાં તર્ગચ્છ-મતભેદ ટળે, સત્ય વસ્તુ ઉપર મનુષ્ય-મંડળનું લક્ષ્ય આવે; અને મમત્વ જાઓ.”

આમ એક દીર્ઘ અને વ્યાપક દૃષ્ટિએ, પૂર્વ અને પશ્ચિમની બે સંસ્કૃતિઓના મિલનરૂપ હિંદના અંગ્રેજ શાસન-સમયે, ‘સમાજની અગત્ય’ વિચારતાં શું ઉચિત કાર્ય છે, તે આમ નિરૂપે છે. એમાં રાયચંદભાઈ:

ત્યારના સંસારના સમગ્ર ‘મનુષ્ય-મંડળ’ને લક્ષમાં લે છે, એ તેમની પ્રતિભાનો અંશ આજના યુગમાં વિશેષ આકર્ષક બને છે.

ઉપર પ્રમાણે “સમાજની અગત્ય” નિરૂપીને, તે પછીના ૧૦૦મા શિક્ષાપાઠમાં (“મનોનિગ્રહનાં વિધનો”) કહે છે —

“વારંવાર જે ભોધ કરવામાં આવ્યો છે તેમાંથી મુખ્ય તાત્પર્ય નીકળે છે તે એ છે કે, આત્માને તારો અને તારવા માટે તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રકાશ કરો તથા સત્શીલને સેવો. એ પ્રાપ્ત કરવા જે જે માર્ગ દર્શાવ્યા, તે તે માર્ગ મનોનિગ્રહતાને આધીન છે. મનોનિગ્રહતા થવા લક્ષની બહોળતા કરવી યથોચિત છે.”

અને એમ જણાવી આગળ લખતાં, કવિ એ બહોળતામાં વિદ્યનરૂપ દોષો તરીકે ૧૮ વસ્તુ ગણાવે છે, અને કહે છે કે, “એ દોષ જ્યાં સુધી મનથી નિકટતા ધરાવે છે, ત્યાં સુધી કોઈ પણ મનુષ્ય આત્મસાંસ્કાર કરવાનો નથી. અતિ ભોગને સ્થળે સામાન્ય ભોગ નહીં, પણ કેવળ ભોગત્યાગવ્રત જેણે ધર્યું છે, તેમ જ એ એકે દોષનું મૂળ જેના હૃદયમાં નથી, તે સત્પુરુષ મહદ્ભાગી છે.” (શ્રી.૧-૧૧૬)

આ પ્રકારની “નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા” જેને ગીતાકાર કહે છે (૧૮-૫૦ થી ૫૫), તેને મળતી જેન ‘નિગ્રંથ’-પદ-વાચી નિષ્ઠા શ્રીમદે આ સમયે કેળવી અને તે ભાથું બાંધી તેમના ‘બીજ ભવ’માં આગળ ચાલ્યા, — એમ તેમનાં આ કાળનાં લખાણો બતાવે છે.

વ્યવહારશુદ્ધિયોગ

૨૧મા વર્ષે કવિશ્રીએ લગ્નજીવનમાં પ્રવેશ કર્યો, તથા ધંધામાં લાગ્યા હતા. આ વય સુધીના એમના મુખ્ય સહજ જીવનભાવો જોઈએ તો, જીવનના સર્વ વ્યવહારમાં પ્રામાણિકતા કે ઈમાનદારી મોટો એક ગુણ હતો. વીસમા વર્ષનાં તેમનાં લખાણોમાં “મહાનીતિ” નામથી ‘વચન સપ્તશતી’ પ્રકરણ છે; તે આ જ્ઞાનયોગી પુરુષના ચિત્તમાં એ વયે, — વ્યવહારશુદ્ધિની સાધનાને અંગે જિજ્ઞાસુ માનવે પોતાની જીવન-ચર્ચાને વિષે કેટલી ઝીણી નીતિરીતિઓ વિચારવી ઘટે છે, — તે બતાવે છે. તેની સાથે એ પણ એમાં જોઈ શકાય છે કે, તે ઉંમરે (૨૦મું વર્ષ તે છે) કવિએ તે વિષે કેટલું વિગતવાર, ઊંડું અને વ્યાપક સંસાર-નિરીક્ષણમાંથી આકલન કર્યું છે.

આ “મહાનીતિ”માં ‘વચન સપ્તશતી’ નામથી ૭૦૦ બોધ-વચનો લખાયાં છે. તે બાદ, ‘વચનામૃત’ મથાળે ૧૨૬ વચનો છે, તેમાં ૧૬મા વચનમાં આ “વચન સપ્તશતી”નો ઉલ્લેખ કરીને કહ્યું છે કે, “(એને) પુનઃ પુનઃ સ્મરણમાં રાખો.” (શ્રી.૧-૧૭૬).

તથા તે (૨૦) વર્ષમાં તેમના આત્મબંધુ જેવા શ્રી. ચત્રભુજ બેચરને મુંબઈથી લખેલા પાંચ પત્રો મળે છે, તેમાં પણ આ ‘વચન સપ્તશતી’ની મહાનીતિનો ઉલ્લેખ છે; અને તે પત્રોમાં કવિએ આ કાળે પોતાના અંતરમાં એક જે મનોમંથન ચાલતું, તેનો ગુહ્ય ચિતાર અંગત રૂપે આ મિત્રને લખ્યો છે. તે પરથી આ ‘મહાનીતિ’નું પ્રયોજન કેવળ આત્મબોધાર્થે જ નથી; પરંતુ એક નવધર્મ-પ્રવર્તનના પ્રસ્થાન રૂપે છે. એમ જણાય છે.

કવિના જીવનમાં નવધર્મપ્રવર્તનની આ લોકોપકારી વસ્તુ તેમની પ્રતિભાનો એક નોંધપાત્ર અંશ બતાવે છે. તે વિષે હવે પછી અલગ પ્રકરણમાં જોઈશું. અહીંયાં એ નોંધવું જરૂરી છે કે, કવિએ તેમના ૨૦મા વર્ષે વિચારીને શબ્દબદ્ધ કરેલી આ “વચન સપ્તશતી”ની એ મહાનીતિ મુજબ શ્રીમદ્ પોતે પોતાના જીવનને આ સમયે ઘડતા હતા. અધ્યાત્મ-માર્ગના યાત્રીને માટે, આ પ્રકારની નીતિચર્યા અમુક અધ્યાત્મ-યોગશક્તિ જ પેદા કરે છે. જેમ કે, જુઓ શ્રી. હેમાચાર્ય તેમના યોગશાસ્ત્રમાં, યોગની વ્યાખ્યામાં જ, તેને એનું પ્રથમ અંગ જ ગણાવે છે. અથવા ગીતાકારે એને ભાવસંશુદ્ધિ કહીને આવી જીવન-ચર્યાને એક તપ સમાન જ વર્ણવી છે; અથવા “દેવી સંપદ”ના સંદર્ભમાં એ જ વાત કહેતાં અભયની સાથે બીજા નંબરે એને ‘સત્ત્વસંશુદ્ધિ કહી છે; અને તે પછી ત્રીજા સ્થાને ‘જ્ઞાનયોગ-વ્યવસ્થિતિ’ને કહી છે, કે જેનો પાયો જ આ ભાવ-કે સત્ત્વ-સંશુદ્ધિ કે ચિત્તશુદ્ધિ જ છે. એમ આ વ્યવહારશુદ્ધિની વસ્તુ સાધકને માટે નૈતિક જાંતિ, આધ્યાત્મિક એક યોગબળ જ બને છે, જેને આધારે તે આગળની જ્ઞાનયાત્રા ખેડવાનું સામર્થ્ય પામે છે.

આ જ વસ્તુને બીજી એક રીતે વિચારીએ તો, માનવ જીવનમાં બે નોખા અંશ બતાવી શકાય — એક તેના બાહ્ય જગત કે સંસાર સાથેના સંસર્ગથી નીપજતા વર્તન વ્યવહારનું બહિરંગ; — જેનો ઊગમ, તેના અંતર્લોક કે તેના સ્વભાવ કે અંતરમાંથી છે; — એ અર્થમાં જોકે તે સાવ બહિર ન ગણાય. આ અંતર એના જીવનનું બીજું, — કહો કે, અંતરંગ છે, કે જેને પણ સાવ અંતરનું તો ન જ કહેવાય; કેમ કે, તેના ભાવો બાહ્ય જગતના હેતુચાર્યો કે પદાર્થોની જોડે, — આપણા અંતરનાં રાગદ્વેષ, વાસનાઓ, ને કાંમક્રોધાદિ વડે, — સંધાયા છે. આમ છતાં, આપણી સમજૂતીની સ્પષ્ટતાને ખાતર, આ બે અંગને આપણે અંતરંગ ને બહિરંગ જુદાં માનીને કહીએ કે, તેમાં માનવ જીવનનું બહિરંગ

તે સંસારના સંગમાંથી પ્રવર્તતો વ્યવહાર-જીવન-ભાગ છે, કે જેને સ્થૂળ રૂપે સંબંધમાં આવીને જગત જુએ જાણે ને સ્પર્શીને ચાલે છે. અને બીજું અંતરંગ એટલે જીવનનો આંતર મનોલોક કે ચિત્તાભાગ; કે જે સાધારણ રીતે જગત જુએ જાણે કે પામી શકે નહિ, — એને અનુમાનથી કલ્પીને ચાલે છે. આ આંતર જીવન આપણી સૂક્ષ્મ કામહેતુસૃષ્ટિ છે; જેને વિષે કહેવાય છે કે, તે જ બંધ-મોક્ષનું કારણ છે; જેથી તેની સંશુદ્ધિ કરવી એ સાધનાનો આદિ કાંડ છે.

તેથી કરીને આ બે ભાગ સાવ અલગ અને નોખાં બે ખાનાં નથી; એક જ માનવ-વ્યક્તિત્વનાં બે પાસાં છે — દ્વિદળના કણ પેઠે જડાયેલાં છે. પરંતુ માનવ ચિત્તાની રચના ભારે વિવક્ષણ છે. તેનાં બહિરંગ તથા અંતરંગ આમ ઓતપ્રોત છતાં, તેમાં એવું સંભવે છે કે, મનમાં એક અને કર્મમાં બીજું, કહેણીમાં એક ને રહેણી-કરણીમાં બીજું, — આવો મિથ્યાચાર અને દંભ વર્તનનો દુર્ગુણ છે. માનવચિત્ત તેના બહિરંગ-અંતરંગ વચ્ચે દંભનો સેતુ રચીને, અંદર એક ને બહાર બીજું — એવો આચાર-વિચાર પ્રયોજતો જોવા મળે છે. આવો દંભાલંકારયુક્ત વ્યવહાર લોકમાં લોભ અને કામરાગથી સંભવે છે. ગીતાકાર આવા વ્યવહાર અંગે જ કહે છે કે, તે સત્કારમાન-પૂજર્થે દંભથી ચાલે છે. (જુઓ અ૦ ૧૭-૧૮).

રાયચંદભાઈમાં આ દુર્ગુણ લેશમાત્ર નહોતો, એમ તેમના પરિચિત સજ્જનોએ કહ્યું છે. જેમ કે, ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે, “તેમનાં લખાણોની એક અસાધારણતા એ છે કે, પોતે જે અનુભવ્યું તે જ લખ્યું છે. તેમાં કયાંયે કૃત્રિમતા નથી. બીજાની ઉપર છાપ પાડવા સારુ એક લીટી સરખી પણ લખી હોય, એમ મેં નથી જોયું.”

શ્રી. જીવાભાઈ અમીચંદ કરીને તેમના સમકાલીન એક સજ્જને કવિતા આ ગુણ વિષે લાંબું વિવેચન કરતાં, મુંબઈમાં તેમના (૧૯૧૦માં) જ્યાંતી-વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે,

શા૦-૫

“શ્રીમદ્નું સ્થૂલ જીવન (એટલે કે, ઉપર બહિરંગ કહ્યું તે) પહેલેથી છેલ્લે સુધી એવો અખંડ બોધ આપી રહ્યું છે કે, જેવા હો તેવા જ દેખાઓ ને જેવા દેખાવા ધારતા હો તેવા થાઓ. આપણે ન હોઈએ તેવા દેખાવાનો યત્ન નહિ કરવો. જેકે દુનિયાને આ બોધ કડવો લાગે તેમ છે, પણ ઉન્નતિ-ક્રમ તેને અવલંબી જ રહે છે. લાંબા કાળથી જ દુનિયાને એવી કુટેવ પડી ગયેલી છે કે, પોતે જેવી હોય તેવી દેખાવાને યત્ન કરતી નથી, પણ તેથી વધારે સાંરી દેખાવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરે છે. જેવી દેખાવાની ઈચ્છા હોય છે, તેવી થવાનો તે પ્રયત્ન કરતી નથી; અર્થાત્, પોતે પાત્ર ન હોય છતાં પાત્ર છે એમ માની લે છે, અથવા પાત્રતા બતાવવા દંભ રચે છે, પણ પાત્રતા સાવવા યત્ન કરતી નથી. અલબત્ત, આ બાબતમાં દુનિયા કેટલીક વાર આત્મ-નિરીક્ષણ-શક્તિને અભાવે ભૂલ ખાય છે, ને કેટલીક વાર પોતાના સામર્થ્યનું ભાન હોય છે તો સારા દેખાવાની લાલસાએ લુચ્યાઈ વાપરે છે. અમુક કામ કરવાની પોતાની અશક્તિનું ભાન હોય છતાં તે કામ કરવાનું દુનિયા માથે લે છે ને પછી અધવચમાં તે કામ અડધું મૂકી રજાવાવે છે. આથી ઘણાક ગોટાળા ઊભા થાય છે, ને ઘણાક નિર્દોષ ભોળા જીવોએ હાનિ પહોંચે છે.”

એમ જણાવીને શ્રી. જવાભાઈ, તેમના વ્યાખ્યાનમાં આગળ કવિશ્રીની આવી નિખાલસ દંભરહિત ઋજુતા દર્શાવવા, કવિના આ આ કાળના જીવનમાંથી દાખલો ટાંકે છે, તેમાં કવિની પ્રતિભાની એક નોંધપાત્ર બાજુ જેવા મળે છે. તેને નોખા પ્રકરણમાં જેવી ઠીક થશે.

નવધર્મપ્રવર્તનનો મનોરથ

જૈન ધર્મની દુઃસ્થિતિ* જોઈને કવિને એક વખત તેને સુધારવાનું — નવું ધર્મપ્રવર્તન કરવાનું પરાક્રમ કરવા સુધીના મનોરથો આવેલા અને તે તેમણે સંકલ્પપૂર્વક સેવ્યા હતા, એમ તેમનાં (૨૦મા વર્ષનાં) લખાણોમાંથી દેખાય છે. તેની જ સાથે વૈરાગ્યભાવનું ઉત્કટ અનુશીલન પણ તે કાળમાં ચાલતું હતું. કહો કે, કવિના જીવનનો ૧૭ થી ૨૦ વર્ષનો, આ એમના લગ્ન પૂર્વેનો ગાળો, ખરેખર ઊંડો આત્મમંથન-કાળ હતો. આ બંને ભાવોનું ઝાંખું દર્શન કરાવતો પત્ર મુંબઈથી સં. ૧૮૪૩માં લખેલો, એમાં (શ્રી. ૧-૧૮૭) કવિ કહે છે:—

“તમારી પત્રિકા પહોંચી. વિગત વિદિત થઈ. ઉત્તરમાં, મને કોઈ પણ પ્રકારે ખોટું લાગ્યું નથી. વૈરાગ્યને લીધે જોઈતા ખુલાસા લખી શકતો નથી. જેકે અન્ય કોઈને તો પહોંચ પણ લખી શકતો નથી. તોપણ તમે મારા હૃદયરૂપ, એટલે પહોંચ ઈંદ્ર લખી શકું છું. હું કેવળ હૃદયત્યાગી છું. થોડી મુદતમાં કંઈક અદ્ભુત કરવાને તત્પર છું. સંસારથી કંટાળ્યો છું.

“હું બીજો મહાવીર છું, એમ મને આત્મિક શક્તિ વડે જણાય છે. મારા ગ્રહ દશ વિદ્વાનોએ મળી પરમેશ્વરગ્રહ ઠરાવ્યા છે. સત્ય કહું છું કે, હું સર્વજ્ઞ સમાન સ્થિતિમાં છું. વૈરાગ્યમાં ઝીલું છું.

આશુપ્રજ્ઞ રાજચંદ્ર.”

* જૈન ધર્મની દુઃસ્થિતિ ત્રિષે કાંઈક ચિતાર આ પછી અલગ પ્રકરણમાં આપ્યો છે.

“દુનિયા મતભેદના બંધનથી તત્ત્વ પામી શકી નથી. સત્ય સુખ અને સત્ય આનંદ તે આમાં નથી. તે સ્થાપન થવા એક ખરો ધર્મ ચલાવવા માટે આત્માએ ઝંપલાવ્યું છે, જે ધર્મ પ્રવર્તાવીશ જ.

“મહાવીરે તેના સમયમાં મારો ધર્મ કેટલાક અંશે ચાલતો કર્યો હતો. હવે તેવા પુરુષોના માર્ગને ગ્રહણ કરી શ્રોષ્ઠ ધર્મ સ્થાપન કરીશ.

“અત્રે એ ધર્મના શિષ્યો કર્યા છે. અત્રે એ ધર્મની સભા સ્થાપન કરી લીધી છે.

“સાતસે મહાનીતિ (જુઓ શ્રી.૧-૧૫૪) હમણાં એ ધર્મના શિષ્યોને માટે એક દિવસે તૈયાર કરી છે.

“આખી સૃષ્ટિમાં પર્યટન કરીને પણ એ ધર્મ પ્રવર્તાવીશું. તમે મારા હૃદયરૂપ અને ઉત્ક્રિષ્ટ છો, એટલે આ અદ્ભુત વાત દર્શાવી છે. અન્યને નહીં દર્શાવશો.

“તમારા ગ્રહ મને અહીં વળતીએ બીડી* દેશો. મને આશા છે કે, તે ધર્મ પ્રવર્તાવવામાં તમે મને ઘણા સહાયક થઈ પડશો, અને મારા મહાન શિષ્યોમાં તમે અગ્રેસરતા ભોગવશો. તમારી શક્તિ અદ્ભુત હોવાથી આવા વિચાર લખતાં હું અટક્યો નથી.

“હમણાં જે શિષ્યો કર્યા છે, તેને સંસાર ત્યાગવાનું કહીએ ત્યારે ખુશીથી ત્યાગે એમ છે. હમણાં પણ તેઓની ના નથી; ના આપણી છે. હમણાં તો સો બસો ચોતરફથી તૈયાર રાખવા, કે જેની શક્તિ અદ્ભુત હોય.

* ગ્રહદશા વિષેના આ ઉદ્દેશ કવિની તે વિષેની માન્યતા દર્શાવે છે. પૂર્વજન્મ, પૂર્વજ્ઞાતિજ્ઞાન ઇતિ વિષેનાં તેમનાં મંતવ્યો પણ આની ભેડે યાદ આવે છે.

“ધર્મના સિદ્ધાંતો દૃઢ કરી, હું સંસાર ત્યાગી તેઓને ત્યાગાવીશ. કદાપિ હું પરાક્રમ ખાતર થોડો સમય નહીં ત્યાગું તોપણ તેઓને ત્યાગ આપીશ.

“સર્વ પ્રકારથી હું સર્વજ્ઞ સમાન અત્યારે થઈ ચૂક્યો છું, એમ કહું તો ચાલે.

“જુઓ તો ખરા! સૃષ્ટિને કેવા રૂપમાં મૂકીએ છીએ!

“પત્રમાં વધારે શું જણાવું? રૂપરૂપમાં લાખો વિચાર દર્શાવવાના છે. સઘળું સારું જ થશે. મારા પ્રિય મહાશય, એમ જ માનો.

“હર્ષિત થઈ વળતીએ ઉત્તર લખો. વાતને સાગર રૂપ થઈ રક્ષા આપશે.

ત્યાગીના ય. ”

અને આ પછી બીજો પત્ર “મુંબઈ બંદર, સોમવાર, ૧૯૪૩” રોજ તેમને (શ્રી.૧-૧૮૮) લખે છે:—

“રજિસ્ટર પત્ર સહ જન્મગ્રહ પહોંચ્યા છે. હજી મારા દર્શનને જગનમાં પ્રવર્તન કરવાને કેટલોક વખત છે. હજી હું સંસારમાં તમારી ધારેલી કરતાં વધારે મુદત રહેવાનો છું. જિદગી સંસારમાં કાઢવી અવશ્ય પડશે તો તેમ કરીશું.....કોઈ પ્રકારની અડચણ નહીં આવે. પંચમકાળમાં પ્રવર્તન કરવામાં જે જે ચમત્કારો જોઈએ, તે એકત્ર છે અને થતા જાય છે. હમણાં એ સઘળા વિચારો કેવળ પવનથી પણ ગુપ્ત રાખજો. એ કૃત્ય સૃષ્ટિ પર વિજય પામવાનું છે.

“તમારા ગ્રહને માટે તેમ જ દર્શન-સાધના, ધર્મ ઈત્યાદિ સંબંધી વિચારો સમાગમે દર્શાવીશ. હું થોડા વખતમાં સંસારી થવા ત્યાં આવવાનો છું. તમને આગળથી મારા ભણીનું આમંત્રણ છે.....

વિ. રાયચંદ્ર”

અંતમાં “સંસારી થવા ત્યાં આવવાનો છું.....” લખ્યું છે, તે ત્યાર પછી સં. ૧૯૪૪ના મહા સુદ ૧૨ નાં કવિનાં લગ્ન થવાનાં કતાં,

તે વિષેનો ઉલ્લેખ છે. અને આ પત્રવ્યવહાર સં. ૧૯૪૪ના શરૂના મહિનાઓમાં તે જ ભાઈ ચત્રભુજ જેડે આગળ ચાલુ છે. મુંબઈ, કારતક સુદ ૫, ૧૯૪૪ રોજ, “વિ. રાયચંદના જિનાય નમ.” એવી સહીનો પત્ર છે, તેમાં લખે છે:— “મારા સંબંધી નિરંતર નિશ્ચિત રહેજે. આપના સંબંધી હું ચિંતાનુર રહીશ. જેમ બને તેમ આપણા ભાઈઓમાં પ્રીતિ અને સંપ શાંતિની વૃદ્ધિ કરજે. એમ કરવું મારા પર કૃપા ભરેલું ઠરશે. વખતનો રૂડો ઉપયોગ કરતા રહેજે; ગામ નાનું છે તોપણ. નિરંતર સઘળા પ્રકારથી નિશ્ચિત રહેજોજી.”

તે પછી મુંબઈ, પોષ વદ ૧૦, બુધવાર, ૧૯૪૪નો બીજો પત્ર છે, તેમાં લગ્ન સંબંધી મિતિ નિશ્ચિત થઈ તે અંગે સંમતિ દર્શાવીને (અગાઉ જેયું તે) લક્ષ્મી સંબંધી લખે છે. (શ્રી.૧-૧૮૯):-

“લક્ષ્મી પર પ્રીતિ નહીં, છતાં કોઈ પણ પરાધિક કામમાં તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડત એમ લાગવાથી મૌન ગ્રહી અહીં તે સંબંધી સત્સંગવડમાં હતો..... પરાધ કરતાં વખતે લક્ષ્મી અંધાપો, બહેરાપણું અને મૂંગાપણું આપી દે છે; જેથી તેની દરકાર નથી.....”

અને આગળના માટે કલ્પાતા મહાકાર્ય અંગે પણ અંતે ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે કે, “...જે પદ આજ રાજ્યશ્રી ચક્રવર્તિની વિક્ટોરિયાને દુર્લભ-કેવળ અસંભવિત છે—તે વિચારો, તે વસ્તુ અને પદ ભણી કેવળ ઈચ્છા હોવાથી ---”; અને એમ કહીને અંતે કહે છે, આ સઘળા હવાઈ (અત્યારે લાગતા) વિચારો માત્ર આપને દર્શાવું છું. અંતઃકરણ શુકલ અદ્ભુત “આ વિચારોથી ભરપૂર છે. પરંતુ આપ ત્યાં રહ્યા ને હું અહીં રહ્યો!”

આ લાંબો પત્રવ્યવહાર કવિશ્રીના આ કાળે વર્તતા અંતરજીવનનો ખ્યાલ આવે તે માટે અહીં ઉતાર્યો છે. એ જ સમયે તે સંસારીનું ગૃહસ્થ-જીવન પણ સ્વીકારે છે. આ વિચિત્ર વિસંવાદ લાગે; પરંતુ જેઓ.

જીવાત્મના અધ્યાત્મજીવનની ગૂઢ ગતિ જાણે છે, તેઓ એમાં કદાચ સૂક્ષ્મ સંવાદિતા કે એક-અધ્યાત્મ-સૂત્રતા ભાળી શકે.

કવિ જે પત્રમાં મહા નવધર્મપ્રવર્તનની પુરુષાર્થ-વસ્તુ અને તેના પરાક્રમને વર્ણવે છે, તેમાં જ તે સહજભાવે પોતાના ભાવી લગ્નની વાત પણ કરે છે. અને ગયા પ્રકરણમાં આપણે એ જ જોતા હતા કે, કવિ દંભરહિત સરળ પુરુષ હતા - શ્રી. જીવાભાઈ અમીચંદ કહે છે એમ “જેવા હો તેવા જ દેખાઓ; ને જેવા દેખાવા ધારતા હો, તેવા થાઓ.” “આપણે ન હોઈએ તેવા દેખાવાનો યત્ન નહિ કરવો.”

અને તેનો દાખલો કવિના જીવનમાંથી આપતાં, તે ઉપરની જ કવિની પ્રતિભાના વિષયને લઈને કહે છે, તે વસ્તુ એક નોખા પ્રકરણ રૂપે જેવા જેવું કવિ-જીવનનું પાસું છે. તે લખે છે.:-

“શ્રીમાનના જીવનવ્યવહારનો એકાદ પ્રસંગ, તેમની જેવા હોઈએ તેવા દેખાવાની નિખાલસ વૃત્તિનો ચિતાર આપી શકશે. મતમતાંતરોને લીધે જૈન માર્ગની છિન્નભિન્ન સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. તેનો પુનરુદ્ધાર કરવાની પોતાની ઈચ્છા હતી, અને તે ઈચ્છા પાર પાડવાને કેવા સામર્થ્યની જરૂર છે, કેવાં કેવાં વિઘ્નો આડે આવે તેમ છે, તે સઘળાનો સંપૂર્ણ વિચાર તેમણે કર્યો હતો; ને વિઘ્નોની પ્રબળતા છતાં, પરમ કારુણ્ય સ્વભાવથી અને તે સદ્ધર્મ પ્રત્યેની પરમ ભક્તિથી તેમણે તે કામ હાથમાં લેવા ધાર્યું. પરંતુ તે જ વખતે તેમણે પોતાના સામર્થ્ય પરંજર નાંખી અને આત્મનિરીક્ષણથી પોતાના સામર્થ્યમાં કાંઈક ઊણપ પોતાને જણાઈ. આથી નિશ્ચય કીધો કે, સ્વરૂપાનુસંધાન પામ્યા પછી સર્વ સંગ પરિત્યાગ કરવો, ને સર્વ-સંગ-પરિત્યાગ પણ ત્યારે જ કરવો કે જ્યારે સર્વ પ્રકારની સાંસારિક સંપત્તિઓ જાતે મેળવેલી હોય; આ ત્યાગ પછી જ શાસન-ઉદ્ધારનું કામ હાથમાં લેવું. તે પહેલાં, અન્ય પુરુષોની પેઠે, ઉદ્ધારક સ્વરૂપે બહાર દેખાવું નહિ. તેમને એમ લાગ્યું હતું કે, જાતે મેળવેલી અઢળક સંપત્તિનો ત્યાગ દુનિયાને અતિ દ્રિવ્ય

લાગે છે, ને તેવા ત્યાગથી દુનિયામાં ત્યાગી તરફ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. આ લોકશ્રદ્ધાને લીધે ત્યાગીના પ્રયત્નો સફળ નીવડે છે. ભગવાન બુદ્ધદેવનો ત્યાગ દુનિયા અભિનંદે છે તે પણ આવા જ કારણથી.

“આમ નિશ્ચય પર આવ્યા પછી તેમણે પોતાની મનોરથ-સૃષ્ટિ પાર પાડવાને યત્ન આરંભ્યો. સ્નેહી વર્ગમાંથી આ વખતે શાસન-ઉદ્ધારક સ્વરૂપે બહાર પડવાનું પણ ઘણું દબાણ કરવામાં આવ્યું. પરંતુ સર્વને એકસરખો જ જવાબ વાળ્યો કે, જ્યાં સુધી પોતે ધારેલા સંજોગોમાં મુકાય નહિ, ત્યાં સુધી તે કામ હાથમાં લેશે નહિ. પ્રત્યુત્તરમાંનાં કેટલાંક વાક્યો આ પ્રમાણે છે:-

‘અભિન્ન એવું હરિપદ જ્યાં સુધી અમે અમારામાં નહિ માનીએ ત્યાં સુધી “પ્રગટ માર્ગ” કહી શકીશું નહિ.....’

‘પરમાર્થ કેવા પ્રકારના સંપ્રદાયે કહેવો, એ પ્રકાર જ્યાં સુધી ઉપાધિ જોગ પરિસમાપ્ત થાય નહિ, ત્યાં સુધી મૌનપણમાં એ જ અવિચાર અથવા નિર્વિચાર રાખ્યો છે. અથવા તે વિચાર હાલ કરવા વિષે ઉદાસીન-પણું વર્તે છે.’

આમ કવિનાં જ વચન ટાંકીને તેમની પ્રતિભાની આ વસ્તુનો સમારોપ કરતાં શ્રી. જીવાભાઈ પટેલ અંતે કહે છે:-

“કેવું નિખાલસ હૃદય! આજ તો, જે શક્તિ પોતાનામાં નથી તે છે, એમ દુનિયાદારી લઈને પોતાને તથા અન્યને ઠગે છે. પરંતુ આ સાધુચરિત્ર બતાવે છે કે, જેવા હો તેવા દેખાઓ.”

અહીં નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે, શ્રીમદે સંસાર-સુધારક કે ‘શાસન-ઉદ્ધારક’ બનાવાની લોકવાસના સેવી હતી, છતાં ઉપરના કારણસર તેને સંયમમાં લીધી હતી; એમાં જ વિવેકવિચાર છે, તે આ પુરુષની લોકોત્તરતા બતાવે છે.

અહીં આપણને અત્યારની આપણી દેશ-સ્થિતિ અને નેતાગીરીનો જોરો રોગ ફેલાયો છે તે યાદ આવશે. વ્યાખ્યાનકારે તેની માર્મિક ટકોર કરી જ છે; પરંતુ, ખાસ તો અહીં ગાંધીજીની પ્રતિભા અને સાધના યાદ આવે છે. તે પણ જેવા હોઈએ તેવા દેખાવું, એવી આરસી જેવી રહેણી-કરણી અને જીવનચર્યાના, એમના આદરણીય સચચંદભાઈ જેવા જ, અઠંગ સેવક હતા. પરંતુ પ્રકૃતિએ તે સુધારક હતા, સત્યના પ્રયોગકાર હતા; અને તે અંગે કહેતા કે,

“પ્રચારનું કામ મેં એક જ રીતે કરી જાણું છે: આચારથી અને આચારની જેડે જિજ્ઞાસુ સાથે વાર્તાલાપથી.” (તે ઉપરાંત લખાણ, પત્રકારી ઈ૦ પણ અહીં સમજી લેવું ઘટે.)

એમણે જીવનમાં જાહેર સેવાનો રાહ લઈ, તેમાં અધ્યાત્મ-સાધના જેઈ, જાણી, અને અનુસરી. તે સાધના કરવાને માટે જ પોતાની સત્ત્વ-સંશુદ્ધિનો આત્મયોગ સતત સાધતા જતા; એમ પોતે કરતા ને જોડો સાથે થવા માગે તેમને સાથે લઈને જીવનચર્યા ઘડતા અને ખીલવતા. એમ કરતાં તેમણે એમની જીવન-વ્રત-માળા શોધી, જાતે અમલમાં આણીને સંશુદ્ધ કરી, — એક પ્રકારનો સત્ય-અહિંસા-વ્યવહાર-યોગ જ પ્રયોજ્યો. શ્રીમદ્ની પ્રતિભા, આની તુલનામાં જેતાં, જુદી જણાયા વિના નથી રહેતી. અધ્યાત્મયોગની પરિભાષામાં આ ભેદને ટૂંકમાં કહીએ તો, શ્રીમદ્ સાંખ્યયોગની જ્ઞાનનિષ્ઠા ધરાવતા હતા; ગાંધીજી કર્મયોગની સત્ય-પ્રયોગ-નિષ્ઠા ધરાવતા ભક્ત જીવનયોગી હતા. જેકે, આ ફરક તત્ત્વતઃ મૌલિક નથી, એમ પણ અધ્યાત્મવિદ્યા કહે છે; બંનેને એક સમજે તે ખરું સમજ્યો છે. (જુઓ ગીતા, અ૦ ૫ - ૧ થી ૫.) છતાં બાહ્યતઃ જેતાં, સાધનાનો પ્રકાર નોખો પડતો દેખાય. શ્રીમદ્નો સાધના-પ્રકાર અવ્યક્તોપાસક હતો; તેની દૃષ્ટિએ ગાંધીજી વ્યક્તોપાસક (ગીતાની ‘પરિભાષામાં’) કહી શકાય.* અને એમાં અવ્યક્તોપાસક ગતિ મેળવવી

* આ લેખનું નિરૂપણ ગીતાકાર ગ્વૉ ૧૨માં શ્લો. ૧ થી ૧૫માં કરે છે, તે જોડું આના અભ્યાસીને રસપ્રદ લાગશે.

દેહધારીને માટે અઘરી છે: શ્રીમદ્નો સાધના-પ્રકાર આ કઠણ રાહે હતો. તેની વિભૂતિ, વૈરાગ્ય અને ચિંતન-મનન-ધ્યાન-નિદિધ્યાસનનો સંતત તીવ્ર અભ્યાસ, એ છે. શ્રીમદે આ વસ્તુ જોઈને દર્શનની પરંપરા અને પરિભાષામાં મુખ્યત્વે જાણી હતી, અને એના કમની ગુણશ્રોણી તેમણે એમના પેલા પ્રખ્યાત ભજન “અપૂર્વ અવસર”માં વર્ણવી છે. આ ગુણશ્રોણી ચડી ચૂક્યા વિના ધર્મસુધારણાનું કાર્ય ન થઈ શકે — ન કરવું જોઈએ, એ શ્રીમદ્નાં સમજ-સંકલ્પ ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે. આથી તે આ વિષે મૌન સેવીને તથા પોતાના નિકટના મિત્રોને પણ તેમ જ કરવાનું કહીને, પોતે ઉત્કટ ભાવે આ સાધનામાં પ્રથમ લાગે છે; અને તેમાં સિદ્ધિ મેળવ્યા ઉપર પેલું કાર્ય મોકૂફ રાખે છે.

જૈનધર્મ સુધારણા

શ્રી. રાયચંદભાઈએ જૈનધર્મની પરિસ્થિતિ વિષે જે જ્યું, — જે પરથી તેમનામાં તેના સુધારક તરીકે કામ કરવાની ઊર્મિ જાગી, — તે બાબતમાં “રાજબોધ”ના સંપાદક શ્રી. લખમજી હીરજી મૈશેરી (તેની પ્રસ્તાવનામાં) નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

‘શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર જ્યારે સમાજ સમક્ષ સન્મુખ આવ્યા, ત્યારે જૈન સમાજની સ્થિતિ અનેક પ્રકારના મતમતાંતરોમાં મથગૂલ હતી. લોકોને એવું મનાવવામાં આવ્યું હતું કે, પોતે જે કુળમાં જન્મ્યા હોઈએ, તે કુળના સંપ્રદાયના ધર્મ-વિચારો ગમે તેવા હોય, પરંતુ તેને વળગી રહેવામાં જ કલ્યાણ છે. આ ઈલાકાની તરફમાં જૈનના બે મુખ્ય ગચ્છોમાં અનેક અલ્પ અલ્પ બાબતોમાં વિખવાદ ચાલ્યા કરતો હતો. સં. ૧૮૪૩ની સાલ,— કે જે સાલની લગભગનાં વર્ષો ‘સમકિત સાર’ અને ‘સમકિત શલ્યોદ્ધાર’ રૂપી કલેશોનાં સ્થાન હતાં, ત્યારે માત્ર ૧૮ વર્ષની વયે, શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર જૈન માર્ગની દશાનું નીચે પ્રમાણે અવલોકન કરી શક્યા હતા:—

“જૈન સમુદાયમાં પરસ્પર મતભેદ બહુ પડી ગયા છે. પરસ્પર નિદાગ્રંથોથી જંજળ માંડી બેઠા છે. મહાવીર ભગવાનના ભણીથી ઉપાસક વર્ગનું લક્ષ ગયું; માત્ર ક્રિયાભાવ પર રાયતા રહ્યા; જેનું પરિણામ દૃષ્ટિગોચર છે. અંગ્રેજોના શોધમાં આવેલી પૃથ્વીની વસતિ લગભગ દોઢ અબજની ગણાઈ છે; તેમાં સર્વ ગચ્છની મળીને જૈન પ્રજા માત્ર ૨૦ લાખ (છેલ્લા વસતિપત્રક પ્રમાણે લગભગ ૧૩ લાખની

છે.) લગભગ છે. એ પ્રજા તે શ્રમણોપાસકની છે. એમાંથી, હું ધારું છું કે, નવ તત્ત્વને પઠન રૂપે બે હજાર પુરુષો પણ માંડ જાણતા હશે; મનન અને વિચારપૂર્વક જાણનારા તો આંગળીને ટેરવે ગણી શકીએ તેટલા પુરુષો પણ નહીં હોય. જ્યારે આવી સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી થઈ ગઈ છે, ત્યારે જ મતમતાંતર વધી પડ્યા છે. સર્વજ્ઞ ભગવાનનું કહેલું ગુપ્ત તત્ત્વ પ્રમાદ-સ્થિતિમાં આવી પડ્યું છે; તેને પ્રકાશિત કરવા તથા પૂર્વાચાર્યોનાં ગૂંથેલાં મહાન શાસ્ત્રો એકત્ર કરવા, પડેલા ગચ્છનાં મતમતાંતરને ટાળવા, તેમ જ ધર્મવિદ્યાને પ્રફુલ્લિત કરવાની અવશ્ય છે એમ દર્શાવું છું. પવિત્ર સ્યાદ્વાદમતનું ઢંકાયેલું તત્ત્વ પ્રસિદ્ધિમાં આણવા જ્યાં સુધી પ્રયોજન નથી, ત્યાં સુધી શાસનની પણ ઉન્નતિ નથી. વાડામાં બેસી રહેવા કરતાં મતમતાંતર તજી એમ કરવું ઉચિત છે. હું ઈચ્છું છું કે, તે કૃત્યની સિદ્ધિ થઈ જૈનાંતર ગચ્છ મતભેદ ટળે, સત્ય સ્વરૂપ ઉપર મનુષ્ય મંડળનું લક્ષ આવે અને મમત્વ જાઓ.”

એમ કવિશ્રીના શબ્દો ટાંકીને આગળ શ્રી. મૈશેરી તેમની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે:—

“આ વિચારો સં. ૧૯૪૩ની સાલમાં સમાજ સમક્ષ મૂક્યા હતા. આ સમય એવો હતો, કે જ્યારે સમાજનો લક્ષ્ય બહુધા મતમતાંતરનાં રક્ષણ કરવામાં અને શુષ્ક ક્રિયાઓમાં કલ્યાણ માની લેવામાં આવતું હતું. જ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાનનો લક્ષ્ય જ લગભગ આવરણ પામી ગયો હતો.....”

જૈનોમાં મુખ્ય બે શાખાઓ જાણીતી છે — શ્વેતાંબર અને દિગંબર. આમ જણાવી શ્રી. મૈશેરી આગળ લખે છે:—

“લગભગ બે હજાર વર્ષ થયાં, તેઓની વચ્ચે અભિપ્રાય-ભેદ એવો થઈ ગયો હતો કે, કેમ જાણે તેઓ એકબીજાના પ્રતિપક્ષીઓ

હોય. શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે આ બે શાખાઓના સંબંધમાં આ પ્રમાણે અભિપ્રાય ધારણ કર્યો હતો :—

‘શરીરાદિ બળ ઘટવાથી, સર્વ મનુષ્યોથી માત્ર દિગંબર વૃત્તિએ વર્તાને ચારિત્રનો નિર્વાહ ન થઈ શકે; તેથી જ્ઞાનીએ ઉપદેશેલી મર્યાદા-પૂર્વક શ્વેતાંબરપણેથી વર્તમાન-કાળ જેવા કાળમાં ચારિત્રનો નિર્વાહ કરવાને અર્થે પ્રવૃત્તિ છે, તે નિષેધ કરવા યોગ્ય નથી. તેમ જ વસ્ત્રનો આગ્રહ કરી, દિગંબર વૃત્તિનો એકાંતે નિષેધ કરી, વસ્ત્રમૂર્છાદિ કારણોથી ચારિત્રમાં શિથિલપણું પણ કર્તવ્ય નથી. દિગંબરપણું અને શ્વેતાંબરપણું દેશ, કાળ, અધિકારી-યોગે ઉપકારના હેતુ છે. એટલે જ્યાં સુધી જ્ઞાનીએ જેમ ઉપદેશ્યું તેમ પ્રવર્તતાં આત્માર્થ જ છે.’

“શ્રીમાન્ રાજચંદ્રના આ વિચારો સં. ૧૯૫૩માં લખાયા છે; અને ત્યાર બાદ જ જૈનના સર્વ સમુદાયોમાં મતમતાંતર ટાળી અવિભક્ત જૈન-સ્થિતિ લાવવાનો ઘણો પરિશ્રમ ચાલી રહ્યો છે.”

સાંપ્રદાયિકતા વિષેની આ પ્રકારની વિવેકબુદ્ધિ-નિષ્ઠ આલોચના પણ રાયચંદભાઈની પ્રતિભાનો એક મહત્ત્વનો ભાગ દર્શાવે છે. આત્મ-શ્રદ્ધાની બુદ્ધિનિષ્ઠાથી હરકોઈ વાતનો વિચાર-વિવેક કરવાની આ તેમની રીતિ જેઈને જ ગાંધીજી તેમના ભણી આકર્ષાયા હતા. —જેકે, તેમના આકર્ષણનો પ્રારંભ તો, પ્રથમ દર્શને કવિની ચમત્કારી અવધાન-શક્તિ જેઈને થયો હતો. ઈ.સ. ૧૮૯૧માં બારિસ્ટર થઈ ગાંધીજી મુંબઈ ઊતર્યા તે વાત કરી, ‘આત્મકથા’માં આગળ તે લખે છે :—

“દા. મહેતાનો આગ્રહ મને પોતાને ત્યાં જ ઉતારવાનો હતો, એટલે મને ત્યાં જ લઈ ગયા....(તેમણે) જે ઓળખાણો તેમને ઘેર કરાવી તેમાંની એક નોંધ્યા વિના ન ચાલે. તેમના ભાઈ રેવાશંકર જગજીવનની સાથે તો જન્મની ગાંઠ બંધાઈ. પણ હું જેમની વાત કરવા ઈચ્છું છું તે છે કવિ રાયચંદ અથવા રાજચંદ્રની. દાક્ષિણા મોટા ભાઈના તે જમાઈ હતા, ને રેવાશંકર જગજીવનની પેઢીના

ભાગીદાર અને કર્તાહર્તા હતા. તેમની ઉંમર તે વેળા ૨૫ વર્ષ ઉપરની નહોતી. છતાં તે ચારિત્ર્યવાન અને જ્ઞાની હતા, એ તો હું પહેલી જ મુલાકાતે જાણી શક્યો. તે શતાવધાની ગણાતા હતા.....આ શક્તિની મને અદેખાઈ થઈ, પણ હું તે ઉપર મુગ્ધ ન થયો. જેના ઉપર હું મુગ્ધ થયો તે વસ્તુનો પરિચય મને પાછળથી થયો. એ હતું એમનું બહોળું શાસ્ત્રજ્ઞાન, તેમનું શુદ્ધ ચારિત્ર્ય, અને તેમની આત્મદર્શન કરવાની ભારે ધગશ. આત્મદર્શનને જ ખાતર તે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતા હતા, એમ મેં પાછળથી જાણ્યું.

“ ‘હસતાં રમતાં પ્રગટ હરિ દેખું રે,
મારું જીવ્યું સફળ તવ લેખું રે;
મુક્તાનંદનો નાથ વિહારી રે,
આધા જીવન-દારી અમારી રે. ’ ”

“ એ મુક્તાનંદનું વચન તેમને મોઢે તો હતું જ; પણ તે તેમના હૃદયમાં પે અંકિત હતું. ”

જીવનમાં પરમ અનુભૂતિના આ આદર્શને જ ગીતાકારે પેલા એક જ શ્લોકમાં (અં ૭-૧૧) કહી નાંખ્યો છે :—

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वम् इति स महात्मा सुदुर्लभः ॥

આ પ્રકારનો અધ્યાત્મ-જીવન-વિકાસ કવિનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં-મુખ્યત્વે થયો હતો. તે સાથે તેમનો મનોરથ જેન-ધર્મસુધારણા વિષે હતો; અને તે અંગે પ્રથમ પોતે જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ તથા દુનિયાની નજરમાં બળવાન ગણાય એવી વિભૂતિ સાધીને ચાલવું જોઈએ, એ પ્રકારના ભાવથી, સુધારણાનું પરમાર્થ-કાર્ય તરત હાથ ન ધરવું, એમ આપણે શ્રી. જીવાભાઈ પટેલે કરેલા વ્યાખ્યાનમાંથી આગળ જાણી શકીએ. “ .....અભિન્ન એવું હરિપદ જ્યાં સુધી અમે અમારામાં નહિ સાનીએ ત્યાં સુધી ‘ પ્રગટ માર્ગ ’ કહી શકીશું નહિ ” — એમ કવિનું

જ વાક્ય તેમણે આ સંબંધે ટાંક્યું છે. ત્યાં સુધી તે, બીજી તરફ, આ “ઉદ્ધારક સ્વરૂપે” બહાર આવવાની પૂર્વતૈયારી રૂપે ભાવી શિષ્યગણ તૈયાર કરવાની ભાવના સેવીને ચાલતા હતા, એ પણ શ્રી. ચત્રભુજને આ કાળે લખેલા પત્રોમાંથી જોઈ શકાય છે.

પછી આ વસ્તુને અંગે આગળ શું થયું—કવિશ્રીએ શું કર્યું, તે જાણવાની ઈચ્છા સહેજે વાચકને થશે. જેને આધારે આ વિષે આગું કહી શકાય એવી સામગ્રી (અત્યાર સુધીના અભ્યાસમાં) ઓછી જોવા મળી છે. કોઈ ખંતીલા સંશોધકે આ કામ લેવા જેવું ખરું. છતાં, એક બે બાબતો એ વિષે લાગે છે તે જણાવું:—

રાયચંદભાઈની સહજ આજન્મ પ્રતિભા તેમની કુશાગ્ર બુદ્ધિ અને હેરત પમાડે એવી સ્મૃતિ કે અવધાન-શક્તિ હતી. આથી જ તે નાની ઉંમરમાં પણ અનેકધર્મી વિવિધ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અદ્ભુત ત્વરાથી કરી શક્યા. એટલું જ નહિ, તેના દોહન રૂપે, પોતાની સ્વતંત્ર ભાષામાં તેનો સાર મૌલિક ઢબે આપતા ગ્રંથો તેમણે લખ્યા; અને આ ગ્રંથો તેમણે સમાજના વ્યાપક લોકશિક્ષણને સાધવાની પ્રચારભાવનાથી—પરોપકારબુદ્ધિથી રચ્યા હતા. પોતાના આત્માર્થે જે શાસ્ત્ર-અભ્યાસ કરતા ગયા, તેનો સાર અન્ય સૌને તે પરગજુ પુરુષ લખીને કહેતા પણ ગયા. તેમનું ગ્રંથ-લેખન-કાર્ય આ રીતે પણ જોવા જેવું છે. તેમાં તેમની પેલી સુધારક વૃત્તિનો ભાવ રહેલો હતો.

આ બાબતમાં ‘રાજબોધ’ના સંપાદક અને કવિનાં સમકાલીન શિષ્ય-મિત્ર સમા શ્રી. મૈશેરી તેમની (ઉપર ટાંકેલી) ચોપડીના પ્રારંભે કવિની ટૂંકી જીવનકથા આલેખે છે, તેમાંથી નીચેનું ઉતાર્યું છે:—

“છૂટી છવાયી કવિતા સિવાય તેમણે કેટલાંક પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમની ‘મોક્ષમાળા’ કથારની પ્રસિદ્ધિ પામી ગઈ છે; આ ગ્રંથ જૈન ધર્મની કૃંચી સમાન છે. આ તેમણે ૧૭ વર્ષની વયે રચ્યો હતો. તેમના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો (આ લખાણ ઇ.સ. ૧૮૦૮નું હોઈ, ત્યારે તે અપ્રસિદ્ધ

હશે. હવે તે પ્રસિદ્ધ થયા છે.-મ.) આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર તથા પંચારતિકાચ અને આત્માના વિષય પર કેટલાક નિબંધો છે.”

આમ જણાવીને તે લેખક આગળ જણાવે છે કે,

“જૈનધર્મ તથા તેના તત્ત્વજ્ઞાનનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત કર્મવાદ છે. કર્મવાદમાં તેમને અખંડ શ્રદ્ધા હતી. તેમને આ કર્મવાદ પર પ્રમાણ સાથે એક પુસ્તક લખવાનો અને ભગવાન મહાવીરે પ્રકાશવા સિદ્ધાન્તો પર ગ્રંથમાલા લખવાનો વિચાર હતો; પરંતુ દુર્ભાગ્યે લાંબી માંદગીને સબંધે તેમ તેમનાથી થઈ શક્યું નહિ.

“વળી તેમણે ધર્મના કેટલાક સિદ્ધાન્તો પ્રતિપાદિત કર્યા હતા. જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યનું સંભાળપૂર્વક નિરીક્ષણ કર્યા પછી તેઓ એવા નિર્ણય પર આવ્યા હતા કે, મહાવીર અને બુદ્ધ બંને ભિન્ન મહાન પુરુષો હતા; તેઓના સિદ્ધાંતો તદ્દન જુદા હતા; અને જૈન-ધર્મ એ બૌદ્ધધર્મની શાખા છે, એવી યુરોપીય પંડિતોની જે માનીનતા હતી, તે બરાબર પ્રમાણ સહિત નથી. તેઓ કહેતા કે, જૈનોના બે હજાર વર્ષનાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકો પરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે, મહાન મહાવીર અને મહાન બુદ્ધ એ ધાર્મિક પ્રતિસ્પર્ધીઓ હતા. શ્રીમદ્ આ પણ નિશ્ચિત રૂપે પ્રતિપાદિત કરતા કે, જનની બે મુખ્ય શાખાઓ, નામે દિગંબર અને શ્વેતાંબર, દેશની અનિયમિત સ્થિતિને લઈને જન્મ પામેલ છે.”

એમ તેમણે તેમના શાસ્ત્રાભ્યાસને આધારે મૌલિક સંશોધન રૂપે કેટલાંક નવ-વિધાનો રજૂ કરેલાં, એવું નોંધીને શ્રી. મેશેરી તેમના લેખના અંતે કહે છે:—

“શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર દરેક રીતે લાક્ષણિક સિદ્ધિથી અંકિત પુરુષ હતા.....તેમની માનસિક શક્તિઓ અદ્ભુત રીતે ચમત્કૃતિવાળી હતી; તેમ જ તેમના ચારિત્રનો નૈતિક ઉન્નતિ ચક્રિત કન્નાર હતી. સત્ય પ્રત્યે તેમનો આદર, વ્યાપારમાં અત્યાંત ચીવટથી નૈતિક તત્ત્વોને વળગી

રહેવાનું વર્તન, ગમે તેટલી વિરુદ્ધતા છતાં, જે ખરું તેઓ માનતા તે કરવાની તેમની નિશ્ચિત વૃત્તિ, અને તેમનો કર્તવ્ય સંબંધે ઉચ્ચ આદર્શ, — જેઓ તેમના સહવાસમાં આવતા, તેમનામાં પ્રેરણા કરી તેમની ઉન્નતિની શ્રેણી પર ચડાવતાં. તેમની બાહ્યાકૃતિ ડિમાકવાળી ન હતી; પરંતુ આંતરિક શાંતિ અને ગાંભીર્ય તો તેમનાં જ હતાં. તેમનું ધર્મો તથા તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિશાળ અને યથાસ્થિત જ્ઞાન, તેમની સમજવવાની અદ્ભુત શક્તિ, અને ઉપદેશ કરવાની તેમની દિવ્ય પદ્ધતિ હોવાથી, તેમના ઉપદેશો પૂર્ણ લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળવામાં આવતા હતા. ઉશ્કેરનાર સંજોગો હોય ત્યારે પણ તેમનો આત્મસંયમ એટલો બધો પૂર્ણ હતો, તેમની મધ્યસ્થ રીતે સમજવવાની શક્તિ એટલી બધી મહાન હતી, અને તેમની હાજરી એટલી બધી પ્રેરણાત્મક હતી કે, જેઓ તેમની સાથે વાદવિવાદ કરી તેમના ઉપર જય મેળવવાની બુદ્ધિએ આવતા, તેઓ તદ્દન તેઓથી વશ થઈને તેમની આદરપૂર્વક સ્તુતિ કરતા જતા હતા.”

આ પ્રકારનું વર્ણન ગાંધીજી વિશે પણ તેમના કેટલાક મુલાકાતી-ઓએ કર્યું છે, એ અહીં યાદ આવે છે. અંતે શ્રી. મૈશેરી પોતાના લઘુ લેખનો સમારોપ કરતાં, કવિના ધર્મસુધારણાના મનોરથ વિષે કહે છે, — જે આપણી વિચારણામાં પ્રસ્તુત છે, — તે હવે જોઈએ :—

“હિંદની વર્તમાન દશા પર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને ખેદ થતો અને તે દૂર કરવાને હમેશાં ઈચ્છા ધરાવતા હતા. વર્તમાન સામાજિક અને રાજકીય પ્રશ્નો પરના તેમના વિચારો ઉદાર હતા. તેઓ કહેતા કે, જોનોમાં જ્ઞાતિભેદ જેવું કંઈ પણ હોવું જોઈએ નહિ; કારણ કે, જેટલા જોનો છે તેમને એક જ પ્રકારનું જીવન-વર્તન રાખવાનું હોય છે. બધા સુધારકોમાં જે સુધારક પવિત્રતમ આશયથી અને દાંભિક વૃત્તિ વગર સુધારાનું કાર્ય કર્યા જાય છે, તેમને શ્રીમદ્ ઉચ્ચતમ પંક્તિ આપતા. વર્તમાન કાળના ધર્મગુરુઓનો દોષ એ કારણથી કાઢતા હતા

કે, તેઓ, સ્વ-સંપ્રદાયના મોહથી આગ્રહી ઉપદેશ કરી, કાલના ફેરફારનું લક્ષ રાખતા નથી; પોતાને પ્રભુના અવતાર તરીકે કહેવડાવવાની ઇચ્છાથી પોતાનું ખરું કર્તવ્ય વારંવાર ભૂલી જાય છે, અને જે શક્તિ પોતામાં ન હોય છતાં તેનો દાવો કરવાનો ગર્વ રાખે છે. તેનાં પાછલાં વર્ષોમાં એ તો સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે, શ્રીમદ્ પોતાના જીવનનો સંદેશ ધર્મગુરુ તરીકે આપવાની તૈયારી કરતા હતા. પરંતુ દુર્ભાગ્યે મરણે વયમાં પડી તે સંદેશ પૂર્ણ થતાં અટકાવ્યો છે. છતાં મુંબઈ ઇલાકાના જોનોમાં એક નવીન જીવન ઉપજવવામા શ્રીમદ્ વિજય પામ્યા છે. સાધારણ રીતે એવું મનાય છે કે, જે તેઓ વધુ જીવ્યા હોત તો હાલના જૈનધર્મની સંપૂર્ણ દર્શનની ક્રાંતિ કરી હોત, અને મહાન મહાવીરે જે વાસ્તવિક ઉપદેશ આપ્યો છે, તે ઉપદેશ લોકોને શીખવ્યો હોત. જૈનધર્મના અનેક ગચ્છભેદો કાઢી નાંખી, મહાવીરે સ્થાપેલો એક સામાન્ય ધર્મ સ્થાપવાનો તેઓને વિચાર હતો. આવી ઉપયોગી જિંદગી અપકવ વયે ઉપયોગમાં આવતી બંધ પડી, તેથી દેશને ચોખ્ખો ગેરલાભ થયો છે.”

અહીં મને એમ વિચાર આવે છે કે, જે શ્રીમદ્ લાંબું આયુષ્ય પામ્યા હોત, અને તેમના આત્મબંધુ ગાંધીજી ૧૯૧૪ બાદ હિંદમાં આવ્યા તે કાળે એ બે મહાજનો સાથે જીવ્યા ને વત્યા હોત, તો હિંદમાં કેવા ઇતિહાસ જોવા મળત વારુ! પરંતુ ભગવાન એને રાહે અને તેવા પોતાના (માનવને અજ્ઞેય જ રહેતા એવા) સૃષ્ટિ-સંકેતથી જ, તેના આવા પુરુષોને પોતાના દિવ્ય સાધન રૂપે વાપરે છે; અને તે પુરુષો પણ તે પૂરતા તેની યોગમાયાથી કે સુવર્ણમય પાત્રથી ઢંકાયેલા સત્યમાં જ રમે છે—ઈશ્વરી સંકેતનો મહત્વાગ્રહ જીવનમાં લઈને ઝૂઝે છે. શ્રીમદ્ની અવધાનશક્તિ અને તે વિષેનો ભાવ એનો દાખલો ગણાય. અથવા ગાંધીજીના જીવનમાં જોઈએ તો, એ પોતાના અંતકાળે જ પામ્યા કે, હિંદની પ્રજા તેમણે બતાવેલી સબળની અહિંસાથી નહીં, પણ વર્ચ્ય ગણેલી એવી નિર્બળની અહિંસાથી ચાલતી હતી. જીવનભર આનું માયાવરણનું અજ્ઞાન રહ્યું તેથી જ તે હિંદ સ્વરાજને માટે અવતારી ઢબે ઝૂઝી શક્યા, અને છેવટે જ્ઞાન પામતાં વિદાય થયા.

મહત્વાકાંક્ષા અને ધર્મતત્ત્વ-સમભાવ

“શ્રીમાનની મહત્વાકાંક્ષા પોતે સંપૂર્ણપણે સ્વાત્મહિતમાં સ્થિર થયા બાદ, અવિભક્ત જૈન માર્ગ બનાવવાની હોઈ, તેઓ જૈનમાર્ગનો પુનરુદ્ધાર ઈચ્છતા હતા. એટલે, સામાન્ય લોકો એવું માની લેવાની ભૂલ કરે કે, તેઓનો ઈરાદો નવો પંથ ચલાવવાનો હતો, તો તે કેવળ સ્વાભાવિક છે”-આ પ્રમાણે કવિજ્ઞના નાના ભાઈ મનસુખલાલ મહેતાએ વિ. સં. ૧૯૬૬ની કવિની જયંતિની સભામાં (મુંબઈ) કહ્યું હતું.

અને એમ જણાવીને એમણે આગળ એવું પણ કહ્યું હતું કે, “મને એક ષ્ટિએ નવો પંથ ચાલવાનું કહેનારા સત્ય પણ લાગે છે. તે શી રીતે? - એટલું તો ખરું કે, કંઈ પણ ગરછ-મમત્વબુદ્ધિ રાખ્યા વિના અવિભક્ત જૈનધર્મ જોઈએ, એવી અભિલાષા હાલના જમાનાના વર્ગમાં ઉત્પન્ન થઈ છે. આ અભિલાષા મૂળ અને પ્રથમ શ્રીમાન્ રાજચંદ્રમાં ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી, એ અભિલાષા ધરાવનાર વર્ગને શ્રીમાનના વિચારના અનુસરનારા તરીકે ઓળખાય એ સ્વાભાવિક છે; અને જો ઓળખાય તો સામાન્ય સમુદાય તેઓને શ્રીમાનના પંથી તરીકે ઓળખે તો તેમાં કંઈ અસ્વાભાવિક નથી.....આ નવો વર્ગ સ્વાભાવિક રીતે પોતાના આદર્શરૂપ પુરુષ પ્રત્યે બહુ માન અને શ્રદ્ધા તથા ભક્તિ બતાવે છે.....શ્રદ્ધા અને ભક્તિ એવી અપૂર્વ ચીજ છે કે, તેના વેગને લીધે મનુષ્યો ઘણી વેળા લૌકિક દૃષ્ટિનો ખ્યાલ ન કરતાં પોતાના જ વિચારમાં દૃઢ રહે છે. ભક્તિની અપેક્ષાએ ભક્તિની હદ અમર્યાદિત કરવાથી આત્માને લાભ જ થાય છે; (કેમ કે, તેમાં તેના

જાની ભક્તની પ્રતિભા

ઈષ્ટદેવનો શ્રદ્ધાભાવ તેને અંગત રૂપે સાધનાબળ પ્રેરી શકે છે. — મ.):: પણ સામાન્ય સમુદાયને તે અમર્યાદિત હદ સહન કરવાની સહિષ્ણુતા રાખવાનો પ્રકૃતિ હોતી નથી.....શ્રીમાનના સંબંધમાં પણ આમ બનેલું મને તો લાગે છે.”

આમ વિભૂતિ-પૂજથી પંથ-સંપ્રદાયની લોકશ્રદ્ધા જન્મે છે; એ જ લોકમાનસ-પ્રક્રિયા મોટા ધર્મે પ્રત્યે પણ હોય છે, જેને લઈને ધર્મેને નામે સારાસારીની સરસાઈની તકરારો અને શાસ્ત્રાર્થો તેમ જ વિતંડાવાદો, — અરે જહાદો સુધીનું — ચાલતું જોઈએ છીએ. જૈન તત્ત્વ-દર્શનાદિ વિષે શ્રીમદ્ની શ્રદ્ધા-ભક્તિમાં પણ એ પ્રકારનું પરિણામ તેમનાં શરૂનાં શાસ્ત્ર-ભ્યાસકાળનાં વર્ષોમાં નીપજેલું લાગે છે. પરંતુ તેમાં કેવળ પાંડિત્યની તર્કભાષા નહોતી — સાધકની શ્રદ્ધાભક્તિ હતી; તે કારણે તે સ્વબુદ્ધિના પોતાના પ્રમાણ્યને છેવટનું કહે છે; એ વસ્તુ તેમની પ્રતિભાની જાની ભક્ત પ્રકૃતિ બતાવે છે. જ્ઞેય શું છે, તે પરત્વે તેમની શાસ્ત્રાર્થ-અભ્યાસ-દૃષ્ટિ જે બંધાઈ હતી, તે મુખ્યત્વે જૈન દર્શનાનુસાર હતી, અને તેને અપનાવીને તે પોતાની મોક્ષસાધનામાં લાગ્યા હતા, એટલે સાર એમાંથી આપણે લઈ શકીએ.

જે તે કોઈ ધર્મ-સંપ્રદાયના આદિપુરુષના અવસાન બાદ, લોક-ઈતિહાસમાં ખીલીને ચાલતા કોઈ પણ મહાન ધર્મમાં, કાળે કરીને (રૂઢિ અને પ્રતિષ્ઠાના અભિમાન પૂર્વક) અમુક જડતા આવીને, અનિષ્ટ લાગે એવા રૂઢાચાર ઈંદ્રો રૂપે સડો પેસે જ છે. માટે તો જે તે સંપ્રદાયો કે ધર્મેમાં પુનરુત્થાન કરનારા મહા-પુરુષો પેદા થતા જ રહે છે. વૈષ્ણવ ધર્મમાં જ નહીં, જૈનધર્મમાં પણ, ૧૯મા સૈકામાં આવું વિપરિણામ જોવા મળતું જ હતું, — જેની સામે કવિશ્રીનો જીવ ઊકળતો હતો; અને તે અંગે બને તો કાંઈક કરવાની તેમની મહેરુલા હતી. પરંતુ, તે કામ મહંતાઈ કે ગુરુવાદી પંથ શરૂ કરવાનું કે ચલાવવાનું નથી; પણ સહજ-રૂપે સાધવાનું દયા-પરોપકાર-કાર્ય છે; અને એમ કરવાને માટે જાતે.

જરૂરી આત્મસાધના કરીને લાયકાત પ્રથમ મેળવવી જોઈએ, એમ તે સમજ્યા હતા; આ એમની વિશેષતા હતી. એનો ઉલ્લેખ કરીને તે જ વર્ષની (સં. ૧૯૬૬) શ્રીમદ્-જ્યોતી-સભામાં સાક્ષર શ્રી. કૃષ્ણલાલ મોઠાજીએ પણ (‘યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્વાનિઃ ભવતિ’ એ શ્લોક ટાંકીને વિવેચન કરતાં કહેલું જોવા મળે છે:—

“જેન સંપ્રદાયનાં મૂળ તત્ત્વો પણ ઘણાં મંદ આચાર-વિચારોથી આરણાદિત થઈ ગયેલાં, તે આરણાદન દૂર કરી એ સંપ્રદાયનો પુનરુદ્ધાર કરી પાછો તેને તેની અસલ વિશુદ્ધતાએ પહોંચાડવો, એ પોતાની જિંદગીના પાછલા ભાગમાં શ્રીમાન્ રાજચંદ્રનો ઉચ્ચ આશય હતો. અલગ્ન, એવાં પગલાં ભરનારને મોટી મુશ્કેલી વચ્ચે કામ કરવું પડે છે. કેટલાએક સમજીને અને કેટલાએક વગર સમજે, એમ તેમના ઘણા થનુઓ થવાનો સંભવ છે.....વળી જો નવો સુધારો અમલમાં આવે, તો જૂના આચારો વડે જે લોકોનું પોષણ થતું હોય, જેઓ તેને લીધે માન ખાટી જતા હોય, તેમને પણ નુકસાન થાય છે, અને તેથી તેઓ પણ કમર બાંધી એવા નવા સુધારકો સામે પડવા મંડી પડે છે. એ ભાવને ઉદ્દેશીને જ કવિ કહે છે કે, ‘રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં જે પરાક્રમ ઘટે છે, તે કરતાં અપૂર્વ અભિપ્રાય સહિત ધર્મસંતતિ પ્રવર્તાવવામાં વિશેષ પરાક્રમ ઘટે છે.’ કેટલાક તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે, કવિશ્રીને નવો ધર્મ—નવીન સંપ્રદાય પ્રવર્તાવી પોતાને તેના આચાર્ય તરીકે ગણાવું હતું,.....આ બાબતને તેમના લેખમાંથી ત્રિલકુલ ટેકો મળતો નથી. ઊલટો તેમનો આદર્શ તો, મેં આગળ જણાવ્યું તે મુજબ, એ સંપ્રદાય પર જે કુચાલ વહેમ વગેરેનો પડદો પથરાઈ ગયો હતો, તે દૂર કરવાનો હતો.....” (મનસુખલાલ, જ્યોતી વ્યાખ્યાનો, પા. ૧૫૨-૩)

આ પ્રકારનું કામ જ સ્વામી દયાનંદે ૧૯મા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં હિંદુધર્મ અંગે કરવા આર્યસમાજ સ્થાપ્યો હતો; તેમ જ સ્વામી સહજાનંદે વૈષ્ણવ ધર્મમાં સુધારારૂપે નવો ભક્તિસંપ્રદાય (વલ્લભપંથી હવેલી-

ધર્મથી અલગ) સ્થાપ્યો હતો; અને તેમ જ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ પણ આ સૌકામાં હિંદભરમાં (અંગ્રેજ રાજ્યની છત્રછાયામાં) તેમનો ધર્મ પ્રવર્તાવવા મથતા હતા. પરિણામે, એ બધા ધર્મોમાં ચડસાઈ-સરસાઈનો સ્પર્ધાભાવ આવી જઈ, પરસ્પર-નિંદાસ્તુતિનો વાદવિવાદ પણ ખૂબ જ ચાલતો હતો. થિયોસોફી, બ્રહ્મસમાજ, વેદાન્ત, સ્વામી રામકૃષ્ણનો ભક્તિજ્ઞાન-માર્ગ, ઈ૦ અનેક નવ ધર્મપ્રવાહોનો આ લોકયુગ હતો. એ યુગમાં જ, જેમ કે, ગાંધીજી હોઈને, તેમને પણ આવી ધર્મોમાં સરસાઈની બુદ્ધિજન્ય ધર્માન્તરના વિચાર આવતા. તેમાંથી જ તેમણે કવિ રાજચંદ્રનો આશરો લીધેલો; અને તે બધા મંથનકાળમાંથી પોતાના સર્વધર્મસમભાવના સિદ્ધાંતનો તત્વાચાર પામ્યા હતા; —કે જે વસ્તુ આ કાળના જગદવ્યાપી ધર્મયુગને અંતે તેમણે જગતને આ ક્ષેત્રે ભેટ રૂપે આપી છે; —જેને પરિણામે ધર્માન્તરની આખી દૃષ્ટિમાં જ ફેરફાર થયો છે : આજે એવી અમુક-તમુક-ધર્મો સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિ ઉદાર નથી ગણાતી; અને નાસ્તિક છતાં અમુક વિજ્ઞાનવાદી નીતિધર્મબુદ્ધિ કે વ્યાપક માનવ-ધર્મદૃષ્ટિ રૂપે પણ એક પ્રકારની નવી તત્ત્વનિષ્ઠા પેદા થાય છે; —જેવી તત્ત્વનિષ્ઠાનું અમુક ઢબે નિરૂપણ, દા૦૮૦, ગીતાકાર, —અર્જુનના નીચેના પ્રશ્નના જવાબમાં, —અ૦ ૧૭માં કરે છે :—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यतन्ते श्रद्धयान्विताः तेषां निष्ठा तु का कृष्ण ? (જૈન, બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી, ઈસ્લામી કે હિંદુ) કોઈ ધર્મશાસ્ત્રની નિષ્ઠા હો, સાંખ્યની તત્ત્વજ્ઞાન-નિષ્ઠા હો કે કર્મયોગની ભક્ત-નિષ્ઠા હો, કે પછી સ્વતંત્ર માનવ હૃદયની (નાસ્તિકમાંય ખપે એવી) આંતરનિષ્ઠા હો, —છેવટે તે બધા ભેદો, જીવનસિદ્ધિની દૃષ્ટિએ, મૌલિક નથી; તે સાધનાભેદો જ છે; મૂળ વાત સાધના છે; અને કવિ રાજચંદ્ર એ વિષે સાવ સ્વસ્થ સંનિષ્ઠ વૃત્તિ ધરાવે છે.

“કેશવમ્ પ્રતિ ગચ્છતિ”

કવિની આ પ્રકારની ઉદાર ધર્મદૃષ્ટિ અને વૃત્તિ બતાવતાં તેમના સમકાલીન ભક્ત-મિત્ર શ્રી. માણેકલાલ ઝવેરી (રાજજયંતી વ્યાખ્યાનો, પા. ૩૫૬) કહે છે :—

“તેઓનું એક પદ, કે જેનો વિષય શ્રીમાન્ રાજચંદ્રના શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘જગતમાં ભિન્ન ભિન્ન મત અને દર્શન જોવામાં આવે છે તે દૃષ્ટિભેદ છે’,—તે પદ આપની સમક્ષ મુકું છું :—

‘ભિન્ન ભિન્ન મત દેખીએ, ભેદ દૃષ્ટિનો એહ;

એક તત્ત્વના મૂળમાં વ્યાખ્યા માનો તેહ.

તેહ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું આત્મધર્મ જે મૂળ,

સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે ધર્મ તે જ અનુકૂળ.’

“અર્થાત્, તેઓનો કહેવાનો આશય એવો છે કે, આત્માનો વસ્તુતઃ સ્વભાવ જે દ્વારાએ સિદ્ધ થાય, તે જ ધર્મ પોતાનો અથવા પોતાને અનુકૂળ છે એમ સમજવું.....તેઓનો મુખ્ય બોધ જ એ હતો કે, ધર્મમત્ત્વ એ આત્માને કર્મથી મુક્ત કરનારું સાધન નથી, પણ કર્મબંધનનું સાધન છે.”

કવિશ્રીની આ પ્રકારની મૂળગામી ધર્મદૃષ્ટિ અને તલસ્પર્શી પહોંચ વિષે તેમણે પોતે (મુંબઈ બંદર, આસો વદ ૨, ગુરુ, ૧૮૪૪ રોજ) લખેલા એક પત્રમાં ઉત્તમ નિરૂપણ મળે છે. તે લખે છે :—

“.....વીર સ્વામીનું બોધેલું દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, અને ભાવથી સર્વ-સ્વરૂપ યથાતથ્ય છે, એ ભૂલશો નહીં.....આ કાળની અપેક્ષાએ મન-વચન-કાયા આત્મભાવે તેના ખોળામાં અર્પણ કરો, એ જ મોક્ષનો

માર્ગ છે. જગતના સઘળા દર્શનની - મતની શ્રદ્ધાને ભૂલી જાએ; જૈન સંબંધી સર્વ ખ્યાલ ભૂલી જાએ; માત્ર તે સત્પુરુષોના અદ્ભુત યોગસ્ફુરિત ચરિત્રમાં જ ઉપયોગને પ્રેરશે.

“ આ તમારા માનેલા ‘ મુરબી ’ માટે કોઈ પણ પ્રકારે હર્ષશોક કરશો નહીં. તેની ઈચ્છા માત્ર સંકલ્પ-વિકલ્પથી રહિત થવાની જ છે; તેને અને આ વિચિત્ર જગતને કંઈ લાગતું વળગતું કે લેવાદેવા નથી. ....જગતમાંથી જે પરમાણુ પૂર્વકાળે ભેગાં કર્યાં છે, તે હળવે હળવે તેને આપી દઈ ઋણમુક્ત થવું, એ જ તેની સદા સઉપયોગી, વહાલી, શ્રેષ્ઠ અને પરમ જિજ્ઞાસા છે; બાકી તેને કંઈ આવડતું નથી; તે બીજું કંઈ ઈચ્છતો નથી; પૂર્વકર્મના આધારે તેનું સઘળું વિચરવું છે; એમ સમજી પરમ સંતોષ રાખજો; આ વાત ગુપ્ત રાખજો. કેમ આપણે માનીએ છીએ અથવા કેમ વર્તીએ છીએ, તે જગતને દેખાડવાની જરૂર નથી; પણ આત્માને આટલું જ પૂછવાની જરૂર છે કે, જે મુક્તિ ઈચ્છે છે તો સંકલ્પ-વિકલ્પ, રાગદ્વેષને મૂક. ....જ્યાં ત્યાંથી રાગદ્વેષ-રહિત થવું, એ જ મારો ધર્મ છે. ....આત્મભાવમાં સઘળું રાખજો; ધર્મધ્યાનમાં ઉપયોગ રાખજો; જગતના કોઈ પણ પદાર્થ, સગાં, કુટુંબી મિત્રને કંઈ હર્ષ-શોક કરવો યોગ્ય જ નથી. પરમ શાંતિપદને ઈચ્છીએ એ જ આપણો સર્વસંમત ધર્મ છે, અને એ જ ઈચ્છામાં ને ઈચ્છામાં તે મળી જશે, માટે નિશ્ચિત રહો. હું કોઈ ગચ્છમાં નથી, પણ આત્મામાં છું, એ ભૂલશો નહીં. દેહ જેનો ધર્મોપયોગ માટે છે, તે દેહ રાખવા જે પ્રયત્ન કરે છે, તે પણ ધર્મને માટે જ છે.” (શ્રી.૧-૧૯૧-૨)

આત્મ-સાધનામાં પ્રકારાન્તરો નથી એમ નથી; ધર્મસંપ્રદાયો, વિવિધ પીર-પેગંબર કે ગુરુ-અવતારો, ઈં ૦ તેવા પ્રકારાન્તરો જ મનાય; અને સાધક પોતપોતાની સંસ્કાર-સમૃદ્ધિ તેમ જ રુચિ પ્રકૃતિ તથા સત્સંગ-સંજોગો મુજબ, તેઓમાંથી અમુકને અપનાવે છે. પરંતુ તે

વિષે ઝનૂની મમતા અથવા જેહાદી ઉગ્રભાવ જુદી વસ્તુ છે. દરેક જાણ પોતાપોતાના પંથસંપ્રદાયને ખરેખર અપનાવે અને એમ સૌ કોઈ કરી શકે એવો સર્વ-ઉદારભાવ આવશ્યક છે; અને એની ઉપર શ્રીમદ્ ભાર મૂકે છે. છતાં તે પોતાની રુચિ મહાવીર સ્વામીની બોધેલી સર્વ-સ્વરૂપ-ભાવના પર વિશેષ છે, એમ કહે છે; અને એમાં તેમના સર્વ-ઉદાર-ભાવને ક્ષતિ નથી. પોતાને માટે જે સમ્યક્ લાગ્યું તે દર્શન પોતે પોતાના જીવનમાં ઉપયોગમાં આણવા પસંદ કર્યું, એટલું જ. અને એમ તેમનો “મુંબઈ, ૧૯૪૪” તારીખ માંડીને “અપૂર્ણ મળેલ” (એમ નીચે નોંધનો) એક લેખ છે (શ્રી. ૧ - ૧૯૩), તેમાં કહ્યું છે. આ લેખ આ દૃષ્ટિએ ચર્ચા સમજવામાં ઉપયોગી છે; તેમાં કહ્યું છે:-

“વિશાળ બુદ્ધિ, મધ્યસ્થતા, સરળતા અને જિતેન્દ્રિયપણું— આટલા ગુણો જે આત્મામાં હોય, તે તત્ત્વ પામવાનું ઉત્તમ પાત્ર છે...

“અનાદિ કાળના મહાશત્રુ-રૂપ રાગ, દ્વેષ, અને મોહના બંધનમાં તે પોતા સંબંધી વિચાર કરી શક્યો નથી. મનુષ્યત્વ, આર્થદેશ, ઉત્તમ કુળ, શારીરિક સંપત્તિ— એ અપેક્ષિત સાધન છે; અને અંતરંગ સાધન માત્ર મુક્ત થવાની સાચી જિજ્ઞાસા એ છે.....

“સર્વ દર્શનની શૈલીનો વિચાર કરતાં એ રાગ, દ્વેષ અને મોહ-રહિત પુરુષનું બાંધેલું નિર્ગંથ-દર્શન વિશેષ માનવા યોગ્ય છે.

“એ ત્રણ દોષથી રહિત, મહા અતિશયથી પ્રતાપી એવા તીર્થંકર દેવ—તેણે મોક્ષના કારણ રૂપે જે ધર્મ બોધ્યો છે, તે ધર્મ ગમે તે મનુષ્યો સ્વીકારતાં હોય, પણ તે એક પદ્ધતિએ હોવાં જોઈએ; આ વાત નિઃશંક છે.

“અનેક પદ્ધતિએ અનેક મનુષ્યો તે ધર્મનું પ્રતિપાદન કરતાં હોય અને તે મનુષ્યોને પરસ્પર મતભેદનું કારણ થતું હોય, તો તેમાં તીર્થંકર દેવની એક પદ્ધતિને દોષ નથી, પણ તે મનુષ્યોની સમજણ-શક્તિનો દોષ ગણી શકાય.....

“અત્યારે વીતરાગ દેવને નામે જૈન દર્શનમાં એટલા બધા મત ચાલે છે કે તે મત, તે મતરૂપ છે; પણ સત્રૂપ, જ્યાં સુધી વીતરાગ દેવની આજ્ઞાનું અવલાંબન કરી પ્રવર્તતા ન હોય, ત્યાં સુધી કહી શકાય નહીં.....

“આ પરથી મારું એમ કહેવું નથી કે, કોઈ પણ અત્યારે જન દર્શનના આરાધક નથી; છે ખરા, પણ બહુ જ અલ્પ; અને જે છે તે મુક્ત થવા સિવાયની બીજી જિજ્ઞાસા જેને નથી તેવા, અને વીતરાગની આજ્ઞામાં જેણે પોતાનો આત્મા સમર્પ્યો છે તેવા પણ તે આંગળીએ ગણી લઈએ તેટલા હશે. બાકી તો દર્શનની દશ. જેઈ કરુણા ઊપજે તેવું છે; સ્થિર ચિત્તાથી વિચાર કરી જેશો તો આ મારું કહેવું તમને સપ્રમાણ લાગશે.” (સદર, પા. ૧૮૫)

પોતાની નિષ્ઠા અને જૈનતત્ત્વ-દર્શન વિષેની સમજબુદ્ધિ રજૂ કરવાને માટે એક ગ્રંથ રૂપે લખવા કલ્પેલા એવા અધૂરા લેખમાંથી ઉપરનું લાંબું અવતરણ છે. તેમાં શ્રીમદ્ની ધર્મ-તત્ત્વ-બુદ્ધિ અને જૈન નિગ્રંથ આદર્શ વિષેની શ્રદ્ધા તથા તેના પ્રતીક રૂપે માનેલા મહાવીર સ્વામી પ્રત્યેની ભક્તિ — ટૂંકમાં આપણને જોવા મળે છે.

અને આ એમનાં લક્ષણોને સમજવાની ચાવી રૂપે એક સૂત્રાત્મક વાક્ય તેમણે (મોરબી, ચૈત્ર વદ ૧૦, ૧૯૪૫ના રોજ) મુંબઈ શ્રી. ખીમજી દેવજી નામે ભાઈને લખેલા પત્રમાંથી અંતે ઉતારું છું:—

“એક વચન અવશ્ય સ્મરણમાં રાખશો કે, શાસ્ત્રમાં માર્ગ કહ્યો છે, મર્મ કહ્યો નથી; મર્મ તો સત્પુરુષના અંતરાત્મામાં રહ્યો છે. (શ્રી. ૧-૨૦૭)

શાસ્ત્રો સાધનાના માર્ગો શબ્દોમાં વર્ણવે છે; તેમનો અર્થ પામવાને માટે તે શબ્દોની અંદર નિગૂઢ રહેતી વસ્તુ લક્ષમાં આવવી જેઈએ. તે તો સાધક પોતે પોતાના અનુભવના બળે જ પ્રત્યક્ષ કરી શકે; કેમ કે, તેમાં તેનો સૂક્ષ્મ મર્મ પામવાપાણું આવે છે — જરૂરી છે. શ્રીમદ્

પ્રાપ્તે આ સાધકતાની જિજ્ઞાસા છે, જીવનમાં તેનું જ ઉત્કટ અનુશીલન કરે છે. અને તેવા પુરુષો પામે છે કે, સર્વ માર્ગોનું વહેણ છેવટે એક “કેશવં પ્રતિ ગચ્છતિ.” અને એ સારની એક નોંધ શ્રીમદે આ સમયે કરેલી મળે છે. શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ છેવટે મોક્ષમાર્ગ બતાવવામાં જ છે ને? અને તે માર્ગ છે;—સત્ય છે, એક છે; ભલે તેની ગલી-કુંચીઓનાં નામનાં પાટિયાં વિવિધ શાસ્ત્રો (પોતપોતાના દેશકાળનાં લોકોનાં આગમ-બુદ્ધિ ઈંઠ મુજબ) જુદાં—જુદી ભાષા-પરિભાષામાં—વર્ણવે. કવિની (વવાણિયા, ફાલ્ગુન સુદ ૮, રવિ, ૧૮૪૫ના રોજની) નોંધ આમ કહે છે (શ્રી.૧-૨૦૫):—

“મોક્ષના બે માર્ગ નથી. જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સઘળા સત્પુરુષો એક જ માર્ગથી પામ્યા છે; વર્તમાન કાળે પણ તેથી જ પામે છે; ભવિષ્ય કાળે પણ તેથી જ પામશે. તે માર્ગમાં મતભેદ નથી, અસરણતા નથી, ઉન્મત્તાતા નથી, ભેદાભેદ નથી, માન્યામાન્યતા નથી. તે સરળ માર્ગ છે, તે સમાધિમાર્ગ છે, તથા તે સ્થિર માર્ગ છે, અને સ્વાભાવિક શાંતિસ્વરૂપ છે. સર્વકાળે તે માર્ગનું હોવાપણું છે,—જે માર્ગના મર્મને પામ્યા વિના કોઈ ભૂતકાળે મોક્ષ પામ્યા નથી, વર્તમાન કાળે પામતા નથી, અને ભવિષ્ય કાળે પામશે નહીં.....તે વાટ સર્વ સ્થળે સંભવિત છે. યોગ્ય સામગ્રી નહીં મેળવવાથી ભવ્ય પણ એ માર્ગ પામતાં અટક્યા છે, તથા અટકશે, અને અટક્યા હતા.....

“કોઈ પણ ધર્મ સંબંધી મતભેદ રાખવો છોડી દઈ એકાગ્ર ભાવથી સમ્યક્ યોગે જે માર્ગ સંશોધન કરવાનો છે, તે એ જ છે....

“વિશેષ શું કહેવું? તે માર્ગ આત્મામાં રહ્યો છે. આત્મત્વપ્રાપ્ત્ય પુરુષ—નિર્ગ્રંથ આત્મા જ્યારે યોગ્ય ગણી તે આત્મત્વ અર્પણે—ઉદય આપશે, ત્યારે જ તે પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે જ તે વાટ મળશે, ત્યારે જ તે મતભેદાદિક જશે.

“મતભેદ રાખી કોઈ મોક્ષ પામ્યા નથી. વિચારીને જોણે મત-ભેદને ટાળ્યો, તે અંતર્વૃત્તિને પામી કમે કરી શાશ્વત મોક્ષને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે.”

કેવી દૃઢ ભાષા—દૃઢ વાણી! છતાં છેવટે એ નોંધમાં વાક્ય છે:— “કોઈ પણ અવ્યવસ્થિત ભાવે અક્ષર-લેખ થયો હોય તો તે ક્ષમા થાઓ. એ પ્રયાસના સમેત અટકું છું.”

કવિ-જીવનની ૨૨ વર્ષ સુધીની ‘સમુચ્ચયચર્યા’નો નિયોડ આ તેમની નોંધ ટૂંકમાં આપી દે છે. અનાત્મમાંથી આત્મ-શ્રદ્ધામાં હનુમાન-કૂદકો આ કાળે તે મારી ચૂકે છે: શાસ્ત્રપ્રામાણ્યને પાર કરીને, — યોગસૂત્રકાર કહે છે એમ, — “શ્રદ્ધાવીર્યસ્મૃતિ.....”નો “સમ્યક્યોગ” પોતે, પોતાના અંતરમાંથી સંશોધન કરી લે છે. કકોપનિષદ આ માનસ-પરિવર્તનને જ ટૂંકમાં કહે છે — “શ્રદ્ધામાવિવેશ.” — શ્રદ્ધાનો આવેશ જીવનમાં પ્રવેશ્યો. કવિ આ સમયે આ પ્રકારનો “શ્રદ્ધામાં પ્રવેશ” પામે છે.

અવધાન-શક્તિનું અધ્યાત્મ

રાયચંદભાઈની પ્રતિભાશક્તિમાં તેમની ચમત્કારી સ્મરણશક્તિ કે સ્મૃતિ-વૃત્તિ મહત્ત્વની એક હતી. આ વૃત્તિને આધારે તે ગ્રંથાભ્યાસ ખૂબ ઝટપટ કરી શકતા એટલું જ નહિ, તેને કેળવીને તેમણે શતાવધાન-શક્તિનો ચમત્કાર પોતાને માટે હાંસલ કર્યો હતો; - જોને લઈને તેમને જીવનમાં શરૂમાં જ સારી એવી જાહેરાત અને લોકપ્રિયતા મળી હતી.

આ બધો પોતાની પ્રતિભાનો સંભાર લોકો પર ચમત્કારની છાપ પાડીને, અમુક લૌકિક શ્રદ્ધાભાવ પેદા કરી શકે છે; એ તે જાણતા હતા. અને તે વડે ધર્માચાર્યપદ કે તેવું લોક-પ્રતિષ્ઠા-સ્થાન જમાવવામાં તેનો અપ લેવાય છે. રાયચંદભાઈને નાનપણમાં આ પ્રકારના એના અપની જાણ હતી, અને તેમને તે કાળે મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ હતી; એટલે, પોતાની સ્મૃતિ-શક્તિને કેળવીને શતાવધાનતા સુધી પહોંચાડી હતી; તેનું તે પ્રદર્શન કરતા. ૧૯મા વર્ષે તેનો જાહેર સમારંભ મુંબઈમાં થયો, તેથી ત્યારના ગોરા ચીફ જસ્ટિસ સુધીના લોકમાં તેમની ખ્યાતિ પ્રસરી હતી. પરંતુ, એ પછી શ્રીમદે એ શક્તિનો એવો અપ લીધો નહીં; તેવી વિભૂતિની ચમત્કાર-શક્તિ દાખવીને લોકમાં તેને આધારે ધર્મ-પ્રવર્તન કરવાનું કામ લેવાનું વિચારપૂર્વક ત્યજ્યું. એના પ્રભાવથી સાચો ધર્મલાભ ઉત્તન થવાને બદલે સાંપ્રદાયિક મઠ-મહંતાઈ કે ગુરુવાદની પંથવાદી સંકુચિતતા જ જન્મે - એમાંથી નરી લોકવાસનાનું બંધન વધે. શ્રીમદે આ ભાવથી પોતાની સ્મૃતિશક્તિનો ચમત્કારી દેખાવ-માર્ગ છોડ્યો, એ એમની પ્રતિભાની વિશુદ્ધ અધ્યાત્મ-શક્તિ બતાવે છે. અને પોતાના લોકોત્તર એ અવધાન-બળનો ઉપયોગ આત્મસિદ્ધિની તેમની સાધનામાં કરવા

તરફ તે વળ્યા હતા. એમ તેમણે તે શક્તિનું ઊર્ધ્વીકરણ સાધ્યું હતુંઃ એ જ અવધાન-શક્તિથી તેમના ચિત્તામાં “જતિસ્મરણ”નો સંસ્કાર ઉદય પામી શક્યો હતોઃ તે પોતાના પૂર્વજન્મ જણે છે, એમ તેથી અનુભવી શક્યા હતા. (આ બાબત અલગ વિશેષ વિચાર હવે પછી.)

વીસમા વર્ષથી જે નવો ‘ભવ’ જીવનમાં ઉદ્ભવ્યો પોતે અનુભવ્યો એમ કહે છે, તેમાં આ સ્મૃતિશક્તિનો આત્માર્થે સદુપયોગ શરૂ કર્યો, એ નોંધપાત્ર છે. એવા તેના ઉપયોગને પરિણામે કેટલીક વસ્તુઓ તેમને સાંપડી તે, મુમુક્ષુ કે સાધક જીવનના અભ્યાસ અર્થે, સમજવા જેવી છે. તેમનાં લખાણોમાંથી તે જોઈએ.

૧૯મું વર્ષ તેમના અવધાનકાળનું પ્રમુખ વર્ષ છે. તે વર્ષનું જે લખાણ સંઘરાયેલું મળે છે, તે એક પત્ર જેટલું જ છે. આ પત્ર (શ્રી.૧-૧૫૧) વવાણિયાથી, “મિ. ર. ૬-૧-૮-૧૯૪૨”નો “મુગટમણિ સ્વજીભાઈ દેવરાજની પવિત્ર જનાબે” લખાયો છે. સ્વજીભાઈએ કેટલાક પ્રશ્નો કરેલા, તેમાં (તેમના જવાબો રૂપે લખાયેલા આ પત્ર પરથી, અનુમાન જાય છે કે,) અવધાનની તેમની ચમત્કારી શક્તિ અંગે પૂછ્યું હશે, એમ લાગે છે. તેનો જવાબ લખતાં, “પ્રવેશક” રૂપે જે લખ્યું છે તેમાંથી અનુમાની શકાતો કે પરખાતો કવિશ્રીની પ્રતિભાનો એક ગુણ નોંધવા જેવો છે:—

“સ્વ સ્વરૂપ ચીતરતાં મનુષ્ય ખચકાઈ જાય ખરો, પરંતુ સ્વ સ્વરૂપમાં જ્યારે આત્મસ્તુતિનો કિંચિત્ ભાગ ભળે ત્યારે, નહીં તો નહીં જ, આમ મારું મત છે. આત્મસ્તુતિનો સામાન્ય અર્થ પણ આમ થાય છે કે, પોતાની જૂઠી આપવડાઈ ચીતરવી. અન્યથા આત્મસ્તુતિનું ઉપનામ પામે છે, પરંતુ ખરું લખાણ તેમ પામતું નથી; અને જ્યારે ખરું સ્વરૂપ આત્મસ્તુતિ ગણાય, તો પછી મહાત્માઓ પ્રખ્યાતિમાં આવે જ કેમ? માટે સ્વ સ્વરૂપની સત્યતા કિંચિત્ આપની માગણી ઉપરથી જણાવતાં અહીં મેં આચકો ખાધા નથી, અને તે પ્રમાણે કરતાં ન્યાયપૂર્વક હું દોષિત પણ થમ્મો નથી.”

મતલબ કે, (આને સાદી ભાષામાં મૂકીએ તો) પોતે મિથ્યા આત્મશ્રવાધા કરતા નથી; પરંતુ જે પોતા વિષે કાંઈ કહેવું જ પડે તો આત્મનિદાનો કે ખોટી નમ્રતાનો વ્યર્થ દેખાવ પણ ન કરવો ઘટે. “જેવા હોઈએ તેવા દેખાવા” ના તેમના (અગાઉ આપણે જોયા તે આર્જવરૂપી) ચારિત્ર્ય-ન્યાયનો જ આ પર્યાય છે, એમ ગણાય. અને સં. ૧૮૪૬ના પોષ સુદ ૩, બુધ, મુંબઈની તેમની રોજનીશીમાં “નીચેના નિયમો પર બહુ લક્ષ આપવું.” એમ લખીને ૬ વાત કરી તેમાં ચોથો નિયમ આવો છે – “જેમાં આત્મશ્રવાધા કે આત્મહાનિ ન હોય, તે વાત ઉચ્ચારવી જોઈએ.” (શ્રી, ૧ - પા. ૨૬૨)

સ્વજીભાઈના પત્રનો ઉપર મુજબનો “પ્રવેશક” કરીને, તે લખે છે તેમાં પોતાનાં બાવન અવધાન ગણાવીને, તે માટે “‘સરસ્વતીનો અવતાર’ એવું ઉપનામ આ મનુષ્યને મળેલું છે” એમ નોંધે છે. પરંતુ પત્રમાં ખાસ તે લખે છે તેમાં આ પોતાની શક્તિની કેટલીક સૂક્ષ્મ મીમાંસા કરી છે, તે જોવા જેવું છે. તે કહે છે:-

“આ બાવન કામો એક વખતે મન:શક્તિમાં સાથે ધારણ કરવાં પડે છે.....ટૂંકમાં આપને કહી દઉં કે, આ સઘળું યાદ જ રહી જાય છે. (હજુ સુધી કોઈ વાર ગયું નથી.) આમાં કેટલુંક માર્મિક સમજવું રહી જાય છે. પરંતુ દિલગીર છું કે, તે સમજવું પ્રત્યક્ષને માટે છે. એટલે અહીં આગળ ચીતરવું વૃથા છે.....”

એટલે કે, આ શક્તિ વિષે તેમાં મનન કરવા જેવો તેનો ભાવાર્થ જ છે, તે ગૂઢ આત્મગમ્ય છે; તેને રૂબરૂ મળ્યે કહી શકાય, તેથી લખ્યો નથી. પરંતુ, પત્રના પછીના ભાગમાં તે વિષે કેટલુંક ટૂંકમાં કહે છે તેમાં, સ્મરણ ઉપરાંત વિરમણની માનવ આત્માની શક્તિ વિષે પણ જણાવવા જેવું તે કહે છે:-

“તેર મહિના થયાં દેહોપાધિ અને માનસિક વ્યાધિના પરિચયથી કેટલીક શક્તિ દાટી મૂક્યા જેવી જ થઈ ગઈ છે.....અવધાન એ આત્મશક્તિનું કર્તવ્ય મને સ્વાભાવિક જ લાગતું છે.....”

એટલે કે, અવધાન આત્માની અનેક શક્તિઓમાંની એક છે; તેનો ઉપયોગ જીવનમાં કર્તવ્ય-બુદ્ધિથી કરવો જોઈએ. અને તેથી જ કરીને, હવેપછી રાયચંદભાઈ એ ચમત્કારી શક્તિનું પ્રદર્શન-પાત્ર અનુશીલન કરવાને બદલે, આત્મજ્ઞાન અને જીવનની ગુણક્રમ-પ્રગતિને અર્થે સાધનામાં કરવા ઉદ્યત થાય છે. ગીતાકાર (૧૫-૧૫) માનવ આત્મા વિશે કહેતાં એ જ ભાવનું વર્ણવે છે:—

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः मत्तः स्मृतिः ज्ञानम् अपोहनं च ॥

એ બધા છતાં —

वेदैश्च सर्वैः अहमेव वेद्यः वेदान्तकृत् वेदविदेव चाहम् ॥

પરમ જ્ઞાનપદાર્થને પામવાને માટે માનવને મળેલી મૂળશક્તિઓ-માંની જ એક સ્મૃતિવૃત્તિ છે. તે બધાના ઉપયોગ વડે, ભણવાનું ને વાંચવાનું સાદું વિદ્યાભ્યાસનું કામ માંડીને અંતિમ વેદાન્ત પણ પામવાનું છે. તેથી એ શક્તિઓનો ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ ઉપયોગ કરવાનો રહે છે. પોતાના અંતરને જાણવાનું પણ એ જ સાધન છે; કેમ કે, જીવાત્માનું અંતર એટલે જ તેના સ્વભાવ કે સૂક્ષ્મદેહમાં સંચિત પરાપૂર્વની સ્મૃતિઓથી રચાયેલો ભાવ-દેહ કે વાસનાશરીર. મનુષ્યે જીવનમાં એને પોતે જાતે જ પામવાનો છે ને? એ કામ, તત્ત્વતઃ જોતાં, મૂળે ચિત્તામાં સંચિત પડેલી વાસના-વસ્તુઓના અવધાનની શક્તિ કેળવીને જ સંભવે છે; એને જ યોગશાસ્ત્રમાં ધારણા, ધ્યાન, સમાધિનો સંયમ કહે છે. આને જ ચિત્તાશુદ્ધિ પણ કહેવાય છે, જેની પ્રક્રિયા છે — “શનૈઃ શનૈઃ ઉપરમેન્ બુદ્ધ્યા ધૃતિ-ગૃહીતયા” (ગીતા, ૬-૨૫) બુદ્ધિપૂર્વક ધૃતિથી અંતર્મુખ બનીને, સંચિત ચિત્તાસૃષ્ટિનું નીંદામણ કરવાનું છે. અને આત્માર્થીએ આ પોતાની શક્તિને તે તરફ જતી થાય તેમ કેળવવી જોઈએ. પરમ જ્ઞાનને માટે જરૂરી લાગે તે આત્માર્થે જાણવાનું, એટલે, ખપનું સંઘરવું અને ના-ખપનું વર્જવું કે વિસ્મરણ ખાતે નાંખવું, — એમ આ જ્ઞાનવિધિ હોય છે. કવિ આ વસ્તુને જ સામિક સમજનો વિષય કહેતા હશે, એમ એમનાં ‘અવધાન’ વિષેનાં લખાણોમાંથી અનુમાની શકાય છે.

સાંપરાય-દૃષ્ટિ અને અધ્યાત્મ-પ્રવેશ

“જેમ જેમ મતિ અલ્પતા, અને મોહ ઉદ્યોત;
તેમ તેમ ભવશંકના, અપાત્ર અંતર જ્યોત.
કરી કલ્પના દૃઢ કરે નાના નાસ્તિ વિચાર;
પણ અસ્તિ તે સૂચવે, એ જ ખરો નિરધાર.
આ ભવ વણ ભવ છે નહીં, એ જ તર્ક અનુકૂળ;
વિચારતાં પામી ગયા, આત્મધર્મનું મૂળ.”

(શ્રી.૧-પા.૨૨૦)

સુશીલ જીવનચર્યાનું ચારિત્ર્ય, સમ્યગ્દર્શન-પરાયણ તત્ત્વજ્ઞાનાવ-
બોધ, અને તન્મૂલક ભાવનાબોધ તથા વૈરાગ્યભાવનું અનુશીલન — આ
મુખ્ય વસ્તુઓ રાયચંદભાઈના જીવનમાં પ્રબળ બની; તેમાં મૂળ એમની
સહજ-પ્રતિભાનાં બે લક્ષણ કારણરૂપ કહી શકાય:— ચમત્કારી અવધાન-
શક્તિ અને સત્યશીલ ઋણુતા. આ ગુણોથી મનુષ્ય ધર્મ-જીવનમાં મંડયો
રહે, તો ચોથો પુરુષાર્થ એમાંથી આગળ ઉદ્ભવે છે.

રાયચંદભાઈની આવી ચરમ-પુરુષાર્થ-ગતિ પણ એમની અવધાન-
શક્તિ અને સત્યશીલતાનો જ પરિપાક હતો. તેથી જ, — અગાઉ આપણે
જોયું એમ, — અવધાન-બળના રાજસ પ્રભાવની વાસનામાંથી નીકળીને
સાત્ત્વિક અધ્યાત્મતામાં તે બળનો ઉપયોગ તેમણે કર્યો. એ જ અવધાન-
બળને પોતાના જ અંતરના ઊંડાણમાં વાળીને તે પોતાના પ્રારબ્ધ અને
પૂર્વજન્મ વિષે જ્ઞાન મેળવીને અધ્યાત્મ-પ્રવેશમાં દૃઢ બન્યા હતા: કેવળ
જડવાદમાંથી આત્મવાદની પ્રતીતિ મેળવી હતી. અનાત્મમાંથી આત્મત્વમાં,
જડમાંથી ચેતનની પ્રતીતિમાં જવું, એ ‘ના’માંથી ‘હા’માં જવા જેવો
અદ્વૈત વિસ્તાર ઓળંગવા જેવો જ વાત ને? આ કેમ કરતાં બનતું
હશે? દરેક સાધકના જીવનના પ્રારંભે આમ બને જ છે; નયિકેતા અને

બુદ્ધ-મહાવીર કે કાઈસ્ટથી માંડીને જુઓ, — આત્મસિદ્ધિને રસ્તે જવા આવી મહા ‘હનુમાન’-છલાંગ મારવાની હોય જ છે — તે પછી જ જીવાત્માની આત્મસાધના શરૂ થાય છે : ચરમ પુરુષાર્થનાં દ્વાર ઊઘડે છે.

શ્રીમદ્ એ છલાંગ મારવામાં બરોબર કટિબદ્ધ થયેલા આ કાળે (તેમનાં લખાણો પરથી) જોવા મળે છે. વવાણિયાથી (વૈશાખ સુદ ૬, સોમ, ૧૮૪૫ રોજ) સ્વ. મનસુખરામ સૂર્યરામને લખેલા પત્ર (શ્રી.૧-૨૧૧) અહીં જોવા જોવા છે. તેમાં તે, પોતાના પુનર્જન્મ વિષે વિચારો બંધાયા છે, તેનો ઉલ્લેખ કરે છે :—

“...ધર્મ સંબંધી માધ્યસ્થ, ઉચ્ચ, અને અદંભી વિચારોથી આપના પર કંઈક મારી વિશેષ પ્રશસ્ત અનુરક્તતા થવાથી, કોઈ કોઈ વેળા આધ્યાત્મિક શૈલી સંબંધી પ્રશ્ન આપની સમીપ મૂકવાની આજ્ઞા લેવાનો આપને પરિશ્રમ આપું છું; યોગ્ય લાગે તો આપ અનુકૂળ થશો.

“હું અર્થ કે વય સંબંધમાં વૃદ્ધ સ્થિતિવાળો નથી; તોપણ કંઈક જ્ઞાનવૃદ્ધતા આણવા માટે આપના જેવા સત્સંગને, તેમના વિચારોને અને સત્પુરુષની ચરણરજને સેવવાનો અભિલાષી છું. મારું આ બાળવય એ અભિલાષામાં વિશેષ લાગે ગયું છે; તેથી કંઈ પણ સમજાયું હોય, તો (તે) બે શબ્દો સમયાનુસાર આપ જેવાની સમીપ મૂકી આત્મહિત વિશેષ કરી શકું; એ પ્રયાચના આ પત્રથી છે.”

આવી કાંઈક ભારે લાગે એવી શૈલીમાં શરૂમાં લખીને પોતાને આ સમયે ‘કંઈ પણ સમજાયું’ તે શું, એ છેલ્લે પત્રમાં તે જણાવે છે કે —

“આ કાળમાં પુનર્જન્મનો નિશ્ચય આત્મા શા વડે, કેવા પ્રકારે અને કઈ શ્રેણીમાં કરી શકે, તે સંબંધી કંઈ મારાથી સમજાયું છે તે, જો આપની આજ્ઞા હોય તો, આપની સમીપ મૂકીશ.

“વિં આપના મધ્યસ્થ વિચારોના અભિલાષી રાયચંદ રવજી-ભાઈના ખંચાંગી પ્રશસ્ત ભાવે પ્રણામ.”

આ જ સમયે બીજો એક પત્ર તેમનો છે, તેમાં વળી તે પુનર્જન્મ અને આત્મત્વના સંબંધમાં બંધાયેલી પોતાની સ્પષ્ટ સમજ નિરૂપે છે :

વવાણિયાથી (જ્યેષ્ઠ સુદ ૪, રવિ, ૧૮૪૫) લખેલા એ પત્રમાં તે (નીચે ‘ધર્મજીવનના ઇચ્છક’ એમ સહી કરતાં) કહે છે:—

“મહાવીરના બોધેલા ‘આચારાંગ’ નામના એક સિદ્ધાંતિક શાસ્ત્રમાં આમ કહ્યું છે કે, એમ જાણઈ સે સર્વ જાણઈ, જે સર્વ જાણઈ સે એમ જાણઈ. એકને જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું, જેણે સર્વને જાણ્યું તેણે એકને જાણ્યો. આ વચનામૃત એમ ઉપદેશે છે કે, એક આત્મા જ્યારે જાણવા માટે પ્રયત્ન કરશે, ત્યારે સર્વ જાણ્યાનું પ્રયત્ન થશે; અને સર્વ જાણ્યાનું પ્રયત્ન એક આત્મા જાણવાને માટે છે; તોપણ વિચિત્ર જગતનું સ્વરૂપ જેણે જાણ્યું નથી, તે આત્માને જાણતો નથી. આ બોધ અચાર્ય કરતો નથી.

“આત્મા શાથી, કેમ, અને કેવા પ્રકારે બંધાયો છે—આ જ્ઞાન જેને થયું નથી, તેને તે શાથી, અને કેવા પ્રકારે મુક્ત થાય, તેનું જ્ઞાન પણ થયું નથી; અન્ને એ ન થાય તો વચનામૃત પણ પ્રમાણભૂત છે. મહાવીરના બોધનો પાયો ઉપરના વચનામૃતથી શરૂ થાય છે.....”
(શ્રી.૧-૨૧૩)

અને આત્મા એટલે જ ટૂંકમાં અમરત્વ અમૃતત્વ—એટલે કે, મરણનાં દર્શન,—જીવનનાં સતત કામકાજ કરતાં છતાં,—છતે જીવને થવાં જોઈએ. જુઓ કે, સિદ્ધાર્થ જરા, મરણ, અને રોગનું દુઃખ પામીને તેના આત્મિક નિર્વાણને માટે ઉદ્યત થયા; નચિકેતા મરણના યમદૂતરે અમૃતત્વનાં દર્શનની ઝંપના પામીને ત્રીજો વર માગે છે. જીવનને, એટલે કે, આ જગતને મરણના ફલક પર પામવા વિના આત્મદર્શનનાં દ્વાર ઊધડે નહીં.

અને, અંતે જોતાં, જગત કયાં છે? બાહ્ય દૃશ્ય જગતમાં

મરણ છે; મનોલોકમાં—ચિત્તમાં સ્મૃતિ-સંસ્કાર-વાસના-રૂપે છપાઈને તે સંચિત રહે છે, કે જેને અવધાનબળથી આપણે પામી શકીએ. અને એ સંચિત સ્મૃતિ-સંગ્રહ જો અંતરમાં તપાસીએ, તો તેની મર્યાદા માત્ર ચાલુ જન્મથી પૂર્વે પણ જઈ શકે. કોઈ તેને આનુશંગિક કહે કે પૂર્વજન્મનું કહે;—કહેવાની મતલબ એ છે કે, મરણ પારની પારલૌકિક કે સાંપરાય-દૃષ્ટિ પણ મનુષ્યના ચિત્તાની સ્મૃતિશક્તિને ગમ્ય છે. અને તે વડે જ મનુષ્ય પોતાની હૃદયગુફાના ઊંડાણમાં ઊતરતો ઊતરતો, અંતે પોતે પોતાને પામે કે ત્યાં બિરાજતા આત્મતત્ત્વને સાક્ષાત્ કરી શકે છે.

અંતરમાં ભંડારયેલા ઊંડાણમાં આવી અવગાહન-ગતિ અસામાન્ય કે અલૌકિક કે લોકોત્તર ભલે છે; પરંતુ તેથી કાંઈ તે શક્ય નથી એમ નથી. વિરલ સાધના અને ભલે કહે; પરંતુ લાખોમાં પણ કોઈકને તે પ્રયત્ન-સાધ્ય છે જ. અને શ્રીમદ્ આ વસ્તુ તેમનાં લખાણોમાં (છૂટક છૂટક પ્રસંગોપાત્ત) કહે છે. જેમ કે, ઉપર નોંધેલા પત્રમાં આગળ તે લખતાં કહે છે:—

“પૂર્વજન્મ સંબંધી મારા વિચાર દર્શાવવા આપે સૂચવ્યું, તે માટે અહીં પ્રસંગ પૂરતું સંક્ષેપમાત્ર દર્શાવું છું:—

“મારું કેટલાક નિર્ણય પરથી આમ માનવું થયું છે કે, આ કાળમાં પણ કોઈ કોઈ મહાત્માઓ ગત ભવને જાતિસ્મરણજ્ઞાન વડે જાણી શકે છે; જે જાણવું કલ્પિત નહીં, પણ સમ્યક્ હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ સંવેગ—જ્ઞાનયોગ—અને સત્સંગથી પણ એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; એટલે શું કે, ભૂતભવ પ્રત્યક્ષાનુભવરૂપ થાય છે.”

અહીં પ્રત્યક્ષાનુભવ એટલે બાહ્ય વસ્તુ પેઠે સૌને સમાન રૂપે થાય એમ નહીં; પરંતુ, અંતરમાં અનંત કાળથી સંચિત સ્મૃતિનું સંશોધન કરતાં, અનુમાન-પ્રમાણથી નિશ્ચયરૂપે સાંપડતું આંતરજ્ઞાન એ છે. અને આ જ્ઞાનનો ખપ એથી છે કે, એમ પોતાની સમ્યક્ પ્રકૃતિ કે સ્વભાવને

પામ્યા વિના જીવનમાં પ્રવૃત્ત થવામાં મૂંઝવણ રહે છે. આથી જ શ્રીમદે પોતાની અવધાનશક્તિને સંયમપૂર્વક અંતરમાં વાળીને પોતાના જીવનને માટે લગ્ન તેમ જ અન્ય નિર્ણયો લીધા — દૃઢભાવે લઈ શક્યા હતા. અને ઉપરના પત્રમાં આગળ આ જ વસ્તુને સ્પષ્ટ રૂપે તે કહે છે:—

“જ્યાં સુધી ભૂતભવ અનુભવગમ્ય ન થાય, ત્યાં સુધી ભવિષ્ય કાળનું ધર્મપ્રયત્ન શંકાસહ આત્મા કર્યા કરે છે; અને શંકાસહ પ્રયત્ન તે યોગ્ય સિદ્ધિ આપતું નથી.

“‘પુનર્જન્મ છે’ — આટલું પરોક્ષે — પ્રત્યક્ષે નિઃશંકત્વ જે પુરુષને પ્રાપ્ત થયું નથી, તે પુરુષને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય, એમ શ્રદ્ધાસૈવી કહેતી નથી. પુનર્જન્મને માટે શ્રુતજ્ઞાનથી મેળવેલો આશય મને જે અનુભવગમ્ય થયો છે, તે કંઈક અહીં દર્શાવી જઈ છું.”

આમ કહીને તે પોતે કઈ રીતે શ્રુતજ્ઞાનથી માનેલી શ્રદ્ધાને પોતાની અંતરસ્ફુટિ તપાસીને સ્વભાવને* પામતા ગયા, — જેને પરિણામે તે અનુભવગમ્ય થયું, — તે કંઈક માંડીને વર્ણવતાં પોતે લખે છે:—

“જીવનો મુખ્ય ગુણ વા લક્ષણ છે તે ‘ઉપયોગ’ (કોઈ પણ વસ્તુ સંબંધી લાગણી, બોધ, જ્ઞાન). અશુદ્ધ અને અપૂર્ણ ઉપયોગ જેને રહ્યો છે તે જીવ.....જ્યાં સુધી સ્વ સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાયો નથી, ત્યાં સુધી (આત્મા) છદ્મસ્થ જીવ છે — પરમાત્મ દશામાં આવ્યો નથી. શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ યથાર્થ ઉપયોગ જેને રહ્યો છે, તે પરમાત્મ-દશાને પ્રાપ્ત થયેલો આત્મા ગણાય. અશુદ્ધ ઉપયોગી હોવાથી જ આત્મા કલ્પિત જ્ઞાન (અજ્ઞાન) ને સમ્યગ્જ્ઞાન માની રહ્યો છે;.....અને અશુદ્ધ ઉપયોગી થવાનું કંઈ પણ નિમિત્ત હોવું જોઈએ. તે નિમિત્ત અનુપૂર્વોએ ચાલ્યાં આવતાં બાહ્યભાવે ગ્રહેલાં કર્મ-પુદ્ગલ છે.....વર્તમાન કાળમાંથી આપણે એકેકી પણ બાદ કરતા જઈએ અને તપાસતા જઈએ, તો

* અહીં ગીતા-વચન યાદ કરો — સ્વભાવઃ અધ્યાત્મમુચ્યતે ॥ (૮-૩)

પ્રત્યેક પળ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે ગઈ જણાયે. (તે ભિન્ન ભિન્ન થવાનું કારણ કંઈ હોય જ.)...”

આમ કાલક્રમ-કલનમાં તપાસતા જતાં, ભૂતકાળ કે પૂર્વજન્મમાંય જઈ શકાય, જેથી પ્રવર્તમાન સ્વભાવની અંદર નિગૂઢ રહેલા તેના વિભાવો જણાય. આ બતાવવાને માટે તે પત્રમાં આગળ દાખલો આપીને સમજાવવાને સારુ કવિ કહે છે :-

“ એક માણસે એવો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો કે, યાવત્-જીવનકાળ સ્રીનું ચિતવન પણ મારે ન કરવું; છતાં પાંચ પળ ન જાય અને ચિતવન થયું, તો પછી તેનું કારણ જોઈએ. મને જે શાસ્ત્ર સંબંધી અલ્પ બોધ થયો છે તેથી એમ કહી શકું છું કે, તે પૂર્વકર્મનો કોઈ પણ અંશે ઉદય જોઈએ. .... ઉદય દૃઢ સંકલ્પે રોક્યો છતાં થયો, તેનું કારણ હવે કહી શકાશે કે, કંઈ ભૂતકાળનું હોવું જોઈએ; અને અનુપૂર્વીએ તેનું સ્વરૂપ વિચારતાં પુનર્જન્મ સિદ્ધ થશે. ”

અને વધારે દૃષ્ટાન્તો કહેવાની ઈચ્છા છતાં, ધાર્યાથી લાંબો થયેલો પત્ર ટૂંકાવતાં છેવટે જણાવે છે કે, વિશેષ તો રૂબરૂ મળીએ ત્યારે :-

“ આત્માને જે બોધ થયો તે મન યથાર્થ ન જાણી શકે; મનનો બોધ વચન યથાર્થ ન કહી શકે; વચનનો કથનબોધ પણ કલમ લખી ન શકે. આમ હોવાથી ..... આ વિષય મૂકી દઉં છું. એ અનુમાન-પ્રમાણ કહી ગયો. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સંબંધી જ્ઞાનીદૃષ્ટ હશે તો હવે પછી, વા દર્શનસમય મળ્યો તો ત્યારે કાંઈક દર્શાવી શકીશ. ” (શ્રી, ૧ - ૨૧૪-૫)

સારાંશે જોઈએ તો, કહેવાની મતલબ એ છે કે, જીવનમાં પ્રયાણ કરતાં, પોતપોતાની જેવી જીવન-દૃષ્ટિની જરૂર તે પ્રમાણે, દરેકે પોતાના સ્વભાવને ઓળખવો પડે છે. એ આંતર-પરીક્ષા કાર્યકારણદૃષ્ટિથી કરી શકાય; જે પુરુષ જરા-મરણની પાર જઈને આત્માની અમરતા જોવા જાય, તે કેવળ અમુક વર્ષોની સ્મૃતિમાં જ નહીં અટવાય કે રોકાય;

પળે પળે અંતરમાં ઊંડે ઊતરતો જતો તે જન્મ પૂર્વેના ભૂતકાળમાંય ડૂબકી મારી શકે ને મારશે. આ વસ્તુને જ પુનર્જન્મ કે પ્રારબ્ધનું જ્ઞાન કે સાંપરાય-દષ્ટિ જેવા શબ્દોથી શાસ્ત્રો વર્ણવે છે. આ પ્રકારે સ્મૃતિશક્તિથી કામ કરવાને માટે કોઈ અમુક સમયનું જ બંધન મનને નથી કે, આટલાં વર્ષોમાં જ કે આ જન્મમાં જ ગતિ હોય : એવી અવાધ છે જ નહિ. તેથી કરીને જ રાયચંદભાઈ દૃઢતાથી પુનર્જન્મ, પ્રારબ્ધ ઈત્યાદિ જ્ઞાનની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે. અને આ રીતે આ ગૂઢ પુનર્જન્મ-તત્ત્વને તેમણે કેટલાંક લખાણોમાં સમજાવેલું જોવા મળે છે. જેમ કે :—

“જાતિસ્મરણજ્ઞાન પાછળનો ભવ કેવી રીતે દેખે છે?” એવા પ્રશ્નના જવાબમાં તેમનો (વવાણિયા, શ્રાવણ વદ ૧૧, શુક, ૧૮૫૧) પત્ર છે તેમાં લખ્યું છે (શ્રી.૨ - પા. ૫૪૫):

“નાનપણે કોઈ ગામ વસ્તુ આદિ જ્યાં હોય અને મોટપણે કોઈ પ્રસંગે તે ગામાદિનું આત્મામાં સ્મરણ થાય છે તે વખતે, તે ગામાદિનું આત્મામાં જે પ્રકારે ભાન થાય છે, તે પ્રકારે જાતિસ્મરણ-જ્ઞાનવાનને પૂર્વભવનું જ્ઞાન થાય છે.”

વિ.સં. ૧૯૫૪-૫માં શ્રીમદ્ મોરબીમાં લાંબું રહેલા તે વેળા તેમણે કરેલાં વ્યાખ્યાનોની નોંધ એક શ્રોતાએ લીધેલી, તેમાં એક વચન (નં. ૧૭૧) નોંધ્યું છે (શ્રી.૨ - ૮૬૨):

“જાતિસ્મરણજ્ઞાન એ મતિજ્ઞાનના ‘ધારણા’ નામના ભેદમાં સમાય છે. તે પાછલા ભવ જાણી શકે છે. તે જ્યાં સુધી પાછલા ભવમાં અસંજીપાણું ન આવ્યું હોય, ત્યાં સુધી આગળ આગળ ચાલી શકે છે.”

તેવો જ બીજો નોંધ-સંગ્રહ સં. ૧૯૫૬ના મોરબી-નિવાસ અંગે છે, તેમાં (શ્રી.૨ - ૮૭૫) સ્પષ્ટ ભાષામાં જણાવ્યું છે કે,

“જેમ બાલ્યાવસ્થાને વિષે જે કંઈ જ્યું હોય અથવા અનુભવ્યું હોય તેનું સ્મરણ વૃદ્ધાવસ્થામાં કેટલાકને થાય ને કેટલાકને ન થાય,

તેમ પૂર્વભવનું ભાન કેટલાકને રહે ને કેટલાકને ન રહે. ન રહેવાનું કારણ એ છે કે, પૂર્વદેહ છોડતાં બાહ્ય પદાર્થોને વિષે જીવ વળગી રહી મરણ કરે છે અને નવો દેહ તેમાં જ આસક્ત રહે છે, તેને પૂર્વપર્યાયનું ભાન રહે નહીં; આથી ઊવટી રીતે પ્રવર્તનારને એટલે અવકાશ રાખ્યો હોય તેને પૂર્વનો ભવ અનુભવવામાં આવે છે.....
.....‘જાતિસ્મરણજ્ઞાન’ એ મતિજ્ઞાનનો ભેદ છે.

“એક માણસ ૨૦ વર્ષનો અને બીજો માણસ ૧૦૦ વર્ષનો થઈ મરી જાય; તે બેઉ જણે પાંચ વર્ષની ઉંમરે જ જોયું અથવા અનુભવ્યું હોય, તે જો અમુક વર્ષ સુધી સ્મૃતિમાં રહે એવી સ્થિતિ હોય, તો વીસ વર્ષે મરી જાય તેને ૨૧મે વર્ષે ફરીથી જન્મ્યા પછી સ્મૃતિ થાય; પણ થતું નથી. કારણ કે, પૂર્વપર્યાયમાં તેને પૂરતાં સ્મૃતિનાં સાધનો નહિ હોવાથી ..... પૂર્વપર્યાયની સ્મૃતિ કરવાનો અવકાશ જ મળતો નથી; તથાપિ જન્મ ગર્ભાવાસ તથા બાલપાણ્ય સ્મૃતિમાં રહે નહીં, તેથી કરીને તે નહોતાં એમ નથી, તેમ ..... પૂર્વપર્યાય-સ્મૃતિ રહે નહીં તેથી કરીને તે નહોતા એમ કહેવાય નહીં. .... કદાચિ સ્મૃતિનો કાળ થોડો કહો તો, ૧૦૦ વર્ષનો મરી જાય તેણે પાંચ વર્ષે જ જોયું અથવા અનુભવ્યું તે ૯૫ વર્ષે સ્મૃતિમાં રહેવું ન જોઈએ. પણ જો પૂર્વસંજ્ઞા કાયમ હોય તો સ્મૃતિમાં રહે.” (શ્રી,૨-૮૭૬)

કંઈક લાંબી લાગે એમ આ ચર્ચા આ નાના પ્રબંધમાં કરવાનું કારણ એ બતાવવાને માટે છે કે શ્રીમદ્ની અવધાનશક્તિ વિરલ ભલે હોય, પણ તે કોઈ ચમત્કાર નથી; જરૂરી સંયમથી માનવ સ્મૃતિવૃત્તિ માટે એ શક્ય છે. તથા એ વિરલતા કોઈ વિશેષ અધ્યાત્મશક્તિ કે તેને માટેની ખાસ પાત્રતા સિદ્ધ નથી કરતી. અનેક પ્રકારની શક્તિઓ માનવમાં પડેલી છે; એ સંપત્તિ વડે જીવનમાં તે પુરુષાર્થ કરે છે; તેના ઉચિત ઉપયોગમાંથી તેણે ચરમ પુરુષાર્થે પહોંચવું છે; અમુક શક્તિ છે, માટે તે ચરમાર્થે જશે, એવી વસ્તુ આ ક્ષેત્રે નથી. જાતજાતની શક્તિઓ કે

સિદ્ધિઓ મનુષ્યને કેળવણીથી શક્ય છે; પરંતુ તેનાથી આપોઆપ આત્મસિદ્ધિ નથી : એના પુરુષાર્થને અર્થે તો, આ સિદ્ધિઓને પણ સંયમમાં લઈ સદુપયોગે લેવાની હોય છે; કોઈકનો ત્યાગ પણ કરવો ઘટે છે. એટલે કેટલીક વાર તો આવી સિદ્ધિઓ આડે માર્ગે પણ લઈ જાય, એવું બને. આથી જ કહેવાયું છે કે, અનન્યભાવ ભક્તિ એ જ જરૂરી છે :

શ્રીમદે તેમની અવધાનશક્તિનો ઉપયોગ પોતાની પ્રકૃતિ કે સ્વભાવ પામીને અધ્યાત્મને પામવામાં કર્યો હતો, એ એમની સાધનામાં નોંધપાત્ર છે. જેમ ધનપ્રાપ્તિની - ઝવેરીપણની કુશળતા તેમ જ આ સ્મૃતિ-કૌશલ્ય તેમણે જીવનનું સાર્થક કરવામાં લેખે લીધું, એ તેમના જીવન પરથી સૌને ફાયદાનો કે સામાન્ય ખપનો સાર ગણાય.

જ્યોતિષનો અભ્યાસ

કવિશ્રીના જીવનના મધ્ય કાળ સમાં (૧૯માથી ૨૩મા વર્ષની ઉંમરનાં) આ વર્ષો દરમિયાન તેમની અવધાનશક્તિ ઉપરાંત બીજી એક નોંધપાત્ર વસ્તુ છે, તે તરફ પણ નજર કરવા જેવી છે : તે છે એમનું જ્યોતિષ વિદ્યાનું જ્ઞાન. આ જ્ઞાન તેમણે આ કાળે યત્નપૂર્વક સંપાડેલું, એમ જોવા મળે છે. એવો સમારંભ કરવામાં એમનો સંકલ્પ કઈ રીતે કે શા હેતુથી જયો હતો, એ તેમની પ્રતિભાના અભ્યાસીએ સમજવું ઘટે, એવી બાબત ગણાય. પરંતુ, સ્થિતિ એવી છે કે, એ બાબતમાં ઝાઝી હકીકતો કે માહિતી મળતી નથી. તેમનાં પોતાનાં લખાણોમાં આને અંગે કેટલાક ઉલ્લેખો મળે છે; તે મુખ્ય આધાર ગણાય.

લગ્ન પૂર્વે — ૧૯-૨૦મા વર્ષમાં (મુંબઈ સી. ૧૯૪૩) લખેલ એક પત્ર અગાઉ આપણે જોયો. (પા. ૬૭ જુઓ). તેમાં “આશુપ્રજ્ઞ રાજચંદ્ર” એવી નીચે સહીથી તે લખે છે, “મારા ગ્રહ દશ વિદ્વાનોએ મળી પરમેશ્વર-ગ્રહ ઠરાવ્યા છે. ....” આ ઉપરથી, પોતાના ગ્રહ તેની વિદ્યાના વિદ્વાનોને બતાવીને, પોતાની ભાવી દશા વિષે જાણવા તેમણે ઈચ્છા સેવી હતી, એ અહીં આપણે અનુમાની શકીએ.

આ કાળે તે પોતાની (શ્રેષ્ઠ ધર્મસ્થાપન કરવાની) મહાકાંક્ષા ઉગ્ર રૂપે સેવતા હતા. તે અર્થે ધમસભા સ્થાપીને યોગ્ય શક્તિવાળા શિષ્ય-ગણનો પણ સંગ્રહ કરવા માગતા હતા. તેવા એક શ્રદ્ધાપાત્ર લાગેલા શ્રી. ચત્રભુજને આ પત્ર તેમણે લખેલો છે; — “તે ધર્મ પ્રવર્તાવવામાં તમે મને ઘણા સહાયક થઈ પડશો; અને મારા મહાન શિષ્યોમાં તમે અગ્રસરતા ભોગવશો;” તેથી એ તેમને લખે છે કે, ‘તમારા ગ્રહ મને

અહીં વળતીએ બીડી દેશો.’ એમ આ કાળે કવિશ્રીની ભાવના જ્યોતિષ વિષે વર્તતી હતી.

અને આ રીતે તેઓ તેમના સાથી મિત્રોને વિષે પણ ફલ-જ્યોતિષ ઇંઠો જોતા-જોવડાવતા હતા. તેમનાં લખાણોમાં બીજો ઉલ્લેખ જોવા મળ્યો તે છે, તેમણે એમના પરમ આત્મબંધુ મિત્ર શ્રી. સોભાગ-ચંદને લખેલા પત્રમાં. આ પત્ર તેમના ૨૩મા વર્ષનો (વવાણિયા, બીજા ભાદરવા સુદ ૨, ભોમ, ૧૮૪૬; શ્રી.૧-પા. ૨૫૧) છે; તેમાંથી લાંબાણમાં કેટલુંક જોવા જેવું છે; કેમ કે, શ્રીમદ્ના આ જ્યોતિષ વિષેના વિચારોમાં એક નોંધપાત્ર પરિવર્તન તે બતાવે છે. તેમાં તે લખે છે કે,

“.....અત્રે જે ઉપાધિ છે, તે એક અમુક કામથી ઉત્પન્ન થઈ છે; અને તે ઉપાધિ માટે શું થશે એવી કાંઈ કલ્પના પણ થતી નથી; અર્થાત્ તે ઉપાધિ સંબંધી કંઈ ચિંતા કરવાની વૃત્તિ રહેલી નથી. એ ઉપાધિ કળિકાળના પ્રસંગે એક આગળની સંગતિથી ઉત્પન્ન થઈ છે. અને જેમ તે માટે થવું હશે તેમ થોડા કાળમાં થઈ રહેશે. એવી ઉપાધિઓ આ સંસારમાં આવવી, એ કાંઈ નવાઈની વાત નથી.”

પત્રમાં શરૂમાં, કવિને એ સમયે અમુક ઉપાધિ આવી છે, એનો ઉલ્લેખ છે. આવે સમયે જ સંસારમાં લોકો ફલજ્યોતિષ, મુહૂર્ત આદિની ગ્રહદશા વગેરે જોવા પ્રયાણ કરે છે. તેમ જ કોઈ મોટું કાર્ય કરવા જતાં, તે ફળશે કે કેમ, ઇંઠો ભાવો જગીને સહેજે ચિંતા કરાવે છે. જ્યોતિષ વિદ્યા આ ભાવોમાંથી ખપ મેળવી શકે છે. એનું એક ગણિત શોધાયું છે, જે દ્વારા કામ તે વિદ્યાવાળાઓ કરે છે. કવિશ્રી એમને આવેલી ઉપાધિને અંગે કહે છે કે, હું નિશ્ચિત થયો છું. ગ્રહદશા ઇંઠો જોવા કરવામાં પ્રયાણ નથી થતું, એ અહીં નોંધપાત્ર છે. ૧૮મા વર્ષથી ૨૩મા વર્ષમાં આ જે વૃત્તિ-ફેર થયો છે, તે દર્શાવતો આ પત્ર બહુ સ્પષ્ટ રૂપે તેમનો એ ભાવ દર્શાવે છે. પ્રારંભે ઉપરનું લખીને પછી

એ પત્રમાં તે લખે છે, તેમાં એ જ તે કહે છે કે, પોતે શી રીતે નિશ્ચિત થયા : તે લખે છે :-

“ ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખવો એ એક સુખદાયક માર્ગ છે. જોનો દૃઢ વિશ્વાસ હોય છે, તે દુઃખી હોતો નથી, અથવા દુઃખી હોય તો દુઃખ વેકતો નથી : દુઃખ ઊલટું સુખરૂપ થઈ પડે છે.

“ આત્મેચ્છા એવી જ વર્તે છે કે, સંસારમાં પ્રારબ્ધાનુસાર ગમે તેવાં શુભાશુભ ઉદય આવો, પરંતુ તેમાં પ્રીતિ અપ્રીતિ કરવાનો આપણે સંકલ્પ પણ ન કરવો.”

વાસનાનું પ્રાબલ્ય કેવું દુર્દમ્ય છે તે કોણ નથી જાણતું? તેમાંય લોકેષણાની મહત્ત્વાકાંક્ષા તો મહા બળવાન મનાઈ છે - સોનેરી સાંકળ સાધકને માટે તે કહેવાઈ છે. શ્રીમદ્ની શ્રેષ્ઠ-ધર્મ-સંસ્થાપનની મહત્ત્વાકાંક્ષા એવી હતી. આ પત્રમાં કઈ વિશેષ ઉપાધિ અંગેનો ઉલ્લેખ છે, તે સ્પષ્ટ નથી જણાવ્યું. “ અમુક કામથી ઉત્પન્ન થઈ છે. .... આગળની સંગતિથી ઉત્પન્ન થઈ છે ” - એટલું નિર્દેશ્યું છે. પણ એ વિષે વધુ ન જાણીએ તોપણ વાંધા નથી; કેમ કે, અહીં આપણે કવિના આંતર-જીવનની વૃત્તિ સમજવા ચાહીએ છીએ; અને તે વિષે સદરહુ પત્ર લંબાણથી નિરૂપણ કરે છે.

ચિંતા કેમ નથી તે પત્રમાં જણાવીને કવિ પોતાની ચિંતાદશા લંબાણથી જણાવતાં મિત્રને કહે છે :

“ રાત્રિ અને દિવસ એક પરમાર્થ વિષયનું જ મનન રહે છે. આહાર પણ એ જ છે, નિદ્રા પણ એ જ છે, શયન પણ એ જ છે, ભય પણ એ જ છે, ભોગ પણ એ જ છે, પરિગ્રહ પણ એ જ છે, ચલન પણ એ જ છે, આસન પણ એ જ છે. અધિક શું કહેવું? હાડ, માંસ, અને તેની મજાજને એક જ એ જ રંગનું રંગન છે. .... અને તેને લીધે ..... નથી અસંગ ગમતો કે નથી સંગ ગમતો, નથી લક્ષ્મી ગમતી કે નથી અલક્ષ્મી ગમતી, એમ છે; તથાપિ તે પ્રત્યે આશા

નિરાશા કંઈ જ ઊગતું જણાતું નથી. તે હો તોપણ ભલે અને ન હો તોપણ ભલે, એ કંઈ દુઃખનાં કારણ નથી. દુઃખનું કારણ માત્ર વિષમાત્મા છે; અને તે જ સમ છે તો સર્વ સુખ જ છે, એ વૃત્તિને લીધે સમાધિ રહે છે. તથાપિ બહારથી ગૃહસ્થપણની પ્રવૃત્તિ નથી થઈ શકતી, દેહભાવ દેખાડવો પાલવતો નથી, આત્મભાવથી પ્રવૃત્તિ બાહ્યથી કરવાને કેટલોક અંતરાય છે. ત્યારે હવે કેમ કરવું? કયા પર્વતની ગુફામાં જવું અને અલોપ થઈ જવું, એ જ રટાય છે. તથાપિ બહારથી અમુક સંસારી પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે. તે માટે શોક તો નથી, તથાપિ સહન કરવા જીવ ઈચ્છતો નથી! પરમાનંદ ત્યાગી એને ઈચ્છે પણ કેમ?”

આમ પોતાની વૃત્તિ લંબાણથી નિરૂપીને આગળના પત્રના વાક્યમાં કહે છે, જે (જ્યોતિષ અંગેના ચાલુ પ્રકરણમાં) પ્રસ્તુત ભાગ છે: તે લખે છે:—

“અને એ જ કારણથી જ્યોતિષાટિક તરફ હાલ ચિત્ત નથી. ગમે તેવાં ભવિષ્યજ્ઞાન અથવા સિદ્ધિઓની ઈચ્છા નથી. તેમ તેઓનો ઉપયોગ કરવામાં ઉદાસીનતા રહે છે. માટે એ જ્ઞાન સંગ્રહિ ચિત્તની સ્વસ્થતાએ વિચારી માગેલા પ્રશ્નો સંબંધી લખીશ અથવા સમાગમે જણાવીશ.

“જે પ્રાણીએ એવા પ્રશ્નના ઉત્તર પામવાથી આનંદ માને છે, તેઓ મોહાધીન છે, અને તેઓ પરમાર્થનાં પાત્ર થવાં દુર્લભ છે, એમ માન્યતા છે; તો તેવા પ્રસંગમાં આવવું પણ ગમતું નથી; પણ પરમાર્થ હેતુએ પ્રવૃત્તિ કરવી પડશે તો કંઈ પ્રસંગે કરીશ. ઈચ્છા તો નથી થતી. ....”

એમ લાગે છે કે, શ્રી. સોભાગચંદે અમુક પ્રશ્ન કરી તેનો જ્ઞેષ પૂછ્યો હશે; તે ઉપરથી શ્રીમદે પોતાની તે વિદ્યા પરત્વે આ કાળે પ્રવર્તતી ભાવના કહી હોય. અને તો તે બતાવે છે કે, આ સમયે તે

વિદ્યામાંથી પણ (જન્મ અવધાનશક્તિ પરત્વે બન્યું તેમ) ઉદાસીન ભાવ પર તે પહોંચ્યા છે; અને સ્પષ્ટ કહે છે કે, એ વિદ્યાથી મેળતા ભવિષ્યજ્ઞાન તેમ જ સિદ્ધિઓની ઈચ્છા નથી. મતલબ કે, આ સમયે તે પોતાની મહાકાંક્ષા વિષે દમન કેળવવા લાગ્યા છે — આત્મભાવમાં જઈને ઉદાસીનતા ધરવા તરફ છે.

આ પરથી સમજવાનું એ છે કે, શ્રેયોમાર્ગમાં પ્રગતિ કરતા યાત્રી સાધકે આવો વાસનાજય કરવો જ પડે છે; — જેની જેવી વાસના, (સ્વાર્થક કે પરાર્થક તે હોય તોપણ) તેનું બંધન, અંતે મુક્તિને હિસાબે, સરખું જ છે. બલ્કે, પરાર્થક બંધન વધારે મોહનું કે સુવાર્ણમય પણ લાગે!

કવિશ્રી તેમના જીવનમાં આ વિદ્યા વિષેની પ્રીતિમાં કઈ રીતે વળ્યા, તે વિષે શ્રી. કલાર્થી તેમના જીવનચરિતમાં કહે છે તે, — આ ચર્ચાને અંતે, હવે જોઈએ. તેમના પુસ્તકના પા. ૬૯ની નીચે ટીપમાં (ઉપરના પત્રમાં ‘જ્યોતિષાદિક તરફ ચિત્ત નથી’ એ વાક્ય ઉપરથી નીચે આ ટીપ જોડી છે.) કહે છે:—

“શ્રીમદ્ જ્યોતિષ વિદ્યામાં પણ પ્રવીણ હતા. આ બાબતમાં એવું બન્યું કે, સં. ૧૯૪૩ના ભાદરવામાં મુંબઈ જતાં પહેલાં શ્રીમદ્ જેતપર (મોરબી તામે) પોતાના બનેલી રા. ચત્રભુજ બેચરને ત્યાં ગયા હતા. તે વખતે શ્રીમદ્ની આર્થિક સ્થિતિ સાંકડી હતી. જેતપરમાં શંકર પંચોળી નામના એક વિદ્વાન જોશી હતા. તે ભાઈ ગણિત-ફલ્કાદેશ સારું જાણતા હતા. તેમને ચત્રભુજભાઈએ શ્રીમદ્ના મુંબઈના પ્રયાણ તથા અર્થ-પ્રાપ્તિ સંબંધમાં પૂછ્યું. તેથી શંકર પંચોળીએ પ્રશ્નકુંડળી ચીતરીને, મુંબઈ પ્રયાણ પછી અમુક મુદતમાં દ્રવ્યલાભ વગેરે ફળ વર્ત્યું. તેમાંનું અમુક ફળ્યું અને અમુક બરાબર ન ફળ્યું. તેથી શ્રીમદ્ને બરાબર જ્યોતિષ જાણી લેવાની જિજ્ઞાસા ઉદ્ભવી.

“મુંબઈમાં શતાવધાન કરી શ્રીમદે ઉત્તમ ખ્યાતિ મેળવી. તે વખતે મુંબઈના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનો, પંડિતો, શ્રીમાનો વગેરે હાજર

હતા. તેમાં સારા જ્યોતિષીઓ પણ હતા. તે જ્યોતિષીઓને નાની વયના પ્રબળ પ્રતિભાસંપન્ન શ્રીમદ્ પ્રત્યે આકર્ષણ થયું. એ રીતે શ્રીમદ્ને જ્યોતિષ જાણવાની ઈચ્છા પૂરી કરવાનાં સાધનોની પ્રાપ્તિ થઈ. વિદ્વાન જ્યોતિષીઓનું નિમિત્ત પામી શ્રીમદ્ તે વિદ્વાનો કરતાં પણ આગળ વધી તે વિદ્યામાં પારંગત થયા હતા.

“આ બાબતમાં એક પ્રસંગ જાણીતો છે. ઝવેરી રેવાશંકરભાઈ વકીલાત કરતા હતા; અને વેપારમાં પડવા સ્વપ્ને પણ વૃત્તિ ન હતી; અને તે વખતે સહેજ કરજવાન પણ તેઓ હતા. તેમની કુંડળી જોઈને શ્રીમદે જણાવ્યું હતું કે, તેમને વેપારમાં અત્યંત લાભ છે, બલકે લક્ષાધિપતિ થવાનો યોગ છે, એમ જણાવી વકીલાત છોડીને મુંબઈ જવા શ્રીમદે તેમને પ્રેરણા કરી. શ્રી. રેવાશંકરભાઈએ તે પ્રમાણે કર્યું અને શ્રીમદે ભાષેલું સાચું ઠર્યું.”

આમ શ્રી. કલાર્થી માહિતી આપે છે. આ જ સમય દરમિયાન રેવાશંકરભાઈના મોટાભાઈના પુત્રી સાથે કવિશ્રી લગ્ન કરે છે મતલબ કે, ૧૯-૨૦મા વર્ષનો યોગ શ્રીમદ્ના જીવનમાં આ રીતે વિલક્ષણ હતો : તે વર્ષમાં અવધાન-બળે તે જગત આગળ આવ્યા, અને (દુનિયાની નજરે પણ) લગ્ન, લક્ષ્મી ઈંડોનો યોગ પણ આ સમયે ઉદય પામે છે. અને તેમાં નોંધપાત્ર એ છે કે, તે પછી તરત — કહો કે, તેની જોડાજોડ, — તેમની મુમુક્ષા અને વૈરાગ્યભાવ, કેવળ શાસ્ત્રશ્રુત આધારથી આગળ વધીને, જાગ્રતભાવે સક્રિય બને છે; અને સં. ૧૯૪૭માં તે સ્થિતિ વિષે તેમનું જ કાવ્ય તેમના “આભ્યંતર પરિણામ-અવલોકન” ૩૫ હાથનોંધમાં મળે છે, તેમાં તે આત્મનિવેદન કરે છે કે,

“ઓગણીસે” ને એકત્રીસે

આવ્યો અપૂર્વ અનુસાર રે;

“ઓગણીસે” ને બેતાલીસે,

અદભુત વૈરાગ્ય-ધાર રે.

“ ઓગણીસેં સુડતાલીસે
સમકિત* શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે;
શ્રુત અનુભવ વધતી દશા,
નિજસ્વરૂપ અવભાસ્યું રે”

એમને આ વર્ષે આત્મનિષ્ઠા સાંપડી : અન્યાન્ય વાસનાઓના ઉદય,
આ નિષ્ઠાના શામક પ્રકાશમાં, મોળા પડી ગયા : મહાકાંક્ષા ઈંઠ ભાવોના
ઉદ્રેક શમવા તરફ વળ્યા.

જ્યોતિષ વિદ્યાનો ખપ જોઈને, કવિશ્રી એમની ભારે અવધાન-
શક્તિથી તે ભણવામાં લાગ્યા; મુંબઈમાં તે શીખવનાર વિદ્વાનોનો લાભ
મળી ગયો; તેમના કરતાંય કદાચ વધારે ઊંડાણથી તેમની વિદ્યા હાથ
કરી; અને પોતાના મહાકાંક્ષી મંનોરથની સેવામાં તેને કામે લીધી.

લગ્નજીવન કવિએ પૂર્વજન્મના પ્રારબ્ધયોગે સમજીને સ્વીકાર્યું
હતું. તેવું તેમની ધર્મસુધારણાની મહાકાંક્ષા માટે ન કહી શકાય. તે
માટે તેમણે સંકલ્પપૂર્વક મનથી તેનો સમારંભ ઉપાડ્યો હતો. જ્ઞાનપણમાં
જે ઊર્મિ વૈષ્ણવ હવેલીધર્મના મહારાજને જોઈને થતી, તે જ ભાવ,
સમજજ્ઞાનના પ્રતાપે સંશુદ્ધ થઈને, પરમાર્થક ધર્મસુધારણા કરવાની
મહાકાંક્ષામાં પરિણમ્યો હતો. અને તેની સેવામાં પાથેય તરીકે તે પ્રથમ
આત્મસિદ્ધિનું સામર્થ્ય મેળવવામાં લાગ્યા હતા. એમાં જ તેમણે જ્યોતિ-
વિદ્યા હાંસલ કરી, અને તેને પણ ઉદાસીનતાના વૈરાગ્ય-યજ્ઞમાં હોમીને
તે પોતાની અધ્યાત્મયાત્રામાં આગળ ચાલ્યા.

* સમકિત એટલે આત્મદર્શન.

ઉપાધિ અને ઉદાસીનતા

[“આપણે સંસારી જીવો છીએ, ત્યારે શ્રીમદ અસંસારી હતા.....”

— ગાંધીજી]

કવિશ્રીના ૨૩મા વર્ષ સુધીની ‘સમુચ્ચય-વચચર્યા’ની સમીક્ષા આપણે આ અગાઉનાં થોડાંક પ્રકરણોમાં કરતા આવ્યા છીએ. તેમાં આપણે જ્યુ કે, ત્યાં સુધીની પોતાની જીવનસિદ્ધિમાં તેમણે એક ભાવ પોતાને માટે દૃઢ અને સ્થિર કર્યો— ‘મારે મુક્ત થવું છે, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો છે.’

એવો નિશ્ચય કરનાર તે પુરુષ ગૃહસ્થ છે, ધંધે ઝવેરી છે; છતાં તેમની નોંધપોથી કે લખાણો જે મળે છે તે જુઓ, તો તેમાં એમનાં ઘરસંસાર કે ધંધારોજગાર કે સગાંસંબંધીનો વહેવાર, ઈંદ્રિયો વાતને વિષે ચિંતા કરતી ચર્યા કે કથા ઉલ્લેખ જેવું ભાગ્યે જોવા મળશે. હા, તે પ્રકારના સંગ સંપર્કને લઈને અનુભવમાં આવતાં ઉદ્વેગ, અકળામણ વગેરેનો આવિર્ભાવ, અને તેમાંથી ઉદ્ભવતા પ્રતિભાવો— વૈરાગ્ય અને ઉદાસીનતા ભરેલા ઉદ્ગારો તેમનાં આ કાળનાં અનેક લખાણોમાં મળે છે, અને તેમાં સંસારીને થતી હાયહોય કે આર્કંદની ચિંતા-ચટપટી મુખ્ય નથી. પણ એમ પણ ન કહેવાય કે, તેમનામાં બીજાઓ પ્રત્યે સદ્ભાવ-સમભાવની કોમળ લાગણીઓ નહોતી. પોતાનાં વત્સલભાવ અને અનુકંપા વિષે તેમણે જ લખ્યું છે કે, બીજાથી જુદાઈ લાગતાં “મારું અંતઃકરણ રહી પડતું.”

આ જ સમય દરમિયાન, મુંબઈથી માગશર વદ ૯, સોમ ૧૯૪૯ રોજ લખેલા પત્રમાં (શ્રી.૧-૪૦૮) તેમના ચારિત્ર્યનો (લાગણીભાવની કોમળતાનો) આ ગુણ વળી વધારે સ્પષ્ટ કરેલો મળે છે:—

“ઉપાધિ વેદવા માટે જોઈનું કઠણપણું મારામાં નથી; એટલે અત્યંત નિવૃત્તિની ઈચ્છા રહ્યા કરે; તથાપિ ઉદય-રૂપ જાણી તે યથા-શક્તિ સહન થાય છે.

“પરમાર્થનું દુઃખ* મટયા છતાં, સંસારનું પ્રાસંગિક દુઃખ રહ્યા કરે છે; અને તે દુઃખ પોતાની ઈચ્છાદિના કારણનું નથી, પણ બીજાની અનુકંપા તથા ઉપકારાદિનાં કારણનું રહે છે; અને તે વિટંબના વિષે ચિંતા ક્યારેક ક્યારેક વિશેષ ઉદ્વેગ પામી જાય છે.

“આટલા લેખ ઉપરથી તે ઉદ્વેગ સ્પષ્ટ નહીં સમજાય; કેટલાક અંશે તમને સમજાઈ શકશે. એ ઉદ્વેગ સિવાય બીજું કંઈ દુઃખ સંસાર-પ્રસંગનું પણ જણાનું નથી. જેટલા પ્રકારના સંસારના પદાર્થો છે, તે સર્વમાં જો અસ્પૃહાપણું હોય અને ઉદ્વેગ રહેતો હોય, તો તે અન્યની અનુકંપા કે ઉપકાર કે તેવાં કારણોનો હોય, એમ મને નિશ્ચયપણે લાગે છે. એ ઉદ્વેગને લીધે ક્યારેક ચક્ષુમાં આંસુ આવી જાય છે; અને તે બધાં કારણને પ્રત્યે વર્તવાનો માર્ગ તે અમુક અંશે પરતંત્ર દેખાય છે, એટલે સમાન ઉદાસીનતા આવી જાય છે.”

સામાન્ય લોકને થતા આવા ઉદ્વેગ ઈંઠથી બચવાને માટે, પોતાનાં અધ્યાત્મ-પ્રેમ અથવા જ્ઞાન-મોક્ષ-પરાયણતા દ્વારા કવિશ્રી પ્રયત્નશીલ છે, અને ઉપરના પત્રમાં આગળ આ જ વસ્તુ તે લખે છે:—

“જ્ઞાનીના માર્ગનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે, કોઈ પણ પ્રકારે મૂર્છાપાત્ર આ દેહ નથી, તેને દુઃખે શોચવા યોગ્ય આ આત્મા નથી. આત્માને આત્મ-અજ્ઞાને શોચવું એ સિવાય બીજો શોચ તેને ઘટતો નથી. પ્રગટ એવા યમને સમીપ દેખતાં છતાં, જેને દેહને વિષે મૂર્છા નથી વર્તતી, તે પુરુષને નમસ્કાર છે. એ જ વાત ચિંતવી રાખવી અમને તમને પ્રત્યેકને ઘટે છે.”

* કારણ કે, મોક્ષ વિષે નક્કી શ્રદ્ધાબુદ્ધિ થઈ હોવાથી, એમ અહીં કહેતા લાગે છે. —મ.

“દેહ તે આત્મા નથી, આત્મા તે દેહ નથી. ઘડાને જોનાર જોમ ઘડાદિથી ભિન્ન છે, તેમ દેહનો જોનાર જાણનાર એવો આત્મા તે દેહથી ભિન્ન છે, અર્થાત્ દેહ નથી.

“વિચાર કરતાં એ વાત પ્રગટ અનુભવસિદ્ધ થાય છે, ‘તો પછી એ ભિન્ન દેહનાં તેનાં સ્વાભાવિક ક્ષય-વૃદ્ધિ-રૂપાદિ પરિણામ જોઈ, હર્ષ-શોકવાન થવું કોઈ રીતે ઘટતું નથી; અને અમને તમને તે નિરધાર કરવો-રાખવો ઘટે છે, અને એ જ્ઞાનીના માર્ગનો મુખ્ય ધ્વનિ છે.”

વિ૦ સં. ૧૯૪૫માં (અંગત) બતાવીને લખેલા કવિતમાં તેમણે લખ્યું છે કે, “સુખકી સહેલી હૈ અકેલી ઉદાસીનતા.” – “અધ્યાત્મની જનની તે ઉદાસીનતા.”

તે જ ભાવદર્શક કડીઓ (મુંબઈ, ફાગણ વદ ૧, ૧૯૪૬) લખી છે:

“જહાં રાગ અને વળી દ્રોષ, તહાં સર્વદા માનો કલેષ;
ઉદાસીનતાનો જ્યાં વાસ, સકળ દુઃખનો છે ત્યાં નાથ.
સર્વ કાળનું છે ત્યાં જ્ઞાન, દેહ છતાં ત્યાં છે નિર્વાણ;
ભવ છેવટની છે એ દશા, રામ ધામ આવીને વસ્યા.”

(શ્રી.૧-૨૩૮)

આ સમયે શ્રીમદ્ આ ભાવના પ્રબળપણે કેળવે છે : તે અર્થે અનુકૂળ સત્સંગ અને સદ્ગુરુ ઝંખે છે.

આ કાળનાં તેમની આવી દુઃખોદ્ધ્રોગ ભરેલી ‘આરત’ને વ્યક્ત કરતાં લખાણોમાંથી થોડુંક લાક્ષણિક લાગે એવું વધુ કેટલુંક પણ જોવા જેવું છે; જેમ કે, તેમના ૨૩મા વર્ષનાં પત્રાદિ લખાણોમાં અંતે સંઘરાયેલી સ્વગત ભાવોક્તિઓ જેવું ટાંચણ એક મળે છે (શ્રી.૧-પા. ૨૭૧થી ૨૭૪), તેમાં (આત્મા અને જીવ વચ્ચેના સંવાદની શૈલીમાં લાગતું) લખ્યું છે:—

“હે સહજાત્મસ્વરૂપી, તમે કયાં કયાં અને કેવી કેવી રીતે મૂંઝાયા છો? તે કહો. આવી વિભ્રમ અને દિગ્ભ્રમ દશા શી?

“હું શું કહું? તમને શું ઉત્તર આપું? મતિ મૂંઝાઈ ગઈ છે, ગતિ ચાલતી નથી. ખેદ ખેદ અને કષ્ટ કષ્ટ આત્મામાં થઈ રહેલ છે. કયાંય દૃષ્ટિ ઠરતી નથી, અને નિરાધાર નિરાશ્રય થઈ ગયા છીએ..... ભ્રાંતિ પડી ગઈ છે કે, હવે મારામાં કંઈ વિશેષ ગુણ દેખાતા નથી. હું હવે બીજા મુમુક્ષુઓને પણ સાચા સ્નેહે પ્રિય નથી.....બધાં દર્શનમાં શંકા થાય છે. આસ્થા આવતી નથી. જો એમ છે તોપણ ચિંતા નથી. આત્માની આસ્થા છે કે તે પણ નથી? તે આસ્થા છે. તેનું અસ્તિત્વ છે, નિત્યત્વ છે, અને ચૈતન્યવાંત છે.....જ્ઞાનાદિ તેનો ઉપાય છે. એટલી આસ્થા છે. પણ તે આસ્થા પર હાલ વિચારશૂન્યતાવત્ વર્તે છે. તેનો મોટો ખેદ છે. આ જ તમને આસ્થા છે તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. શા માટે મૂંઝાઓ છો? વિકલ્પમાં પડો છો?.....”

બીજી સ્વગત નોંધમાં જોવા મળે છે:— “હે શ્રી.....! તમે શંકારૂપ વમળમાં વારંવાર વહો છો, તેનો અર્થ શો છે? નિઃસંદેહ થઈને રહો, અને એ જ તમારો સ્વભાવ છે.....”

“હે શ્રી.....! તમને જે કંઈ સંદેહ વર્તાતા હોય તે સંદેહ સ્વવિચારથી અથવા સત્સમાગમથી ક્ષય કરો.

“હે અંતરાત્મા! વર્તમાન આત્મદશા જોતાં જો પરમ સત્સમાગમ પ્રાપ્ત થયો હોય, અને તેના આશ્રયે વૃત્તિ પ્રતિબંધ પામી હોય, તો સંદેહની નિવૃત્તિનો હેતુ થવો સંભવે છે. બાકી બીજો કોઈ ઉપાય દેખાતો નથી, અને પરમ સત્સમાગમ અથવા સત્સમાગમ પણ પ્રાપ્ત થવો મહા કઠણ છે.”

અહીં કવિશ્રી, કોઈ ગુરુચરણ મળી જાય તો ઉપાય છે, એમ કહેતા લાગે છે. પરંતુ તેમ ન બને એમય તેમને લાગે છે.*

* કદાચ ગાંધીજી પેઠે કવિને પણ ગુરુ-પદને પાત્ર પુરુષ યોગ્યતાને માટે નજરમાં ન બેસતો હોય; તેથી નિર્ઞય જ્ઞાની મહાવીરની માનસ ગુરુભક્તિ તેમણે કેળવી;— જેમ ગાંધીજીએ રામ કૃષ્ણ વિશે.

એટલે કદાચ તેથી તે આગળ આ સંવાદરૂપે ઉદ્ગાર કાઢે છે. તેમાં ક'વિ કહે છે:-

“હે શ્રી.....! તમે કહો છો તેમ સત્સમાગમનું દુર્લભપણું છે, એમાં સંશય નથી. પણ તે દુર્લભપણું જો સુલભ ન થાય તેમ વિશેષ અનાગત કાળમાં પણ તમને દેખાતું હોય, તો તમે શિથિલતાનો ત્યાગ કરી સ્વવિચારનું દૃઢ અવલંબન ગ્રહણ કરો, અને પરમ પુરુષની આજ્ઞામાં ભક્તિ રાખી સામાન્ય સત્-સમાગમમાં પણ કાળ વ્યતીત કરો.....”

અને તે પછીની આગળ મળતી સ્વગતોક્તિ કેવા આકંઠભાવથી ભરેલી છે! તે કાળની સંસારગતિમાં તેમને દેખાતી ધર્મ-ગ્લાનિ તેમાં નિરૂપાયેલી છે; તેમાંથી બચીને બચાવવાના મનોરથ સેવતા મહાશયી પુરુષનો આર્તનાદ એમાં વરતાઈ આવે છે:-

“હે હરિ, આ કળિકાળમાં તારે વિષે અખંડ પ્રેમની ક્ષણ પણ જવી દુર્લભ છે, એવી નિવૃત્તિ ભૂલી ગયા છે. પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થઈ નિવૃત્તિનું ભાન પણ રહ્યું નથી. નાના પ્રકારના સુખાભાસને વિષે પ્રયત્ન થઈ રહ્યા છે. આરત (ધર્મની ગરજ) પણ નાશ પામ્યા જેવું થઈ ગયું છે. વૃદ્ધમર્યાદા રહી નથી. ધર્મમર્યાદાનો તિરસ્કાર થયા કરે છે. સત્સંગ શું? - અને એ જ એક કર્તવ્યરૂપ છે એમ સમજવું કેવળ દુર્ઘટ થઈ પડ્યું છે.....નિષ્કપટપણું હાનિને પામ્યું છે. શાસ્ત્રને વિષે સંદેહ ઉત્પન્ન કરવો એ એક જ્ઞાન જીવે માન્યું છે; પરિગ્રહની પ્રાપ્તિ અર્થે તારા ભક્તને પણ છેતરવાનું કર્તવ્ય પાપરૂપ તેને લાગતું નથી. પરિગ્રહ પેદા કરનાર એવાં સગાંસંબંધીમાં એવો પ્રેમ કર્યો છે કે, તેવો તારા પ્રત્યે અથવા તારા ભક્ત પ્રત્યે કર્યો હોય તો જીવ તને પામે. સર્વભૂતને વિષે દયા રાખવી, અને સર્વને વિષે તું છો એમ હોવાથી દાસત્વ-ભાવ રાખવો, એ પરમ ધર્મ અખલિન થઈ ગયો છે. સર્વ રૂપે

તું સમાન જ રહ્યો છે, માટે ભેદભાવનો ત્યાગ કરવો એ મોટા પુરુષોનું અંતરંગ જ્ઞાન આજે કયાંય જોવામાં આવતું નથી. અમે, કે જે માત્ર તારું નિરંતર દાસત્વ જ અનન્ય પ્રેમ ઈચ્છીએ છીએ, તેને પણ તું કળિયુગનો પ્રસંગી સંગ આપ્યા જ કરે છે.

“હવે હે હરિ, આ જોયું જતું નથી, સાંભળ્યું જતું નથી. તે ન કરાવવું યોગ્ય છે; તેમ છતાં અમારા પ્રત્યે તારી તેવી જ ઈચ્છા હોય તો પ્રેરણા કર, એટલે અમે તે કેવળ સુખરૂપ જ માની લઈશું. અમારા પ્રસંગમાં આવેલા જીવો કોઈ પ્રકારે દુભાય નહીં અને અમારા દ્રેષી ન હોય (અમારા કારણથી), એવો હું શરણાગત ઉપર અનુગ્રહ થવો યોગ્ય હોય તો કર. મને મોટામાં મોટું દુઃખ માત્ર એટલું જ છે કે, તારાથી વિમુખ થવાય એવી વૃત્તિઓએ જીવો પ્રવર્તે છે, તેનો પ્રસંગ થવો અને વળી કોઈ કારણોને લીધે તેને તારા સન્મુખ થવાનું જણાવતાં છતાં તેનું અનંગીકારપણું થવું, એ અમાને પરમ દુઃખ છે. અને જે તે યોગ્ય હશે તો તે ટાળવાને, હે નાથ! તું સમર્થ છો, સમર્થ છો. મારું સમાધાન, ફરી ફરી, હે હરિ, સમાધાન કર.”

આ પછી છેલ્લે, અતિ ઉદ્વેગપૂર્વક અને કળકળતી વાણીમાં સ્વગત ઉક્તિ છે, તેમાં પૂર્ણ પ્રપત્તિ-પૂર્વક કવિ હરિને આજીજી કરે છે:—

“અદ્ભુત! અદ્ભુત, અદ્ભુત! પરમ અચિંત્ય એવું, હે હરિ, તારું સ્વરૂપ, તેનો પરમ પ્રાણી એવો હું કેમ પાર પામું? હું જે તારો અનંત બ્રહ્માંડમાંનો એક અંશ તે તને શું જાણે? સર્વસત્તાત્મક જ્ઞાન જેના મધ્યમાં છે, એવા હે હરિ, તને ઈચ્છું છું, ઈચ્છું છું; તારી કૃપાને ઈચ્છું છું. તને ફરી ફરી, હે હરિ, ઈચ્છું છું. હે શ્રીમાન પુરુષોત્તમ, તું અનુગ્રહ કર! અનુગ્રહ!! (શ્રી.૧-૨૭૪)

સદ્ગ્રંથ-સમાગમ

“પુસ્તક વાંચવામાં જોથી ઉદાસીનપણું, વૈરાગ્ય કે ચિત્તાની સ્વસ્થતા થતી હોય, તેવું ગમે તે પુસ્તક વાંચવું. તેમાં યોગ્યપણું પ્રાપ્ત થાય તેવું પુસ્તક વાંચવાનો વિશેષ પરિચય રાખવો.” એવી કવિની “મુંબઈ, અષાઠ, ૧૯૪૬”ની એક નોંધ (શ્રી.૧-૨૪૫) છે.

તે જ નોંધમાં આગળ સત્સમાગમ કે સત્સંગ વિષે લખ્યું છે :

“ધાર્મિક કથા મુખ્ય કરીને તો સત્સંગને વિષે જ રહી છે. દુષ્ક્રિયા-કાળ-પણે વર્તતા આ કાળને વિષે સત્સંગનું માહાત્મ્ય પણ જીવના ખ્યાલમાં આવતું નથી. કલ્યાણના માર્ગનાં સાધન ક્યાં હોય તે ઘણી ઘણી ક્રિયાદિ કરનાર એવાં જીવને પણ ખબર હોય એમ જણાતું નથી. ત્યાગવા યોગ્ય એવાં સ્વચ્છંદાદિ કારણો - તેને વિષે તો જીવ રુચિપૂર્વક પ્રવર્તી રહ્યા છે. જેનું આરાધન કરવું ઘટે છે એવા આત્મસ્વરૂપ સત્પુરુષો વિષે કાં તો વિમુખપણું અને કાં તો અવિશ્વાસપણું વર્તે છે; અને તેવા અસત્સંગીઓના સહવાસમાં કોઈ કોઈ મુમુક્ષુઓને પણ રહ્યા કરવું પડે છે.....અસત્સંગ અને સ્વેચ્છાએ વર્તના ન થાય અથવા તેને જોમ ન અનુસરાય તેમ પ્રવર્તનથી અંતર્વૃત્તિ રાખવાનો વિચાર રાખ્યા જ કરવો એ સુગમ સાધન છે.”

કવિના જીવનમાં સદ્ગ્રંથ અને સત્સમાગમનું આ સાધન પ્રબળમાં પ્રબળ રૂપે વર્તતું જોવા મળે છે. રુચિ અને પ્રકૃતિથી તે ચિત્તન-મનન-નિદિધ્યાસનના ધ્યાનયોગમાં વિશેષ વૃત્તિ-વલણવાળા હતા. તેને અનુકૂળ અને આવશ્યક એવી અવધાનશક્તિ તેમ જ તર્કપ્રધાન પ્રજ્ઞાબળ એ ધરાવતા હતા; ટૂંકમાં કહો કે, તેમની પ્રતિભા સાંખ્ય-બુદ્ધિ-યોગને માટેની

વિશેષે કરીને હતી. તેથી જ કદાચ તેમના શાસ્ત્રાભ્યાસમાં જૈન તત્ત્વ-દર્શનને વિશેષ પ્રયાણ વિશેષે કરીને થયું હશે.

જૈન દર્શન આત્મવાદી છે; પણ તેનો સાધન-માર્ગ આચારમૂલક કર્મવાદ છે. અકર્મ-સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી, કેમ કે કર્મ-મલ દૂર થઈને એ કાળે કેવળ આત્મજ્ઞાન સંભવે, એવો ‘પોઝિટિવ’ — પ્રત્યક્ષવાદી સાધનવાદ અંગે તેનો સિદ્ધાંત છે. કવિની પ્રતિભા તેમાં વિશેષ રુચિવાળી બને એવી લાગે છે.

તેમ છતાં, કવિશ્રી સર્વધર્મતત્ત્વને પામવા અને તેમાંથી પોતાની સાધનાના ખપનો તત્ત્વ-બોધ ગ્રહણ કરવાને તત્પર એવી ઉદાર દૃષ્ટિ ધરાવતા હતા; સ્વભાવ-બુદ્ધિની નિષ્ઠા ધરાવતા હતા; તેથી કરીને, આત્મપ્રત્યય પામવાને માટે, પોતાની બુદ્ધિથી વિચારીને અને અંતરાત્મામાં તેની કસોટી કરીને ચાલનાર બુદ્ધિયોગ-પરાયણ પુરુષ તે હતા.

એટલે તેથી આ સમયે તે સદ્ગ્રંથોનો અભ્યાસ અને સત્સંગસેવનને તેમ જ પોતાના જેવા “ધર્મેચ્છક” કે “મુમુક્ષુ” ભાઈઓ જોડે સત્સમાગમ તેમ જ વિચાર-વિનિમયને મુખ્યત્વે અનુસરતા, એમ બતાવતી અનેક નોંધો, પત્રવ્યવહાર વગેરે મળે છે. જેમ કે “વવાણિયા, પ્ર. ભાદ્ર. વદી ૧૩, શુક, ૧૯૪૬”નો પત્ર છે તેમાં આવા સત્સંગનો મહિમા તેમણે જણાવ્યો (શ્રી.૧-૨૫૧) છે:—

“ક્ષણમપિ સજ્જનસંગતિરેકા
ભવતિ ભવાર્ણવતરણે નૌકા ॥

“‘ક્ષણવારનો પણ સત્પુરુષનો સમાગમ તે સંસારરૂપ સમુદ્ર તરવાને નૌકારૂપ થાય છે.’—એ વાક્ય મહાત્મા શંકરાચાર્યનું છે; અને તે યથાર્થ જ લાગે છે.....અંતઃકરણમાં નિરંતર એમ જ આવ્યા કરે છે કે, પરમાર્થરૂપ થવું. અને અનેકને ગરમાર્થ સાધ્ય કરવામાં સહાયક થવું એ જ કર્તવ્ય છે. તથાપિ કંઈ તેવો યોગ હજી વિયોગમાં છે.”

બીજે એક પત્ર આ સમયનો (વવાણિયા, બી. ભા. સુદ ૧૪, રવિ, ૧૯૪૬) ખંભાતના તેમના સાથી-ભક્તોને “ધર્મેચ્છક ભાઈઓ” સંબોધીને છે, તેમાં આ સાધનનું (સ્વાનુભવમૂલક ભાષામાં) વિશ્લેષણ કરી બતાવીને તેનો મહિમા વર્ણવ્યો છે, જેથી તેનું અનુશીલન કરવાની સ્વયં સૂઝ-સમજ મળી શકે. તે આ પત્રમાં (શ્રી.૧-૨૫૩) કહે છે:—

“...જિજ્ઞાસાને ઉત્તેજન આપતા રહેશે. અને નીચેની ધર્મકથા શ્રવણ કરી હશે તથાપિ ફરી ફરી તેનું સ્મરણ કરશે:—

“સમ્યગ્ દશાનાં પાંચ લક્ષણો છે;

શમ	}	અનુકંપા
સંવેગ		
નિર્વેદ		
આસ્થા		

“ક્રોધાદિ કષાયોનું શમાઈ જવું, ઉદય આવેલા કષાયોમાં મંદતા થવી, વાળી લેવાય તેવી આત્મદશા થવી અથવા અનાદિ કાળની વૃત્તિઓ શમાઈ જવી, તે ‘શમ.’

“મુક્ત થયા સિવાય બીજી કોઈ પણ પ્રકારની ઈચ્છા નહીં—અભિલાષા નહીં, તે ‘સંવેગ.’

“જ્યારથી એમ સમજ્યું કે, ભ્રાંતિમાં જ પરિભ્રમણ કર્યું, ત્યારથી હવે ઘણી થઈ, અરે જીવ! હવે થોભ, એ ‘નિર્વેદ.’

“માહાત્મ્ય જેનું પરમ છે એવા નિઃસ્પૃહી પુરુષોનાં વચનમાં જ તલ્લીનતા તે ‘શ્રદ્ધા’—‘આસ્થા.’

“એ સઘળાં વડે જીવમાં સ્વાત્મતુલ્ય બુદ્ધિ તે ‘અનુકંપા.’

“આ લક્ષણો અવશ્ય મનન કરવા યોગ્ય છે, સ્મરવા યોગ્ય છે, ઈચ્છવા યોગ્ય છે, અનુભવવા યોગ્ય છે. ....”

તે પછી થોડે દિવસે (મોરબી, બી. ભા. વદ ૭, રવિ, ૧૯૪૬) ખંભાતમાં તે ભાઈઓને “મુમુક્ષુ ભાઈઓ” સંબોધનથી અને ‘તમારા સમાગમનો ઈચ્છક’ એવી સહીથી લખે છે, તેમાં શાસ્ત્ર-પ્રામાણ્ય વિષે

વિવેક કેમ કરવો તે બાબતમાં (તે ભાઈઓના એક પ્રશ્નનો જવાબ પ્રસંગોપાત્ત લખતાં, શ્રી.૧-૨૫૫) કહે છે:—

“..... મારી સમજણ તો એમ રહે છે કે, બધાં શાસ્ત્રોમાં ન હોય એવી પણ કોઈ શાસ્ત્રમાં વાત કરી હોય તો કંઈ ચિંતા જવું નથી. તેની સાથે તે એક શાસ્ત્રમાં કહેલી વાત સર્વ શાસ્ત્રની રચના કરતાં શાસ્ત્રકારના લક્ષમાં જ હતી, એમ સમજવું. વળી બધાં શાસ્ત્ર કરતાં કાંઈ વિચિત્ર વાત કોઈ શાસ્ત્રમાં જણાવી હોય, તો એ વધારે સંમત કરવા જેવી સમજવી, કારણ એ કોઈ વિરલા મનુષ્યને અર્થે વાત કહેવાઈ હોય છે; બાકી તો સાધારણ મનુષ્યો માટે જ કથન હોય છે. ....” અને તે પત્રને અંતે પોતાનો અંગત ભાવ વ્યક્ત કરે છે:—

“અહો! અનંત ભવના પર્યટનમાં કોઈ સત્પુરુષના પ્રતાપે આ દશા પામેલા એવા આ દેહધારીને તમે ઈચ્છો છો, તેની પાસેથી ધર્મ ઈચ્છો છો, અને તે તો હજુ કોઈ આશ્ચર્યકારક ઉપાધિમાં પડ્યો છે! નિવૃત્ત હોત તો હજુ ઉપયોગી થઈ પડત. વારુ! તમને તેને માટે આટલી બધી શ્રદ્ધા રહે છે, તેનું કંઈ મૂળ કારણ હસ્તગત થયું છે? એના પર રાખેલ શ્રદ્ધા, એનો કહેલો ધર્મ અનુભવ્યે અનર્થકારક તો નહીં લાગે? અર્થાત્, હજુ તેની પૂર્ણ કસોટી કરજો; અને એમ કરવામાં તે રાજી છે; તેની સાથે તમને યોગ્યતાનું કારણ છે, અને કદાપિ પૂર્વાપર પણ નિઃશંક શ્રદ્ધા જ રહેશે એમ હોય તો તેમ જ રાખવામાં કલ્યાણ છે એમ સ્પષ્ટ કહી દેવું આજે વાજબી લાગતાં કહી દીધું છે. આજના પત્રની ભાષા ઘણી જ માર્મિક વાપરી છે, તથાપિ તેનો ઉદ્દેશ એક પરમાર્થ જ છે.”

અહીંયાં કવિએ મનમાં સેવેલા ધર્મ-સુધારણાનો પુરુષાર્થ-ભાવ અને તે અર્થે નિવૃત્તિપૂર્વક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ—એ વસ્તુ આ સમયે તેમના અંતરમાં રહી છે, અને તે પરમાર્થક ભાવથી પોતાની તે

સમયની ઉપાધિઓનું સ્વસ્થતાપૂર્વક વહન કરે છે, એમ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય.*

“ મોરબી, આસો, ૧૯૪૬ ”ના લખેલા નીચેના દોહરા તેમની આ સમયની સત્સંગની મહત્તા વિષેની આંતરભાવના બતાવે છે એમ માનીએ, તો તે જોવા જવા છે (શ્રી.૧-૨૬૦) :-

ૐ

બીજાં સાધન બહુ કર્યાં, કરી કલ્પના આપ;
અથવા અસદ્ગુરુ થકી, ઊલટો વધ્યો ઉતાપ.

પૂર્વ પુણ્યના ઉદયથી, મળ્યો સદ્ગુરુ યોગ;
વચન સુધા શ્રવણે જતાં, થયું હૃદય ગતશોગ.

નિશ્ચય એથી આવિયો, ટળશે અહીં ઉતાપ;
નિત્ય કર્યો સત્સંગ મેં, એક લક્ષથી આપ.

અને તે પછી ‘મુંબઈ, ૧૯૪૬’ એમ કરી (પૂરી મિતિ તિથિ ગણી) નોંધેલ એક વાક્ય મળે છે:- “કેટલીક વાતો એવી છે કે, માત્ર આત્માને ગ્રાહ્ય છે અને મન વચન કાયાથી પર છે, કેટલીક વાતો એવી છે, કે જે વચન કાયાથી પર છે; પણ છે. ....”

કવિના આંતરજીવનનાં આ વરસોમાં સં. ૧૯૪૬નું વર્ષ કબીરજીએ ગાયેલા પેલા ‘શુરસંગ્રામ’ ભજનના ભારે “ધમસાણુ”નું છે. તે વરસમાં સત્સંગ-સદ્ગ્રંથ-સમાગમ સાધનને પૂરી ઉત્કટતાથી તે આચરે છે. આ વર્ષના પ્રારંભે ‘મુંબઈ, કારતક, ૧૯૪૬’ રોજની નોંધ છે, તે આ અંગે પ્રારંભિક અંતર્નિવેદનરૂપ જ લાગે છે; એ નીચે (શ્રી.૧-૨૩૨) મુજબ છે:-

* વવાણિયાથી આસો સુદિ ૧૨, શનિ, ૧૯૪૬નો નાનકડો બીજો પત્ર છે - ખંભાતના ‘ધર્મેચ્છક ભાઈઓ’ કરીને, - તેમાં લખે છે:- “ઉદ્દાસીનતા એ અધ્યાત્મની જનની છે. સંસારમાં રહેવું અને મોક્ષ થવા કહેવું એ બનવું અસુલભ છે.”

“સર્વ દર્શનથી ઊંચ ગતિ છે. પરંતુ મોક્ષનો માર્ગ જ્ઞાનીઓએ તે અક્ષરોમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યો નથી, ગૌણતાએ રાખ્યો છે. તે ગૌણતાનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ આ જણાય છે:—

“નિશ્ચય, નિર્ઐશજ્ઞાની ગુરુની પ્રાપ્તિ, તેની આજ્ઞાનું આરાધનું, સમીપમાં સદૈવકાળ રહેવું, કાં સત્સંગની પ્રાપ્તિમાં રહેવું; આત્મદર્શિતા ત્યારે પ્રાપ્ત થયે.”

શાસ્ત્ર, ગુરુ, અને સત્સંગ — એમ ત્રણ પ્રકાર પાડીને, તેમની વચ્ચે રહેલી પૂર્વાપર કે પરસ્પર શક્તિ દર્શાવતું આ નિવેદન કવિની જીવનસાધનાના પુરુષાર્થનું — તેમની જિજ્ઞાસા અને મુમુક્ષાના સ્વરૂપનું વર્ણન ટૂંકમાં તેના નિચોડ રૂપે આપી દે છે.

શાસ્ત્રાભ્યાસ

“રાયચંદભાઈએ ઘણાં ધર્મપુસ્તકોનો સરસ અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમને સંસ્કૃત અને માગધી ભાષા સમજતાં જરાયે મુશ્કેલી નહોતી આવતી. વેદાન્તનો અભ્યાસ તેમણે કરેલો, તેમ જ ભાગવતનો અને ગીતાજીનો. જૈન પુસ્તકો તો જેટલાં તેમને હાથ આવતાં તે વાંચી જતા. તેમની તે ગ્રંથો કરવાની શક્તિ અથાગ હતી. એક વખતનું વાચન તે તે પુસ્તકનું રહસ્ય જાણી લેવાને સારુ તેમને પૂરતું હતું.

“કુરાન, ઝંદ અવસ્તા ઈત્યાદિનું વાચન પણ અનુવાદો મારફતે તેમણે કરી લીધું હતું. ....” – ગાંધીજી (‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને ગાંધીજી’ પા. ૫૫.)

ગયા પ્રકરણમાં અંતે ટાંકેલા લખાણમાં કવિ કહે છે – ‘સર્વ દર્શનથી ઊંચ ગતિ છે’, એ તેમની ધર્મોનાં તત્ત્વદર્શનો વિષેની ઉદાર-ભાવે ગ્રંથોશીલ વૃત્તિનું ટૂંકમાં નિરૂપણ જ છે જાણી. તેમનો શાસ્ત્રાભ્યાસ જૈન ઉપરાંત હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર વિષે પણ વિપુલ હતો; કદાચ તે જૈન દર્શન જેવો અને જેટલો ન હોય; છતાં તેમનાં લખાણોમાંથી જણાય છે કે, તેમણે કેટલુંક હિંદુ ધર્મતત્ત્વ-સાહિત્ય તથા ભક્ત-સાહિત્ય ઠીક-ઠીક પ્રમાણમાં જોયું હશે.

સામાન્ય રીતે જોતાં પણ માની શકાય કે, ત્યારના જૈન અને હિંદુ એવા સંમિશ્ર સમાજમાંથી પણ તેમને એ બંને ધર્મપરંપરાના સંસ્કારો તો સહેજે પણ મળેલા; તે રીતે તેમના અભ્યાસમાં તેમાંથી કોઈ કોઈ ગ્રંથો પણ આવ્યા હશે; અને કે અથવા, કોઈ સત્સંગીના

પ્રસંગને લઈને ગ્રંથસૂચના રૂપે મળતાં, સહેજે કેટલુંક વાચન-મનન થયું હશે; તેમ જ તે વિષે કોઈ વિશેષ અભ્યાસીનો પણ સંસર્ગ સત્સંગભાવથી સાધ્યો હશે. આવા સ્વેચ્છાએ કરેલા સંસર્ગમાં શ્રી. મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીનો પત્ર-સમાગમ તેમના (૨૨-૨૩મા વર્ષના) લખાણ-સંગ્રહમાં મળે છે, તે મહત્વનો એક ભાગ છે. ત્રિપાઠી પાસે તે વેદાંતદર્શન વિષે ચર્ચા કરે છે, અને એની અસર એમના ચિંતન-મનનના આ કાળના વલણ ઉપર પ્રભાવશાળી હશે એમ, તેમનાં લખાણો જોતાંય, લાગે છે. જેમ કે, વેદાંત-દર્શન અંગે અમુક ગ્રંથ જોવા, તે એમના સાથી-ભક્તોને સૂચવતા પણ જોવા મળે છે. (જુઓ જેમ કે, શ્રી.૧-૨૨૬, ૩૦૨, શ્રી.૨-૬૮૫, ૮૨૭ વગેરે.)

ઈસ્લામ તથા ખ્રિસ્તી ધર્મોનો સમાગમ પણ તત્કાલીન સમાજને હતો. તેથી તે ધર્મોના તત્ત્વ વિષે પણ કવિએ કાંઈ ચિંતનમનનાદિ કર્યું હશે કે કેમ, એમ જિજ્ઞાસા થાય. તેમનાં લખાણો જોતાં, બાઈબલ તથા ઈશુ ખ્રિસ્ત અને તેમના ધર્મ બાબતમાં ગાંધીજીએ તેમને પૂછેલું, તેના જવાબનો પત્ર આ અંગે જાણીતો છે. (જુઓ શ્રી.૧-૪૮૬-૭)

આ બે મહા-સાધકોનો પત્ર-વ્યવહાર પ્રશ્નોત્તરી રૂપે છે. ગાંધીજીના દક્ષિણ આફ્રિકા નિવાસ દરમિયાનના આત્મમંથનમાંથી જાગેલી શંકાઓ કે ઊંડી ચિંતનાઓ વિષે છે. તે કાળે ગાંધીજી પોતાની નિષ્ઠા સ્થિર કરવાના ઊંડા ધર્મમંથન રૂપ ‘શૂરસંગ્રામ’માં હતા. ત્યારના તેમના બધા જ પ્રશ્નો તેમની તે કાળની સાધનાના અભ્યાસીને માટે કીમતી સાહિત્ય છે.

કવિના સંબંધે જોતાં, તે પત્રવ્યવહાર જુદી રીતની પ્રસ્તુતતા ધરાવે છે. તે વર્ષ તેમના જીવનનું ૨૭મું હતું – “મુંબઈ, આસો વદ ૬, શનિ, ૧૯૫૦”ના રોજ તેમણે ગાંધીજીને જવાબ લખેલો (શ્રી. ૧-૪૮૧). તે કાળની કવિની આંતરસ્થિતિ તેની પૂર્વે ૨૩મા વર્ષમાં જ હશે તેના કરતાં જુદી હતી. કવિ સંતત વિકસતા અને મહાપુરુષાર્થી

તત્ત્વ-જિજ્ઞાસુ હતા; તેમાંય એ તેમનાં વર્ષો, ગાંધીજીનાં આત્મ-મંથન-વર્ષોના જેવાં જ ક્રાંતિકારી હતાં. ત્યારે તે પોતે જ પોતાના અંતરમાં અંતિમ તત્ત્વવિષયક નિશ્ચયભાવ મેળવવાના ચિંતનમનનાદિ-વ્યવસાયમાં હતા. તે દરમિયાન જ, જેમ કે, તેમણે શ્રી. મનસુખરામ ત્રિપાઠીનો પત્ર-સમાગમ કરેલો. તેની તુલનામાં, ૨૭મા વર્ષે તે સ્થિતિપ્રાપ્ત, ‘લબ્ધ-ભૂમિક’ પુરુષ છે, અને તેવી દશાએથી (પૂર્વની પોતાની દશા જેવા) જિજ્ઞાસુ ગાંધીજીને પોતાની તત્ત્વ-પ્રતીતિથી જવાબ આપે છે.

એટલે એમ માનવું જોઈએ કે, તેમણે આ સમયે અમુક જે તત્ત્વ-નિશ્ચય પોતામાંથી અને પોતાના અનુભવોના ઊંડાણને આધારે મેળવ્યો, તે તેમાં જણાવ્યો છે. મતલબ કે, તેમનો તત્ત્વાવબોધ અથવા તેમની તે કાળે બંધાયેલી પ્રત્યયબુદ્ધિ, તે પૂર્વેનાં વર્ષો દરમિયાનની તેમની સ્થિતિ શી હતી તે જોઈને, તે વિષે વિચાર કરવો ઘટે. તેમાં એ વાત ખરી કે, કવિ સર્વ ધર્મતત્ત્વો વિષે અમુક સમાન શ્રદ્ધાભાવ ધરાવતા થયા હતા.

પરંતુ તેમના આત્મોદયના પ્રારંભકાળે તેમનો ભાવ કાંઈક એકાંગી નહિ તોપણ એકાગ્રહી હતો, અને તેમાંથી સ્યાદાદી ઉદાર-ભાવ તે પછીનાં વર્ષોમાં જેમ જેમ પ્રત્યક્ષ સાધના પોતે કરતા ગયા, તેમ તેમ તેમની પ્રતીતિમાં પેદા થતો ગયો કે તેમના ચિંતનમાં પ્રવેશ્યો હશે, એમ દેખાય છે.

તેમ જ, એ પણ ખરું કે, શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ પેઠે, તેમણે વિવિધ ધર્મોના સાધનાપ્રકારોનું તથ્ય જાતે અજમાવી જોવાની ઈચ્છા પણ કરી હોય, એમ નથી લાગતું. ધર્મત્તમક તુલનાબુદ્ધિથી તત્ત્વ સમજવાની એમની પ્રતિભા એવી હતી કે, ભક્તરાજ પરમહંસ પેઠે તે અનેકધા-ભક્તિ તરફ ન વળે. તેથી જ તેમની ભક્તિ કેવળ જિનેશ્વર નિર્ગ્રંથ પ્રત્યે એકાગ્ર બની હતી.

બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોને વિશાળ હિન્દુ વેદધર્મના વટવૃક્ષની મહા વડવાઈઓ ગણીએ, તો કવિના શાસ્ત્રાભ્યાસ વિષે કહી શકાય કે, તે સમગ્ર હિન્દુધર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ હતો, — જેમાં જૈન અંગ-ગ્રંથોનો વિશેષ અને ખાસ હતો. અને આમ તેમનાં આ કાળનાં સંઘરાયેલાં લખાણો જોતાં જાણવા મળે છે. આ કાળ એટલે, કહો કે, મુખ્યત્વે ૨૦થી ૨૫મા વર્ષ સુધીનો સમય; — જેનો ઊગમ ૧૭મા વર્ષે લખેલી ‘મોક્ષમાળા’થી સંઘરાયેલો છે. એ ગ્રંથ કવિના મૌલિક શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા તત્ત્વાવબોધનું મૂળ ગણી ત્યાંથી (એમની જીવન-સાધના સમજવામાં) આગળ ચાલી શકાય.

૨૨

“ જિનેશ્વરની ભક્તિ ”

સત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય

શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ।

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષઃ

યો યત્-શ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥

(ગીતા અ૦ ૧૭-૩)

કવિનાં ચિંતન-મનન તથા શાસ્ત્રાદિના અધ્યયનમાં આમ થયેલા વિકાસનો અભ્યાસ એક રસિક વસ્તુ ગણાય. તે કરવામાં, ૧૭મા વર્ષે (એટલે કે, આવા વિકાસના પ્રારંભ-કાળે જ કહીએ તો ચાલે.) લખેલો “મોક્ષમાળા” ગ્રંથ ઉત્તમ મદદ કરી શકે; એમના તત્વાવબોધનના વિકાસની પૂર્વભૂમિકા કઈ હતી, — કેવી સમજબુદ્ધિથી તેની શરૂઆત થઈ, — તેનું શબ્દબદ્ધ ચિત્ર કવિના ૧૭મા વર્ષમાં લખાયેલો આ ગ્રંથ આપે છે, એમ માની શકાય. તેમાંથી એમની જે શ્રદ્ધા બંધાઈ તે, જેમ કે, તેના બે શિક્ષાપાઠ (૧૩, ૧૪) ‘જિનેશ્વરની ભક્તિ’ અંગે છે (શ્રી.૧-૪૬), એમ માનીએ. તેનો પ્રારંભ જ આ રીતે છે :

“જિજ્ઞાસુ — વિચક્ષણ સત્ય ! કોઈ શંકરની, કોઈ બ્રહ્માની, કોઈ વિષ્ણુની, કોઈ સૂર્યની, કોઈ અગ્નિની, કોઈ ભવાનીની, કોઈ પેગંબરની, અને કોઈ ઈશુ ખ્રિસ્તની ભક્તિ કરે છે. એઓ ભક્તિ કરીને શી આશા રાખતા હશે ?

“સત્ય — પ્રિય જિજ્ઞાસુ, તે ભાવિક મોક્ષ મેળવવાની પરમ આશાથી એ દેવોને ભજે છે.

૧૨૬

જા૦-૯

“જિજ્ઞાસુ – કહો ત્યારે એથી તેઓ ઉત્તમ ગતિ પામે એમ તમારું મત છે?”

“સત્ય – એઓની ભક્તિ વડે તેઓ મોક્ષ પામે, એમ હું કહી શકતો નથી. જેઓને તે પરમેશ્વર કહે છે, તેઓ કાંઈ મોક્ષને પામ્યા નથી; તો પછી ઉપાસકને એ મોક્ષ ક્યાંથી આપે? શંકર વગેરે કર્મકાય કરી શક્યા નથી અને દૂષણ સહિત છે, એથી તે પૂજવા યોગ્ય નથી.

“જિજ્ઞાસુ – એ દૂષણ ક્યાં ક્યાં તે કહો.

“સત્ય – (અજ્ઞાન, કામ, હાસ્ય, રતિ,..... મળીને) ૧૮ દૂષણ-માંનું એક દૂષણ હોય તોપણ તે અપૂજ્ય છે. ....

“જિજ્ઞાસુ – ભાઈ, ત્યારે પૂજ્ય કોણ અને ભક્તિ કોની કરવી, કે જે વડે આત્મા સ્વશક્તિનો પ્રકાશ કરે?”

“સત્ય – શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ ..... સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી જિનેશ્વર ભગવાનની ભક્તિથી આત્મશક્તિ પ્રકાશ પામે છે. ....”

અને એમ કહીને ‘જિનેશ્વરની ભક્તિથી અનુપમ લાભ છે’ જણાવીને, તોટક છંદમાં “ભક્તિનો ઉપદેશ” એક કાવ્યરૂપે (શિક્ષાપાઠ ૧૫ મા તરીકે) આપે છે. (જુઓ શ્રી.૧-૪૮)

આ પ્રકારની ઈષ્ટદેવની ભક્તિ પોતાને માટે કેમ કવિ પસંદ કરે છે, એ એમાંથી આપણે જાણી શકીએ.

અને તત્ત્વજ્ઞાનની સમજથી જોતાં, ઉપરનો ઉતારો કવિની જીવન-સમજના આરંભે જે શાસ્ત્રબુદ્ધિ તેમની બની હતી, ધર્મમાં જેવી રુચિ-દૃષ્ટિ એ ધરાવતા હતા, એ મુજબ તે બતાવે છે. તેમાં નિતાન્ત કર્મકાયનો જન અકર્મ-તત્ત્વવાદ તેમણે જ્ઞાન કે સિદ્ધિની કસોટીરૂપ માન્યો છે, તેવું જોવા મળે છે. અને તેમાં પરિપૂર્ણ વીતસંગચણ્ડ એ તેમને મન મુખ્ય ગુણ છે.

શિક્ષાપાઠ ૫૮, ૫૯, ૬૦ ધર્મના મતભેદ વિષે છે (શ્રી.૧-૮૪), તે એમના શાસ્ત્રગ્રંથોના અભ્યાસ અંગે અહીં નોંધપાત્ર છે. ધર્મસંપ્રદાયો-

માં ક્યો ખરો માનવો, એ વિષેનું મનોમંથન તેમાં રજૂ કર્યું છે. તેમાંથી, કવિની નર્કપદ્ધતિ આ વિચાર-મીમાંસા કરવામાં કેવી રીતે કામ કરતી, તે જોવા જેવું છે : એ એમની શતાવધાની પ્રતિભાની નૈયાયિક તર્ક-પ્રધાનતા બતાવે છે.

ધર્મના મતભેદની મીમાંસાનું થડ ‘જિજ્ઞાસુ’ના નીચેના પ્રશ્નથી તે બાંધે છે :

“સર્વને અસત્ય અને સર્વને સત્ય કેમ કહી શકાય ? જો સર્વને અસત્ય એમ કહીએ, તો આપણે નાસ્તિક ઠરીએ અને ધર્મની સચ્ચાઈ જાય. .... એક ધર્મમત સત્ય અને બાકીના સર્વ અસત્ય એમ કહીએ, તો તે વાત સિદ્ધ કરી બતાવવી જોઈએ. સર્વ સત્ય કહીએ તો તો એ રેતીની ભીંત કરી; કારણ, તો આટલા બધા મતભેદ શા માટે પડે ? સર્વ એક જ પ્રકારના મતો સ્થાપવા શા માટે ન યત્ન કરે ? એમ અન્યોત્ત્યના વિરોધાભાસ વિચારથી થોડી વાર અટકવું પડે.”

“તોપણ તે સંબંધી યથામતિ હું ખુલાસો કરું છું. એ ખુલાસો સત્ય અને મધ્યસ્થ-ભાવનાનો છે. એકાંતિક કે મતાંતિક નથી; પક્ષપાતી કે અવિવેકી નથી; પણ ઉત્તમ અને વિચારવા જેવો છે. ...”

અને આ પ્રકારનો નમ્ર છતાં દૃઢ દાવો કરીને, તે પછીના પાઠ પલમાં, તે ખુલાસો આપવાનું શરૂ કરતાં કહે છે :—

“આટલું તો તમારે સ્પષ્ટ માનવું કે, ગમે તે એક ધર્મ આ સૃષ્ટિ પર સંપૂર્ણ સત્યતા ધરાવે^૧ છે. હવે એક દર્શનને સત્ય કહેતાં

૧. અહીં આ બોલે એક પ્રમેય પણ કેમ ન માંડી શકાય કે, —સર્વમાં અમુક સત્યાંશ સંભવે છે ? તેથી ગુણજ્ઞ દૃષ્ટિ કેળવીને કામ લેવું ઘટે. —મ.

૨. આવો સંપૂર્ણ સત્યતા-ધારી ધર્મ કલ્પનામાં આદર્શ રૂપે ભલે હોય; બાકી વ્યવહારમાં તો દરેક ધર્મ કાંઈ કાંઈ દોષપાશમાં આવે જ છે; —જેથી તો ધર્મસુધારણા જરૂરી અને છે. જેવી કે, કવિ જૈનધર્મ માટે આહુતા હતા. —મ.

ભાકીના ધર્મમતને કેવળ અસત્ય કહેવા પડે; પણ હું એમ કહી ન શકું. શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન-દાતા નિશ્ચય-નય વડે તો તે અસત્યરૂપ ઠરે; પરંતુ વ્યવહારનયે તે અસત્ય ઠરાવી શકાય નહીં. .... એક દર્શન જે નિર્દોષ અને પૂર્ણ કહેવાનું છે, તેની વાત હમણાં એક બાબુ રાખીએ.

“હવે તમને શંકા થશે કે, સદોષ અને અપૂર્ણ એવું કથન એના પ્રવર્તકે શા માટે બોધ્યું હશે? તેનું સમાધાન થવું જોઈએ.”

આમ પ્રશ્ન પૂછીને તેના ઉત્તરનું અનુમાન કરતાં કવિ જે કહે છે, તે પરિપૂર્ણ સત્ય જ છે, એમ તો કેમ માની શકાય? પરંતુ કવિના વિચારે તે એમને પ્રમાણિક લાગ્યું એમ તો ખરું, અને તે શું અને શી રીતે કે શાથી તે સમજવું જોઈએ. તે કહે છે:—

“એ ધર્મમતવાળાઓની જ્યાં સુધી બુદ્ધિની ગતિ પહોંચી ત્યાં સુધી તેમણે વિચારો કર્યા. અનુમાન, તર્ક, અને ઉપમાદિક આધાર વડે તેઓને જે કથન સિદ્ધ જણાયું તે પ્રત્યક્ષ રૂપે જાણે સિદ્ધ છે, એવું તેમણે દર્શાવ્યું. જે પક્ષ લીધા તેમાં મુખ્ય એકાંતિક વાદ લીધા; ભક્તિ, વિશ્વાસ, નીતિ, જ્ઞાન કે ક્રિયા એમાંના એક વિષયને વિશેષ વર્ણવ્યો, એથી બીજા માનવા યોગ્ય વિષયો તેમણે દ્વિષિત કરી દીધા. ...”

આ પ્રકારનો મર્યાદા-આક્ષેપ ઇતિહાસકાળમાં પ્રગટેલા ને વર્તતા હરેક ધર્મમતવાળાને લાગુ ન પડે? કેમ કે, હરેક પ્રવર્તક પોતપોતાની તર્કબુદ્ધિ, અનુભૂતિ, તેમ જ શ્રદ્ધાબુદ્ધિ અને ભક્તિભાવ તેમ જ દેશકાળ અને લોકગતિ મુજબ, પોતાના નવપ્રવર્તનનું નિરૂપણ કરશે; અને ઇતિહાસમાં મળતા હરેક ધર્મ-મહાપુરુષની એ મર્યાદા હશે જ. કવિ આવા પુરુષોમાં પૌરાણિક રામ-કૃષ્ણાદિ ઉપરાંત શંકર, બ્રહ્માદિ દેવનાં પુરાણ-કથનોને ઐતિહાસિક માનીને ચાલતા હોય, તો તેમાં, શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ-દૃષ્ટિથી જેતાં, તર્કદોષ ઉઘાડો માનવો પડે છે. ઇતિહાસમાં ગુજરેલા પુરુષો અંગેની વિવેચક સમીક્ષા જુદી વાત છે. તેમ કરવાને માટે પણ, આધારભૂત જીવનગૃહાંત તો પાછું જરૂરી ગણાય; તો પછી કાલ્પનિક પૌરાણિક મૂર્તિઓની તો વાત જ શી? અસ્તુ.

ઉપર મુજબ કહીને, તે વિષે આગળ લખતાં કવિ કહે છે:—

“કીર્તિ, લોકહિત, કે ભગવાન મનાવાની આકાંક્ષા એમાંની એકાદી પણ એમની મનની ભ્રમણા હોવાથી અત્યુગ્ર ઉદ્યમાદિકથી તેઓ જ્ય પામ્યા. કેટલાકે શૃંગાર અને લહેરી (પાઠાંતર-‘લોકેચ્છિત’) સાધનોથી મનુષ્યનાં મન હરણ કર્યાં. .... આમ અનેક મતમતાંતરની જાળ થતી ગઈ. ચાર પાંચ પેઢી એકનો એક ધર્મ પાળ્યો એટલે પછી તે કુળધર્મ થઈ પડ્યો. એમ સ્થળે સ્થળે થતું ગયું.”

ધર્મસંપ્રદાયોના ઉદય તથા વિકાસના ઇતિહાસને અંગેની આ દૃષ્ટિ એક અભિપ્રાય રૂપે મજેદાર છે. ગુરુ-ગ્રંથ-પેગંબર-અવતાર-ઈંઠના પાયા પરના ધર્મવાદો વિષે એકાંતિકતા પેસી જઈને, તેઓ સમાજમાં લોકોના “કુલધર્મ” થઈ બેસે છે, એ વાત સાચી. પરંતુ, ગીતા સત્યને અંગે જે નયસિદ્ધાંત આપે છે—

‘નાસતો વિદ્યતે ભાવઃ નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।

ઉભયોરપિ દૃષ્ટોન્તઃ ત્વનયોઃ તત્ત્વદશિભિઃ ॥ (અ૦ ૨-૧૬)

—તે સત્યધર્મ અંગે લાગુ પાડીને કહીએ તો— ‘જે ધર્મ છે તે જ છે અને જે નથી તે નથી’—એવો તર્ક બાંધીને પરિપૂર્ણ સત્ય ધર્મ કંઈપણને કહી શકાય. અને કવિ તેમની તર્કપદ્ધતિથી ધર્મમતોનું પરીક્ષણ કરતાં ઉપર તેમ કહે છે. પરંતુ એવો ધર્મ અંતરમાં જોવો જાણવો રહ્યો; વ્યવહારમાં વર્તતો કોઈ અમુક તમુક તેવો ન હોય. સંપૂર્ણ સત્ય ધર્મ કે ધર્મપદાર્થનો તત્ત્વાત્મા એ પણ આ વિશ્વના પદાર્થોમાં સત્ય એવા આત્મા કે બ્રહ્મ કે કેવળજ્ઞાન જેવો સૂક્ષ્મ પદાર્થ જ હોય. અને જન્મ દરેકમાં આત્મા કે અંતર્યામી પ્રભુ છે, તેમ જ ધર્મોમાં તેમના આત્મા રૂપે પરમ અવ્યક્ત એવો સત્યધર્મ છે, એમ કહેવું, એ જ, બહુ બહુ તો, પ્રમાણસર મનાય; પરંતુ ઇતિહાસમાં વિદ્યમાન કોઈ પણ એક વ્યક્ત કે મૂર્ત ધર્મને તે કહેવામાં દોષ આવે.

લોકો પોતપોતાની શ્રદ્ધા-ભક્તિ અને રુચિ-શુચિને આધારે આ-તે પંથ સંપ્રદાય કે માર્ગ પસંદ કરે; તે તેને માટે મુબારક બની શકે, — જો લોભ કે કીર્તિ અથવા દંભ કે પાખંડબુદ્ધિથી તેને ન અનુસરે તો. અને એમ સ્વાનુભૂતિથી તે ધર્મમાર્ગે પ્રગતિ કરી શકે; કેમ કે પરમ ધર્મનું તત્ત્વ અંતરમાં બિરાજતું એક અનન્ય અને પ્રત્યક્ષાવગમ્ય જ છે, એમ માનીને, પ્રામાણિકપણે અને તેવી નિષ્ઠાપૂર્વક તેની સાધનામાં લાગવું જોઈએ. એથી કરીને, મૂર્ત ઐતિહાસિક સ્વરૂપના ધર્મો તથા ધર્મપ્રવર્તકો પ્રત્યે કેવળ સત્યતાનો એકાંતિક મતાગ્રહવાદ તર્કશુદ્ધ નથી લાગતો; પરંતુ પોતપોતાનાં રુચિ-શુચિ તેમ જ સ્વભાવ-પ્રકૃતિ-અને-શ્રદ્ધાદિ મુજબ કોઈ એકને સ્વીકારી સાધક ચાલે; અને ભલે તેમ થાઓ. એવી સત્યનિષ્ઠા ભરેલો સાધનાનો ઉદ્યમ તેને સત્ય પંથ પર સીધો આગળ લઈ જશે; અને ત્યારે તેનો સ્વીકૃત મર્યાદા-પંથ પણ તેનું સૂક્ષ્મ ધર્માત્મતત્ત્વ તેના આંતર અનુભવમાં પ્રગટ કરશે. અને ત્યારે પેલી પ્રારંભિક એકાંતિક આગ્રહબુદ્ધિ પરિશુદ્ધ થતી થતી લય પામશે; અને તેને સ્થાને એક ઉદારધર્મી પરમ ધર્મ-દર્શનનો ઉદય થશે. — આ પ્રકાર સાધક મહાત્માઓનાં જીવન બતાવે છે.

એટલે, કવિ તેમના શાસ્ત્રાધ્યયનના પ્રારંભે જે તર્કપદ્ધતિથી ચાલે છે, તે આગળ પર પરિશુદ્ધ થઈ ઉદાર અને પરમ તત્ત્વદર્શી બને છે. પરંતુ ‘મોક્ષમાળા’ લખવાને સમયે તે દર્શનો પ્રત્યેની શરૂની શાસ્ત્રાર્થ-બુદ્ધિથી (શિક્ષાપાઠ ૬૦માં) ધર્મના મતભેદ ચર્ચાતાં તેમને કસી જોઈ નિર્ણય પર પહોંચવાની કસોટી રૂપે કહે છે કે,

“જો એક દર્શન પૂર્ણ અને સત્ય ન હોય, તો બીજા ધર્મમતને અપૂર્ણ અને અસત્ય કોઈ પ્રમાણથી કહી શકાય નહીં; તે માટે થઈને જે એક દર્શન પૂર્ણ અને સત્ય છે, તેનાં તત્ત્વપ્રમાણથી બીજા મતોની અપૂર્ણતા અને એકાંતિકતા જોઈએ.

“એ બીજા ધર્મમતોમાં તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી યથાર્થ સૂક્ષ્મ વિચારો નથી. કેટલાક જગત્કતિનો બોધ કરે છે, પણ જગત્કર્તા પ્રમાણ વડે

સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. કેટલાક જ્ઞાનથી મોક્ષ છે એમ કહે છે, તે એકાંતિક છે; તેમ જ ક્રિયાથી મોક્ષ છે, એમ કહેનારા પણ એકાંતિક છે. જ્ઞાન, ક્રિયા એ બંનેથી મોક્ષ કહેનારા તેના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણતા નથી અને એ બંનેના ભેદ શ્રોણિબંધ નથી કહી શક્યા, એ જ એમની સર્વજ્ઞતાની ખામી જણાઈ આવે છે. ....”

કવિને આગ્રહ સર્વ પ્રકારનાં (તેમાં તે અષ્ટાદશ ગણાવે છે) દૂષણોથી સંહિત એવા પરમ વીતરાગપણાના નિર્ગ્રંથ-ગુણ ઉપર છે; અને તે વિના મોક્ષ સંભવે નહીં, એવી નિષ્ઠા તે ધરાવે છે. તે (શ્રી.૧-૮૫) આ વિષે કહે છે:-

“કોઈએ (ધર્મમત-સ્થાપકે) એમાં સર્વવ્યાપક મોક્ષ, કોઈએ કંઈ નહીં એ રૂપ મોક્ષ, કોઈએ સાકાર મોક્ષ, અને કોઈએ અમુક કાળ સુધી રહી પતિત થવું એ રૂપે મોક્ષ માન્યો છે; પણ એમાંથી કોઈ વાત તેઓની સપ્રમાણ થઈ શકતી નથી. એઓના અપૂર્ણ વિચારોનું ખંડન યથાર્થ જોવા જેવું છે અને તે નિર્ગ્રંથ આચાર્યોનાં ગૂંથેલાં શાસ્ત્રોમાંથી મળી શકશે.” (આ છેલ્લા વાક્યનું પાઠાંતર એવું મળે છે કે, ‘એઓના વિચારોનું અપૂર્ણપણું નિઃસ્પૃહ તત્ત્વવેત્તાઓએ દર્શાવ્યું છે, તે યથાસ્થિત જાણવું યોગ્ય છે.’)

મોક્ષ વિષેની કલ્પનાઓ નિરનિરાળા ધર્મોમાંથી મળે છે એમ તારવીને ઉપર કહ્યું, તે કયા ધર્મપંથોની હશે, તે એક મજનો વિષય ગણાય. કવિ અમુક પોતાના અભ્યાસના ધર્મો અંગે સારાંશે, નામ દીધા વિના, કહે છે, — એમ જણાય છે. આમ કહીને વેદધર્મો અંગે પછી જુદું તે લખે છે, તે જુઓ:-

“વેદ સિવાયના બીજા મતોના પ્રવર્તકો, એમનાં ચરિત્રો, વિચારો ઈત્યાદિક વાંચવાથી અપૂર્ણ છે, એમ જણાઈ આવે છે. વેદે પ્રવર્તક ભિન્ન ભિન્ન કરી નાંખી, બેધડકતાથી વાત મર્મમાં નાંખી ગંભીર રીતે પણ કર્યો છે. છતાં એમના પુષ્કળ મતો વાંચવાથી એ પણ અપૂર્ણ અને એકાંતિક જણાઈ આવશે.”

(ઉપરના ઉતારામાંના છેલ્લા ‘વેદે પ્રવર્તક ભિન્ન ...’થી થયેલ શતા અંત સુધીના વાક્યનું પાઠાંતર મળે છે — “વર્તમાનમાં જે વેદો છે તે ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથો છે, તેથી તે મતનું પ્રાચીનપણું છે. પરંતુ તે પણ હિસાબે કરીને દૂષિત હોવાથી અપૂર્ણ છે, તેમ જ સરાગીનાં વાક્ય છે, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.”)

વેદના મતો અંગે વિચારવા માટે મુખ્યત્વે ષડ્દર્શનના ભેદ જવા દઈએ; ઉપનિષદ અને ગીતા વિષે જેવું જોઈએ. કવિએ આ ગ્રંથો નહિ જ જોયા હોય એવું નથી લાગતું.* પરંતુ એ બધામાં એમને જે દોષ લાગ્યો હશે, તે એ પ્રકારનો હોય કે, તે બધાં એક શેકડી સાફ સાફ સાર-વાત કરતાં નથી, — “બેધડકતાથી વાત” કરતાં નથી; છતાં તે વાંચતાં વાતની ગંભીરતા અને વિનિશ્ચિતિ પણ કદાચ એટલી ભારે લાગે કે, તેને કવિ કદાચ ‘ગંભીર ડોળ’ કહેતા હોય.

બેધડક સીધું કહેવા વિષે વેદ-મતની મુશ્કેલી કવિ એમ નોંધતા લાગે છે કે, તે પ્રાચીન હોવાથી, તેમાં અનેક નાનાવિધ મતો, ઈતિહાસ-કાળ દરમિયાન, સંઘરાતા રહ્યા. ઓછેવત્તે અંશે, દરેક ધર્મ જમ જૂનો થાય, તેમ આમ બને છે — તેમાંથી પેટા-પંથો તથા ફાંટા-ફિરકા વગેરે થતાં જ જાય છે; અને ગ્રંથો વિષેનું સાહિત્ય તથા તેના સમર્થ સાધકોની વાણી વગેરેનો ઉમેશ થતો રહે છે. તેથી કરીને, સહેજે તે તે ધર્મના મૂળ તત્ત્વનો મર્મ તેમાં ઢંકાય — ભાત ભાતના વિકલ્પોમાં અટવાય. આ પ્રકારની ઘટના તે તે મૂળ તત્ત્વની અસત્યતા અથવા અપ્રમાણત્વ સિદ્ધ ન કરી શકે; તેને પકડવાની મુશ્કેલી પેદા કરે એટલું ખરું; ત્યારે તે તો ધર્મવસ્તુની શોધની જ મૂળ મુશ્કેલી ન કહેવાય? તેનું સંપૂર્ણ

* તેમના ગ્રંથસંગ્રહમાં આવતા ગ્રંથોનાં નામની સૂચિ પરિશિષ્ટમાં છે, તે જોતાં, તેમાં ઉપનિષદ ગ્રંથ નથી મળતા; પરંતુ ગીતા, યોગશાસ્ત્ર, મનુસ્મૃતિ ભાગવત, દાસબોધ, નારદભક્તિસૂત્ર, વૈરાગ્ય-શતક, શિક્ષાપત્ર, ષડ્દર્શન-સમુચ્ચય ઇત્યાદિ નામો મળે છે.

સત્ય-તત્ત્વ માનવ હૃદય-ગુહામાં નિગૂઢ પડેલું છે; ત્યાં પહોંચી તેને પકડવું પડે છે—તેમ જ તેને પકડી કે પામી શકાય છે. અને તેમ કરવાને માટે ધર્મગ્રંથોના ઓઘનો દરિયો ડહોળીને તરવો પડે, એમ બને. તર્કપ્રધાન વૃત્તિ અને પ્રતિભા જેમની હોય, તેમણે તો આવો શાસ્ત્રાર્થ-સાગર ઓળંગવો પડે. અને કવિ એવી વૃત્તિ-પ્રતિભાવાળા મુખ્યત્વે હતા. તેથી, તે ઉપર મુજબ અન્યાન્ય ધર્મ-પંથાદિ તથા વેદમતો વિષે કહીને, જેન ધર્મસાધનામાં જે તર્કબદ્ધ શ્રેણીબંધ વિકાસ-માર્ગનો જે* આલેખ કે નકશો જુએ છે, તેની તારીફ કરે છે અને તેનો એ મુખ્ય ગુણ નોંધે છે અને તે પરથી તેને પૂર્ણ દર્શન ગણાવતાં કહે છે—“જે પૂર્ણ દર્શન વિષે અત્રે કહેવાનું છે, તે જેન એટલે નીરાગીના સ્થાપન કરેલા દર્શન વિષે છે. .... જેન દર્શનની સર્વજ્ઞતાની સર્વોત્કૃષ્ટપણની ..... બહુ મનનથી સર્વ ધર્મમત જાણી પછી તુલના કરનારને આ કથન અવશ્ય સિદ્ધ થશે.”

આમ, કવિશ્રીના સાંધક-જીવનને પ્રારંભે તેમની નિષ્ઠા આ પ્રકારની બંધાઈ હતી. વેદો કે દર્શનો અને શાસ્ત્રોનો પાર નથી; તેમ જ ગુરુઓનો અને પંથો તથા સંત-મહંતોનો પણ પાર નથી. કુરાન કહે છે એમ, સર્વ કાળે સર્વ કોમોને પોતપોતાના દેશ-કાલ-સંજોગ મુજબ, પીર પેગંબરો ઈં મળતા જ હોય છે; અને તે સૌ તે તે વ્યક્તિ તથા દેશ-કાળ-વિશેષને માટે ખપ-પૂરતા ઈશ્વરી મનાય છે. તેથી આ ક્ષેત્રે તેમાંના કોઈ અમુકનો જ એકાંતિક મતવાદ ન સંભવે. શાસ્ત્રાદિના આ વિષયમાં તો ગીતાકારે કહેલી પેલી ઉક્તિ સાચી છે—

“યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંખલુતોદકે, તાવાન્ સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજનતઃ” (૨-૪૬). તત્ત્વને પામવાના જિજ્ઞાસુ પુરુષે

* અહીં એ નોંધવા જેવું કે, તેમનું જાણીતું કાવ્ય (“અવસર એવો ક્યારે આવશે” ...) આ જ વિકાસમાર્ગની અંખના વ્યક્ત કરે છે. તેમાં સાધનાની પાંચરીઓ વર્ણવી છે, તે જૈન-ધર્મ-પ્રણીત પરંપરાનુસારી છે.

પોતાનું જીવું જ પાત્ર હોય, તે દર્શનશાસ્ત્રજ્ઞાનના સાગરમાંથી ભરી
 લઈને, તરસ છિપાવી આગળ ચાલવાનું છે. કવિ વેદમંત વિષે જે કહે
 છે, તે ગીતાની આ સર્વ-વેદ-જ્ઞાન-સમીક્ષા જીવું જ કહેવાય. અને
 જીવનની સાધનામાં ૧૭મા વર્ષ પછી પ્રયાણ કરે છે, ત્યારે તે પોતાને
 માટે આ પ્રકારે પોતાનું પાત્ર ભરી લઈને પોતાની અધ્યાત્મ-યાત્રા શરૂ
 કરે છે : કહો કે, એને ' પ્રમેય ' કે ' પ્રજ્ઞેય ' રૂપે ધરીને - તે નિષ્ઠા ધરીને -
 પોતાના ધર્મોદ્દય-જીવનમાં પ્રયાણ કરે છે.

જૈનમત વિં વેદમત

“રાયચંદલાઈને ખીજ ધર્મ પ્રત્યે અનાદર નહોતો. વેદાન્ત પ્રત્યે પક્ષપાત પણ હતો. વેદાન્તીને તો કવિ વેદાન્તી જ જણાય. .... (તે) ઘણી વાર કહેતા કે, જુદા જુદા ધર્મ એ તો વાડા છે. તેમાં મનુષ્ય પુરાઈ જાય છે. જેણે મોક્ષ મેળવવો એ જ પુરુષાર્થ માન્યો છે, તેને કોઈ ધર્મનું તિલક પોતાને કપાળે લગાડવાની આવશ્યકતા નથી. ‘સુતર આવે ત્યમ તું રહે, જ્યમ ત્યમ કરીને હરિને લહે.’ – એ જેમ અખાનું તેમ રાયચંદલાઈનું પણ સૂત્ર હતું.”

– ગાંધીજી

કવિશ્રીના તત્ત્વદર્શનની ચર્ચામાં ધ્યાનપાત્ર એ છે કે, તે લૂખી શાસ્ત્ર-આગમની ખંડિતાઈ નથી; તત્ત્વાવબોધને પરિણામે નિષ્ઠા-ભક્તિનું અધ્યાત્મ-રસાયણ “જિનેશ્વરની ભક્તિ” રૂપે પેદા થાય છે. ધર્મમતનું તાર્ત્વિક અનુશીલન એવું જીવન-લક્ષી છે કે, તેમાંથી પ્રપત્તિભાવ કે ભક્તિનો ઉદય થાય છે. અને આ ભક્તિ કોઈ મૂર્ત રૂપની હોય, એ કાંઈ મોક્ષમાર્ગને માટે ખાસ પ્રસ્તુત બીના નથી. “જેમ તેમ કરીને હરિને લહે” – એ જ એનું સૂક્ષ્મ રહસ્ય હોય છે. આ પછી આગળ તેમના ‘તત્ત્વાવબોધ’ વિષે તેમણે જે નિવેદન ‘મોક્ષમાળા’ (પાઠ ૮૨થી ૯૮)માં ઉતાર્યું છે, તે જોઈએ.

આ પ્રકરણના તે પાઠોમાં કવિ, કાંઈક શાસ્ત્રાર્થની ખંડન-મંડન-રીતિથી, ‘જૈનમત વિં વેદ-મત’ વિષે ચર્ચા કરે છે. અને તેમાં એક જે મુખ્ય મુદ્દો તેમણે સ્પર્શ્યો છે તે એ કે, જૈન દર્શન જગત્કર્તા કે ઈશ્વરને માનનું નથી, – એવો આક્ષેપ વેદમતવાળા તેની સામે કરે છે. આ ચર્ચાની વિગતમાં ઊતરવાની અહીં જરૂર નથી. પરંતુ કવિની આ કાળની વલણ-વૃત્તિ સમજવા પૂરતી પ્રસ્તુતતા માનીએ. કવિ કહે છે:—

“જૈન એ એટલી બધી સૂક્ષ્મ વિચારસંકલનાથી ભરેલું દર્શન છે, કે જેમાં પ્રવેશ કરતાં પણ બહુ વખત જોઈએ. .... જગતના સઘળા ધર્મમતો એક તળાવરૂપ છે. તેને ઉપરથી સામાન્ય સપાટી જોઈને સરખા કહી દેવા એ ઉચિત નથી. એમ કહેનારા તત્ત્વને પામેલા પણ નથી. .... જૈનની તુલ્ય એકે દર્શન નથી. આમ કહેવાનું કારણ શું? તો માત્ર તેની પરિપૂર્ણતા, નીરાગિતા, સત્યતા અને જગતહિતસ્વિતા.” (પાઠ-૮૫ માંથી)

“..... છતાં મને બહુ આશ્ચર્ય લાગે છે કે, કેવળ શુદ્ધ પરમ-તત્ત્વને પામેલા, સકળ દ્વષણ-રહિત, મૃપા કહેવાનું જેને કંઈ નિમિત્ત નથી, એવા પુરુષના કહેલા પવિત્ર દર્શનને ..... કેવળ નિર્દોષ અને પવિત્ર દર્શનને નાસ્તિક શા માટે કહ્યું હશે? યદિ હું જાણું છું કે, એ કહેનારા એનાં તત્ત્વને જાણતા નહોતા. ....” (પાઠ ૮૬માંથી)

સંપ્રદાયદૃષ્ટિ અને ઇષ્ટદેવ કે સદ્ગુરુભાવથી દરેક પંથ આ પ્રકારે પોતાના પ્રિય દર્શન-કે-તત્ત્વ-વાદને માટે કહે, એ આપણે જાણીએ છીએ. કવિ સાવ એવી તકરારી અહમહમિકામાં નથી કહેતા, એ તો સ્પષ્ટ છે. તેમને અન્ય ધર્મમતોની તુલનામાં જૈન દર્શનમાં વિચાર-સંકલનાની બુદ્ધિયુક્તતા ખાસ ગમી, એ કારણ છે, અને એવી યુક્તિ જ્યાં તે નથી જોતા, ત્યાં તેમની તર્કબુદ્ધિ વાંધા માનીને, તે ધર્મતત્ત્વ કે મત-દૃષ્ટિને વિષે ટીકા જુએ છે.

શિક્ષાપાઠ ૮૭ (શ્રી.૧ - ૧૧૪)માં બીજી રીતે એવી દલીલ કરી છે કે,

“પવિત્ર જૈન દર્શનને નાસ્તિક કહેવાવવામાં તેઓ એક દલીલથી મિથ્યા ફાવવા ઇચ્છે છે કે, જૈન દર્શન આ જગતના કર્તા પરમેશ્વરને માનતું નથી; અને જે પરમેશ્વરને નથી માનતા તે તો નાસ્તિક જ છે. આ વાત ભદ્રિક જનોને શીઘ્ર ચોંટી રહે છે. .... પણ જો એ ઉપરથી એમ વિચારવામાં આવે કે, જૈન જગતને ત્યારે અનાદિ અનંત કહે છે, તે કયા ન્યાયથી કહે છે? જગત્કર્તા નથી એમ કહેવામાં

એમનું નિમિત્ત શું છે? ..... જગત રચવાની પરમેશ્વરને અવશ્ય શી હતી? રચ્યું તો સુખદુઃખ મૂકવાનું કારણ શું હતું? રચીને મોત શા માટે મૂક્યું? એ લીલા બતાવવી કોને હતી? રચ્યું તો ક્યાં કર્મથી રચ્યું? તે પહેલાં રચવાની ઈચ્છા કાં નહોતી? ઈશ્વર કોણ? જગતના પદાર્થ કોણ? અને ઈચ્છા કોણ? રચ્યું તો જગતમાં એક જ ધર્મનું પ્રવર્તન રાખવું હતું; આમ ભ્રમણામાં નાખવાની અવશ્ય શી હતી? કદાપિ એ બધું માનો કે, એ બિચારાથી ભૂલ થઈ! હશે! ક્ષમા કરીએ. પણ એવું દોઢ-ડહાપણ ક્યાંથી સૂઝ્યું કે, એને જ મૂળથી ઉખેડનાર એવા મહાવીર જેવા પુરુષોને જન્મ આપ્યો? એના કહેલા દર્શનને જગતમાં વિદ્યમાનતા આપી? પોતાના પગ પર હાથે કરીને કુહાડો મારવાની એને શી અવશ્ય હતી? એક તો જાણે એ વિચાર; અને બાકી બીજા પ્રકારે એ વિચાર કે, જૈનદર્શનપ્રવર્તકોને એનાથી કાંઈ દ્રોષ હતો? એ જગત્કર્તા હોત તો એમ કહેવાથી એઓના લાભને કાંઈ હાનિ પહોંચતી હતી? જગત્કર્તા નથી, જગત અનાદિ અનંત છે એમ કહેવામાં એમને કાંઈ મહત્તા મળી જતી હતી? — આવા અનેક વિચારો આવતાં જણાઈ આવશે કે, જેમ જગતનું સ્વરૂપ હતું તેમ જ તે પવિત્ર પુરુષોએ કહ્યું છે. એમાં ભિન્નભાવ કહેવા એમને લેશમાત્ર પ્રયોજન નહોતું. .... ”

આ દલીલના ઉત્તર અનેક સ્થળેથી વેદમતવાદી ગ્રંથકારો આપે છે. તેઓને પણ એમ કરવાથી શો લાભહાનિ કે રાગદ્રોષ હતાં, એમ પૂછી શકાય. એથી ભિન્ન ભાવ કહેવા એમને પણ લેશમાત્ર પ્રયોજન નહોતું, એમ પણ કેમ ન કહેવું પડે કે માનવું જોઈએ? કહેવાની મતલબ કે, આ વિષે અહીં આપણે માટે તેની દલીલબાજી પ્રસ્તુત નથી. પરંતુ કઈ તર્કપદ્ધતિથી અત્યારે કવિનું મન ચાલતું, તે જાણીએ. અને એમાંથી એટલું સાફ છે કે, તેમની શ્રદ્ધાભક્તિ જૈનદર્શન પર વિશેષે વળી હતી.

આ પરથી એમ પણ લાગે છે કે, કવિએ જૈનધર્મની સુધારણાનો મનોરથ જીવનમાં આ સમયથી સેવ્યો હતો, અને તેના ઉદયનો સમય આ હશે. સુધારણા તો કયો ધર્મ નથી માગતો? અને જે શ્રેયોદૃષ્ટિથી તે ધર્મના અનુયાયીઓ તેમ કરે, તો પરિશુદ્ધ સ્વરૂપે કયો ધર્મ તેના અનુયાયીનો ઉદ્ધાર નહિ કરે? અને એમ થતાંથી સાથે માનવ હૃદયમાં નિહિત એવું આત્મ-સત્ય જે હશે તે પ્રગટશે જ. અને એમ થવું એ તો સ્વ-સંવેદ્ય અને પ્રત્યક્ષાવગમ્ય છે—આત્માએ આત્મા વડે આત્મામાં જ પામવાની વાત છે;—એમ તેના અનુભવી પુરુષોએ કહ્યું છે. પોતાને ઈષ્ટ સ્વરૂપમાં અનન્ય નિષ્કાલક્ષિત જેઈએ, તો તેમાંથી જ ઉપરના જેવા તત્ત્વ-પ્રશ્નોને અંગેનો બુદ્ધિયોગ અંતર્યામી અધિદેવ પ્રભુ આપોઆપ આપે છે, (અં ૧૦-૮થી ૧૧) એમ ગીતાકાર આ કારણે કહે છે:— “.... દદામિ બુદ્ધિયોગં .... નાથયામિ આત્મભાવસ્થા: જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા.”

અને આ પ્રકારની સમાહિતતા કવિશ્રી તેમની આત્મસિદ્ધિને પામે છે ત્યારે પ્રાપ્ત કરે છે, એમ તેમનાં પછીનાં જ્ઞાપ્તો બતાવે છે.

છતાં, આ કાળે એમ જેવા મળે છે કે, કવિએ જૈનધર્મની સુધારણાનો મનોરથ કયા તેમના ચિંતન મનનને પરિણામે કર્યો હશે; અને તે વિષે ‘મોક્ષમાળા’માં પણ (પાઠ ૮૮) તે ભાવનો ઉલ્લેખ મળે છે. શિક્ષાપાઠ ૧૦૬માં “વિવિધ પ્રશ્નો”માં “વેદ અને જૈન દર્શનને પ્રતિપ્રક્ષતા ખરી કે?”—એમ સીધા સવાલ પ્રશ્નોત્તરી રૂપે ટૂંકમાં ચર્ચતાં કહ્યું છે:—

“પ્ર૦— એ બેમાં સત્યરૂપ તમે કોને કહો છો?

ઉ૦— પવિત્ર જૈન દર્શનને.

પ્ર૦— વેદ દર્શનીઓ વેદને કહે છે તેનું કેમ?

ઉ૦— એ તો મતભેદ અને જૈનના તિરસ્કાર માટે છે. પરંતુ ન્યાયપૂર્વક બંનેનાં મૂળતત્ત્વો આપ જેઈ જજો.

પ્ર૦ - આટલું તો મને લાગે છે કે, મહાવીરાદિક જિનેશ્વરનું કથન ન્યાયના કાંટા પર છે; પરંતુ જગત્કર્તાની તેઓ ના પાડે છે, અને જગત અનાદિ અનંત છે એમ કહે છે, તે વિષે કંઈ કંઈ શંકા થાય છે કે, આ અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રયુક્ત જગત વગર બનાવ્યે ક્યાંથી હોય?

ઉ૦ - આપને જ્યાં સુધી આત્માની અનંત શક્તિની લેશ પણ દિવ્ય પ્રસાદી મળી નથી, ત્યાં સુધી એમ લાગે છે; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાને એમ નહીં લાગે. ‘સંમતિતર્ક’ ગ્રંથનો આપ અનુભવ કરશો, એટલે એ શંકા નીકળી જશે. ....”

ઈશ્વર પ્રત્યે નાસ્તિકવાદનો આ પ્રશ્ન જૈન તેમ જ બૌદ્ધ બંને દર્શનો વિષે વેદમતવાદીઓએ કરેલો છે. જૈન મતે આત્મતત્ત્વ સ્વીકારી ઈશ્વર-તત્ત્વ ઈન્કાર્યું; બૌદ્ધ-મતે બંને ઈન્કાર્યાં. જૈન મતે કર્મ-પદાર્થને આત્માના પરમ આદર્શ શુદ્ધ સ્વરૂપ પર પડેલી કર્મરજ માની, કર્મને હિંસાનું સ્થૂલ ચિહ્ન ગણી, તેને નિર્મૂળ કરતી સૂક્ષ્મ અહિંસાયર્થનો આચારવાદ રજૂ કર્યો, અને દેવાધિદેવ નિમિત્તા યજ્ઞાચારને નિષેધ્યો. બૌદ્ધ મતે સ્થૂલ કર્મને બદલે, તેને સ્થાને તેના બીજરૂપ વાસના કે તૃષ્ણાનું માનસ-તત્ત્વ ગ્રહણ કર્યું, અને એ દુઃખમૂલનું પરમ નિર્વાણ કરવાના આંતર યોગનો ચિત્ત-પુરુષાર્થ પ્રમુખ સ્થાને ગણીને, પરમ દેવ તેમ જ આત્મા બંનેના બ્રાહ્મણવાદની ટપટપ કે ઘટપટ છોડી. એમ આ બંને ધર્મ-તત્ત્વદર્શનોએ વેદ-બ્રાહ્મણ-ધર્મતત્ત્વદર્શનમાંથી વિશેષ ભેદ રૂપે નવાગ્રહ-સાધના પેદા કરી, એમ ધર્મતત્ત્વદર્શનના ભારતીય ઇતિહાસ પરથી કહી શકાય. તેથી આ પ્રશ્ન અંગે આજ સુધી તુલનાત્મક ધર્મતત્ત્વાભ્યાસી લોકો ચર્ચા કરે છે. એ મોટો પ્રશ્ન અહીંયાં કવિ-જીવનની સાધના-સમજવામાં પ્રસ્તુત ન ગણાય. પરંતુ એટલું નોંધવું ઘટે છે કે, જગત્કર્તા કે જગતના અધિષ્ઠાન વિષેનો આ પ્રશ્ન કવિ તેમનાં આ વર્ષ પછીનાં ચિંતન-મનનાદિમાં, અંતરમાં ઊંડે ઊતરીને, સેવે છે; અને તેને વિષે કેવળ ઔકાંતિક જૈનવાદી દૃષ્ટિવાળા નથી રહી શક્યા, એમ તેમનાં

જ્ઞાની લક્ષણની પ્રતિભા

લખાણો જોતાં જોવા મળે છે; — એ સમજવું અહીં આપણે માટે પ્રસ્તુત કહેવાય ખરું.

આ ચર્ચાને અંગે બીજી એક વસ્તુ અહીંયાં જે નોંધપાત્ર છે તે કવિના ‘તત્ત્વાવબોધ’ના પાઠોને અંતે આવેલું વાક્ય છે, જેમાં તે પોતાના એકાગ્રહ છતાં કહે છે કે, “... સ્વતંત્ર આત્મિક શક્તિએ જે ચોગ્ય લાગે તે અંગીકાર કરો. મારું કે બીજા ગમે તેનું ભલે એકદમ માન્ય ન કરો, પણ તત્ત્વ વિચારો.”

ગીતામાં દૃઢભાવે પોતાનું બુદ્ધિયોગાનુશાસન કહેતાં છતાં, અંતે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, “વિમુશ્ચૈતદ્દશેષેણ યથેચ્છસિ તથા કુરુ.” (— મેં આ કહ્યું તે વિચારી લઈ તને ઠીક લાગે તે મુજબ વર્ત.) એવું જ આ વાક્ય કવિની સ્વાત્મબુદ્ધિ-પ્રામાણ્યની શ્રદ્ધા બતાવે છે. એટલું જ નહિ, ૧૭મા વર્ષથી આગળ જતાં કવિની આ મૂળ તત્ત્વબુદ્ધિમાં પણ પરિ-સંશોધન થતું ગયું; એ બતાવે છે કે, કવિ કોઈ તત્ત્વજડતાવાળા નહોતા; ઉદારભાવે પોતાની પ્રતીતિને અંતરના ઊંડાણમાં ધ્યાન અને ચિંતન-મનન-નિદિધ્યાસન વડે સંશુદ્ધ પરિશુદ્ધ કરતા હતા. આ પ્રક્રિયા ખાસ કરીને, તેમણે વેદમત, ભાગવત, તથા ગીતાદિ અને વેદાન્તદર્શન વિષે વધુ મનન કર્યું, તે વિષેનાં લખાણોમાંથી વરતાઈ આવે એમ છે. એ વિષે અલગ પ્રકરણમાં હવે પછી જોઈએ.

વેદમત-સમાગમ

૧

“માર્ગ બે પ્રકારનો જાણીએ છીએ. એક ઉપદેશ થવા અર્થેનો માર્ગ, એક વાસ્તવ્ય માર્ગ. ‘વિચારસાગર’ ઉપદેશ થવા અર્થે વિચારના ચોગ્ય છે.

“જ્યારે જૈનશાસ્ત્ર વાંચવા જાણીએ ત્યારે જૈની થવાને નથી જાણાવતા; વેદાંતશાસ્ત્ર વાંચવા જાણીએ ત્યારે વેદાન્તી થવા નથી જાણાવતા; માત્ર જે જાણીએ છીએ, તે તમ સર્વને ઉપદેશ થવા અર્થે જાણીએ છીએ.

“જૈની અને વેદાંતી આદિનો ભેદ ત્યાગ કરો. આત્મા તેવો નથી.”

શ્રી.૧-૩૬૬)

મુખ્યત્વે કરીને બે ધર્મ-તત્ત્વદર્શનો — જૈન અને વૈદિક કે બ્રાહ્મણ, એ બે વિષે કવિની પ્રારંભિક સાધનામાં શી સ્થિતિ હતી, તે આપણે જાણીએ. તેમાં ઉંડે જતાં કવિના જ અંતરમાં વિવિધ પ્રશ્નો જાગે છે, અને તે બધાનું સંશોધન થઈને એ આત્મસિદ્ધિને પામે છે.

આ મંથનકાળ દરમિયાન તેમણે ઠીક ઠીક વેદમતનો સમાગમ કર્યો હતો; તેવા બધા મંથનને અંતે એ પોતાના અંતરમાં અમુક નિશ્ચય-ભાવને પામ્યા હતા.

ગાંધીજી જેડેનો કવિનો સમાગમ આ તેમના મંથનકાળ પછી થઈ શકે શક્ય છે. તેનો પ્રારંભ ઈ.સ. ૧૮૯૧માં ગાંધીજી બારિસ્ટર થઈને પાછા આવ્યા ત્યારથી થયો; અને અંત સુધી નિકટતાથી ચાલુ રહ્યો. આ વિષે અભ્યાસ કરવા માગનાર “શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને ગાંધીજી” નામે શ્રી.

મુકુલભાઈનું પુસ્તક જુએ, તો તે એમાં એ વિષેની બધી સામગ્રી એકઠી કરી આપે છે; તેમાં સંઘરાયેલા આ બે પુરુષોનો પત્રવ્યવહાર કવિના ધર્મમત વિષે સરસ સાર આપી શકે.

આ પત્રવ્યવહારમાં કુલ ત્રણ પત્રો મળે છે. તે ત્રણે કવિએ લખેલા જવાબો છે; ગાંધીજીએ લખેલા પત્રો તે સાથે નથી. આ મળી શકે તો મેળવવા જેવી ‘અક્ષર’-સામગ્રી ગણાય.

કવિએ જવાબો લખ્યાનો સમય — ‘સં. ૧૯૫૦ આસો વદ ૬, શનિ, મુંબઈ’ (પ્રથમ પત્ર); ‘સં. ૧૯૫૧ના ફાગણ વદ ૫, શનિ, તા. ૧૫-૩-૫૫ મુંબઈથી’ (બીજા પત્ર); અને ‘સં. ૧૯૫૨ના આસો સુદ ૩, શુક્ર, આણંદ’ (ત્રીજા પત્ર) — એ પ્રમાણે છે. આ સમય એટલે કવિની જ્ઞાનસ્થિતિનો સિદ્ધિ-કાળ ગણાય. એટલે કે, જે ધર્મમત વિષે મનોમંથન કવિ-જીવનનાં તે પૂર્વેનાં વર્ષોમાં ચાલ્યું, તેમાંથી જે નિર્ચોડ કે નિશ્ચય પર તે આવ્યા, તે આ પત્રવ્યવહારમાંથી મળી શકે છે.

બીજી તરફ ~~જેતાં~~, આ સમય ગાંધીજીના જીવનમાં પણ કવિ જેવા જ ધર્મમંથનની મુસીબતોનો કાળ હતો. એટલે પોતે કરેલા આ પત્રવ્યવહાર વિષે ‘આત્મકથા’માં તે કહે છે, “મે’ (ગાંધીજીએ) મારી મુસીબતો રાયચંદભાઈ આગળ મૂકી. ... રાયચંદભાઈના પત્રથી મને કાંઈક શાંતિ થઈ. તેમણે મને ધીરજ રાખવા અને હિંદુ ધર્મનો ઊંડો અભ્યાસ કરવા ભલામણ કરી. ... મારો પત્રવ્યવહાર જરૂરી હતો. રાયચંદભાઈ મને દોરી રહ્યા હતા. .... મારો હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેનો આદર વધ્યો. તેની ખૂબી હું સમજવા લાગ્યો.” (ગાંધીજીની આત્મકથા, ભા. ૨, પ્ર૦ ૧૫ અને ૨૨માંથી તારવેલું.)

આ પરથી એક તો આપણે એ જાણી શકીએ કે, કવિનાં જૈન મતપ્રેમ અને જિનેશ્વર-ભક્તિ એકરંગિયાં કે ધર્માતરખોર વલણવાળાં નહોતાં; સાધકે પોતાને માટે, પોતામાંથી, અને પોતે જાતે મેળવવાની નિષ્ઠાનો એ વિષય હતો. તેથી તેમના સંપર્કથી ગાંધીજી હિંદુધર્મમત

વિષે નિષ્ઠાવાન - દૃઢ બને છે. અને રાયચંદ્રભાઈનાં જે સંસ્મરણ તેમણે ૧૯૨૨-૪ ની જેલ દરમિયાન લખ્યાં, તેમાં કવિની આ વર્ણવૃત્તિ વિષે જાત-અનુભવે જાણેલું જે કહે છે, તેમાં પોતે લખે છે:-

“રાયચંદ્રભાઈના ધર્મનો વિચાર કરીએ તેના પેહેલાં, ધર્મનું સ્વરૂપ જે તેમણે આલેખ્યું હતું, તે જોઈ જવું અગત્યનું છે.

“ધર્મ એટલે અમુક મતમતાંતર નહિ. ધર્મ એટલે શાસ્ત્રોને નામે ઓળખાતાં પુસ્તકોને વાંચી જવાં કે ગોખી જવાં, અથવા તેમાં કહેલું બધું માનવું જ, એ પણ નહિ.

“ધર્મ એ આત્માનો ગુણ છે અને માનવજાતિને વિષે દૃશ્ય કે અદૃશ્ય રૂપે રહેલો છે. ધર્મ વડે આપણે મનુષ્ય-જીવનનું કર્તવ્ય જાણી શકીએ છીએ. ધર્મ વડે આપણે બીજા જીવો પ્રત્યેનો આપણો ખરો સંબંધ ઓળખી શકીએ. આ બધું, જ્યાં સુધી આપણે પોતાને ન ઓળખીએ, ત્યાં સુધી ન જ બની શકે, એ તો દેખીતું છે. તેથી ધર્મ એટલે જે વડે આપણે પોતાને ઓળખી શકીએ તે સાધન.

“આ સાધન આપણે જ્યાંથી મળે ત્યાંથી લઈએ. પછી ભલે તે ભારતવર્ષમાં મળે, કે યુરોપથી આવો કે અરબસ્તાનથી. આ સાધનોનું સામાન્ય સ્વરૂપ બધાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં એક જ છે, એમ જોણે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો છે તે કહી શકશે. હિંસા કરવી એમ પણ કોઈ શાસ્ત્ર નથી કહેતું. સર્વ શાસ્ત્રોનું દોહન કરતાં શંકરાચાર્યે ‘બ્રહ્મ સત્યં જગત્ મિથ્યા’ કહ્યું. કુરાન શરીફે તેને બીજી રીતે, -ઈશ્વર એક છે ને તે જ છે, તેના વિના બીજું કશું નથી, - એમ કહ્યું. બાઈબલે કહ્યું, ‘હું ને મારો પિતા એક જ છીએ.’ એ બધાં એક જ વસ્તુનાં રૂપાંતર છે.

“પણ આ એક જ સત્યને ખીલવવામાં અપૂર્ણ મનુષ્યોએ પોતાનાં જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુ વાપરી આપણે સારું મોહજાળ રચી છે, તેમાંથી આપણે નીકળવું રહ્યું છે. આપણે અપૂર્ણ તે, આપણાથી ઓછા અપૂર્ણની મદદ લઈ, આગળ નીકળીએ છીએ; અને છેવટે, કેમ

જાણે અમુક હદ લગી જતાં, આગળ રસ્તો જ નથી, એમ માનીએ છીએ.

“હકીકતમાં એવું કાંઈ જ નથી. અમુક હદ પછી શાસ્ત્રો મદદ નથી કરતાં, અનુભવ મદદ કરે છે. તેથી રાયચંદભાઈએ ગાયું છે:-

‘જે પદ શ્રીસર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
હઠી શક્યા નહિ તે પદ શ્રીભગવાંત જો;
એહ પરમ પદ પ્રાપ્તિનું કર્યું ધ્યાન મેં,
ગજ વગર પણ હાલ મનોરથરૂપ જો.’

“એટલે છેવટે તો આત્માને મોક્ષ દેનાર આત્મા જ છે.

“આ શુદ્ધ સત્યનું નિરૂપણ રાયચંદભાઈએ ઘણી રીતે પોતાનાં લખાણોમાં કર્યું છે.....” (‘મુકુલ’ પા. ૫૩ થી ૫૫)

આમ ગાંધીજીએ શ્રમદની ધર્મદૃષ્ટિનું સારનિરૂપણ આપ્યું છે. એમાં ગાંધીજી પોતાને લાધેલી સર્વધર્મસમભાવના ભાળે છે, એમ કદાચ દલીલ થાય; પરંતુ તેવી દલીલમાં આ વિષેની એકાંગી કે વ્યાંગ સમજ કદાચ હોય; ઊલટું એમાંથી એમ આપણે સમજી શકીએ કે, ગાંધીજી ધર્મમંથનની પોતાની ઊંડી આંતર મુસીબતને સમયે કવિને શરણે ગયા, તો તેમાંથી (એટલે કે, તેમની જોડેના સમાગમથી તથા તેમનાં લખાણોનો અભ્યાસ, તેમ જ ત્રણ પત્રો દ્વારા મેળવેલાં શંકા-સમાધન ઇત્યાદિથી) તેમને જે લાધ્યું, તે એમણે પોતાની અનુપમ ભાષા-શૈલીમાં નિરૂપ્યું.

કવિની ધર્મભાવનાનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી ગાંધીજી તેમનો શાસ્ત્રાભ્યાસ વર્ણવીને (તે ભાગ - જુઓ પ્ર૦ ૨૧, ‘શાસ્ત્રાભ્યાસ’ને મથાળે ઉતાર્યો છે.) તે એમનો જૈનમત વિષે પક્ષપાત પણ જાણે છે, અને તે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે:-

“તેમનો પક્ષપાત જૈન દર્શન તરફ હતો, એમ તેઓ મને કહેતા. તેમની માન્યતા હતી કે, જિનાગમમાં આત્મજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા છે. તેમનો આ અભિપ્રાય મારે અહીં આપી જવો આવશ્યક છે. તેને વિષે હું મન આપવા મને તદ્દન અનધિકારી ગણું છું.

“પણ રાયચંદભાઈને બીજા ધર્મ પ્રત્યે અનાદર નહોતો. વેદાંત પ્રત્યે પક્ષપાત પણ હતો. વેદાંતીને તો કવિ વેદાંતી જ જણાય.

“મારી સાથે ચર્ચા કરતાં મને કોઈ દિવસે તેમણે એવું તો કહ્યું જ નહિ કે, મારે મોક્ષ મેળવવા સારુ અમુક ધર્મને અવલંબવો જોઈએ. મારો આચાર વિચારવાનું જ તેમણે મને કહ્યું.

“પુસ્તકો ક્યાં વાંચવાં એ પ્રશ્ન ઊઠનાં, મારું વલણ અને મારા બચપણના સંસ્કાર વિચારી, તેમણે મને ગીતાજી વાંચતો તેમાં ઉત્તેજન આપેલું. અને બીજાં પુસ્તકોમાં પંચીકરણ, મણિરત્નમાળા, યોગવાસિષ્ઠનું વૈરાગ્ય-પ્રકરણ, કાવ્યદોહન પહેલો ભાગ, અને પોતાની ‘મોક્ષમાળા’ વાંચવાનું સૂચવ્યું હતું.”

૨

ગાંધીજી સાથેનો પત્રવ્યવહાર કવિની આત્મસિદ્ધિની સ્થિતિ પછીનો છે; તેમાં નોંધપાત્ર એ છે કે, કવિની દૃષ્ટિએ ગીતા ગ્રંથનું અમુક મૂલ્ય અંકાયેલું જોવા મળે છે. તે અંગે તેમનાં લખાણોમાં કેટલાક ઉલ્લેખ મળે છે, તે જોતાં જણાય છે કે, કવિને આમ તો ગીતા એક મહત્ત્વનો અધ્યાત્મ-ગ્રંથ લાગ્યો, પણ તેમાં તે સચુક્તિકતા કે સંગતતા પૂરતી નથી પામ્યા. દા.ત.૦, જુઓ કે, ‘વિ.સં. ૧૯૪૪’ની એક નોંધ હિન્દીમાં છે, તેમાં અંતે કવિશ્રી કહે છે -

“વેદ વેદાન્ત, સમ સિદ્ધાન્ત, પુરાણ, ગીતા કરિ જો જોય જાનને યોગ્ય આત્મા હૈ, તિસકો જામ જાન્યા તબ વિશ્રામ કંસે ન હોવે?”

મુંબઈ, શ્રાવણ સુદ ૪, બુધ, ૧૯૪૮નો પત્ર છે, તેમાં માત્ર “યા નિશા સર્વભૂતાનામ્” (૨-૬૯) એ ગીતાના શ્લોકનો અનુવાદ લખી મોકલ્યો છે, અને અંતે સહી કરી છે - “આત્મપ્રદેશ સમસ્થિતિએ નમસ્કાર.”

સૌથી નોંધપાત્ર અભિપ્રાય તેમણે ગાંધીજીનો સીધો પ્રશ્ન (“ગીતા કોણે બનાવી? ઈશ્વરકૃત તો નથી? જો, તેમ હોય તો તેને કોઈ પુરાવો?”) - એના જવાબમાં (શ્રી.૧-૪૮૫) જોવા મળે છે :-

“..... ગીતા વેદવ્યાસજીનું કરેલું પુસ્તક ગણાય છે, અને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને તેવો ભૌધ કર્યો હતો, માટે મુખ્યત્વે કર્તા શ્રીકૃષ્ણ કહેવાય છે, જે વાત સંભવિત છે. ગ્રંથ શ્રેષ્ઠ છે, તેવો ભાવાર્થ અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે, પણ તે જ શ્લોકો અનાદિથી ચાલ્યા આવે એમ બનવા યોગ્ય નથી; તેમ અક્રિય ઈશ્વરથી પણ તેની ઉત્પત્તિ હોય એમ બનવા યોગ્ય નથી. સક્રિય એટલે કોઈ દેહધારીથી તે ક્રિયા બનવા યોગ્ય છે. માટે સંપૂર્ણજ્ઞાની તે ઈશ્વર છે, અને તેનાથી બોધા-
યેલાં શાસ્ત્રો તે ઈશ્વરી શાસ્ત્ર છે, એમ માનવામાં અડચણ નથી.”

ઉપરાંત તેમની ઉપદેશ-નોંધ રૂપે સંઘરાયેલ વસ્તુમાં એક નોંધ (મોરબી, વૈં ૦ સુદ ૮, ૧૯૫૬) મળે છે કે,

“ભગવદ્ગીતામાં પૂર્વાપર વિરોધ છે, ... તે અવલોકનથી જણાઈ આવશે. પૂર્વાપર અવિરોધ એવું દર્શન, એવાં વચન, તે વીતરાગનાં છે.

“ભગવદ્ગીતા પર ઘણાં ભાષ્ય, ટીકા રચાયાં છે. .... દરેક પોતપોતાની માની જતા ઉપર ઊતરી ગયા છે. ....”

આ ઉપરાંત કવિએ ભાગવત, નારદ ભક્તિસૂત્ર, ઈં ૦ ભક્તિગ્રંથો વિષે પણ લખેલું મળે છે. તે વિષે નોંધપાત્ર એ છે કે, અમુક પોતાની રીતે કવિ ઈશ્વર અને તેની ભક્તિ સમજતા હતા. આ વસ્તુ જુદા પ્રકરણમાં હવે પછી જોવાના હોઈને, અહીં તેનો ઉલ્લેખમાત્ર કર્યો છે.

તે પછી કવિનો વેદાન્ત-સમાગમ જોવો ઘટે છે. ભક્તિની પેઠે વેદાન્ત વિષે પણ તેમણે, પોતાની ભક્તિ અને વેદાન્તની મસ્તીની અનુભૂતિ વર્ણવતી નોંધોમાં સારી પેઠે વાતો કરી છે. તે પણ અલગ પ્રકરણમાં હવે પછી જોઈશું.

અહીં આપણે તેમના તત્વાવબોધ-મંથનકાળનું વિશેષ જોઈએ છીએ, તેમાં “જેન વિં વેદાન્ત મત” વિષેનું તેમણે કરેલું જે ચિંતન મળે છે, તે તરફ નજર કરવી જોઈએ.

૩

કવિની હાથનોંધા જે મળી છે, તેમાં તેમના આ સમયના આત્મ-મંથનનું કાંઈક નિરૂપણ મળી શકે. પરંતુ તે નોંધાની ચોક્કસ મિતિ વગેરે નોંધાયેલાં મળતાં નથી. તેમનાં લખાણોના સંગ્રહમાં “આભ્યંતર-પરિણામ-અવલોકન” એવા વિભાગીય મથાળે તે હાથનોંધા (“વર્ષ ૨૨ થી ૩૪ પર્યન્ત”ની બતાવીને) આપી છે. તેમાંથી નીચેનું જુઓ:—

“..... આત્માના ધ્યાનનો મુખ્ય પ્રકાર કયો કહી શકાય? તે ધ્યાનનું સ્વરૂપ શા પ્રકારે? આત્માનું સ્વરૂપ શા પ્રકારે? કેવળજ્ઞાન જિનાગમમાં પ્રરૂપું છે તે યથાયોગ્ય છે, કે વેદાન્તે પ્રરૂપું છે તે યથાયોગ્ય છે?” (શ્રી.૧-૯૨૮)

વળી એક નોંધ છે તેમાં બંધના સ્વરૂપ વિશે મનન કર્યું છે:—
“..... મૂર્તિમૂર્ત બંધ આજ થતો નથી તો અનાદિથી કેમ થઈ શકે? વસ્તુ-સ્વભાવ એમ અન્યથા કેમ માની શકાય?

“ક્રોધાદિ ભાવ જીવમાં પરિણામીપણે છે, વિવર્તપણે છે?”

“પરિણામીપણે જે કહીએ તો સ્વાભાવિક ધર્મ થા”, સ્વાભાવિક ધર્મનું ટળવાપણું કયાંય અનુભૂત થતું નથી.

“વિવર્તપણે જે ગણીએ તો સાક્ષાત્ બંધ જે પ્રકારે જિન કહે છે, તે પ્રમાણે માનતાં વિરોધ આવવો સંભવે છે.” (શ્રી.૧-૯૨૯)

આ વિરોધ, આ પ્રકારે બંધનું સ્વરૂપ જેન કર્મવાદ અનુસાર અને વેદાન્તના અદ્વૈતવાદ મુજબ વિચારતાં, આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાન અંગે આ પ્રકારનો દૃષ્ટિભેદ, જેન અને વેદાન્ત દર્શનોમાંથી જોઈ શકાય; અને એનું નિરસન થવું જોઈએ, એ કવિના આ કાળના મંથનનો મુદ્દો છે. આ મુદ્દા વિશે પ્રશ્નાર્થક નિરૂપણ કરતી આવી વધુ નોંધા પણ છે, જેનું જેન પરિભાષામાં બયાન કરાયું છે. તે પરથી જે મુખ્ય ચિંતનનો મુદ્દો ઊઠે છે, તે મુદ્દો તે પછી આવતી નોંધમાં ફરીથી ઉલ્લેખાયેલો આમ મળે છે:— “જિનને અભિમત કેવળદર્શન અને વેદાન્તને અભિમત બ્રહ્મ, એમાં ભેદ શો છે?”

આ મનોમંથન અને ચિંતન સમયે, કવિશ્રી વેદાન્ત અને બ્રહ્મ-વિદ્યા અંગેનું તત્ત્વ સમજવાને માટે સ્વ૦ મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી જોડે, જિજ્ઞાસુભાવે, પત્રવ્યવહાર કરે છે; તેવા પત્રો સંઘરાયેલા મળે છે, તેમાંથી કેટલુંક જોવાથી કવિના આ સમયના ચિંતન-મનન વિષે કાંઈક સ્પષ્ટતા થઈ શકે છે. ત્યારની તેમની જિજ્ઞાસા ને અધ્યાત્મિક દશા અંગે પણ કાંઈક અનુમાન મળી શકે છે.

૪

પત્રોના સંગ્રહમાં સ્વ૦ ત્રિપાઠી પર છે એમ જણાવીને નવ પત્રો આપ્યા છે. પહેલો પત્ર વૈશાખ સુદ ૬, ૧૯૪૫, નો છે; છેલ્લો પત્ર “વચ્ચિયા, પ્ર. ભાદ્ર. સુદ ૩, સોમ, ૧૯૪૬” નો છે. એટલે કે, લગભગ એક વર્ષનો આ ગાળો, કવિના જીવનમાં, ઉપરના મુદ્દા વિષે અંતરમાં ઉકેલ મેળવવાનો કે ગંભીર આત્મ-મંથનકાળનો છે, એમ માનીએ.

પત્રોમાં એક પત્ર (શ્રી.૧-૨૨૩) “વિ.સં. ૧૯૪૫” મિતિ દર્શાવીને (આંક નં. ૮૩) છે; તેની ભાષાશૈલી ઇ૦ જોતાં તે ત્રિપાઠીને લાગતો નથી. અંતે ‘અપૂર્ણ’ એમ દર્શાવ્યું છે, તેથી પણ તે વરતી શકાય છે. પત્રવ્યવહારની સમીક્ષામાં અહીં તેને લીધો નથી. અસ્તુ.

શ્રી. ત્રિપાઠી સાથેનો પહેલો પત્ર વૈશાખ સુદ ૬, ૧૯૪૫, નો છે; તેમાં તે પોતાને વિષે આમ કહીને તથા નીચે “આપના મધ્યસ્થ વિચારોના અભિલાષી” એમ પોતાને વર્ણવતી સહીની સાથે આ પત્ર-સમાગમનો પ્રારંભ કરે છે:-

“..... કંઈક જ્ઞાનવૃદ્ધતા આણવા માટે આપના જેવા સત્સંગને, તેમના વિચારોને અને સત્પુરુષની ચરણરજ સેવવાનો અભિલાષી છું. મારું આ બાલવય એ અભિલાષામાં વિશેષ ભાગે ગયું છે; તેથી કાંઈ પણ સમજાયું હોય, તો (તે) બે શબ્દો સમયાનુસાર આપ જેવાની સમીપ મૂકી, આત્મહિત વિશેષ કરી શકું; એ પ્રયાચના આ પત્રથી છે.” (શ્રી.૧-૨૧૧)

બીજે પત્ર જ્યેષ્ઠ સુદ ૪, રવિ, ૧૯૪૫નો વવાણિયા બંદરેથી છે, તેને પ્રારંભે શ્રી. હરિભદ્રાચાર્યનો નીચેનો શ્લોક ટાંક્યો છે -

પક્ષપાતો ન વીરે

ન મે દ્વેષઃ કપિલાદિષુ।

યુક્તિમદ્ વચનં યસ્ય

તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥

અને કહે છે કે,

“આપનું ધર્મપત્ર વૈશાખ વદ દનું મળ્યું. .... તે પત્રમાં આપ દર્શાવો છો કે, કોઈ પણ માર્ગથી આધ્યાત્મિક જ્ઞાન સંપાદન કરવું, એ જ્ઞાનીઓનો ઉપદેશ છે; આ વચન મને પણ સંમત છે. પ્રત્યેક દર્શનમાં આત્માનો જ બોધ છે, અને મોક્ષ માટે સર્વનો પ્રયત્ન છે; તોપણ આટલું તો આપ પણ માન્ય કરી શકશો કે, જે માર્ગથી આત્મા આત્મત્વ - સમ્યક્ જ્ઞાન - યથાર્થદૃષ્ટિ - પામે, તે માર્ગ સત્પુરુષની આજ્ઞાનુસાર સંમત કરવો જોઈએ. અહીં કોઈ પણ દર્શન માટે બોલવાની ઉચિતતા નથી; છતાં આમ તો કહી શકાય કે, જે પુરુષનું વચન પૂર્વાપર અખંડિત છે, તેનું બોધેલું દર્શન પૂર્વાપર હિતસ્વી છે. આત્મા જ્યાંથી ‘યથાર્થદૃષ્ટિ’ કિંવા ‘વસ્તુધર્મ’ પામે ત્યાંથી સમ્યક્ જ્ઞાન સંપ્રાપ્ત થાય, એ સર્વમાન્ય છે.” (શ્રી.૧-૨૧૩)

આ પ્રકારે શરૂમાં જાણાવીને તે આગળ પોતાને વિષે વળી ચોખ્ખવટ આપતાં, ‘આચારાંગ’ સૂત્રમાંથી નીચેનું વચનામૃત ટાંકે છે -

“એગં જાણુઈ સે સવ્વં જાણુઈ,

જે સવ્વં જાણુઈ સે એગં જાણુઈ.”

“એકને જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું, જેણે સર્વને જાણ્યું તેણે એકને જાણ્યો.” .....

અને પછી તે એ પત્રમાં લખે છે કે, “મહાવીરના બોધનો મુખ્ય પાયો ઉપરના વચનામૃતથી શરૂ થાય છે; અને એનું સ્વરૂપ

એણે સર્વોત્તમ દર્શાવ્યું છે. તે માટે આપની અનુકૂળતા હશે, તે આગળ ઉપર જણાવીશ.

“અહીં એક આ પણ વિજ્ઞાપના આપને કરવી યોગ્ય છે કે, મહાવીર કે કોઈ પણ બીજા ઉપદેશકના પક્ષપાત માટે મારું કંઈ પણ કથન અથવા માનવું નથી; પણ આત્મત્વ પામવા માટે જેનો બોધ અનુકૂળ છે તેને માટે પક્ષપાત (!), દૃષ્ટિરાગ, પ્રશસ્ત રાગ, કે માન્યતા છે. અને તેને આધારે વર્તના છે; તે આત્મત્વને બાધા કરવું એવું કાંઈ પણ મારું કથન હોય, તે દર્શાવી ઉપકાર કરતા રહેશે. પ્રત્યક્ષ સત્સંગની તો બલિહારી છે; અને તે પુણ્યાનુબંધી પુણ્યનું ફળ છે; છતાં જ્યાં સુધી પરોક્ષ સત્સંગ જ્ઞાનીદૃષ્ટાનુસાર મળ્યા કરશે, ત્યાં સુધી પણ મારા ભાગ્યનો ઉદય જ છે.” (શ્રી.૧-૨૧૩-૪)

શ્રી. ત્રિપાઠીએ લખેલા જવાબો સંઘરાયેલા મળતા નથી; પણ તેમણે બુદ્ધ ભગવાનનું જીવનચરિત્ર વાંચવાને મોકલવાનું લખ્યું લાગે છે; તેથી “બજણા, કાઠિયાવાડ, અપાડ સુદ ૧૫, શુક ૧૮૪૫”ના પત્રમાં કવિ તેમને લખે છે કે, “બુદ્ધ ભગવાનનું ચરિત્ર મનન કરવા જેવું છે; એ જાણે નિષ્પક્ષપાતી કથન છે.” અને પોતે સાધક તરીકે જે નક્કી સમજે છે, તે વસ્તુનો ઉલ્લેખ કરીને કહે છે:—

“સર્વ દર્શન પારિણામિક ભાવે મુક્તિનો ઉપદેશ કરે છે એ નિઃસંશય છે; પણ યથાર્થદૃષ્ટિ થયા વિના સર્વ દર્શનનું તાત્પર્યજ્ઞાન હૃદયગત થતું નથી. જે થવા માટે સત્પુરુષોની પ્રશસ્ત ભક્તિ, તેના પાદપંકજ અને ઉપદેશનું અવલંબન, નિર્વિકાર જ્ઞાનયોગ, જે સાધનો, તે શુદ્ધ ઉપયોગ વડે સંમત થવાં જોઈએ.” (શ્રી.૧-૨૧૭)

આ પછીનો પત્ર કવિ, ‘ભરૂચ, શ્રાવણ સુદ ૩, બુધ, ૧૮૪૫’ સેજ લખે છે તેમાં કહે છે —

“હું મારી નિવાસભૂમિકાથી આશરે બે માસ થયાં સત્સંગ, સત્સંગ પ્રવર્ધનાથે પ્રવાસ રૂપે કેટલાંક સ્થળોમાં વિહાર કરું છું.....

“મર્વ શાસ્ત્રના ભોધનું, ક્રિયાનું, જ્ઞાનનું, યોગનું અને ભક્તિનું પ્રયોજન સ્વ-સ્વરૂપ-પ્રાપ્તિને અર્થે છે; અને એ સમ્યક્ શ્રોણીઓ આત્મગત થાય, તો તેમ થવું પ્રત્યક્ષ સંભવિત છે; પણ એ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા સર્વસંગપરિત્યાગની અવશ્ય છે. નિર્જનાવસ્થા — યોગ-ભૂમિકામાં વાસ — સહજ-સમાધિની પ્રાપ્તિ નથી, તે સર્વસંગ-પરિત્યાગમાં નિયમાવાસિત છે. .... જ્યાં સુધી ગૃહવાસ પૂર્વકર્મના બળથી ભોગ-વવો રહ્યો છે, ત્યાં સુધી ધર્મ, અર્થ અને કામ ઉલ્લાસિત-ઉદાસીન ભાવે સેવવા યોગ્ય છે. બાહ્ય ભાવે ગૃહસ્થશ્રોણી છતાં અંતરંગ નિર્ગ્રંથ-શ્રોણી જેઈએ, અને જ્યાં તેમ થવું છે ત્યાં સર્વ સિદ્ધિ છે.

“મારી આત્માભિલાષા તે શ્રોણીમાં ઘણા માસ થયાં વર્તે છે. ધર્મોપજીવનની પૂર્ણ અભિલાષા, કેટલીક વ્યવહારોપાધિને લીધે, પાર પડી શકતી નથી; પણ પ્રત્યક્ષે સત્પદની સિદ્ધિ આત્માને થાય છે; આ વાર્તા તો સંમત જ છે અને ત્યાં વય-વેશની વિશેષ અપેક્ષા નથી. નિર્ગ્રંથના ઉપદેશને અચલભાવે અને વિશેષે સંમત કરતાં અન્ય દર્શનના ઉપદેશમાં મધ્યસ્થતા પ્રિય છે,

“ગમે તે વાટે અને ગમે તે દર્શનથી કલ્યાણ થવું હોય, તો ત્યાં પછી મતાંતરની, કંઈ અપેક્ષા શોધવી યોગ્ય નથી. આત્મત્વ જે અનુ-પ્રેક્ષાથી, જે દર્શનથી કે જે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય, તે અનુપ્રેક્ષા, તે દર્શન કે તે જ્ઞાન સર્વોપરી છે; અને જેટલા આત્મા તર્યા, વર્તમાને તરે છે, ભવિષ્યે તરશે, તે સર્વ એ એક જ ભાવને પામીને. આપણે એ સર્વ ભાવે પામીએ એ મળેલા અનુચાર જન્મનું સાક્ષ્ય છે.”

આ પ્રકારે પોતાની પ્રતીતિની ભાવના બંધાયેલી તે નિરૂપીને પત્રને અંતે એક પ્રશ્ન કરતાં કવિ લખે છે:—

“આ વેળા લઘુત્વ-ભાવે એક પ્રશ્ન કરવાની આજ્ઞા લઉં છું. આપને લક્ષગત હક્કે કે, પ્રત્યેક પદ્ધતિની પ્રજ્ઞાપનીયતા ચાર પ્રકારે છે: દ્રવ્ય (તેનો વસ્તુ-સ્વભાવ)થી, ક્ષેત્ર (કંઈ પણ તેનું વ્યાપવું — ઉપચારે કે અનુપચારે)થી, કાળથી, અને ભાવ (તેના ગુણાદિક ભાવ)થી. હવે

આપણે આત્માની વ્યાખ્યા પણ એ વિના ન કરી શકીએ તેમ છે. આપ જો એ પ્રજ્ઞાપનીયતાએ આત્માની વ્યાખ્યા અવકાશાનુકૂળ દર્શાવી, તો સંતોષનું કારણ થાય. આમાંથી એક અદ્ભુત વ્યાખ્યા નીકળી શકે તેમ છે; પણ આપના વિચારો આગળથી કંઈ સહાયક થઈ શકશે, એમ ગણી આ પ્રયાચન કર્યું છે. ધર્મોપજીવન પ્રાપ્ત કરવામાં આપની સહાયતાની પ્રાપ્તિ અવશ્ય પડે તેવું છે, પણ સામાન્યે વૃત્તિભાવ માટે આપના વિચાર માગી પછી તે વાતને જન્મ આપવો, તેમ રહ્યું છે. શાસ્ત્ર એ પરોક્ષમાર્ગ છે; અને.....* પ્રત્યક્ષમાર્ગ છે. આ વેળા એ શબ્દો મૂકી આ પત્ર વિનયભાવે પૂર્ણ કરું છું.....” (શ્રી.૧ - ૨૧૮)

આ પત્ર પછીથી કવિએ મુંબઈથી “કાર્તિક સુદ ૭, ગુરુ, ૧૯૪૬” રોજ લખેલો પત્ર મળે છે, તેમાંથી જણાય છે કે, કવિએ ત્રિપાઠીને “‘અષ્ટક’ અને ‘યોગત્રિદુ’ એ નામનાં બે પુસ્તકો જોવા મોકલ્યાં, અને ‘યોગદૃષ્ટિસમુચય’ તે પછીથી મોકલવા કહ્યું, અને લખ્યું કે,

“અથથી ઈતિ સુધી અવલોકન કરવાનો વખત મેળવ્યાથી મારા ઉપર એક કૃપા થશે. (જૈન એ મોક્ષના અખંડ ઉપદેશને કરતું, અને વાસ્તવિક તત્ત્વમાં જ જેની શ્રદ્ધા છે એવું દર્શન છતાં, કોઈ ‘નાસ્તિક’ એ ઉપનામથી તેનું આગળ ખંડન કરી ગયા છે તે યથાર્થ થયું નથી, એ આપને દૃષ્ટિમાં આવી જવાનું પ્રાપ્તિ બનશે તેથી.)

“જૈન સંબંધી આપને કંઈ પણ મારો આગ્રહ દર્શાવતો નથી. તેમ આત્મા જે રૂપે હો તે રૂપે ગમે તેથી થાઓ એ સિવાય બીજી મારી અંતરંગ જિજ્ઞાસા નથી; એ કંઈ કારણથી કહી જઈ, જૈન પણ એક પવિત્ર દર્શન છે, એમ કહેવાની આજ્ઞા લઉં છું. તે માત્ર જે વસ્તુ જે રૂપે સ્વાનુભવમાં આવી હોય તે રૂપે કહેવી એમ સમજીને.

* અહીં શબ્દ પડેલો બતાવેલો છે. -મ.

“સર્વ સત્પુરુષો માત્ર એક જ વાટે તર્યા છે અને તે વાટ વાસ્તવિક આત્મજ્ઞાન અને તેની અનુચારિણી દેહસ્થિતિ પર્યન્ત સત્ક્રિયા કે રાગદ્રોષ અને મોહ વગરની દશા થવાથી તે તત્ત્વ તેમને પ્રાપ્ત થયું હોય એમ મારું આધીન મત છે.

“આત્મા આમ લખવા જિજ્ઞાસુ થવાથી લખ્યું છે. તેમાંની ન્યૂનાધિક્તા ક્ષમાપાત્ર છે. વિ૦ રાયચંદના વિનયપૂર્વક પ્રણામ.” (શ્રી. ૧-૨૨૬-૭)

અહીં એ વચ્ચે યાદ કરાવવા જેવી બીના છે કે, આત્મ-નિવેદન રૂપે લખેલી “સમુચ્ચયવચચર્યા” આ સમયના જ આત્મમંથનનો ભાગ ગણાય; તેનો સમય આ વર્ષની ‘કારતક સુદ ૧૫, ૧૯૪૬’ (કવિશ્રીની જયંતી-મિતિ) છે.

આ પછીનો પત્રવ્યવહાર મળે છે તેમાં, મુંબઈથી “અપાઠ વદ ૦) ૧૯૪૬”, અને વવાણિયાથી “પ્ર. ભાદ્ર. સુદ ૩, સોમ, ૧૯૪૬” – એ બે પત્રો છે. મુંબઈથી લખેલા પત્ર પરથી જણાય છે કે, શ્રી. ત્રિપાઠીએ કવિને ‘યોગવાસિષ્ઠ’ જેવા મોકલ્યું હશે; તે પરત કરતાં પત્રમાં લખ્યું છે – “ઉપાધિનો તાપ શમાવવાને એ શીતળ ચંદન છે; આધિ-વ્યાધિનું એની વાંચનામાં આગમન સંભવનું નથી. ....

“આપની પાસે કોઈ કોઈ વાર આવવામાં પણ એક જ એ જ વિષયની જિજ્ઞાસા છે. ઘણાં વર્ષોથી આપના અંતઃકરણમાં વાસ કરી રહેલ બ્રહ્મવિદ્યાનું આપના જ મુખથી શ્રવણ થાય તો એક શાંતિ છે. ....”

અને તે પત્રમાં અંતે કહે છે :- “જેના આગ્રહથી જ મોક્ષ છે; એમ આત્મા ઘણા વખત થયાં માનવું ભૂલી ગયો છે. મુક્તભાવમાં (!) મોક્ષ છે એમ ધારણા છે; એટલે વાતચીત વેળા આપ કંઈ અધિક કહેતાં નહીં સ્થંભિા એમ વિજ્ઞાપન છે.” (શ્રી. ૧-૨૪૫)

આ પત્ર પછી કવિ ત્રિપાઠીને મળ્યા હશે. તેમના પર લખેલો મળે છે તે છેલ્લો પત્ર (વવાણિયા, પ્ર. ભાદ્ર. સુદ ૩, ૧૮૪૬) આ નોંધીને (શ્રી.૧-૨૪૭) જણાવે છે :

“આપનાં દર્શનનો લાભ લીધાં લગભગ એક માસ ઉપર કંઈ વખત થયો. મુંઝઈ મૂકયાં એક પખવાડિયું થયું. મુંઝઈનો એક વર્ણનો નિવાસ ઉપાધિગ્રાહ્ય રહ્યો. સમાધિરૂપ એક આપનો સમાગમ, તેનો જોવો જોઈએ તેવો લાભ પ્રાપ્ત ન થયો.

“જ્ઞાનીઓએ કલ્પેલો ખરેખરો આ કળિકાળ જ છે. .... એવા વિષમ કાળમાં જન્મેલો આ દેહધારી આત્મા અનાદિ કાળના પરિભ્રમણના થાકથી વિશ્રાંતિ લેવા આવતાં અવિશ્રાંતિ પામી સપડાયો છે. .... જોકે યથાયોગ્ય ઉપશમભાવને પામેલો આત્મા સંસાર અને મોક્ષ પર સમગૃતિવાળો હોય છે, એટલે અપ્રતિબદ્ધપણે વિચરી શકે છે; પણ આ આત્માને તો હજુ તે દશા પ્રાપ્ત થઈ નથી. તેનો અભ્યાસ છે. ત્યાં તેને પડખે આ પ્રગૃતિ શા માટે ઊભી હશે? જેની નિરુપાયતા છે તેની સહનશીલતા સુખદાયક છે અને એમ જ પ્રવર્તન છે; પરંતુ જીવન પૂર્ણ થતા પહેલાં યથાયોગ્યપણે નીચેની દશા આવવી જોઈએ:—

૧. મન, વચન અને કાયાથી આત્માનો મુક્તભાવ.
૨. મનનું ઉદાસીનપણે પ્રવર્તન.
૩. વચનનું સ્વાદ્વાદપણું (નિરાગ્રહપણું).
૪. કાયાની વૃક્ષદશા (આહારવિહારની નિયમિતતા).

“અથવા સર્વ સંદેહની નિવૃત્તિ; સર્વ ભયનું દૂટગું; અને સર્વ અજ્ઞાનનો નાશ.

“અનેક પ્રકારે સંતોએ શાસ્ત્ર વાટે તેનો માર્ગ કહ્યો છે, સાધનો શ્રતાયાં છે, યોગાદિકથી થયેલો પોતાનો અનુભવ કહ્યો છે; તથાપિ તેથી યથાયોગ્ય ઉપશમભાવ આવવો દુર્લભ છે. તે માર્ગ છે; પરંતુ

ઉપાદાનની બળવાન સ્થિતિ જોઈએ. ઉપાદાનની બળવાન સ્થિતિ થવા નિરંતર સત્સંગ જોઈએ, તે નથી.”

અને એમ જાણાવીને પોતાનું આત્મકથન લખતાં, પત્રમાં અંતે કવિ કહે છે:—

“શિશુવયમાંથી જ એ વૃત્તિ ઊગવાથી કોઈ પ્રકારનો પરભાષા-ભ્યાસ ન થઈ શક્યો. અમુક સંપ્રદાયથી શાસ્ત્રાભ્યાસ ન થઈ શક્યો. સંસારના બંધનથી ઈંડાપોડાભ્યાસ પણ ન થઈ શક્યો; અને તે ન થઈ શક્યો તેને માટે કંઈ બીજી વિચારણા નથી. એથી આત્મા અધિક વિકલ્પી થાત; (સર્વને માટે વિકલ્પી પણું નહીં, પણ એક હું પોતાની અપેક્ષાએ કહું છું.) અને વિકલ્પાદિક ક્વેશનો તો નાશ જ કરવા ઈચ્છ્યો હતો, એટલે જે થયું તે કલ્યાણકારક જ; પણ હવે શ્રીરામને જેમ મહાનુભાવ વસિષ્ઠ ભગવાને આ જ દોષનું વિસ્મરણ કરાવ્યું હતું, તેમ કોણ કરાવે? અર્થાત્, શાસ્ત્રનો ભાષાભ્યાસ વિના પણ ઘણો પરિચય થયો છે, ધર્મના વ્યવહારિક જ્ઞાતાઓનો પણ પરિચય થયો છે; તથાપિ આ આત્માનું આનંદાવરણ એથી ટળે એમ નથી, — માત્ર સત્સંગ સિવાય, યોગસમાધિ સિવાય, ત્યાં કેમ કરવું? આટલું પણ દર્શાવવાનું કોઈ સત્પાત્ર સ્થળ નહોતું. ભાગ્યોદયે આપ મળ્યા, કે જેને એ જ રોમે રોમે રુચિકર છે.” (શ્રી.૧-૨૪૭-૮)

કવિશ્રીનો ત્રિપાઠી સાથેનો પત્રવ્યવહાર જે મળે છે, તે આ પ્રમાણે પૂરો થાય છે. આ કાળે કવિના અંતરમાં પ્રવર્તતી ઊંડા વિષાદ-માંથી સ્ફુરતી આત્મ-જિજ્ઞાસા એમાંથી દીવા જેવી પ્રગટ જોઈ શકાય છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ અને સત્સમાગમ સહિત ચિંતન-મનનના પરિપાક રૂપે, એક પ્રકારની સ્વસ્થ દૃષ્ટિ પણ તેમાં રહેલી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. સામાન્ય સાધકને પાથેયરૂપ નીવડે એવી, કવિ જીવનની આ કાળની સંઘરાયેલી આ બધી અક્ષરદેહ-સામગ્રી પરમ બોધક છે.

૨૫

સદ્ગુરુશરણની ભાવના.

‘સત્’ સત જ છે, સરળ છે, સુગમ છે; સર્વગ્ર તેની પ્રાપ્તિ હોય છે; પણ ‘સત્’ને બતાવનાર ‘સત્’ જોઈએ.

(શ્રી.૧-૨૯૮)

“‘સત્’ને વિષે પ્રીતિ, ‘સત્’-રૂપ સંતને વિષે પરમ ભક્તિ, તેના માર્ગની જિજ્ઞાસા, એ જ નિરંતર સંભારવા યોગ્ય છે.”
(શ્રી.૧-૩૧૬)

અગાઉ એક પ્રકરણમાં ગુરુના શરણ વિષે ઉલ્લેખ આવ્યો હતો; તે વિષે કવિની ભાવના હતી તો તે કેવા પ્રકારની હતી, તે કાંઈક વિગતે વિચારવા જોવું ગણાય.

આર્ય-ધર્મસંસ્કૃતિએ જુરુનો મહિમા તો અપાર માન્યો છે :
જેમ કે, જુઓ નીચેનો શ્લોક -

ગુરુર્બ્રહ્મા, ગુરુર્વિષ્ણુઃ ગુરુર્દેવો મહેશ્વરઃ ।

ગુરુઃ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ તસ્મૈ શ્રીગુરુવે નમઃ ॥

— મહાત્મા ગાંધી જેવા પુરુષે પણ પોતાના પ્રાતઃસ્મરણમાં એને સંઘર્ષો છે; અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા અતિ તર્કશીલ અને બુદ્ધિ-પ્રમાણવાદી પુરુષ પણ સદ્ગુરુ, સત્સમાગમ વગેરેનું માહાત્મ્ય સાધક જીવનને માટે પરમ ઉપકારી માને છે : અને એ પ્રકારનો ભાવ એમનાં આ કાળનાં બખાણોમાં ઠેર ઠેર પ્રદર્શિત થતો મળે છે.

ભીજ બાજુએ જોઈએ તો, આ વસ્તુથી કેટલોય દંભ અને ગુરુવાદી દોષાચાર પણ લોકોમાં એટલો જ ગતાનુગતિક પ્રવાહ-બળ ધરાવતો જોવા મળે છે. અને તેથી ભક્ત કવિઓએ તે અંગે ગાઈને સૌને

ચેતવ્યા છે. જેમ કે, “ધન હરે ધોખો નવ હરે”; “એ છે પરખંચ-સહુ પેટ ભરવા તણા” — ઈં ૦ જ્ઞાની ભક્ત કવિઓની ઉક્તિ જુઓ.

પરંતુ, તે દોષ ગુરુભક્તિભાવ કે તેના તત્ત્વની મૂળ વસ્તુનો નથી: સત્સંગ અને ગુરુ-શરણ સામાન્ય લોકોને માટે એટલું બધું આવશ્યક લોકસાધન છે કે, તેને જ ઉદ્દેશીને ગીતાકારે કહ્યું કે, તે વડે “શ્રિયો વૈશ્વાસ્તથા શૂદ્રાઃ, તેપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્.” અને જગતના બધા જ ધર્મોમાં એ સાધન પ્રમુખ પદે મુકાય છે. જીવાત્માના પોલાદી અહંભાવને પણ પલાળીને પોચો કરી શકે — ઓગાળી દે, એ એની વિરલ શક્તિ કે સિદ્ધારથ છે, એમ ચોક્કસ બતાવી શકાય. તેથી એકમેવ-ગુરુ-પેગંબર શરણવાદી એવા ધર્મો પણ તેનો મહિમા માને છે; જોકે, તે વસ્તુ જ એક નવું ધર્માભિમાન, ઝનૂન, જહાદ્ વગેરે જગવતું ઇતિહાસ બતાવે છે. બૌદ્ધ શરણ-મંત્ર કહે છે — “બુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ” જેન નવકાર મંત્રમાં નિર્ગ્રન્થ અર્હન્તદેવનું શરણ મોટું માન્યું છે; ઇસ્લામ પેગંબરસાહેબનું અને ખ્રિસ્તધર્મ પ્રભુપુત્ર ઇશુનું અનન્ય શરણ ઉપદેશ છે. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો એવો કોઈ એકમેવ ગુરુશરણ-મંત્ર નથી કહેતાં; છતાં સંપ્રદાયિક સંત-મહંત-ગુરુ-પૂજા તેમાં ભરપૂર છે; અને અવતાર-પૂજા, તથા જેની જેવી ઇષ્ટભાવના તે મુજબ અનન્ય શરણ સંબોધિ છે. અને છેવટે દરેકના અંતરમાં બેઠેલો પ્રભુ તો છે, જે ગુરુ-ઓનો ગુરુ — સર્વનો આદિ કે સ્વયંગુરુરૂપ અંતરમાં હાજરાહજૂર બિરાજે છે, — કે જેના વડે આ સર્વ બધું પથરાયું છે. — યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥

આ શરણ્યથી કેવો તંમોગુણી મૂઢ જ્ઞાન ભરેલો દોષ થાય, એ પણ બધા ધર્મોના લોકજીવનપ્રવાહનો ઇતિહાસ બતાવે છે. જેમ કે, ગાંધીજી તેમની ‘આત્મકથા’માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખ્રિસ્તધર્મના અંમુક અનુયાયીઓના પ્રસંગમાં આવતાં થયેલો અનુભવ વર્ણવે છે. અને એમ જ બધા સંપ્રદાયોમાં આવી ભ્રાંતિની તામસ ગુરુપૂજા જેવી લોકભાવના પણ પ્રવર્તે છે. જોકે, તેમાં તથ્યાંશ એટલો બતાવી શકાય કે, મૂર્તિપૂજા ઈં ૦ના વિધિ-ઉપચારો વડે સામાન્ય લોકો શરણ અને ભક્તિના તત્ત્વમાં

પેદાશની કામચલાઉ લૌકિક શ્રદ્ધા એ રીતે કેળાવે છે. એમાંથી જ મંદિર-મસ્જિદ-દેવળ-આદિની અસમયાસ. “પેટે ભસ્મના પરંપચ” તથા પુરોહિત-પાદરી-મેઘવી-મૃત્તિ-સમજનાં પેદા થઈ શકે છે. ગાંધીજી પેદા કવિએ પણ હિંદમાં ચાલતા ધર્મોની લોકચર્યામાં આ પ્રકારનાં ચાખડી દૂધણ જોયાં હતાં. તેમ છતાં તેમણે ગુરુશરણ અને ઈશભક્તિના તત્ત્વનું સ્વસ્થ સ્વીકાર્યું છે, અને એમ તેમણે પોતાની સાધનાના જાત-અનુભવે કર્યું, એમ પે-જણાવે છે.

પ્રભુના પરમ અહેતુક અનુચલ રૂપે પ્રગટતો પ્રેમભાવ વૈરાગ્ય અને ધ્યાનની પરમ કોટિ બતાવે છે. ભક્ત સર્વ ધર્મેને છોડે અને એક ઈશને ગ્રહે, એટલે કોને ગ્રહે વારુ? અલખ અવ્યક્ત છતાં સર્વ વ્યાપી એવા એ ઈશને શ્રદ્ધાથી પામે તો જ ગ્રહી શકે ને? અને આ શ્રદ્ધા દિવ્ય છે. જૈનતત્ત્વ મુજબ પ્રત્યક્ષ કર્મવાદી છતાં કવિ આસ્તિક આત્મવાદી હતા: આત્મતત્ત્વની ખોજમાં તેમણે જીવન ઝુકાવ્યું હતું. કવિતાં લખાણોમાં આ પ્રકારનો ભાવ દર્શાવતું કેટલુંજ જોવા મળે છે:-

“વવાણિયા, વૈશાખ સુદ ૧૨, ૧૯૪૫”ના પત્રમાં (શ્રી. ૧-૨૧૨) ‘સત્પુરુષોને નમસ્કાર’ મથાળે લખ્યું છે કે, “પરમાત્માને ધ્યાવવાથી પરમાત્મા થવાય છે. પણ તે ધ્યાવન આત્મા સત્પુરુષના ચરણકમળની વિનયોપાસના વિના પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, એ નિર્ગ્રંથ ભગવાનનું સર્વોત્કૃષ્ટ વચનામૃત છે.”

‘મોહમયી, આસો વદી ૧૦, શનિ, ૧૯૪૫’ને પત્ર છે (શ્રી. ૧-૨૧૯) તેમાં કહે છે:- “બીજું કાંઈ શેષ મા માત્ર એક સત્પુરુષને શોધીને તેનાં ચરણકમળમાં સર્વભાવ અર્પણ કરી દઈ વત્સલ જન પછી જે મોહન મળે તેમ મારી પાસેથી લેજે.”

અને તે પછીના અમળના ફક્સમાં સત્પુરુષની વ્યાખ્યા કહે છે કે, “સત્પુરુષ એ જ કે નિશ્ચિત જોને આત્માનો ઉપરોધ છે, શાસ્ત્રમાં નથી અને સાંભળ્યામાં નથી, છતાં અનુભવમાં આવે એવું જોનું કથન

છે, અંતરંગ સ્પૃહા નથી એવી જેમી ગુપ્ત આચરણ છે. બાકી તો કંઈ કહું જાય તેમ નથી ..... આ અનુભવ-ધ્રુવચન પ્રમાણિક ગણુ.”

ગીતાકારના પેલા શ્લોક (૪-૩૩, ૩૪) અહીં યાદ કરી શકીએ —

सर्वम् कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥

तद् विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनः तत्त्वदर्शिनः ॥

દીવો દીવાથી પ્રગટે છે, એને મળતી આ વસ્તુ કવિએ (મુંબઈ, અષાડ, ૧૯૪૭) તેમના “બિના નયનકી બાત” પામવાના આ ખેલ વિષેના તેમના એક કાવ્યમાંય કહી છે —

બૂઝી ચલત જે ખાસકો હે બૂઝનકી રીત;

પાવે નહિ ગુરુગમ બિના, એ હી અનાદિ સ્થિત.

.....

જપ તપ ઔર વ્રતાદિ સબ, તહાં લગી ભ્રમરૂપ;

જહાં લગી નહિ સંતકી, પાઈ કૃપા અનૂપ.

પાયાકી એ બાત હે, નિજ છંદનકો છોડ;

પિછે લાગ સત્પુરુષકે, તો સબ બંધન તોડ.

આમ છતાં, ગુરુઓ ઘોખો ન હરે એવા પાનાંડી પણ હોય. આ અંગે જાણીતી રીત જદુ ચમત્કાર વગેરે બતાવીને લોકશ્રદ્ધા જીતવાની છે. કવિની ચમત્કારી અવધાનશક્તિની એવી અસર કેટલાકની ઉપર હશે પણ ખરી. પરંતુ તેમણે (મુંબઈ, શ્રાવણ સુદ ૯, ગુરુ, ૧૯૪૭ શ્રી.૧-૩૨૯) એક પત્રમાં આ અંગે પોતાનો ચોખ્ખો મત લખ્યો છે કે, “ચમત્કાર બતાવી યોગને સિદ્ધ કરવો, એ યોગીનું લક્ષ્ય મથી. સર્વેસામ યોગી તો એ છે કે, સર્વ પ્રકારની સ્પૃહાથી રહિતપણે સત્યમાં કેવળ અનન્ય નિષ્ઠાએ જે સર્વ પ્રકારે ‘સત’ જ આચરે છે, જગત જેને વિસ્મૃત થયું છે. અમે એ જ ઈશ્વરજીએ સ્ત્રીએ.”

જગતમાં ગુરુશરણ્ય કે દેવપૂજની સત્યતા વિશે શંકા નથી; જોકે તે સિદ્ધાંતના વિરોધી (મૂર્તિપૂજ સામે) સપ્રદાયો પણ ધર્મમાં પેદા થાય છે. જેમ કે, આર્ય સમાજ, ઈસ્લામ, સ્થાનકવાસી જેન સમાજ વગેરે. છતાં, આ પ્રકારના સાધનથી સાધનાભળ ન મળી શકે એમ ભાગ્યે કહેવાય.

આ સાધનમાં રહસ્ય એ છે કે, વ્યક્તિ કોને ગુરુ કે દેવપુરુષ માને છે, એ મોટી વાત છે. કેમ કે, દરેક જણ પોતપોતાના સત્ત્વ કે સ્વભાવ મુજબ શ્રદ્ધા-ભક્તિ સહેજે ધરાવે જ :-

સત્त्वानुरૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ।

શ્રદ્ધામયોડયં પુરુષઃ યો યત્શ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥

(ગીતા, ૧૭-૩)

જેવી પોતાની કામના કે શરણ્ય-બુદ્ધિ તેવું શરણ્ય માણસ જોણે છે, અને તે તેને મળી જ રહે છે —

કામૈસ્તૈ રતૈઃ હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપચન્તેડન્યદેવતાઃ ।

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥ ૭-૨૦ ॥

અને તેથી જ પરાભક્તિ કે સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ વિરલ બને છે; કારણ કે, લાખોમાં વિરલ પુરુષો જ તેવી સાચી જિજ્ઞાસા કે મુમુક્ષાવાળા હોય છે. એ જ કારણે ભક્તોના પ્રકાર પાડવા શક્ય છે, (કે જેમ ચાર પાડીને ગીતા વણવે છે).

કવિ તેમના (મુંબઈ, શ્રાવણ સુદ, ૧૯૪૭) એક પત્રમાં (શ્રી. ૧-૩૩૦) જીવોના પ્રકાર, આ દૃષ્ટિએ, પાડી બતાવીને કહે છે, તે એમની સદ્ગુરુ-શરણ્યની ભાવનાને સમજવામાં સારી પેઠે મદદરૂપ છે :-

“આ જગતને વિશે સત્સંગની પ્રાપ્તિ ચતુર્થ કાળ જેવા કાળને વિશે પણ પ્રાપ્ત થવી ઘણી દુર્લભ છે. .... એમ જાણી, જે જે પ્રકારે સત્સંગના વિયોગમાં પણ આત્મામાં ગુણોત્પત્તિ થાય, તે તે પ્રકારે પ્રવર્તવાનો પુરુષાર્થ વારંવાર, વખતોવખત, અને પ્રસંગે પ્રસંગે કર્તવ્ય છે; અને નિરંતર સત્સંગની ઈચ્છા, અસત્સંગમાં ઉદાસીનતા રહેવામાં

મુખ્ય કારણ તેવો પુરુષાર્થ છે, એમ જાણી જે કંઈ નિવૃત્તિનાં કારણો હોય, તે તે કારણોનો વારંવાર વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

“..... જે પુરુષ બીજા બધા પ્રકારનો વિચાર અકર્તવ્યરૂપ જાણી આત્મકલ્યાણને વિષે ઉજમાળ થાય છે, તેને કંઈ નહિ જાણતાં છતાં, તે જ વિચારના પરિણામમાં જે કરવું ઘટે છે, અને કોઈ પ્રકારે થતું નથી એમ ભાસ્યમાન થયેલું તે પ્રગટ થવાનું તે જીવને વિષે કારણ ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા કૃતકૃત્યતાનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે.”

કવિની આ અનુભવવાણી પોતાની સત્સંગ-સદ્ગુરુની ઊંડી ભૂખની તેમની તીવ્ર ખોજમાંથી ઝરી છે. ભક્તિનું તત્ત્વ જ આ છે — ભગવાન ઈશુનું વાક્ય છે : ‘ નૉક એન્ડ ઈટ વિઝ બી ઓપન્ડ અન્ડુ યુ ’ — ઈશનું બારણું ઠોકો, તો તે ઊઘડશે જ; ખોળો તો તે જડશે જ; કેમ કે, વસ્તુ પાસે જ પડી છે, તેનું ઢાંકણ જાતે દૂર કરવાપણું રહે છે. એ ઢાંકણ જ મોહક સુવર્ણમય છે; અને તેથી જ જીવો સરખા પ્રકારે પ્રયત્નવાન નથી હોતા — જેવો કામ-મોહ તેવી તેની ગુરુ-તત્ત્વ-ગતિ થાય છે. અને એ બતાવવા કવિ ઉપરના પત્રમાં આગળ તેનું નિરૂપણ કરે છે, તેથી જગતને તે કેવી નજરે જુએ છે, તે પણ બતાવે છે :—

“દોષ કરે છે એવી સ્થિતિમાં આ જગતના જીવોના ત્રણ પ્રકાર જ્ઞાની પુરુષે દીઠા છે :

“(૧) કોઈ પણ પ્રકારે જીવ દોષ કે કલ્યાણનો વિચાર નથી કરી શક્યો, અથવા કરવાની જે સ્થિતિ તેમાં બેભાન છે, એવા જીવોના એક પ્રકાર છે,

“(૨) અજ્ઞાનપણાથી, અસત્સંગના અભ્યાસે ભાસ્યમાન થયેલા બોધથી દોષ કરે છે તે ક્રિયાને કલ્યાણરૂપ માનતા એવા જીવોનો બીજો પ્રકાર છે.

“(૩) ઉદયાધીનપણે માત્ર જેની સ્થિતિ છે, સર્વ સ્વરૂપનો સાક્ષી છે એવો બોધસ્વરૂપ જીવ માત્ર ઉદાસીનપણે કર્તા દેખાય છે; એવા જીવોનો ત્રીજો પ્રકાર છે.

“એમ ત્રણ પ્રકારના જીવસમૂહ જ્ઞાની પુરુષે દીઠા છે. ઘણું કરી પ્રથમ પ્રકારને વિષે સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ધનાદિ પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિના પ્રકારને વિષે તદાકાર-પરિણામી જેવા ભાસતા એવા જીવો સમાવેશ પામે છે. જુદા જુદા ધર્મની નામક્રિયા કરતા એવા જીવો, અથવા સ્વચ્છંદ-પરિણામી એવા પરમાર્થ માર્ગે ચાલીએ છીએ એવી બુદ્ધિએ ગૃહીત જીવો, તે બીજા પ્રકારને વિષે સમાવેશ પામે છે. સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ધનાદિ પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિ એ આદિ ભાવને વિષે જેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે અથવા થયા કરે છે; સ્વચ્છંદ-પરિણામ જેનું ગણિત થયું છે, અને તેવા ભાવના વિચારમાં નિરંતર જેનું રહેવું છે, એવા જીવના દોષ તે ત્રીજા પ્રકારમાં સમાવેશ થાય છે. જે પ્રકારે ત્રીજા સમૂહ સાધ્ય થાય તે પ્રકાર વિચાર છે. વિચારવાન છે તેને યથાબુદ્ધિએ, સદ્ગ્રંથે, સત્સંગે તે વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાત ફરી ફરી સૂતાં તથા જાગતાં અને બીજે બીજે પ્રકારે વિચારવા સંભારવા યોગ્ય છે.”

યોગસૂત્ર અંતર્યામી ઈશ્વર-ગુરુને પ્રણિધાન માટે કહે છે, તે સૂત્ર — તજ્જપઃ તદર્થમાવનમ્ તેનું ભાષ્ય જ કવિ ઉપર કહે છે ! જ્ઞાન અને ભક્તિ વચ્ચે બહુ સૂક્ષ્મ સંબંધ છે : જ્ઞાન કોઈ બાહ્ય મંત્ર કે શાસ્ત્રપ્રચન યા પોથીના શબ્દ નથી. તે તો હૃદયમાં બિરાજતું આત્મ-સત્ય કે ઈશ્વરતત્ત્વ જ છે — “જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય વિષ્ટિતમ્” (ગીતા, ૧૩-૧૭). એને અનન્ય ને ઉત્કટ ભાવે ઝંખવું, જેથી તદનુસાર જીવનશુદ્ધિ અને જીવનપલટો સહજભાવે થાય છે; — ભક્તિભાવનું તત્ત્વ એ જ છે. એટલે, જ્ઞાનને પહોંચવાનું સર્વગમ્ય સાધન એ માટેની અનન્ય નિજાસા-ભક્તિ કે અંતરની તે માટેની ઉત્કટ પ્રેમભાવના છે. તેથી જ, જેમ કે, મીરાંબાઈએ કૃષ્ણની પૂજા કરતાં કરતાં ગાયું છે — “અસુવન જલ સીંચ સીંચ પ્રેમબેલ બોઈ.” — આવી પ્રેમભક્તિથી અંતરમાંથી ઈશકૃપા ઝરે છે — “કૃતકૃત્યતાનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે.”

કવિ આ માર્મિક વસ્તુ (રાજજ, ભાદરવા સુદ ૮, શુક, ૧૯૪૭) ઉપરના પત્ર પછી, બીજા એક જણને લખેલા પત્રમાં આમ ટૂંકમાં લખે છે (શ્રી.૧-૩૩૧):—

“.....મનને જેની જાનની વિજ્ઞાના છે, તેની ભક્તિની નથી. ભક્તિ, પ્રેમરૂપ જિના, જ્ઞાન શૂન્ય જ છે; જો પછી મન પ્રાપ્ત કરીને શું કરવું છે? જે અટકવું તે યોગ્યતાની કલ્યાણને લીધે; અને જાની કરતાં જ્ઞાનમાં વધારે પ્રેમ રાખો છો તેને લીધે જાની પાસે જ્ઞાન ઈચ્છવું તે કરતાં ભાવરૂપરૂપ સમજી ભક્તિ ઈચ્છવી એ મનમ રૂપ છે. વધારે શું કહીએ?.....”

રાજજ, ભાદ્રપદ, ૧૯૪૭માં આ સમયે સ્વેચ્છા એક કાળમાં (શ્રી.૧-૩૩૪) શાસ્ત્રજ્ઞાન અને સત્પુરુષ પાસેથી મળતા જ્ઞાનની ભક્તિ વિષે કહે છે —

“ નહિ ગ્રંથ માંહી જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન નહિ કવિ-ચાતુરી;
નહિ મંત્ર તંત્રો જ્ઞાન દાખ્યાં, જ્ઞાન નહિ ભાષા ઠરી;
નહિ અન્ય સ્થાને જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં કજો.....

.....

નિજ કલ્પનાથી કોટિ શાસ્ત્રો, માત્ર મનનો આમજો.

.....

ચાર વેદ પુરાણ આદિ શાસ્ત્ર સૌ મિથ્યાત્વનાં;
શ્રીનંદીસૂત્રે ભાખ્યાં છે, ભેદ જ્યાં સિદ્ધાન્તનાં;
પણ જ્ઞાનીને તે જ્ઞાન ભાસ્યાં, એ જ ઠેકાણે ઠરો.”

.....

“જ્ઞાન તે જ કે અભિપ્રાય એક જ હોય; થોડો અથવા ઘણો પ્રકાશ, પણ પ્રકાશ એક જ. શાસ્ત્રાદિકના જ્ઞાનથી નિવેડો નથી, પણ અનુભવજ્ઞાનથી નિવેડો છે.” (શ્રી.૧-૩૩૫).

“આત્મામાં રમણ કરી રહ્યા છે, એવા નિગ્રંથ મુનિઓ પણ નિષ્કારણ ભગવાનની ભક્તિમાં પ્રવર્તે છે; કારણ કે, ભગવાનના ગુણો એવા છે.” — એ અર્થનો ભાગવત (૧-૭-૧૦)નો શ્લોક એક પત્રમાં ટાંકી મોકલ્યો છે:—

આત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્ગ્રન્થા અપ્યુરુષમે ।

કુર્વન્તિ અહૈતુર્કી મક્તિમ્, इत्यंभूतगुणो हरिः ॥

“જીવને જ્યાં સુધી સંતનો જોગ ન થાય, ત્યાં સુધી મત-મતાંતરમાં મધ્યસ્થ રહેવું યોગ્ય છે. (શ્રી.૧-૩૩૭)

આથી જ્ઞાન કે ભક્તિનો ડોળ-દેખાડો સંભવે છે, જેની સામે મુમુક્ષુ જીવે જાતે જાગ્રત રહેવાનું છે: “જગતમાં રૂડું દેખાડવા માટે મુમુક્ષુ કંઈ આચરે નહીં, પણ રૂડું હોય તે જ આચરે.” (શ્રી.૧-૩૩૬)

તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીનું શરણ્ય કે તેની ભક્તિ સાધનામાં કેવું અમૂલ્ય સાધન છે, તે દર્શાવતો બીજો એક ટૂંકો પત્ર (મુંબઈ, અપાડ સુદ ૧, સોમ, ૧૯૪૭) અંતે જોઈએ:—

“ગુરુગમે કરીને જ્યાં સુધી ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાયું નથી, તેમ તેની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી ભક્તિમાં પ્રવર્તતાં અકાળ અને અશુચિ દોષ હોય. અકાળ અને અશુચિનો વિસ્તાર મોટો છે, તોપણ ટૂંકમાં લખ્યું છે:—

“(એકાંત) પ્રભાત, પ્રથમ પ્રહર, એ સેવ્ય ભક્તિને માટે યોગ્ય કાળ છે. સ્વરૂપ-ચિંતનભક્તિ સર્વ કાળે સેવ્ય છે.

“વ્યવસ્થિત મન એ સર્વ શુચિનું કારણ છે. બાહ્ય મલાદિક-સંક્રિત તન અને શુદ્ધ સ્પષ્ટ વાણી એ શુચિ છે.” (શ્રી.૧-૩૨૩)

જૈન પ્રતિમા-પૂજા અને ઈશ્વર-ગુરુ-ભાવ

ભક્તિભાવ કેળવવાને માટે આલંબન રૂપે, શરીરધારી સંત-મહંત કે ગુરુથી માંડીને ઐતિહાસિક કે અવતારી અને પૌરાણિક વિભૂતિઓ અથવા કલ્પનામૂર્તિઓ સુધીનું યથારુચિ કોઈ ને કોઈનું ગ્રહણ થાય છે. અને સમાજમાં તેને સંસ્યાગત કે સામાજિક રૂપ આપવાને માટે મંદિર અને મૂર્તિ કે પ્રતીક રૂપે અર્ચન-પૂજન દ્વારા ભક્તિભાવ કેળવાય, તેવી ધર્મ-વ્યવસ્થા થાય છે.

તેમાં ભયસ્થાન પણ છે જ, કે જે વસ્તુ પણ જગતના ધર્મ-ઈતિહાસમાં એટલી જ અંકિત થઈ છે. જેમ કે—

પ્રતિમાપૂજા જડ બૂતપરસ્તી ભરેલો હીન ઈશ્વરભાવ કેળવે, એવા તે સામેના આક્ષેપથી, તેના વિરોધના દાખલા ધર્મોના ઈતિહાસમાં ઘણે જૂનેથી મળે છે. તેમ છતાં મૂર્તિ કે અમૂર્તિ રૂપે એ પ્રકારનો પૂજાભાવ પણ એવા જ સ્થિરભાવ છે : નામરૂપવાળા પ્રતીકનું આલંબન માનવચિત્તની જ એક જરૂરિયાત છે. તેથી બૂતપરસ્તીના વિરોધ છતાં કોઈ ને કોઈ રૂપે આ ભાવદર્શક પ્રતીક-પ્રતિષ્ઠા-પૂજા સર્વત્ર જોવા મળે છે. આથી, જેમ કે, શ્રી. રાજજી જેવા આસ્તિક બુદ્ધિવાદીએ લખ્યું (‘સ્વરાજ્ય’, તા. ૯-૩-૬૮) તે સાચું છે કે :—

“ ઈશ્વર કંઈ અમુક સત્ય જ નથી, પરંતુ એક આવશ્યકતા છે. માણસ ઈશ્વર વિના કે ઈશ્વરભાવથી પૂજવા માટે કોઈ અવેજ વિના નભી શકે નહિ. આપણા કેટલાક પ્રાચીન ધર્મ-પુરુષોએ પોતાના તર્કવાદને આધારે ઈશ્વરને અજાણો કર્યો; ત્યારે, જેનો અને બૌદ્ધોએ

કર્તુ તેમ, લોકોએ પોતાના ગુરુઓને અને આચાર્યોને ઈશ્વર તરીકે પૂજવા માંડ્યા. આધુનિક યુગમાં, જ્યારે ઈશ્વરને માનવની વિચાર-સરણિમાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યો છે, ત્યારે પણ, બીજી કોટીના સાધનથી ઈશ્વર-પૂજની કામના સંતોષવામાં આવે છે; - જમ કે, પોતાના દેશને કે પોતાની ભાષાને કે કોઈ અટળ-અફર સિદ્ધાંતને ઈશ્વરની કોટીએ સ્થાપી દેવામાં આવે છે. કારણ કે, કોઈને ને કોઈને પૂજવું-અર્ચવું એ માનવ જીવનની આવશ્યકતા છે. એમ તો કોઈ પણ ભાબતની અર્ચના સામાન્ય રીતે સારી અને બિન-હાનિકર કહેવાય; પરંતુ ઈશ્વરને સ્થાને ધન-દોલતને સ્થાપવી, એ તો બહુ હાનિકર અવેજ છે.”

જૈન પરંપરામાં આ મુદ્દા ઉપર તેના સમાજમાં બે મોટા ભાગ જ પડેલા જોવા મળે છે. કવિ તે ધર્મપરંપરામાં વિશેષ આસ્થાવાળા અને તેની સુધારણા કરવાના મનોરથી હતા. તેથી આ ભાબતમાં તેમની વૃત્તિ કેવી હતી, તે જોવું ઘટે.

જૈન પરંપરામાં બે ભાગ છે—મૂર્તિપૂજક અને મૂર્તિપૂજક નહિ એવા સ્થાનકવાસી. ભક્તહૃદય કવિની રુચિ પહેલા પ્રત્યે છે, એમ તે સ્પષ્ટ કહે છે :-

“..... સઘળા મતોમાં ..... મુખ્ય વિવાદ :- એકનું કહેવું પ્રતિમાની સિદ્ધિ માટે છે; બીજા તેને કેવળ ઉત્થાપે છે. બીજા ભાગમાં પ્રથમ હું પણ ગણાયો હતો. મારી જિજ્ઞાસા વીતરાગ દેવની આજ્ઞાના આરાધન ભણી છે. એમ સત્યતાને ખાતર કહી દઈ દર્શાવું છું કે, પ્રથમ પક્ષ સત્ય છે; એટલે કે, જિન પ્રતિમા અને તેનું પૂજન શાસ્ત્રોક્ત, પ્રમાણોક્ત, અનુભવોક્ત અને અનુભવમાં લેવા યોગ્ય છે. .... મારી પ્રતિમામાં શ્રદ્ધા છે, માટે તમે સઘળા કરો, એ માટે મારું કહેવું નથી; પણ વીર ભગવાનની આજ્ઞાનું આરાધન તેથી થતું જણાય તો તેમ કરવું. પણ આટલું સ્મૃતિમાં રાખવાનું કે,

“કેટલાંક પ્રમાણે આજમના સિદ્ધ થવા માટે પરંપરા, અનુભવ ઈત્યાદિકની અવશ્ય છે. કુતર્કથી, જે તમે કહેતા હો તો, આખા જૈન દર્શનનું પણ ખંડન કરી દર્શાવું; પણ તેમાં કલ્યાણ નથી. સત્ય વસ્તુ જ્યાં પ્રમાણથી, અનુભવથી સિદ્ધ થઈ, ત્યાં ભિજાસુ યુરુષો મોતીની ગમે તેવી હઠ મૂકી દે છે. ... ” (શ્રી.૧-૧૯૫)

મતલબ કે, ઉપાસના કે ભક્તિભાવને કવિશ્રી અનુભવે જાણે છે કે, સાધના માટે તે ઉપકારક છે. તેથી જ તે વૈષ્ણવોચિત ઈશ્વર-શ્રદ્ધા સુધીની વૃત્તિ કેળવે છે. અરે, જૈન દર્શનમાં આ ભાવવૃત્તિનું સમર્થન નથી, તેથી તેનું ખંડન કરવા સુધીની તર્કશક્તિ દોડાવી શકે છે : દા.૦ત.૦, જેમ કે, “સર્વાત્મા હરિને નમસ્કાર” મથાળે (મુંબઈ, ફાગણ સુદ ૧૩, સોમ, ૧૯૪૭) શ્રી. સોભાગચંદને લખેલા પત્રમાં એવું જોવા મળે છે કે :—

“..... જૈનની બાહ્ય શૈલી જેતાં તો અમે તીર્થંકરને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય એમ કહેતાં ભ્રાંતિમાં પડીએ છીએ. આનો અર્થ એવો છે કે, જૈનની અંતર્શૈલી બીજી જોઈએ. કારણ કે, ‘અધિષ્ઠાન’ વગર આ જગતને વર્ણવ્યું છે, અને તે વર્ણન અનેક પ્રાણીઓ, વિચક્ષણ આચાર્યોને પણ ભ્રાંતિનું કારણ થયું છે. તથાપિ અમે અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે વિચારીએ છીએ, તો એમ લાગે છે કે, તીર્થંકરદેવ તો જ્ઞાની આત્મા હોવા જોઈએ, પણ તે કાળ પરત્વે જગતનું રૂપ વર્ણવ્યું છે. અને લોકો સર્વ કાળ એવું માની બેઠા છે, જેથી ભ્રાંતિમાં પડ્યા છે. ગમે તેમ હો, પણ ..... જૈનની કથની ઘસાઈ જોઈ, ‘અધિષ્ઠાન’ વિષયની ભ્રાંતિ રૂપ ખરાબે તે વહાણ ચઢ્યું છે, જેથી સુખરૂપ થવું સંભવે નહીં. આ અમારી વાત પ્રત્યક્ષપણે દેખાયે.

“તીર્થંકર દેવના સંબંધમાં અમને વારંવાર વિચાર રહ્યા કરે છે કે, તેમણે ‘અધિષ્ઠાન’ વગર આ જગત વર્ણવ્યું છે તેનું શું કારણ ? શું તેને ‘અધિષ્ઠાન’નું જ્ઞાન નહીં થયું હોય ? અથવા ‘અધિષ્ઠાન’

નહીં જ હોય? અથવા કોઈ ઉદ્દેશે છુપાવ્યું હશે? અથવા કથનભેદે પરંપરાએ નહીં સમજાયાથી ‘અધિષ્ઠાન’ વિષેનું કથન લય પામ્યું હશે? – આ વિચાર થયા કરે છે. જોકે તીર્થંકરને અમે મોટા પુરુષ માનીએ છીએ, તેને નમસ્કાર કહીએ છીએ, તેના અપૂર્વ ગુણ ઉપર અમારી પરમ ભક્તિ છે; અને તેથી અમે ધારીએ છીએ કે, ‘અધિષ્ઠાન’ તો તેમણે જાણેલું, પણ લોકોએ પરંપરાએ માર્ગની ભૂલથી લય કરી નાંખ્યું.

“જગતનું કોઈ ‘અધિષ્ઠાન’ હોવું જોઈએ, એમ ઘણાખરા મહાત્માઓનું કથન છે. અને અમે પણ એમ જ કહીએ છીએ કે, ‘અધિષ્ઠાન’ છે, અને તે ‘અધિષ્ઠાન’ તે હરિ ભગવાન છે. જોને ફરી ફરી હૃદય-દેશમાં જોઈએ છીએ. ‘અધિષ્ઠાન’ વિષે તેમ જ ઉપલાં કથન વિષે સમાગમે અધિક સત્કથા થશે. લેખમાં તેવી આવી શકશે નહીં. માટે આટલેથી અટકું છું.” (શ્રી.૧ - ૩૦૬)

આમ તે જોને પરંપરામાં ઈશ્વર વિષેની નાસ્તિક બુદ્ધિનો નિષેધ કરે છે, પ્રતિમાની પૂજને મદદરૂપ તથા સત્ય સાધન ગણે છે, અને હરિ ભગવાન કે શ્રીકૃષ્ણ રૂપે તેને નમન કરે છે.

એ જ પત્રમાં આગળ શ્રીકૃષ્ણ અંગે લખે છે તેમાં કહે છે:—

“શ્રીકૃષ્ણ એ મહાત્મા હતા, જ્ઞાની છતાં ઉદયભાવે સંસારમાં રહ્યા હતા, એટલું જોનથી પણ જાણી શકાય છે. અને ભાગવતાદિકમાં તો જે શ્રીકૃષ્ણ વર્ણવ્યા છે, તે તો પરમાત્મા જ છે. પરમાત્માની લીલાને મહાત્મા કૃષ્ણને નામે ગાઈ છે. અને એ ભાગવત અને એ કૃષ્ણ જે મહાપુરુષથી સમજી લે તો જીવ જ્ઞાત પામી જાય એમ છે. આ વાત અમને બહુ પ્રિય છે. અને તમારા સમાગમે હવે તે વિશેષ ચર્ચણું લખ્યું જતું નથી. ....”

આમ જણાવતાં છતાં, ‘અધિષ્ઠાન’ વિષેના આ પત્રનો સમારોપ કરતાં છેવટે કવિ લખે છે:—

“જીવ એક પણ છે અને અનેક પણ છે. અધિષ્ઠાનથી એક છે; જીવ રૂપે અનેક છે. આટલો ખુલાસો લખ્યો છે; તથાપિ તે અધૂરો રાખ્યો છે. કારણ, લખતાં કોઈ તેવા શબ્દો જડયા નથી. પણ આપ સમજી શકશો, એમ મને નિઃશંકતા છે.

“તીર્થંકર દેવને માટે સખત શબ્દો લખાયા છે, માટે તેને નમસ્કાર.”

આ પ્રકારની ભક્તિમાં ભયસ્થાન મોટું છે અને તે એ કે, અવ્યક્તરૂપ હરિને વ્યક્ત માનીને મોહમાં પડાય. તત્ત્વતઃ જોતાં, એ જ સૂક્ષ્મ કારણે જ કોઈ મૂર્તિપૂજનો વિરોધ થયો છે, તે સંભવે છે. અને તેથી કરીને, જમ કે, ગીતા કહે છે—

‘અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નમ્

મન્યન્તે મામ્ અબુદ્ધયઃ’ ॥

જડ અને ચેતનનો સંજોગ આ જગતના મનુષ્ય સંસારરૂપે જોઈએ છીએ; તે જ મૂળ કોયડો છે. એ સંજોગને જ ગીતાકારે ઈશ્વરી યોગમાયા ઈંદ્ર શબ્દોથી વર્ણવ્યો છે. આ સંજોગ મનુષ્યે પોતાના સત્ય સ્વરૂપને પામીને જ આત્મદૃષ્ટિથી સમજવાનો છે; તેથી એ સંજોગ જ “બિના નયન પાવે નહીં, બિના નયનકી બાત” — જેવી વિચિત્રતા છે. તે અંગેના પણ કવિએ લખેલા દોહરા (પ્રભુભક્તિના દોહરા ઉપર જોયા તે જ દિવસે તે જ રાજજ સ્થળે લખાયેલા) મળે છે, તેમાં “આ અચરજની વાત” (શ્રી.૧-૩૨૩-૪) લખી છે:—

“જડ ભાવે જડ પરિણમે, ચેતન ચેતન ભાવ;

કોઈ કોઈ પલટે નહીં, છોડી આપ સ્વભાવ.

જડ તે જડ ત્રણ કાળમાં, ચેતન ચેતન તેમ;

પ્રગટ અનુભવરૂપ છે, સંશય તેમાં કેમ?

જે જડ છે ત્રણ કાળમાં, ચેતન ચેતન હોય;

બંધ મોક્ષ તો ઘટે નહીં, નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ ન હોય.

બંધ મોક્ષ સંયોગથી જ્યાં વચ્ચે આત્મ અભાન;
પણ નહિ ત્યાંજ સ્વભાવમો, ભાષે જિન ભગવાન.
વર્તે બંધ પ્રસંગમાં, તે નિજ પદ અજ્ઞાન;
પણ જડતા નહિ આત્મને, એ સિદ્ધાંત પ્રમાણ.
ગ્રહે અરૂપી રૂપીને, એ અચરજની વાત;
જીવ બંધન જાણે નહીં, કેવો જિન સિદ્ધાંત.

.....

જડ ચેતન સંજોગ આ, ખાણ અનાદિ અનંત;
કોઈ ન કર્તા તેહનો, ભાષે જિન ભગવંત.

.....

હોય તેહનો નાથ નહિ, નહીં તેહ નહિ હોય;
એક સમય તે સૌ સમય, ભેદ અવસ્થા જોય.

X X X

પરમ પુરુષ પ્રભુ સદ્ગુરુ, પરમ જ્ઞાન સુખધામ;
જણે આખું ભાન નિજ, તેને સદા પ્રણામ.”

અને એ જ ભ્રાંતિનું બીજસ્થાન છે - ભક્તિમાં ભયસ્થાન છે; તેથી
ગુરુ દ્વારા ભક્તિમાં પ્રયાણ કરવું જોઈએ, એમ કવિ ભારપૂર્વક કહે છે:-

“ગુરુગમે કરીને જ્યાં સુધી ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાયું નથી, તેમ
તેની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી ભક્તિમાં પ્રતર્તતાં અકાળ અને
અશુભિ દોષ હોય. ... ” (શ્રી, ૧-૩૨૩)

આ જ દોષને (મુંબઈ, ફાગણ સુદ ૫, શવિ, ૧૯૪૭) એક
પત્રમાં વળી વધુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વર્ણવ્યો છે:-

“અભેદદશા આધ્યા વિન્ધા જે પ્રાણી આ જગતની રચના જોવા
ઈચ્છે છે, તે બંધાય છે. એવી દશા આવવા માટે એ પ્રાણીએ તે
રચનાના કારણ પ્રત્યે પ્રીતિ કરવી; અને પોતાની અહરૂપ ભ્રાંતિનો
પરિત્યાગ કરવો. સર્વ પ્રકારે કરીને એ રચનાના ઉપભોક્તા ઈચ્છા

ન્યાયગવી યોગ્ય છે, અને એમ થવા માટે સત્પુરુષના શરણ જવું એકે ઔષધ નથી. .... ” (શ્રી.૧-૩૦૨)

અને સત્પુરુષનો મહિમા ગાતાં, આથી કરીને, કવિની કલમ આ કાળે થાકતી જ દેખાતી નથી. ઉપરના પત્ર અગાઉ થોડા જ દિવસ પર (મુંબઈ, ફાગણ સુદ ૪, શનિ, ૧૯૪૭) – “પુરાણ પુરુષને નમોનમઃ” (શ્રી.૧-૩૦૧-૨) – એ મથાળે લખેલો પત્ર છે, તેમાં કહે છે :

“..... હે પુરુષપુરાણ ! અમે તારામાં અને સત્પુરુષમાં કંઈ ભેદ હોય એમ સમજતા નથી; તારા કરતાં અમને તો સત્પુરુષ જ વિશેષ લાગે છે; કારણ કે, તું પણ તેને આધીન જ રહ્યો છે; અને અમે સત્પુરુષને ઓળખ્યા વિના તને ઓળખી શક્યા નહીં; એ જ તારું દુર્ઘટપાણું અમને સત્પુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ ઉપજાવે છે. .... હે નાથ, તારે ખોટું ન લગાડવું કે, અમે તારા કરતાં પણ સત્પુરુષને વિશેષ સ્તવીએ છીએ; જગત આખું તને સ્તવે છે; તો જાણી અમે એક તારા સામા બેઠા રહીશું તેમાં તેમને કયાં સ્તવનની આકાંક્ષા છે; અને કયાં તને ન્યૂનપાણું છે? ...”

આ ભાવથી કવિએ નિર્ગંથ એવા મહાવીર સ્વામી રૂપે ભગવાનને અંતરમાં આરાધ્યા હતા; એમ છતાં શ્રીકૃષ્ણ રૂપે પણ પોતાના હૃદય-દેશમાં પ્રભુને તે ભજતા હતા : કવિની ભક્તિનો આ પ્રકારનો યોગ તેમના જ્ઞાનયજ્ઞની સાથે લક્ષમાં લેવો જોઈએ. એ જ એમની સાધનાની અનુભવપૂર્ણ વિશેષતા જેવા મળે છે.

જીવ, જગત, અને તેનું અધિષ્ઠાન

કવિશ્રી આમ જ્યારે ભક્તિ વિષે જાણે-સમજે-અને-લખે છે, ત્યારે એ ભૂલવું ન જોઈએ કે, ભક્તિભાવની તેમની દૃષ્ટિ, લોકોમાં કેટલીય સામાન્ય જોવા મળતી વેવલી રીતની નથી. તેની કાવ્યમય જીવન-પદ્ધતિના બાહ્ય કલેવરને નહિ, પણ ભાગવત ધર્મનું તત્ત્વ પામીને — તેના સૂક્ષ્મ તથ્યને જોઈને, જ્ઞાનપૂત ભક્તિની સર્વ-સમર્પણતા તે કહે છે. “મુંબઈ, ફાગણ વદ ૧૪, બુધ, ૧૯૪૭” નો એક લેખ આ વિષેનો તેમનો (શ્રી.૧-૩૦૮) સંધરાયેલો છે, તેમાં પરમાત્માની ભક્તિનું રહસ્ય શું છે તે બતાવતાં કહે છે:—

“દેહાભિમાને ગલિતે

વિજ્ઞાતે પરમાત્મનિ ।

યત્ર યત્ર મનો યાતિ

તત્ર તત્ર સમાધયઃ ॥

“હું કર્તા, હું મનુષ્ય, હું સુખી, હું દુઃખી, — એ વગેરે પ્રકારથી રહેલું દેહાભિમાન, તે જેનું ગળી ગયું છે, અને સર્વોત્તમ પદરૂપ પરમાત્માને જોણે જાણ્યો છે, તેનું મન જ્યાં જ્યાં જાય છે, ત્યાં ત્યાં તેને સમાધિ જ છે.” .....

“આપે એક વાર ભક્તિના સંબંધમાં પ્રશ્ન કર્યું હતું; તે સંબંધમાં વધારે વાત તો સમાગમે થઈ શકે તેમ છે; અને ઘણું કરીને બધી વાતને માટે સમાગમ ઠીક લાગે છે. તોપણ ઘણો જ ટૂંકો ઉત્તર લખું છું.

“પરમાત્મા અને આત્માનું એકરૂપ થઈ જવું (!) તે પરા-ભક્તિની છેવટની હદ છે. એક એ જ લય રહેલી એ પરાભક્તિ છે.

પરમ મહાત્મા ગોપાંગનાઓ મહાત્મા વાસુદેવની ભક્તિમાં એ જ પ્રકારે રહી હતી; પરમાત્માને નિરંજન અને નિર્દોષ રૂપે ચિંતવ્યે જીવને એ લય આવવી વિકટ છે; એટલા માટે જેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, એવા દેહધારી પરમાત્મા^૧ તે પરાભક્તિનું પરમ કારણ છે. તે જ્ઞાની પુરુષનાં સર્વ ચરિત્રમાં ઐક્યભાવનો લક્ષ થવાથી તેના હૃદયમાં વિરાજમાન પરમાત્માનો ઐક્યભાવ હોય છે; અને એ જ પરાભક્તિ છે. જ્ઞાની પુરુષ અને પરમાત્મામાં અંતર જ નથી,^૨ અને જે કોઈ અંતર માને છે, તેને માર્ગની પ્રાપ્તિ પરમ વિકટ છે. જ્ઞાની તો પરમાત્મા જ છે; અને તેના ઓળખાણ વિના પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ નથી; માટે સર્વ પ્રકારે ભક્તિ કરવા યોગ્ય એવી દેહધારી દિવ્ય મૂર્તિ - જ્ઞાની-રૂપ પરમાત્માની - ને નમસ્કારાદિ ભક્તિથી માંડી પરાભક્તિના અંત સુધી એક લયે આરાધવી, એવો શાસ્ત્રલક્ષ છે. પરમાત્મા આ દેહધારી રૂપે થયો છે, એમ જ જ્ઞાની પુરુષ પ્રત્યે જીવને બુદ્ધિ થયે ભક્તિ ઊગે છે, અને તે ભક્તિ ક્રમે કરી પરાભક્તિરૂપ હોય છે. આ વિષે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં, ભગવદ્-ગીતામાં, ઘણા ભેદ પ્રકાશિત કરી એ જ લક્ષ્ય પ્રશંસ્યો છે. અધિક શું કહેવું? જ્ઞાની તીર્થંકર દેવમાં લક્ષ થવા જ્ઞેનમાં પણ પ્રાંચ-પરમેષ્ઠિ મંત્રમાં ‘નમો અરિહંતાણાં’ પદ પછી સિદ્ધને નમસ્કાર કર્યો છે; એ જ ભક્તિ માટે એમ સૂચવે છે કે, પ્રથમ જ્ઞાની પુરુષની ભક્તિ; અને એ જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ અને ભક્તિનું નિદાન છે.”

શ્રીમદ્ની અધ્યાત્મ-સાધનાના અભ્યાસીઓએ તેમની આ વાત ખાસ નોંધવી જોઈએ. આ પ્રકારની ભક્તિભાવના [સદ્ગુરુ અને

૧. સરખાવો: ગીતા, અ૦૧૨-૫, ૬.....અવ્યક્તા હિ ગતિઃ દુઃખં દેહવદ્ધિઃ અવાપ્યતે.....

૨. સરખાવો: ગીતા અ૦૭-૧૭, ૧૮..... જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્.....

નિર્ગ્રંથ પ્રભુ મહાવીર પ્રત્યે જ નહિ, પરંતુ ગીતા અને ભાગવત વ્યક્ત રૂપે પરમાત્માને ભજવાની વસ્તુ નિરૂપે છે, તેનો પણ શ્રીમદે અંગીકાર કર્યો છે. અને આ એટલે સુધી કે, એક તેમના પત્રમાં જૈન તત્ત્વ અને શ્રદ્ધા-દર્શનમાં આ પ્રકારનો સ્વીકાર નથી, તેની તેમણે (ઉપર જોયું તેમ,) “સખત શબ્દો”માં આવોચના કરી છે.

જૈન અને લૈષ્ણવ મતમાં આ ફેર વિષે કેટલુંક અગાઉ આપણે એક પ્રકરણમાં જોયું છે. તેમાં વિશદતાનો ઉમેરો કરતું આ નિરૂપણ શ્રીમદ્નાં આ (૨૪મા વર્ણના) સમયનાં લખાણોમાં અનેક વાર અને વિવિધ રૂપમાં મળે છે.

દા.ત. “અધિષ્ઠાન” વિષે ચર્ચાના પત્ર^૧ લખતાં શરૂમાં “અધિષ્ઠાન”ની ભાવના વિષે તત્ત્વ-દૃષ્ટિ શી છે, તે પણ તેમણે લખી છે:—

“‘સત્’ સત્ છે, સરળ છે, સુગમ છે; તેની પ્રાપ્તિ સર્વત્ર હોય છે.

“સત્ છે. કાળથી તેને બાધા નથી. તે સર્વનું અધિષ્ઠાન છે. વાણીથી અકથ્ય છે. તેની પ્રાપ્તિ હોય છે; અને તે પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે.”

“ગમે તે સંપ્રદાય, દર્શનના મહાત્માઓનો લક્ષ એક ‘સત્’ જ છે. વાણીથી અકથ્ય હોવાથી મૂંગાની શ્રેણી સમજાવ્યું છે; તેઓના કથનમાં કંઈક ભેદ લાગે છે; વાસ્તવિક રીતે ભેદ નથી.

“લોકનું સ્વરૂપ સર્વ કાળ એક સ્થિતિનું નથી; ક્ષણે ક્ષણે તે રૂપાંતર પામ્યા કરે છે; અનેક રૂપ નવાં થાય છે; અનેક સ્થિતિ કરે છે અને અનેક લય પામે છે; એક ક્ષણ પહેલાં જે રૂપ બાહ્ય જ્ઞાને જણાતું નહોતું, તે દેખાય છે; અને ક્ષણમાં ઘણાં દીર્ઘ વિસ્તારવાળાં રૂપ લય

૧. તે પત્ર ‘જૈન પ્રતિમા-પૂજા અને ઈશ્વર-ચુરુ-સાવ’ પ્રકરણમાં (પા. ૧૭૧-૩ ઉપર) છે, ત્યાં જુઓ.

૨. સરખાવો. ગીતા, અ.૨-૧૬, ૧૭ ઇ. ૦.

પામ્યાં જાય છે. મહાત્માના વિદ્યમાને વર્તનું લોકનું સ્વરૂપ અજ્ઞાનીના અનુગ્રહને અર્થે કંઈક રૂપાંતરપૂર્વક કહ્યું જાય છે; પણ સર્વ કાળ જેની એક સ્થિતિ નથી એવું એ રૂપ ‘સત્’ નહીં હોવાથી, ગમે તે રૂપે વર્ણવી, તે કાળે ભ્રાંતિ ટાળી છે, અને એને લીધે સર્વત્ર એ સ્વરૂપ હોય જ એમ નથી, એમ સમજાય છે. બાળ-જીવ તો તે સ્વરૂપને શાશ્વતરૂપ માની લઈ ભ્રાંતિમાં પડે છે, પણ કોઈ જોગ-જીવ એવી અનેકતાની કહેણીથી મૂંઝાઈ જઈ ‘સત્’ તરફ વળે છે. ઘણું કરીને સર્વ મુમુક્ષુઓ એમ જ માર્ગ પામ્યા છે. ‘ભ્રાંતિ’નું જ રૂપ એવું આ જગત વારંવાર વર્ણવવાનો મોટા પુરુષનો એ જ ઉદ્દેશ છે કે, તે સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં પ્રાણી ભ્રાંતિ પામે કે ખરું શું? આમ અનેક પ્રકારે કહ્યું છે, તેમાં શું માનું, અને મને શું કલ્યાણકારક?— એમ વિચારતાં, વિચારતાં, એને એક ભ્રાંતિનો વિષય જાણી, જ્યાંથી ‘સત્’ની પ્રાપ્તિ હોય છે એવા સંતના શરણ વગર છૂટકો નથી, એમ સમજી તે શોધી—શરણાપન્ન થઈ ‘સત્’ પામી ‘સત્’રૂપ હોય છે.”

ગીનાકાર ‘જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસહિતમ્ પવિત્રં ઈદમુત્તમમ્’ કહીને જે રાજગુહ્ય (અં ૭ થી માંડીને અં ૧૧ સુધીમાં જે ‘અધ્યાત્મ’-સંજ્ઞિત) નિરૂપે છે, તેનો જ સરળ અનુભવ-જન્ય ગુજરાતી પર્યાય શ્રીમદ્ આમ રજૂ કરે છે. અને એની પુનરુક્તિ અનેકવિધ રીતે આ કાળે લખાતા પત્રોમાં થયેલી જેવા મળે છે. કબીરજી જેને ‘ધૂંધટનો પટ’ કહે છે, તે આ જગત રૂપી ભ્રાંતિ-આવરણ જ છે: તે પટ આ કાળમાં શ્રીમદ્ના અંતરમાંથી ઊંચકાતાં જે સાક્ષાત્ સમજાયું છે, તે જ આ મર્મસ્પર્શી વાક્યોમાં ઊતરેલું લાગ્યા વગર રહેતું નથી. જેમ કે,

થોડા જ દિવસ અગાઉ ‘મુંબઈ, માહ વદ ૦)), ૧૯૪૭’ના પત્રમાં લખ્યું છે. (શ્રી.૧-૩૦૦):—

“‘સત્’ જે કંઈ છે, તે ‘સત્’ જ છે; સરળ છે; સુગમ છે; અને સર્વત્ર તેની પ્રાપ્તિ હોય છે. પણ જેને ભ્રાંતિરૂપ આવેણ-તમ વર્તે છે, તે પ્રાણીને તેની પ્રાપ્તિ કેમ હોય?”

“અંધકારના ગમે તેટલા પ્રકાર કરીએ, પણ તેમાં કોઈ એવો પ્રકાર નહીં હોય, કે જે અજવાળારૂપ હોય; તેમ જ આવરણ-તિમિર જેને છે, એવાં પ્રાણીની કલ્પનાની કોઈ પણ કલ્પના ‘સત્’ જણાતી નથી, અને ‘સત્’ની નજીક સંભવતી નથી. ‘સત્’ છે; તે ભ્રાંતિ નથી, ભ્રાંતિથી કેવળ વ્યતિરિક્ત (જુદું) છે; કલ્પનાથી ‘પર’ (આધે) છે; માટે જેની પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કંઈ જ જાણતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો, અને પછી ‘સત્’ની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીને શરણે જવું; તો જરૂર માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય.”

આ પ્રમાણે તત્ત્વ-સિદ્ધાન્ત કહીને તેની પ્રતીતિની દૃઢતા બતાવતું નીચેનું આગળ તે પત્રમાં લખ્યું છે:-

“આ જે વચનો લખ્યાં છે, તે સર્વ મુમુક્ષુને પરમ બંધનરૂપ છે, પરમ રક્ષક-રૂપ છે; અને તેને સમ્યક્ પ્રકારે વિચાર્યેથી પરમ પદને આપે એવાં છે. એમાં નિર્ગ્રંથ પ્રવચનની સમસ્ત દ્વાદશાંગી, પદ્દર્શનનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ, અને જ્ઞાનીના બોધનું બીજ સંક્ષેપે કહ્યું છે. માટે ફરી ફરીને તેને સંભારજો, વિચારજો, સમજજો - સમજવા પ્રયત્ન કરજો; અને બોધ કરે એવા બીજ પ્રકારોમાં ઉદાસીન રહેજો; એમાં જ વૃત્તિનો લય કરજો. એ તમને અને કોઈ પણ મુમુક્ષુને ગુપ્ત રીતે કહેવાનો અમારો મંત્ર છે; એમાં ‘સત્’ જ કહ્યું છે. એ સમજવા માટે ઘણો જ વખત ગાળજો.” (શ્રી, ૧-૩૦૦)

વસ્તુ એ છે કે, સાધકે તેના જીવનમાં ‘સત્’ વિષેની ઉપર વર્ણવેલી દૃઢ પ્રતીતિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ; એનો ગર્ભાર્થ એ થયો કે, જગત અને તેમાં પ્રવર્તતા પોતાના લોક-જીવન પ્રત્યે તે અમુક અચૂક દૃષ્ટિ-ભાવ લાભ્યો હશે. આ જ દૃષ્ટિભાવનો સારાંશ ગીતાકાર તેની જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-નિરૂપણની કથામાં ત્રણ સૂત્રપદોમાં કહે છે - “અધિભૂતં શ્વરો ભાવઃ”; “પુરુષઃ ચ અધિદૈવતમ્”; અને “સ્વભાવઃ અધ્યા-

ત્ત્વમ્” :— જગતની સચરાચરતાનો સાર ક્ષરતા છે; તેમાં પ્રવર્તતા દૈવત રૂપી પુરુષાર્થનો સાર જીવાત્મા પુરુષ છે; અને આ પુરુષનો પોતાનો મૂળભાવ ‘સત્’ એવો આત્મા છે. એમાં પહેલાં બે અનુભવ-સ્થાનો મેળવતાં જ તે ચર-ક્ષર-જગત રૂપી સંસારના અધિષ્ઠાન તરીકે તેમાં સૂત્રમણિગણવત્ રહેલો તેના કર્તા-હર્તા-ભર્તા-પાણાના તત્ત્વરૂપે અચલ-અક્ષર-જગદીશ-ભાવ રહેલો છે, તે પામવો અને અંતરની ઊંડી અનુ-ભૂતિની દૃઢતાને જોરે કળી લઈને આત્મસાત્—આત્મવત્ કરવો જોઈએ છે. અધિદૈવતમ્ના જ પરમાર્થ રૂપે આ અધિયજ્ઞ-ભાવ છે, જે આ બધાનું પરમ ધામ—પરમ અધિષ્ઠાન—પરમ સત્ય-રૂપ પરમેશ્વર છે. શ્રીમદ્ આ સમયે (સં. ૧૯૪૭) આ પ્રકારની પ્રતીતિ ઉપર પહોંચી ચૂકે છે; જે કાળને તેમણે પછી લખેલા પોતાના આત્મકથન-કાવ્યમાં આમ વર્ણવ્યો છે—

“ઓગણીસે ને સુડતાલીસે
સમકિત શુદ્ધ પ્રકારયું રે;
શ્રુત અનુભવ વધતી દશા,
નિજ સ્વરૂપ અવભાસ્યું રે.”

આ જ સ્થિતિને ગીતાકાર ‘સ્થિતપ્રજ્ઞા’ કહે છે;—કે જે સ્થિતિ શ્રુત-શ્રોતવ્યાદિથી પેદા થતો જે કુલ મોહ-કલિલ છે, તેમાંથી નિર્વેદ પામ્યે પ્રાપ્ત થાય છે (અં. ૨-પર, ૫૩ ઈ૦). શ્રીમદ્ આ વર્ષે આ પ્રકારનું સ્થિત પ્રજ્ઞાન અને તેમાંથી સહજભાવે સાંપડતી આત્મ-શ્રદ્ધા તેમ જ દૃઢતા પામે છે, અને “નિજ સ્વરૂપ” જે આત્માનું ‘સત્’ છે, તેની ઝાંખી કરે છે.

આ કાળે લખેલો બીજો એક પત્ર (મુંબઈ, ફાગણ સુદ ૫, રવિ, ૧૯૪૭) જોઈએ તો જગત વિષે સીધું તેમાં બયાન કરીને કહ્યું છે :—

“અભેદ આવ્યા વિના જે પ્રાણી આ જગતની રચના જોવા ઈચ્છે છે તે બંધાય છે. એવી દશા આવવા માટે એ પ્રાણીએ તે

રચનાના કારણ પ્રત્યે પ્રીતિ કરવી; અને પોતાની અહંરૂપ ભ્રાંતિનો પરિત્યાગ કરવો. સર્વ પ્રકારે કરીને એ રચનાના ઉપભોગની ઈચ્છા ત્યાગવી યોગ્ય છે, અને એમ થવા માટે સત્પુરુષના શરણ જવું એકે ઔષધ નથી. આ નિશ્ચય વાર્તા બિચારાં મોહાંધ પ્રાણીઓ નહીં જાણીને ત્રણે તાપથી બળતાં જેઈ પરમ કરુણા આવે છે. હે નાથ, તું અનુગ્રહ કરી એને તારી ગતિ આપ, એ ઉદ્ગાર નીકળે છે. ....” (શ્રી.૧-૩૦૨)

આ જ દિવસેમાં લખાયેલી “ૐ સત્” એવે મથાળે એક નોંધ (શ્રી.૧-૩૦૩) મળે છે, તે પણ આ જ આત્મપ્રતીતિ રૂપે જગત અને ‘સત્’ વિષે નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ આપે છે:—

ૐ

‘સત્’

“આ જે કંઈ જેઈએ છીએ, જે કંઈ જેઈ શકાય એવું છે, જે કંઈ સાંભળીએ છીએ, જે કંઈ સાંભળી શકાય તેવું છે, તે સર્વ એક સત્ જ છે.

“જે કંઈ છે તે સત્ જ છે, અન્ય નહીં. તે સત્ એક જ પ્રકારનું હોવાને યોગ્ય છે.”

“તે જ સત્ જગત-રૂપે બહુ પ્રકારનું થયું છે; પણ તેથી તે કંઈ સ્વરૂપથી રચીત થયું નથી; સ્વરૂપમાં જ તે એકાકી છતાં અનેકાકી હોઈ શકવાને સમર્થ છે. એક સુવર્ણ, કુંડલ, કડાં, સાંકળાં અને બાબુ-બંધ આદિક અનેક પ્રકારે હોય, તેથી તેમાંથી કંઈ સુવર્ણપાણું ઘટતું નથી. પર્યાયાન્તર ભાસે છે. અને તે તેની સત્તા છે. એમ આ સમસ્ત વિશ્વ તે ‘સત્’નું પર્યાયાન્તર છે, પણ ‘સત્’-રૂપ જ છે.”

આ સમયના શ્રીમદ્ના પત્રવ્યવહારમાં આવી તેમની આત્મસ્થિતિ અને પરાભક્તિ માટેની અતીવ ઝંખના ટપકતી જેવા મળે છે. તેમાંથી એક બે ખાસ લાક્ષણિક લાગે એવા ઉત્તર નીચે પ્રમાણે છે:—

“મુંબઈ, વૈશાખ વદ ૩, ૧૯૪૭”ના એક પત્રમાં પોતાની પ્રભુમય દશા વિષે મિત્ર શ્રી. સોભાગભાઈને કહે છે - “ચિત્તની દશા ચૈતન્યમય રહ્યા કરે છે; જોથી વ્યવહારનાં બધાં કાર્ય, ઘણું કરીને, અવ્યવસ્થાથી કરીએ છીએ. હરિઈચ્છા સુખદાયક માનીએ છીએ. એટલે જ ઉપાધિ-જોગ વર્તે છે, તેને પણ સમાધિ-જોગ માનીએ છીએ. ચિત્તની અવ્યવસ્થાને લીધે મુહૂર્તમાત્રમાં કરી શકાય એવું કાર્ય વિચારતાં પણ પખવાડિયું વ્યતીત કરી નખાય છે, અને વખતે તે કાર્ય વિના જ જવા દેવાનું થાય છે. બધા પ્રસંગોમાં તેમ થાય તોપણ હાનિ માની નથી. .... એવી ચિત્તની દશા નિરંકુશ થઈ રહી છે, અને તે નિરંકુશતા પ્રાપ્ત થવામાં હરિને પરમ અનુગ્રહ કારણ છે, એમ માનીએ છીએ. એ જ નિરંકુશતાને પૂર્ણતા આપ્યા સિવાય ચિત્ત યથોચિત સમાધિયુક્ત નહિ થાય, એમ લાગે છે; અત્યારે તો બધુંય ગમતું નથી, એવી સ્થિતિ છે. જ્યારે બધુંય ગમશે ત્યારે નિરંકુશતાની પૂર્ણતા થશે. એ પૂર્ણકામતા પણ કહેવાય છે, જ્યાં હરિ જ સર્વત્ર ભાસે છે, પણ સ્પષ્ટ છે એવો અનુભવ છે.

“જે રસ જગતનું જીવન છે, તે રસનો અનુભવ થવા પછી હરિ પ્રત્યે અતિશય લય થઈ છે. અને એનું પરિણામ એમ આવશે કે, જ્યાં જેને રૂપે ઈચ્છીએ તેવે રૂપે હરિ ..... આવશે, એવો ભવિષ્યકાળ ઈશ્વરેચ્છાને લીધે લખ્યો છે. ....” (શ્રી.૧-૩૨૦)

વિશ્વરૂપદર્શન કરાવતાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે (ગીતા: અઘ ૧૧-૭) —

ઈહંકસ્થં જગત્ કૃત્સ્નં

પશ્યાદ્ય સચરાચરમ્ ।

મમ દેહે ગુડાકેશ

યત્ ચાન્યત્ દ્રષ્ટુમ ઈચ્છસિ ॥

એના ભાવને મળતી ઉપર પ્રમાણે પોતાની (‘વાસુદેવ: સર્વમ્ ઈતિ’ અનુભવવાની) દર્શન-ભૂખ નિરૂપીને શ્રીમદ્ એ જ પત્રમાં અફસોસ કરે છે કે:—

“તે પૂર્ણસ્વરૂપ હરિમાં પરમ જોની ભક્તિ છે, એવો કોઈ પણ પુરુષ હાલ નથી દેખાતો, એનું શું કારણ હશે? તેમ તેવી અતિ તીવ્ર અથવા તીવ્ર મુમુક્ષુતા કોઈની જોવામાં આવી નથી, તેનું શું કારણ હશે? કવચિત્ તીવ્ર મુમુક્ષુતા જોવામાં આવી હશે તો ત્યાં અનંતગુણ-ગંભીર જ્ઞાનાવતાર પુરુષનો લક્ષ કેમ જોવામાં આવ્યો નહીં હોય? .....

શ્રીમદ્નું આ અધિષ્ઠાન-દર્શન અથવા ‘વિશ્વરૂપદર્શન’, અને તેને આધારે ઉત્પન્ન થતી તીવ્ર મુમુક્ષા અને પરા ભક્તિ, અને વિદ્યમાન પોતાના સમયના લોકોમાં તેનો અભાવ જોઈને થતો અફસોસ (જે ઉપર તેમણે વ્યક્ત કર્યો છે,) – આ વિષે કાંઈક વિશેષ પૃથગ્વિચાર કરવાથી શ્રીમદ્ની આ સમયની અધ્યાત્મ-દયાનો ચિતાર કાંઈક વધુ વિશદ આવી શકશે. તે અલગ પ્રકરણ રૂપે જોવું ઠીક થશે.

કાલ-દર્શન અને મુમુક્ષુતા

“કરાળ કાળ હોવાથી જીવને જ્યાં વૃત્તિની સ્થિતિ કરવી જોઈએ, ત્યાં તે કરી શકતો નથી. .... સદ્ધર્મનો જોગ સત્પુરુષ વિના હોય નહીં, કારણ ‘અસત્’માં ‘સત્’ હોતું નથી. જ્યારે એમ છે ત્યારે સદ્ધર્મ-રૂપ સમાધિ મુમુક્ષુ પુરુષને કયાંથી પ્રાપ્ત હોય? અને અમુક કાળ વ્યતીત થયા છતાં જ્યારે તેવી સમાધિ પ્રાપ્ત નથી થતી, ત્યારે મુમુક્ષુતા પણ કેમ રહે? .....

“અમે એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે કે, જીવને સત્સંગ એ જ મોક્ષનું પરમ સાધન છે. પોતાની યોગ્યતા જેવી છે, તેવી યોગ્યતા ધરાવનારા પુરુષોનો સંગ તે સત્સંગ કહ્યો છે. મોટા પુરુષના સંગમાં નિવાસ છે તેને અમે ‘પરમ સત્સંગ’ કહીએ છીએ, કારણ એના જેવું કોઈ હિતસ્વી સાધન આ જગતમાં અમે જોયું નથી, અને સાંભળ્યું નથી. ....” (‘રાજબોધ’ – પૃ૦ ૬૪)

જગતનું સ્વરૂપ પારખવા માગનારે તેના ભર્યા-ભાદર્યા જીવનમાં તેની જ જોડાજોડ પ્રવર્તતું કાલરૂપ મરણ પણ પામવું જ જોઈએ; તે વિના જગતનો સાથો કયાસ ન જ આવી શકે. જન્મમરણના બે ખીલા વચ્ચે જ પસરેલો જીવનપટ જેવો બસ નથી: જગતનું ને પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ પામવા માગનાર જીવાત્માએ સાંપરાય-દૃષ્ટિ કરવી જ પડે. અને તેથી જ, દા૦ત૦, જીવોને ઈશના કાળમુખમાં ચવાતા ખવાતા જોઈને, સારાંથે કહો કે, મરણને જોઈને મૂંઝાયેલા અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ સ્પષ્ટ કહે છે કે, હું લોકક્ષયકૃત્ કાલ-પ્રભુ પણ છું, તે તું ભૂલ મા.

શ્રીમદ્ સંજ્ઞાંદ્રનું પુનર્જન્મ-દર્શન આગળ વધીને જીવનનું આ કાળ-દર્શન પણ આત્મીયિક રૂપે પામે છે; અને એનું બહુ સંરળ ભાષામાં, અને ટૂંકમાં તેમણે આ સમયે એક પત્રમાં કરેલું સુંદર વિવેચન જોવા જેવું છે;—કે જે પરથી બૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદની ક્ષણભંગુરતા અથવા આધિભૌતિક ક્ષરભાવ સહેલાઈથી સમજાય છે.

“વવાણિયા, આસો સુદ, ૧૯૪૭”થી ‘પરમ પૂજ્ય શ્રી. સુભાગ્ય’ને (તેમના એક પ્રશ્નના જવાબમાં) શ્રીમદે કાળના સ્વરૂપ વિષે લખ્યું:—

“‘કાળ’ શું ખાય છે, તેનો ત્રણ પ્રકારે ઉત્તર લખું છું:—

“સામાન્ય ઉપદેશમાં, કાળ શું ખાય છે, તેનો ઉત્તર એ છે કે, ‘તે પ્રાણીમાત્રનું આયુષ્ય ખાય છે.’

“વ્યવહાર-નયથી કાળ ‘જૂનું’ ખાય છે.

“નિશ્ચય-નયથી કાળ માત્ર પદાર્થને રૂપાંતર આપે છે, પર્યાયાંતર કરે છે.

“છેલ્લા બે ઉત્તર વધારે વિચારવાથી બંધ બેસી શકશે. ‘વ્યવહાર-નયથી કાળ “જૂનું” ખાય છે’ એમ જે લખ્યું છે, તે વળી નીચે વિશેષ સ્પષ્ટ કર્યું છે:—

“... ‘જૂનું’ એટલે શું? એક સમય જે ચીજને ઉત્પન્ન થયાં થઈ, બીજો સમય વર્તે છે, તે ચીજ જૂની ગણાય છે. (જ્ઞાનીની અપેક્ષાથી) જે ચીજને ત્રીજો સમયે, ચોથો સમયે, એમ સંખ્યાત-અસંખ્યાત સમયે—અનંત સમયે કાળ બદલાવ્યા જ કરે છે. બીજા સમયમાં તે જેવી હોય, તેવી ત્રીજા સમયમાં ન હોય; એટલે કે, બીજા સમયમાં પદાર્થનું જે સ્વરૂપ હતું તે ખાઈ જઈ ત્રીજો સમયે કાળે બીજા પદાર્થને બીજું રૂપ આપ્યું; અર્થાત્, જૂનું તે ખાઈ ગયો. પહેલો સમયે પદાર્થ ઉત્પન્ન થયો અને તે જ વેળા કાળ તેને ખાઈ જાય, એમ વ્યવહાર-નયથી બને નહીં. પહેલે સમયે પદાર્થનું નવાપાણું ગણાય,

પણ તે વેળા કાળ તેને ખાઈ જતો નથી, બીજા સમયે બદલાવે છે; માટે જૂનાપણાને તે ખાય છે, તેમ કહ્યું છે.

“નિશ્ચય-નયથી પદાર્થમાત્ર રૂપાંતર જ પામે છે; કોઈ પણ ‘પદાર્થ’ કોઈ પણ કાળમાં કેવળ નાશ પામે જ નહીં, એવો સિદ્ધાન્ત છે; અને જો પદાર્થ કેવળ નાશ પામતો હોત, તો આજ કંઈ પણ હોત નહીં. માટે કાળ ખાતો નથી, પણ રૂપાંતર કરે છે, એમ કહ્યું છે.”

આમ ત્રણ પ્રકારે જવાબ આપીને છેવટે સામાન્ય ઈલ્લોકને ધ્યાનમાં લઈને આગળ તે કહે છે:— “ત્રણ પ્રકારના ઉત્તરમાં પહેલો ઉત્તર ‘સર્વને’ સમજવો સુલભ છે.” અને એ જ કારણે બધા જ ધર્મોમાં મરણની ભીતિ અને તેનું દુઃખ તથા વિહ્વળતા વગેરે લૌકિક ભાવો સામાન્યતઃ જોવા મળે છે. ધર્મ-અર્થ-કામના ત્રિવર્ગ પછીનો ચોથો ચરમ પુરુષાર્થ મોક્ષ આ મરણદ્વાર જોઈને ત્યાંથી શરૂ થાય છે, એમ નચિકેતા, અર્જુન, સિદ્ધાર્થ, વર્ધમાન વગેરે મહાસાધકોની કથાઓ બતાવે છે.

અને એમ, જગતનું પૂર્ણ સ્વરૂપ પામતાં બે ભાવોનો ઉદય થાય છે— એક બાજુ સંસાર-જગતને વિષે, — એટલે કે, તેનાં ઈન્દ્રિયાર્થી સુખદુઃખ અને રાગદ્વેષને વિષે વિષાદમય અસંગભાવ અને મુમુક્ષુતા; અને બીજી તરફ તે જ વિષાદી અંધકારમાંથી દિવ્ય પ્રકાશ રૂપે જગતના અમર અચલ અધિષ્ઠાન તરીકે ‘સત્’નું દર્શન થાય છે, કે જે સચ્ચિદાનંદ રૂપ પરમેશ્વરના જ મૂર્તિ કે વ્યક્ત પર્યાય-દર્શન રૂપે પ્રગટીને તેની અનન્ય એકાગ્ર પરા ભક્તિની લગની પેદા કરે છે. આમ ભક્તિનો જે ઉદય થાય છે તે તત્ત્વ-જ્ઞાન-પૂર્ણ છે— કેવળ મૂઠ ભાવ નથી. અને ગયા પ્રકરણને અંતે શ્રીમદ્નો જે અફસોસ બતાવ્યો છે, તેમાં મુમુક્ષુતા ઉપરાંત “અનંતગુણ-ગંભીર જ્ઞાનાવતાર પુરુષનો લક્ષ” — એટલે કે, પરમ જ્ઞાનરૂપ ઈશની ભક્તિનો જુદો ઉલ્લેખ કર્યો છે. “જ્ઞાની ભક્ત”

પદથી આ ભાવને સમન્વિત કરીને, તેથી જ કરીને, રજૂ કર્યો છે. અને તેવા ભક્ત પુરુષની પ્રતિભા શ્રીમદ્ ધરાવે છે. અને હવે પછીના તેમના એક દસકાના શેષ-જીવનમાં, આ રીતે, મુખ્યત્વે ત્રણ અંશમાં, સાધના પ્રવર્તે છે : ૧. તીવ્ર મુમુક્ષુતાની પરમ કક્ષા; ૨. પરા ભક્તિની ઝંખના; ૩. પરમ જ્ઞાન-પદાર્થ-રૂપ આત્મ-તત્ત્વની સિદ્ધિ. અને એ ત્રણની સિદ્ધિના પરિપાક રૂપે ૪. તીર્થંકર-કે-અવતાર-પદ-સિદ્ધિની રટના-આરાધના કરતાં કરતાં શેષજીવન પૂરું કરે છે. શ્રીમદ્ની જીવનયાત્રાના ચરમ-પરમ દસકાની સાધનાનો આ નકશો કે રૂપરેખા આમ કહી શકાય.

એમાં ચોથું પદ પૂર્વનાં ત્રણથી વિશેષ અને વિલક્ષણ વિરલ પ્રકારનું છે. ભગવાન બુદ્ધને નિર્વાણ-અનુભૂતિ થતાં, જગત પર કરુણા રૂપે બ્રહ્મદેવે અંતરમાં સાક્ષાત્ થઈને કહ્યું કે, ‘આ તારી બોધિ-જ્ઞાનાનુભૂતિને જગતના જીવોના કલ્યાણને માટે પ્રત્રોધ’ એ આ ચોથી પદ-આરાધનાનું રહસ્ય દાખવતી કથા છે. શ્રીમદ્ના જીવનમાં આ પણ એમનો પ્રતિભા-અંશ છે, તે અહીં ટૂંકમાં ઉલ્લેખીને, —તેને સ્થાને તે આવતાં, —આગળ જોઈશું. અહીંયાં મુમુક્ષુતાનું પ્રથમ પદ ટૂંકમાં જોઈએ :—

તેમણે વ્યક્ત કરેલા અફસોસમાં મુમુક્ષુતા બે પ્રકારે કહી છે — તીવ્ર અને અતિતીવ્ર. સાધકની ષટ્સંપત્તિમાં કે યોગશાસ્ત્રના વૈરાગ્ય-અભ્યાસમાં હાર્દ રૂપે રહેલું આ મુમુક્ષુતા-તત્ત્વ છે. મોક્ષ નામે ચરમ પુરુષાર્થના પાયામાં રહેલું ભાવ-દર્શન આ મુમુક્ષુતાનો ઉદય છે, જેની ઉત્પત્તિ જગતના કાલદર્શનમાંથી થઈને, કામ-જીવને માટેના સતત અભ્યાસ અને ધ્યાનાદિ માર્ગે આગળ વિકસીને (ગાંધીજીએ વ્યવહાર ક્ષેત્રે બતાવેલા સાધ્ય-સાધનની એકરૂપતાના ન્યાયે) મોક્ષપદ ભણી પ્રગતિ કરે છે.

ખંભાતના પોતાના ગુણાનુરાગી મુમુક્ષુ ભક્તોને સંબોધીને (મુંબઈથી અપાડ સુદ ૮, ભોમ, ૧૯૪૭ના રોજનો,) મુમુક્ષુતા નિરૂપતો

એક સરસ નાનો લેખ (શ્રી.૧-૩૨૪) છે, તેમાંથી કેટલુંક અહીં જોવાથી મુમુક્ષાનું આકલન ટૂંકમાં સમજશે:—

“પ્રકૃતિના વિસ્તારથી જીવનાં કર્મ અનંત પ્રકારની વિચિત્રતાથી પ્રવર્તે છે; અને તેથી દોષના પ્રકાર પણ અનંત ભાસે છે; પણ સર્વથી મોટો દોષ એ છે, કે જેથી ‘તીવ્ર મુમુક્ષુતા’ ઉત્પન્ન ન જ હોય, અથવા ‘મુમુક્ષુતા’ જ ઉત્પન્ન ન હોય.

“ઘણું કરીને મનુષ્યાત્મા કોઈ ને કોઈ ધર્મમતમાં હોય છે, અને તેથી તે ધર્મમત પ્રમાણે પ્રવર્તવાનું તે કરે છે, એમ માને છે; પણ એનું નામ ‘મુમુક્ષુતા’ નથી.

“મુમુક્ષુતા તે છે કે, સર્વ પ્રકારની મોહાસક્તિથી મૂંઝાઈ એક ‘મોક્ષ’ને વિષે જ યત્ન કરવો; અને ‘તીવ્ર મુમુક્ષુતા’ એ છે કે, અનન્ય પ્રેમે મોક્ષના માર્ગમાં ક્ષણે ક્ષણે પ્રવર્તવું. .... તે (મુમુક્ષુતા) ઉત્પન્ન થવાનું લક્ષણ પોતાના દોષ જોવામાં અપક્ષપાતતા એ છે, અને તેને લીધે* સ્વચ્છંદનો નાશ થાય છે.

* આ ‘સ્વચ્છંદ’ની વ્યાખ્યા અધ્યાત્મ-ક્ષેત્રે સમજાવતો એક પત્ર છે, —તેમાં સ્વચ્છંદ વિષે કહે છે તે આ સાથે જોઈ લેવું ઠીક છે:—

મુંબઈ, માહ સુદ ૭, રવિ, ૧૯૪૭; શ્રી.૧-૨૬૨ના તે પત્રમાં કહે છે કે:—

“જીવને બે મોટાં બંધન છે—એક સ્વચ્છંદ અને બીજું પ્રતિબંધ. સ્વચ્છંદ ટાળવાની જેની ઇચ્છા છે, તેણે જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવી જોઈએ; અને પ્રતિબંધ ટાળવાની ઇચ્છા જેની છે, તેણે સર્વસંગથી ત્યાગી થવું જોઈએ. આમ ન થાય તો બંધનનો નાશ થતો નથી. સ્વચ્છંદ જેનો હેઠાયો છે, તેને જે પ્રતિબંધ છે તે અવસર પ્રાપ્ત થયે નાશ પામે છે. આટલી શિક્ષા સ્મરણ કરવારૂ છે.”

“સ્વચ્છંદ જ્યાં થોડી અથવા ઘણી જાન પામ્યો છે, ત્યાં તેટલી બોધબ્રીજ યોગ્ય ભૂમિકા થાય છે.

“સ્વચ્છંદ જ્યાં પ્રાપ્ત દબાયો છે, ત્યાં પછી ‘મોક્ષપ્રાપ્તિ’ને રોકનારાં ત્રણ કારણો મુખ્ય કરીને હોય છે, એમ અમે જાણીએ છીએ:— (૧) આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા, (૨) પરમ દૈન્યતાની (પરમ વિનયની) ઓછાઈ, અને (૩) પદાર્થનો અનિર્ણય.*

“એ બધાં કારણો ટાળવાનું બીજ હવે પછી કહીશું. તે પહેલાં તે જ કારણોને અધિકતાથી કહીએ છીએ:—

“(૧) ‘આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા’, એ ઘણું કરીને તીવ્ર મુમુક્ષુતાની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં હોય છે. તે હોવાનાં કારણો નિઃશંક-પણે તે ‘સત્’ છે એવું દૃઢ થયું નથી, અથવા તે ‘પરમાનંદ-રૂપ’ જ છે, એમ પણ નિશ્ચય નથી. અથવા તો મુમુક્ષુતામાં પણ કેટલોક આનંદ અનુભવાય છે, તેને લીધે બાહ્ય શાતાનાં કારણો પણ કેટલીક વાર પ્રિય લાગે છે, (!) અને તેથી આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા રહ્યા કરે છે; જેથી જીવની જોગ્યતા રોકાઈ જાય છે.

“(૨) સત્પુરુષમાં જ પરમેશ્વર-બુદ્ધિ, અને જ્ઞાનીઓએ પરમ ધર્મ કહ્યો છે; અને એ બુદ્ધિ પરમ દૈન્યત્વ સૂચવે છે; જેથી સર્વ પ્રાણી વિષે પોતાનું દાસત્વ મનાય છે અને પરમ જોગ્યતાની

* સામાન્ય પરિભાષામાં, અનુક્રમે આ ત્રણ એટલે ૧. કામ-અંધન, ૨. ‘ભક્તિ’નો અભાવ, અને ૩. અજ્ઞાન કે તત્વાવબોધનો અભાવ. શ્રીમદ્ગુણ આ વિવરણ, ગીતા અં ૧૩-૭ થી ૧૧માં જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના જીવનમાં જે અર્થ થાય તે રીતે બતાવ્યું છે, તેની સ્પષ્ટ સરખાવો. તથા જ્ઞેયનું સ્વરૂપ પણ પછીના શ્લોકોમાં (૧૨ થી ૧૮) છે, તે પણ જ્ઞેવાથી અભ્યાસીને આ સમજવાની રમૂજ પડશે.

પ્રાપ્તિ હોય છે. એ ‘પરમ દૈન્યત્વ’ જ્યાં સુધી આવરિત રહ્યું છે, ત્યાં સુધી જીવની જોગ્યતા પ્રતિબંધયુક્ત હોય છે.*

“૩. કદાપિ એ બંને થયાં હોય, તથાપિ વાસ્તવિક તત્ત્વ પામવાની કંઈ જોગ્યતાની ઓછાઈને લીધે, પદાર્થ-નિર્ણય ન થયો હોય, તો ચિત્ત વ્યાકુળ રહે છે, અને મિથ્યા સમતા આવે છે, કલિપત પદાર્થ વિષે ‘સત્’ની માન્યતા હોય છે;—જેથી કાળે કરીને અપૂર્વ પદાર્થને વિષે પરમ પ્રેમ આવતો નથી, અને એ જ પરમ જોગ્યતાની હાનિ છે.

“આ ત્રણે કારણો, ઘણું કરીને, અમને મળેલા ઘણાખરા મુમુક્ષુમાં અમે જોયાં છે. માત્ર બીજા કારણની કાંઈક ન્યૂનતા કોઈ કોઈ વિષે જોઈ છે, અને જો તેઓમાં સર્વ પ્રકારે [પરમ દૈન્યતાની (પરમ વિનયની) ખામીની] ન્યૂનતા થવાનું પ્રયત્ન હોય, તો જોગ્ય થાય એમ જાણીએ છીએ. પરમ દૈન્યપણું એ ત્રણેમાં બળવાન સાધન છે; અને ત્રણેનું બીજ મહાત્માને વિષે પરમ પ્રેમાર્પણ એ છે.

“અધિક શું કહીએ, અનંત કાળે એ જ માર્ગ છે.

“પહેલું અને ત્રીજું કારણ જવાને માટે બીજા કારણની હાનિ કરવી. (અને પરમ વિનયમાં વર્તવું યોગ્ય છે.) અને મહાત્માના જોગે તેના અલૌકિક સ્વરૂપને ઓળખવું. ઓળખવાની પરમ તીવ્રતા રાખવી, તો ઓળખાશે. મુમુક્ષુનાં નેત્રો મહાત્માને ઓળખી લે છે.

* આનું પાઠાંતર એવું મળે છે કે:—

“તથાઽપ ઓળખાણ થયે સદ્ગુરુમાં પરમેશ્વર-બુદ્ધિ રાખી તેમની આજ્ઞાએ પ્રવર્તવું, તે ‘પરમ વિનય’ કહ્યો છે. તેથી પરમ જોગ્યતાની પ્રાપ્તિ હોય છે. એ પરમ વિનય જ્યાં સુધી આવે નહીં, ત્યાં સુધી જીવને જોગ્યતા આવતી નથી.”

આ ‘પરમ વિનય’ કે ‘દૈન્યત્વ’ કે ‘દાસત્વ’ ભાવ તે જ અધ્યાત્મ-પરિભાષામાં ભક્તિ કહેવાય છે. આવી ભક્તિના ઊગમમાંથી જ્ઞાનનો બુદ્ધિયોગ સાંપડે છે, એટલે સુધી ગીતા કહે છે, તે અહીં જોવા જેવું છે. (અ. ૧૦-૧૦, ૧૧; ૬-૩૦, ૩૧; ૫-૪થી ...)

“મહાત્મામાં જેનો દૃઢ નિશ્ચય થાય છે, તેને મોહાસક્તિ મટી પદાર્થનો નિર્ણય હોય છે, તેથી વ્યાકુળતા મટે છે; તેથી નિઃશંકતા આવે છે. જેથી જીવ સર્વ પ્રકારના દુઃખથી નિર્ભય હોય છે અને તેથી જ નિઃસંગતા ઉત્પન્ન હોય છે, અને એમ યોગ્ય છે.

“માત્ર તમ મુમુક્ષુઓને અર્થે ટૂંકામાં ટૂંકું આ લખ્યું છે. તેનો પરસ્પર વિચાર કરી વિસ્તાર કરવો અને તે સમજવું એમ એમે કહીએ છીએ. .... કળિયુગ છે માટે ક્ષણવાર પણ વસ્તુ-વિચાર વિના ન રહેવું, એમ મહાત્માઓની શિક્ષા છે.”

બીજી વસ્તુ પરાભક્તિ માટેની ઝંખના – તે વિષે શ્રીમદ્ની આ સમયે બનેલી વૃત્તિ અને તેની તીવ્રતા હવે જોઈએ; – કે જેને તે મુમુક્ષા અને જ્ઞાન બંનેનું બલ-પ્રેરક અને સંવર્ધક કારણ માને છે.

૨૯

પ્રેમભક્તિની અંખના

આત્મારામાશ્ચ મુનયો

નિગ્રંથા અપ્યુરુકમે ।

કુર્વાન્તિ અહૃતુર્કી ભક્તિમ્

ઈત્યંભૂતગુણો હરિઃ ॥

(ભાગવત - ૧-૭-૧૦)

“આત્મામાં રમાણ કરી રહ્યા છે એવા નિગ્રંથ મુનિઓ પણ, નિષ્કારણ, ભગવાનની ભક્તિમાં પ્રવર્તે છે; કારણ કે, ભગવાનના ગુણો એવા જ છે.”

(શ્રી.૧-૩૩૭-આંક ૨૭૮-સં. ૧૮૪૭)

શરૂમાં જ આપણે જોયું છે કે, કવિશ્રીના ધર્મ-સંસ્કાર જૈન તેમ જ વૈષ્ણવ બંને ધર્મપરંપરાના હતા - પિતૃપક્ષે વૈષ્ણવ અને માતૃપક્ષે જૈન. તેમાં જૈન પરંપરાનું અનુશીલન, - કદાચ તેમના ત્યારના પ્રવર્તમાન સંજોગોને લઈને, - વધુ થયું હશે, એમ લાગે છે. તેમ છતાં, એ બંને પરંપરાઓ તે કાળના સમાજમાં જીવંત હતી; અને ગળથૂથી રૂપે કવિને બંને જન્મતઃ જ મળી હતી. આથી કરીને, બંનેનું સંમિશ્રણ, - એમની આંતર અનુભૂતિની - ‘પ્રત્યક્ષાવગમ્ય’ ધર્મેદિય-દશાના આ જીવન-સમયે, પ્રગટ થતું જોવા મળે છે. જેમ કે :-

ગુરુશરણ ઉપરાંત આ કાળે કવિની સહજ ઊર્મિ (‘ગુરુઃ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ’ના ન્યાયે) ઈશ્વર-પ્રણિધાન કે પ્રપત્તિની વૈષ્ણવી પ્રેમભક્તિ-

૧૬૩.

શા૦-૧૩

ભાવથી ભરેલી છે. ગુરુ એટલે ઈશ પ્રભુ, એવો જ ભાવ તે ધરાવે છે. અને નિર્ગ્રંથ-ભક્તિનો જૈન આદર્શ તો તેમની સાધના-સૃષ્ટિમાં વહેવેથી અંકિત થઈ ચૂક્યો હતો : જુઓ તેમનું ૧૮મા વર્ષે લખાયેલું “ક્યારે થઈશું નિર્ગ્રંથ રે” — એવો “અપૂર્વ અવસર” ઝંખતું પેલું કાવ્ય. આ પ્રકારની નિર્ગ્રંથ-નિષ્ઠા તેમનામાં પ્રધાનપદે રહેલી છે; તેમ છતાં, આ કાળની અંતરની તેમની અકળામણને સમયે, તેમનું હૃદય કેવા આત્મભાવે ઈશસ્તવન કરે છે ! કવિની પ્રતિભાનું આ લક્ષણ વિસારે પાડી ન શકાય એવું ઊંડું હતું, એમ તેમનાં લખાણો પરથી લાગે છે.

કૃષ્ણ-ભક્તિનાં ભજનો પણ તેમના ધર્મ-સંસ્કારોના ભાષામાંથી ગરે છે. ૨૪મા વર્ષમાં લખેલા એક પત્રમાં તો, ગોપીઓની શ્રીકૃષ્ણ-ભક્તિનું રૂપક આવેખીને, પોતાની સ્થિતિનું વર્ણન તેમના પરમ ભક્ત-મિત્ર સોભાગચંદને લખ્યું છે :—

“..... આજના પ્રભાતથી નિરંજનદેવની કોઈ અદ્ભુત અનુગ્રહતા પ્રકાશી છે; આજે ઘણા દિવસ થયાં ઈચ્છેલી પરાભક્તિ કોઈ અનુપમ રૂપમાં ઉદય પામી છે. ગોપીઓ ભગવાન વાસુદેવ- (કૃષ્ણ-ચંદ્ર)ને મહીની મટુકીમાં નાંખી વેચવા નીકળી હતી, એવી એક શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કથા છે; તે પ્રસંગ આજે બહુ સ્મરણમાં રહ્યો છે; અમૃત પ્રવહે છે ત્યાં સહસ્રદળ કમળ છે, તે મહીની મટુકી છે; અને આદિ-પુરુષ તેમાં બિરાજમાન છે, તે ભગવંત વાસુદેવ છે; તેની પ્રાપ્તિ સત્પુરુષની ચિત્તાવૃત્તિ રૂપ ગોપીને થતાં, તે ઉલ્લાસમાં આવી જઈ, બીજા કોઈ મુમુક્ષુ આત્મા પ્રત્યે, ‘કોઈ માધવ લો, હાં રે કોઈ માધવ લો’, એમ કહે છે; અર્થાત્, તે વૃત્તિ કહે છે કે, તમે તે પુરાણ પુરુષને પ્રાપ્ત કરો. .... આખી સૃષ્ટિને મથીને જો મહી કાઢીએ, તો માત્ર એક અમૃતરૂપ વાસુદેવ ભગવાન જ મહી નીકળે છે. એવું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ તે સ્થૂળ કરીને વ્યાસજીએ અદ્ભુત ભક્તિને ગાઈ છે. આ વાત અને આખું ભાગવત એ એકજને પ્રાપ્ત કરાવવા માટે અક્ષરે

અક્ષરે ભરપૂર છે; અને તે (અ)મને ઘણા કાળ થયા પહેલાં સમજ્યું છે; આજે અતિ અતિ સ્મરણમાં છે; કારણ કે, સાક્ષાત્ અનુભવ-પ્રાપ્તિ છે; અને એને લીધે આજની પરમ અદ્ભુત દશા છે. એવી દશાથી જીવ ઉન્મત્ત પણ થઈ ગયા વિના રહેશે નહીં, અને વાસુદેવ હરિ ચાહીને કેટલોક વખત વળી અંતર્ધાન પણ થઈ જાય એવા લક્ષણના ધારક છે. ....” (શ્રી.૧ - ૨૮૫)

આમ લખ્યા પછી દસ દિવસે બીજો પત્ર લખ્યો તેમાં આ “ભાગવતવાળી વાત આત્મજ્ઞાનથી જાણેલી છે.”—એમ વિશેષમાં લખ્યું છે. (મહા વદ ૧૩, સં. ૧૮૪૭—શ્રી.૧ - ૨૮૮)

શ્રીમદ્ ભાગવત ગ્રંથ વિષે પ્રસંગોપાત્ત લખતાં, એક પત્ર (મુંબઈ, ફાગણ વદ ૧, ૧૮૪૭) લખ્યો તેમાં કહ્યું છે:—

“એક દેખિયે જાનિયે, રમી રહિયે ઈક ઠોર;
સમલ વિમલ ન વિચારિયે, યહ સિદ્ધિ નહિ ઔર.”

—એ દોહા વિષે આપે લખ્યું, તો એ દોહાથી અમે આપને નિઃશંક-તાથી દૃઢતા થવા લખ્યું નહોતું; પણ સ્વભાવે એ દોહો પ્રશસ્ત લાગવાથી લખી મોકલ્યો હતો. એવી લય તો ગોપાંગનાને હતી. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં મહાત્મા વ્યાસે વાસુદેવ ભગવાન પ્રત્યે ગોપીઓની પ્રેમભક્તિ વર્ણવી છે, તે પરમાલ્લાદક અને આશ્ચર્યક છે.

““નારદ ભક્તિસૂત્ર’ એ નામનું એક નાનું શિક્ષાશાસ્ત્ર મહર્ષિ નારદજીનું લખેલું છે; તેમાં પ્રેમભક્તિનું સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રતિપાદન કર્યું છે. ....”

તે પછી ફાગણ વદ ૮, બુધ, ૧૮૪૭, નો બીજો પત્ર છે તેમાં કહે છે:—

“શ્રીમદ્ ભાગવત પરમ ભક્તિરૂપ જ છે. એમાં જે જે વર્ણવ્યું છે, તે તે લક્ષરૂપને સૂચવવા માટે છે.” (શ્રી.૧ - ૩૦૮)

કૃષ્ણભક્તિની આવી ઉન્મની ગોપીભાવ-સ્થિતિ તેમણે મુંબઈથી માહ વદ ૩, ગુરુ, ૧૯૪૭ના લખેલા પત્રમાં વર્ણવી મોકલી હતી; અને તેનાં દર્શન તે શ્રીમદ્ ભાગવત, નારદ ભક્તિસૂત્રમાંથી કરી શકાય, એમ કહે છે. મતલબ કે, કવિના વૈષ્ણવ સંસ્કારમાં પડેલી આ કાવ્ય-રૂપક પ્રેમ-ભક્તિ પણ આ તેમના આત્મોદય-કાળે પ્રગટેલી જોવા મળે છે.

બીજી બાબુથી એ પણ જણાય છે કે, પ્રચલિત હવેલી-ધર્મની વૈષ્ણવ ભક્તિ વિષેનાં ભયસ્થાન પણ તેમના ખ્યાલમાં હશે; છતાં તે સ્થાનો તેના ફઠ લોકાચારના વિભાવોમાંથી પેદા થતાં હતાં; તેનો સૂક્ષ્મ સત્ય ભાવ તેમની પાર રહેલો છે, એ કવિને ખબર છે, જેથી તે ઉપરના પત્રમાં ભાગવતધર્મનો સાચો મર્મ બરોબર બતાવે છે.

હરિભક્તિનું રસાયણ દુઃખમાં ફસાયેલા મનુષ્ય-જીવાત્માને માટે કેવું પ્રભાવક છે, તે આ સમયે લખેલા એક પત્રમાં તેમણે (મુંબઈ, જાન્યુ ૧૫, રવિ, ૧૯૪૭) આમ જણાવ્યું છે:—

“વ્યવહારચિંતાથી અકળામણ આવતાં, સત્સંગના વિયોગથી કોઈ પ્રકારે શાંતિ નથી હોતી, એમ આપે લખ્યું તે યોગ્ય જ છે. તથાપિ વ્યવહારચિંતાનું અકળામણ તો યોગ્ય નથી. સર્વત્ર હરિઈચ્છા બળવાન છે એ દૃઢ કરાવવા માટે, હરિએ આમ કર્યું છે, એમ આપે નિઃશંકપણે સમજવું; માટે જ થાય તે જોવું..... અકળામણ રાખશો નહીં. અમે તો એ માર્ગથી તર્યા છીએ.” (શ્રી.૧ - ૩૨૨)

બીજો એક પત્ર (મુંબઈ, માહ સુદ, ૧૯૪૭) છે તેમાં કહે છે:—

“પરમાત્મામાં પરમ સ્નેહ ગમે તેવી વિકટ વાટેથી થતો હોય, તોપણ કરવો યોગ્ય જ છે. સરળ વાટ મળ્યા છતાં, ઉપાધિના કારણથી, તન્મય ભક્તિ રહેતી નથી, અને એકતાર સ્નેહ ઊભરાતો નથી. આથી ખેદ રહ્યા કરે છે અને વારંવાર વનવાસની ઈચ્છા થયા કરે છે. જેકે:

વૈરાગ્ય તો એવો રહે છે કે, ઘર અને વનમાં ઘણું કરીને આત્માને ભેદ રહ્યો નથી, પરંતુ ઉપાધિના પ્રસંગને લીધે તેમાં ઉપયોગ રાખવાની જરૂર રહ્યા કરે છે, કે જેથી પરમ સ્નેહ પર તે વેળા આવરણ આણવું પડે; અને એવી પરમ સ્નેહતા અને અનન્ય પ્રેમભક્તિ આવ્યા વિના દેહ-ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા થતી નથી. કદાપિ સર્વાત્માની એવી જ ઈચ્છા હશે તો ગમે તેવી દીનતાથી પણ તે ઈચ્છા ફેરવશું. પણ પ્રેમભક્તિની લય આવ્યા વિના દેહત્યાગ નહીં કરી શકાય એમ રહે છે. અને વારંવાર એ જ રટના રહેવાથી ‘વનમાં જઈએ’, ‘વનમાં જઈએ’, એમ થઈ આવે છે.” ..... (અને એમ જાણાવીને આગળ તે પત્રમાં જ શ્રીમદ્ લખે છે:—)

“ગોપાંગનાની જેવી ભક્તિ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પ્રેમભક્તિ વર્ણવી છે, એવી પ્રેમભક્તિ આ કળિકાળમાં પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે, એમ જોડે સામાન્ય લક્ષ છે, તથાપિ કળિકાળમાં નિશ્ચય મતિથી એ જ લય લાગે તો પરમાત્મા અનુગ્રહ કરી શીઘ્ર એ ભક્તિ આપે છે,

“જડભરતજીની શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સુંદર આખ્યાયિકા આપી છે; એ દશા વારંવાર સાંભરી આવે છે. અને એવું ઉન્મત્તપણું પર-માત્માને પામવાનું દ્વાર છે. એ દશા વિદેહી હતી. ભરતજીને હરણના સંગથી જન્મની વૃદ્ધિ થઈ હતી, અને તેથી જડભરતના ભવમાં અસંગ રહ્યા હતા. એવાં કારણથી મને પણ અસંગતા બ્રહ્મ જ સાંભરી આવે છે; અને કેટલીક વખત તો એવું થઈ જાય છે કે, તે અસંગતા વિના પરમ દુઃખ થાય છે.” (શ્રી.૧-૩૦૪)

વવાણિયા, ભાદ્રપદ વદ ૧૪, ગુરુ, ૧૯૪૭ રોજના પત્રમાં (શ્રી.૧-૩૩૮) પ્રેમ-ભક્તિની આવી વિરલતા અને અનુપમાને ઉપલક્ષીને લખે છે—

“અત્રે ભક્તિ સંબંધી વિહ્વળતા રહ્યા કરે છે, અને તેમ કરવામાં હરિઈચ્છા સુખદાયક જ માનું છું.

“મહાત્મા વ્યાસજીને જેમ થયું હતું, તેમ અમને હમણાં વર્તે છે. આત્મદર્શન પ્રાપ્ત છતાં પણ વ્યાસજી આનંદ-સંપન્ન થયા નહોતા; કારણ કે, હરિસ અખંડપણે ગાયો નહોતો. અમને પણ એમ જ છે. અખંડ એવો હરિસ પ્રથમ પ્રેમે અખંડપણે અનુભવતાં હજી ક્યાંથી આવડે? અને જ્યાં સુધી તેમ નહીં થાય, ત્યાં સુધી અમને જગતમાંની વસ્તુનું એક આણુ પણ ગમવું નથી.

“ભગવાન વ્યાસજી જે યુગમાં હતા તે યુગ બીજો હતો; આ કળિયુગ છે; એમાં હરિસ્વરૂપ, હરિનામ, અને હરિજન દૃષ્ટિએ નથી આવતાં, શ્રવણમાં પણ નથી આવતાં; એ ત્રણેમાંના કોઈની સ્મૃતિ થાય, એવી કોઈ પણ ચીજ પણ દૃષ્ટિએ નથી આવતી. બધાં સાધન કળિયુગથી ઘેરાઈ ગયાં છે. ઘણું કરીને બધાય જીવ ઉન્માર્ગે પ્રવર્તે છે, અથવા સન્માર્ગની સન્મુખ વર્તતા નજરે નથી પડતા. ક્વચિત્ મુમુક્ષુ છે, પણ તેને હજી માર્ગનો નિકટ સંબંધ નથી. ....”

તે પછી બીજે જ દિવસે પાછો ટૂંકો જ પત્ર લખ્યો છે (શ્રી. ૧-પા. ૩૩૯) તેમાં કેવું ગૂઢાર્થ અનુભૂતિ-વાક્ય એક માત્ર લખી મોકલ્યું છે:—

“ભગવન્ મુક્તિ આપવામાં કૃપણ નથી, પણ ભક્તિ આપવામાં કૃપણ છે, એમ લાગે છે. એવો ભગવાનને લોભ શા માટે હશે?”*

આમ જોતાં, મુક્તિનો — ‘હરિનો મારગ’ શૂરાઓનો છે — ‘શૂર-સંગ્રામ’ છે. સ્ત્રી-વૈશ્ય-શૂદ્ર પર્યાયના સર્વ માટે સુલભ કહેવાયો, તેથી તે કાંઈ કૂલની શૈયા છે, એવો તેનો અર્થ નથી. છતાં, મુક્તિના આ મારગમાં વિચારમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ એવા ભેદ પડી શકે છે; જેવા કે, સાંખ્ય અને યોગ નામથી ગીતાએ નિરૂપ્યા છે; અને એ બે વચ્ચે

* અહીં સરખાવો નીચેની ભક્તવાણી:

“ભૂતળ ભક્તિ પહારથ મોટું” .....

હરિના જન તો મુક્તિ ન માગે,

માગે જનમોજનમ અવતાર રે!”

તુલના પણ અમુક રીતે ગીતાકારે કરી છે. તેવો એક સવાલ કોઈએ કવિને આ સમયમાં પૂછેલો, તેનો જવાબ મુંબઈ, ૧૯૪૭નો (મિતિ ૧૦ નક્કી નથી નોંધાઈ) છે કે, “આત્માર્થે વિચારમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ આરાધવા યોગ્ય છે. પણ વિચારમાર્ગને યોગ્ય જેનું સામર્થ્ય નથી, તેને તે માર્ગ ઉપદેશવો ન ઘટે, એ વગેરે લખ્યું તે યથાયોગ્ય છે. તોપણ તે વિષે કંઈ પણ લખવાનું ચિત્તામાં હાલ આવી શકતું નથી. ....” (શ્રી.૧ - ૩૪૩)

વિચારમાર્ગ વૈરાગ્ય અને સ્વાધ્યાયાદિ માગે, તો ભક્તિમાર્ગ પ્રભુ માટે અહેતુક અનુરાગ માગે છે. દુઃખી કે લોભી લોકો પણ ભગવાનને ભજશે; પરંતુ તે અપરા ભક્તિ છે, મુક્તિદાયક નથી. જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાની લોકની ભક્તિ પરા છે - પરમાનંદ અર્પે છે. અને કવિનાં આ કાળનાં લખાણોમાં જ્ઞાની ભક્તની અહેતુક અનુરાગ ભરેલી પરા ભક્તિ નીતરતી જોવા મળે છે. મુક્તિ અને ભક્તિની તુલના કરતાં તેમના પત્રમાં કેવું કહ્યું છે! - “ભગવત્ મુક્તિ આપવામાં કૃપણ નથી, પણ ભક્તિ આપવામાં કૃપણ છે ..... એવો ભગવાનને લોભ શા માટે હશે!”

ગીતાકારનાં નીચેનાં સૂત્રવચનો યાદ કરાવે એવું આ લખાણ શ્રીમદ્ની ઊંડી ભક્તિતત્ત્વ-દૃષ્ટિ બતાવે છે. ગીતાકાર એ જ કહે છે - આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની, એ ચાર પ્રકારોમાં “જ્ઞાની તુ આત્મા એવ મે મતમ્” - “બહુનામ્ જન્મનામ્ અંતે જ્ઞાનવાન્ મામ્ પ્રપદ્યતે; - “વાસુદેવઃ સર્વમ્ ઈતિ સઃ મહાત્મા સુદુર્લભઃ.” કવિશ્રી આવી ઉન્મત્ત ભક્તિદશા ઝંખે છે.

અખંડ પ્રેમ-ખુમારી

“પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે,
મને લાગી કટારી પ્રેમની.”

“જેને લાગી છે તેને જ લાગી છે, અને તેણે જ જાણી છે; તે જ ‘પિયુ, પિયુ’ પોકારે છે. એ બ્રાહ્મી વેદના કહી કેમ જાય? કે જ્યાં વાણીનો પ્રવેશ નથી. વધારે શું કહેવું? લાગી છે તેને જ લાગી છે. તેના જ ચરણસંગથી લાગે છે; અને લાગે છે ત્યારે જ છૂટકો હોય છે. એ વિના બીજો સુગમ મોક્ષમાર્ગ છે જ નહીં; તથાપિ કોઈ પ્રયત્ન કરતું નથી, મોહ બળવાન છે.”

(શ્રી.૧-૩૧૭, ચૈત્ર વદ ૧૪, ૧૯૪૭ના પત્રમાંથી)

કવિની પ્રેમભક્તિ કે પ્રપત્તિભાવની ઝંખના આ વર્ષોમાં કેવી ઊંડી અને ઉત્તમની હતી, તેનું ચિત્ર તેમણે આ સમયે લખેલા (મુંબઈ, અષાઠ સુદ ૧૩, ૧૯૪૭) એક પત્રમાં (શ્રી.૧-૩૨૫-૬) મળે છે:—

“અમારી દશા હાલમાં કેવી વર્તે છે, તે જાણવાની ઈચ્છા રહે છે; પણ જેવી વિગતથી જોઈએ તેવી વિગતથી લખી શકાય નહીં. .... અત્રે ટૂંકમાં લખીએ છીએ:—

“એક પુરાણ પુરુષ અને અને પુરાણ પુરુષની પ્રેમસંપત્તિ વિના અમને કાંઈ ગમતું નથી; અમને કોઈ પદાર્થમાં રુચિ માત્ર રહી નથી; કંઈ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા થતી નથી; વ્યવહાર કેમ ચાલે છે એનું જ્ઞાન નથી; જગત શું સ્થિતિમાં છે તેની સ્મૃતિ રહેતી નથી; કોઈ શત્રુ-મિત્રમાં ભેદભાવ રહ્યો નથી; કોણ શત્રુ અને કોણ મિત્ર છે, એની

ખબર રખાતી નથી; અમે દેહધારી છીએ કે કેમ, તે સંભારીએ ત્યારે માંડ જાણીએ છીએ; અમારે શું કરવાનું છે, તે કોઈથી કળાય તેવું નથી; અમે બધાય પદાર્થથી ઉદાસ થઈ જવાથી ગમે તેમ વર્તીએ છીએ; વ્રત નિયમનો કંઈ નિયમ રાખ્યો નથી; જાતભાતનો કંઈ પ્રસંગ નથી; અમારાથી વિમુખ જગતમાં કોઈ માન્યું નથી; અમારાથી સન્મુખ એવા સત્સંગી નહિ મળતાં ખેદ રહે છે; સંપત્તિ પૂર્ણ છે, એટલે સંપત્તિની ઈચ્છા નથી; શબ્દાદિક વિષયો અનુભવ્યા સ્મૃતિમાં આવવાથી, — અથવા ઈશ્વરેચ્છાથી તેની ઈચ્છા રહી નથી; પોતાની ઈચ્છાએ થોડી જ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે; જેમ હરિએ ઈચ્છેલો ક્રમ દોરે તેમ દોરાઈએ છીએ; હૃદય પ્રાપ્ત શૂન્ય જેવું થઈ ગયું છે; પાંચે ઇંદ્રિયો શૂન્યપણે પ્રવર્તવા-રૂપ જ રહે છે; નય, પ્રમાણ વગેરે શાસ્ત્રભેદ સાંભરતાં નથી; કંઈ વાંચતાં ચિત્ત સ્થિર રહેતું નથી; ખાવાની, પીવાની, બેસવાની, સૂવાની, ચાલવાની અને બોલવાની વૃત્તિઓ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે; મન પોતાને સ્વાધીન છે કે કેમ એનું યથાયોગ્ય ભાન રહ્યું નથી.

“આમ સર્વ પ્રકારે વિચિત્ર એવી ઉદાસીનતા આવવાથી ગમે તેમ વર્તાય છે, એક પ્રકારે પૂર્ણ ઘેલછા છે; એક પ્રકારે તે ઘેલછા કંઈક દૂષી રાખીએ છીએ; અને જેટલી દૂષી રખાય છે તેટલી હાનિ છે. યોગ્ય વર્તીએ છીએ કે અયોગ્ય એનો કંઈ હિસાબ રાખ્યો નથી. આદિપુરુષને વિષે અખંડ પ્રેમ સિવાય બીજા મોક્ષાદિક પદાર્થોમાંની આકાંક્ષાનો ભંગ થઈ ગયો છે.

“આટલું બધું છતાં મન-માનતી ઉદાસીનતા નથી, એમ માનીએ છીએ; અખંડ પ્રેમ-ખુમારી જેવી પ્રવહલી જેઈએ, તેવી પ્રવહતી નથી, એમ જાણીએ છીએ; આમ કરવાથી તે અખંડ ખુમારી પ્રવહે એમ નિશ્ચયપણે જાણીએ છીએ; પણ તે કરવામાં કાબ કાસલુભૂત થઈ પડયો છે; અને તે સર્વનો દોષ અમને છે કે હરિને છે, એવો ચોક્કસ નિશ્ચય

કરી શકાતો નથી. એટલી બધી ઉદાસીનતા છતાં વેપાર કરીએ છીએ; લઈએ છીએ, દઈએ છીએ, લખીએ છીએ, વાંચીએ છીએ; જાળવીએ છીએ, અને વળી ખેદ પામીએ છીએ. વળી હસીએ છીએ. — જનું ઠેકાણું નથી, એવી અમારી દશા છે; અને એનું કારણ માત્ર હરિની સુખદ ઈચ્છા જ્યાં સુધી માની નથી ત્યાં સુધી ખેદ મટતો નથી. ...”

એમ કરેલા તેમની “દશાના ટૂંકા વર્ણન” ને અંતે તેનો સમારોપ કરતાં પત્રમાં લખ્યું છે:—

“..... પ્રભુની પરમ કૃપા છે. અમને કોઈથી ભિન્ન ભાવ રહ્યો નથી. .... ‘સિદ્ધાન્તજ્ઞાન’ અમારા હૃદયને વિષે આવરિત રૂપે પડ્યું છે. હરિઈચ્છા જે પ્રગટ થવા દેવાની હશે, તો થશે. અમારો દેશ હરિ છે, જાત હરિ છે, કાળ હરિ છે, દેહ હરિ છે, રૂપ હરિ છે, નામ હરિ છે, દિશા હરિ છે, સર્વ હરિ છે, અને તેમ છતાં આમ વહીવટમાં છીએ, એ એની ઈચ્છાનું કારણ છે. (સહી સ્થાને લખ્યું છે:—) ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:”

આમ વર્ણવેલી દશાનો જ પડ્યો, તે પછી બે મહિને રાજજ મુકામે ભાદરવા સુદ ૮, ૧૮૪૭ રોજ લખેલા પ્રભુભક્તિના નીચેના દોહરામાં (શ્રી.૧-૩૩૧) પડેલા વરતી શકીએ:—

“હે પ્રભુ, હે પ્રભુ, શું કહું, દીનાનાથ દયાળ;
હું તો દોષ અનંતનું, ભાજન છું કરુણાળ.
શુદ્ધ ભાવ મુજમાં નથી, નથી સર્વ તુજ રૂપ;
નથી લઘુતા કે દીનતા, શું કહું પરમ સ્વરૂપ?
નથી આજ્ઞા ગુરુદેવની, અચળ કરી ઉર માંહી;
આપ તણો વિશ્વાસ દૃઢ, ને પરમાદર નાહી.

.....

અધમાધમ અધિકો પતિત, સકલ જગતમાં હુંય;
એ નિશ્ચય આવ્યા વિના, સાધન કરશે શુંય?”

પડીં પડીં તુજ પદપંકજે, ફરીં ફરીં માગું એ જ;
સદ્ગુરુ સંત સ્વરૂપ તુજ, એ દૃઢતા કરી દે જ.”

આ જ અરસામાં (મુંબઈ, અષાઢ, ૧૯૪૭) લખેલા એક પત્રમાં
(શ્રી.૨-૩૨૮) નીચેની પેલી જાણીતી કડીઓ મળે છે:—

“બિના નયન પાવે નહીં, બિના નયનકી બાત;
સેવે સદ્ગુરુકે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત્.

.....

જપ તપ ઔર વ્રતાદિ સબ, તહાં લગી ભ્રમરૂપ;
જહાં લગી નહિ સંતકી, પાઈ કૃપા અનૂપ.”.....

ભક્તોની વાણીમાં ઉપરની સ્થિતિનું વર્ણન તેમની પ્રેમ-ભક્તિની
મસ્તી નિરૂપતાં ભજનોમાં જોઈ શકીએ. જેમ કે, સંત-સાધુપુરુષ
નુકારામ:—

ભક્ત એસે જાણા જે દેહી ઉદાસ;
ગેવે આશાપાશ નિવારની.
વિષય તો ત્યાંયા ઝાલા નારાયણ,
નાવડે ધન જન માતાપિતા. ....

(જુઓ ‘આશ્રમ ભજનાવલી’—પા. ૧૭૮)

અથવા કબીરજી ગાય છે તે સહજ સમાધિ-દશા તે જ કવિ
જેને અહીં “અખંડ પ્રેમ-ખુમારી” કહીને ઝંખે છે તે જ ને? :—

સાધો સહજ સમાધિ ભલી!
ગુરુ-પ્રતાપ જ દિનસે જગી,
દિન દિન અધિક ચલી .....

.....

કહ કબીર ચહ ઉનમુનિ રહની,
સો પરગટ કરી ગાઈ.

દુઃખસુખસે કોઈ પરે પરમ પદ
તેહિ પદ રહા સમાઈ.

(જુઓ 'આશ્રમભજનાવલી' - પા. ૮૫-૬)

એ જ વસ્તુને ગીતાકાર (૧૫-૨૦) 'ગુહ્યતમ શાસ્ત્ર' કે (૯-૧, ૨) "રાજવિદ્યા રાજગુહ્યમ્ પવિત્રમ્ ....." ઈં ૦ શબ્દોથી વર્ણવી બતાવે છે. એને જ તે "શાશ્વરં કેવલં કર્મ" (૪-૨૧)ની 'બ્રહ્મ-કર્મસમાધિ' (૪-૨૪) પણ કહે છે; અને તે સ્થિતિ વર્ણવતાં (૫-૮ થી ૧૦) કહે છે -

પશ્યન્ શૃણુવન્ સ્પૃશન્ નિઘ્રન્, ...
ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્તે ઇતિ ધારયન્
..... લિપ્યતે ન સ પાપેન પન્નપત્રમિવાંભસા ॥

કવિ આ કાળે એ ઉન્મની બ્રહ્મ-દશાની ઝાંખી કે ચમકારો જોવા પામે છે; તેમાં તેમને ખેદ એટલો જ છે કે, તે દશા અવિરત અનુભવાતી નથી. પરંતુ, તેમને શ્રદ્ધા છે કે, તે શુભ છે - સત્ય છે - કલ્યાણમાર્ગે ગતિ છે. આ પ્રકારની સ્થિતિને વેદાન્ત પણ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કે અખંડ નિદિધ્યાસન કહીને બતાવે છે; અને કવિશ્રી તેમના જીવનના આ સમયે વેદાન્ત-સમાગમ પણ ચાહતા જોવા મળે છે.

“સ્થાપિતો બ્રહ્મવાદો હિ!”

“તે પવિત્ર દર્શન થયા પછી ગમે તે વર્તન હો, પરંતુ તેને તીવ્ર બંધન નથી. અનંત સંસાર નથી, સોળ ભવ નથી, અભ્યંતર દુઃખ નથી, શંકાનું નિમિત્ત નથી, અંતરંગ મોહિની નથી, સત્ સત્ નિરુપમ, સર્વોત્તમ, શુક્લ, શીતળ, અમૃતમય દર્શનજ્ઞાન; સમ્યક્ જ્યોતિર્ભય, ચિરકાળ આનંદની પ્રાપ્તિ, અદ્ભુત સત્સ્વરૂપદર્શિતાની બલિહારી છે!

“જ્યાં મતભેદ નથી; જ્યાં શંકા, કંપા, વિતિગિરછા, મૂઢદૃષ્ટિ — એમાંનું કંઈ નથી. છે તે કલમ લખી શકતી નથી, કથન કહી શકતું નથી, મન જેને મનન કરી શકતું નથી. છે તે.” (શ્રી.૧ - ૨૩૨)

‘અખંડ પ્રેમખુમારી’ને મળતી ઉન્મની દશા કવિ આ સમયે પોતામાં અનુભવે છે, તેનો જ વિસ્તાર બ્રહ્મવિદ્યાની પરિભાષામાં પણ સહેજે સ્ફુરતો; તે તેમનાં આ કાળનાં લખાણોમાં જેવા મળે છે. વેદાન્તનાં મહાવાક્યો ગૂંથીને અને તેની ભાષામાં સરતી કવિની કલમનો એ પ્રવાહ ગદ્ય-કાવ્ય-રૂપ પ્રસાદ ભરેલો લાગે છે!

આ કાળે તેમના સહ-સાધક મિત્રોના પત્રોમાં પણ આ દશાનો સહજ પ્રભાવ પડતો જેવા મળે છે. પત્રોમાં મિત્રને માટે સંબોધનોમાં, દાઠતો, આવાં આવાં વિશેષણો વપરાયેલાં જેવા મળે છે — “આત્માર્થી”, “શાંતમૂર્તિ”, “મહાભાગ્ય”, “જીવન્મુક્ત”, “કેવલબીજસંપન્ન” ઇતી.

આ ટૂંકમાં હવે જોઈએ :—

૨૩મા વર્ષમાં (નક્કી મિતિ લખેલી નથી મળતી) ‘ૐ સત્’થી પ્રારંભ થતું અને અંતે ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’થી પૂરું થયું, — છતાં છેવટે

‘અપૂર્ણ’ બતાવેલું, - એવું એક લખાણ (શ્રી.૧ - ૨૬૬) છે, તેમાં કહ્યું છે:—

વાસુદેવઃ સર્વમ્ ઇતિ

“શ્રીમાન્ પુરુષોત્તમ, શ્રી સદ્ગુરુ અને સંત એ વિષે અમને ભેદબુદ્ધિ છે જ નહીં. ત્રણે એકરૂપ જ છે.

“આ સમસ્ત વિશ્વ ભગવદ્રૂપ જ છે. ભગવત જ સ્વેચ્છાએ જગદાકાર થયા છે. ....

.....

“અમારો અને સર્વ જ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય છે કે, અનંત સ્વરૂપે એક તે ભગવત જ છે.

.....

તત્ ત્વમ્ અસિ

“સર્વ આ જે કંઈ પ્રવર્તે છે તે શ્રીમાન્ હરિથી જ પ્રવર્તે છે. સર્વ તે છે. સર્વ તે જ રૂપ છે, ભિન્નભાવ અને ભેદાભેદનો અવકાશ જ નથી; તેમ છે જ નહીં. ઈશ્વરેચ્છાથી તેમ ભાસ્યું છે; અને તે તે(શ્રીમાન્ હરિ)ને જ ભાસ્યું છે; અર્થાત્ તું તે જ છો. ‘તત્ત્વમસિ.’

અહં બ્રહ્માસિમ્

“આનંદનો અંશ આવીર્ભાવ હોવાથી જીવ તે શોધે છે; અને તેથી જેમાં ચિત્ અને આનંદ એ અંશે તિરોભાવે કર્યા છે એવા જડમાં શોધવાના ભ્રમમાં પડ્યો છે; પણ તે આનંદ-સ્વરૂપ તો ભગવતમાં જ પ્રાપ્ત થવાનું છે. જે પ્રાપ્ત થયે આવો અખંડ બોધ થયે, આ સમસ્ત વિશ્વ બ્રહ્મરૂપ જ ભગવદ્રૂપ જ ભાસશે. એમ અમારો નિશ્ચય અનુભવ છે જ.

“જ્યારે આ સમસ્ત વિશ્વ ભગવદ્સ્વરૂપ લાગશે, ત્યારે જીવભાવ મટી જઈ સત્-ચિત્-આનંદ એવું બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થશે. ‘અહં બ્રહ્માસિમ્.’

एकोऽहम् बहु स्याम् ।

[પછીની નોંધ “તે અચિંત્ય-મૂર્તિ હરિને નમસ્કાર” એવે મથાળે છે, ‘તે ગીતાના વિશ્વરૂપદર્શન’ની ઝળક બતાવે છે; તેમાં કહ્યું છે:—]

“પરમ પ્રેમસ્વરૂપ આનંદમૂર્તિ આનંદ જ જેનું સ્વરૂપ છે એવા શ્રીમાન-હરિનાં ચરાણકમળની અનન્ય ભક્તિ અમો ઈચ્છીએ છીએ. વારંવાર અને અસંખ્ય પ્રકારે અમોએ વિચાર કર્યો કે, શી રીતે અમે સમાધિરૂપ હોઈએ? તો તે વિચારનો છેવટે નિર્ણય થયો કે, સર્વ રૂપે એક શ્રીહરિ જ છે, એમ તારે નિશ્ચય કરવો જ.

.....

“અનંત પ્રદેશભૂત એવું તે શ્રી પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ રોમે રોમે અનંત બ્રહ્માંડાત્મક સત્તાએ ભર્યું છે, એમ નિશ્ચય છે, એમ દૃઢ કરું છું.

“આ સૃષ્ટિ પહેલાં તે શ્રીમાન પુરુષોત્તમ એક જ હતા અને તે પોતાની ઈચ્છાથી જગતરૂપે થયેલ છે.

“બીજભૂત એવા તે શ્રીમાન પરમાત્મા આવી મહા વિસ્તાર સ્થિતિમાં આવે છે. સર્વત્ર ભરપૂર એવો અમૃતરસ તે બીજને વૃક્ષ સમ થવામાં શ્રીહરિ પ્રેરે છે.

“સર્વ પ્રકારે તે અમૃતરસ તે શ્રી પુરુષોત્તમને ઈચ્છારૂપ નિયતિને અનુસરે છે, કારણ કે તે તે જ છે.

“અનંતકાળે શ્રીમાન હરિ આ જગતને સંપેટે છે. ઉત્પત્તિ પ્રથમ બંધ મોક્ષ કાંઈ હતુંયે નહીં અને અનંત ક્ષય પછી હશે પણ નહિ. હરિ એમ ઈચ્છે જ છે કે, એક એવો હું બહુ રૂપે હોઉં અને તેમ હોય છે.”

जीव, जगत ने हरिनी माया

તેમના હસ્તાક્ષરની મળેલી એક નોંધપોથીમાં નીચેનાં વાક્યો જેવા ભાવોદ્ગાર નોંધાયા (શ્રી.૧-૨૬૭) જેવા મળે છે:—

“ચૈતન્યાધિષ્ઠત આ વિશ્વ હોવું યોગ્ય છે.”

“વિશિષ્ટાદ્રૈતમાં અમારી પરમ રુચિ છે. જેકે એક શુદ્ધાદ્રૈત જ સમજાય છે. અને તેમ જ છે.

સત્	}	હરિ	{	જડ
ચિત્				જીવ
આનંદ				પરમાત્મા

“હરિની પ્રાપ્તિ વિના જીવનો ક્લેશ ટળે નહીં.”

“હરિની માયા છે; તેનાથી તે ‘પ્રવર્તે’ છે. હરિને તે પ્રવર્તાવી શકવાને યોગ્ય છે જ નહીં.”

“તે માયા પણ હોવાને યોગ્ય જ છે.”

“માયા ન હોત તો હરિનું અકળત્વ કોણ કહેત?”

“માયા એવી નિયતિએ યુક્ત છે કે, તેનો પ્રેરક અબંધન જ હોવા યોગ્ય છે.”

“જીવ પોતાની સૃષ્ટિપૂર્વક અનાદિકાળથી પરિભ્રમણ કરે છે.

હરિની સૃષ્ટિથી પોતાની સૃષ્ટિનું અભિમાન મટે છે.”

“તે પરમાત્માના અનુગ્રહથી પુરુષ વૈરાગ્ય વિવેકાદિ સાધન-સંપન્ન હોય છે.

“એ સાધને યુક્ત એવો યોગ્ય પુરુષ સદ્ગુરુની આજ્ઞાએ સમુત્થિત કરવાને યોગ્ય છે.”

“એ સાધન જીવની પરમ જ્યેષ્ઠતા અને એ જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિનો સર્વોચ્ચ ઉપાય છે.”

“સ્થાપિતો બ્રહ્મવાદો હિ”

“બધુંય હરિ-રૂપ જ છે. તેમાં વળી ભેદ શો?

ભેદ છે જ નહીં.

સર્વ આનંદ-રૂપ જ છે.

બ્રાહ્મી સ્થિતિ.

સ્થાપિતો બ્રહ્મવાદો હિ,
સર્વ વેદાન્ત-ગોચર: - ”

“આ બધું બ્રહ્મરૂપ જ છે, બ્રહ્મ જ છે. એવો અમારો દૃઢ નિશ્ચય છે. એમાં કંઈ ભેદ નથી; જે છે તે સર્વ બ્રહ્મ જ છે. સર્વત્ર બ્રહ્મ છે; સર્વરૂપ બ્રહ્મ છે. તે સિવાય કંઈ નથી. જીવ બ્રહ્મ છે; જડ બ્રહ્મ છે. હરિ બ્રહ્મ છે, હર બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મા બ્રહ્મ છે. ઐ બ્રહ્મ છે. વાણી બ્રહ્મ છે. ગુરુ બ્રહ્મ છે.

“સત્ત્વ બ્રહ્મ છે. રજો બ્રહ્મ છે. તમો બ્રહ્મ છે. પંચભૂત બ્રહ્મ છે. આકાશ બ્રહ્મ છે. વાયુ બ્રહ્મ છે. અગ્નિ બ્રહ્મ છે. જળ પણ બ્રહ્મ છે. પૃથ્વી પણ બ્રહ્મ છે. દેવ બ્રહ્મ છે. મનુષ્ય બ્રહ્મ છે. તિર્થંક બ્રહ્મ છે. નરક બ્રહ્મ છે. સર્વ બ્રહ્મ છે. અન્ય નથી.”

વળી આગળની નોંધ એ જ બ્રહ્મગાન આગળ (શ્રી.૧-૨૭૦)
ચલાવે છે:—

“કાળ બ્રહ્મ છે. કર્મ બ્રહ્મ છે. સ્વભાવ બ્રહ્મ છે. નિયતિ બ્રહ્મ છે. જ્ઞાન બ્રહ્મ છે. ધ્યાન બ્રહ્મ છે. જપ બ્રહ્મ છે. તપ બ્રહ્મ છે. સર્વ બ્રહ્મ છે.

“નામ બ્રહ્મ છે. રૂપ બ્રહ્મ છે. શબ્દ બ્રહ્મ છે. સ્પર્શ બ્રહ્મ છે. રસ બ્રહ્મ છે. ગંધ બ્રહ્મ છે. સર્વ બ્રહ્મ છે. ઊંચે, નીચે, તીરછે સર્વ બ્રહ્મ છે.

“એક બ્રહ્મ છે, અનેક બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ એક છે, અનેક ભાસે છે. સર્વ બ્રહ્મ છે. સર્વ બ્રહ્મ છે. સર્વ બ્રહ્મ છે.

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:”

“एमां संशय नहीं.”

“સર્વ બ્રહ્મ છે, એમાં સંશય નહીં.

હું બ્રહ્મ, તું બ્રહ્મ, તે બ્રહ્મ, એમાં સંશય નહીં.

અમે બ્રહ્મ, તમે બ્રહ્મ, તેઓ બ્રહ્મ, એમાં સંશય નહીં.
 એમ જાણે તે બ્રહ્મ એમાં સંશય નહીં.
 એમ ન જાણે તે પણ બ્રહ્મ, એમાં સંશય નહીં.
 જીવ બ્રહ્મ છે, એમાં સંશય નહીં.
 જડ બ્રહ્મ છે, એમાં સંશય નહીં.
 બ્રહ્મ જીવ રૂપે થયેલ છે, એમાં સંશય નહીં.
 બ્રહ્મ જડ રૂપે થયેલ છે, એમાં સંશય નહીં.
 સર્વ બ્રહ્મ છે, એમાં સંશય નહીં.

ૐ બ્રહ્મ.

સર્વ બ્રહ્મ, સર્વ બ્રહ્મ.

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

તે પછી વળી આ “સંશય-નહીં” નું નિશ્ચયગાન બ્રહ્મ ઉપરાંત
 સ્ત્રીજ બે અસંશયભાવે પણ આમ નોંધે છે:—

“સર્વ હરિ છે, એમાં સંશય નહીં.”

“આ સર્વ આનંદરૂપ જ છે, આનંદ જ છે, એમાં સંશય નહીં.”

પ્રભુપ્રેમથી મલકાતાં છલકાતાં કવિહૃદયો કેવી પ્રેમભરી અવળ-
 વાણીમાં ભાંડે, એ નરસિંહ વગેરે કવિનાં ભજનોમાં જોવા મળે છે.
 કવિ મુંબઈથી (કાર્તિક સુદ ૫, સોમ, ૧૯૪૭) લખેલા એક પત્રમાં
 લખે છે:—

“ભગવાન પરિપૂર્ણ સર્વગુણસંપન્ન કહેવાય છે. તથાપિ એમાંય
 અપલક્ષણ કંઈ ઓછાં નથી! વિચિત્ર કરવું એ જ એની લીલા! ત્યાં
 અધિક શું કહેવું? ..... મોક્ષની આપણને કાંઈ જરૂર નથી. નિઃશંક-
 પણાની, નિર્ભયપણાની, નિર્મુઝનપણાની અને નિઃસ્પૃહપણાની જરૂર
 હતી, તે ઘણે અંશે પ્રાપ્ત થઈ જણાય છે..... જગતને, જગતની લીલાને
 બેઠા બેઠા મહત્તમાં જોઈએ છીએ.” (શ્રી.૧-૨૭૫)

ભક્ત-હૃદયોમાંથી જ આવી પ્રેમ-ઝરતી ‘અવળ-વાણી’ ટપકી શકે છે. કવિહૃદય આ સમયે વૈષ્ણવી ભક્તિથી છલકાતું જોવા મળે છે:

“મુંબઈ કાર્તિક સુદ ૧૩, સોમ, ૧૯૪૭”ની મિતિનો પત્ર છે (શ્રી.૧-૨૭૮) તેમાં નીચેની કડીઓ મથાળે ટાંકી છે—

“એનું સ્વપ્ને જો દર્શન પામે રે,
તેનું મન ન ચઢે બીજે ભામે રે;
થાય કૃષ્ણનો લેશ પ્રસંગ રે,
તેને ન ગમે સંસારનો સંગ રે.”

“હસતાં રમતાં પ્રગટ હરિ દેખું રે,
મારું જીવ્યું સફળ તવ લેખું રે;
મુક્તાનંદનો નાથ વિહારી રે,

ઓધા જીવનદોરી અમારી રે.”

એક પ્રકારની બ્રહ્મ-દર્શનની મસ્તી વેદાંતીઓ નિદિધ્યાસનથી મળતી કહે છે, એવી દશાની ઝાંખી, આ સમયે, શ્રીમદ્ને થતી હોય, એનું જોવા મળે છે. બીજે જ દિવસે (કાર્તિક સુદ ૧૪, ૧૯૪૭) લખેલા પત્રમાં કહે છે—

“આત્મા જ્ઞાન પામ્યો એ તો નિઃસંશય છે; ગ્રંથિભેદ થયો એ ત્રણે કાળમાં સત્ય વાત છે. હવે છેવટની નિવિકલ્પ સમાધિ આપણને પામવી બાકી છે, જે સુલભ છે. અને તે પામવાનો હેતુ પણ એ જ છે કે, કોઈ પણ પ્રકારે અમૃતસાગરનું અવલોકન કરતાં અલ્પ પણ માયાનું આવરણ બાધ કરે નહીં, ... ‘તુંહિ તુંહિ’ વિના બીજી રટના રહે નહીં; માયિક એક પણ ભયનો, મોહનો, સંકલ્પનો, કે વિકલ્પનો અંશ રહે નહીં. એ એક વાર જો યથાયોગ્ય આવી જાય તો પછી ગમે તેમ પ્રવર્તાય, ગમે તેમ બોલાય, ગમે તેમ આહારવિહાર કરાય, તથાપિ તેને કોઈ પણ જાતની બાધા નથી. પરમાત્મા પણ તેને પૂછી શકનાર નથી. તેનું કરેલું સર્વ સવળું છે. આવી દશા પામવાથી પરમાર્થ માટે

કરેલો પ્રયત્ન સફળ થાય છે. અને એવી દશા થયા વિના ખગટ માર્ગ પ્રકાશવાની પરમાત્માની આજ્ઞા નથી, એમ મને લાગે છે. માટે દૈવ નિશ્ચય કર્યો છે કે, એ દશાને પામી પછી ખગટ માર્ગ કહેવો – પરમાર્થ પ્રકાશવો, – ત્યાં સુધી નહીં. અને એ દશાને હવે કંઈ ઝાઝો વખત પણ નથી. પંદર અંશે તો પહોંચી જવાયું છે. નિર્વિકલ્પતા તો છે જ; પરંતુ નિવૃત્તિ નથી. નિવૃત્તિ હોય તો બીજાના પરમાર્થ માટે શું કરવું તે વિચારી શકાય. ત્યાર પછી ત્યાગ જોઈએ, અને ત્યાર પછી ત્યાગ કરાવવો જોઈએ ..... આટલા માટે હમણાં તો કેવળ ગુપ્ત થઈ જવું જ યોગ્ય છે. એક અક્ષરે એ વિષે વાત કરવા ઇચ્છા થતી નથી. .... ”

પછીનો એક પત્ર (મુંબઈ, પોષ સુદ ૧૪, શુક ૧૯૪૭)
 “મહાભાગ્ય જીવનમુક્ત ” સોભાગચંદને “આયુષ્યમાન ભાઈ” થી સંબોધીને લખેલો છે, તેમાં આ જ સ્થિતિ નિરૂપતાં કહે છે: – “સતને સત્ રૂપે કહેવાની પરમ જિજ્ઞાસા જેની નિરંતર હતી, એવા મહા-ભાગ્ય કબીરનું એક પદ ..... અહીં એક તેની માથેની ટૂંક લખી છે: –

“કરના ફકીરી કયા દિલગીરી,

સદા મગન મન રહેના જી !”

એ વૃત્તિ મુમુક્ષુઓને અધિકાધિક વર્ધમાન કરવા જેવી છે. પરમાર્થ-ચિંતા હોય એ વિષય જુદો છે; વ્યવહાર-ચિંતાનું વેદન અંતરથી ઓછું કરવું, એ એક માર્ગ માપવાનું સાધન છે. ....

“અમારી વૃત્તિ જે કરવા ઇચ્છે છે, તે નિષ્કારણ પરમાર્થ છે; એ વિષે વારંવાર જાણી શક્યા છો; તથાપિ કંઈ સમવાય કારણની ન્યૂનતાને લીધે હાલ તો તેમ કંઈ અધિક કરી શકાતું નથી. માટે ભલામણ છે કે, અમે હાલ કંઈ પરમાર્થજ્ઞાની છીએ અથવા સમર્થ છીએ એવું કથન કીર્તિત કરશો નહીં. કારણ કે એ અમને વર્તમાનમાં પ્રતિકૂળ જેવું છે. તમે જેઓ સમજ્યા છો, તેઓ માર્ગને સાધ્ય કરવા નિરંતર સત્પુરુષના ચરિત્રનું મનન રાખજો. તે વિષય પ્રસંગે

એમને પૂછજો. સત્થાશ્રમે અને સત્કથાને તેમ જ સદ્ગ્રંથને સેવજો. વિ૦ નિમિત્ત માત્ર.” (શ્રી.૧ - ૨૯૦)

વાચક આ ઉતારાઓમાંથી જોઈ શકશે કે, શ્રીમદ્ જૈન સુધારણા વિષે જે પરમાર્થી પુરુષાર્થ કરવાના મનોરથ સેવતા હતા, તેના અનુબંધમાં આ પત્ર વાત કરે છે (જુઓ આગળ પા. ૭૫). ગૃહસ્થ-જીવન ધારણ કરતાં છતાં કવિશ્રી પોતાની કલ્પનાનો “શ્રેષ્ઠ ધર્મ સ્થાપન કરીશ”, એવા સંકલ્પવાન છે અને તે અર્થે જરૂરી સામર્થ્ય મેળવવાને, પૂર્વ-જરૂર તરીકે, પરમ-જ્ઞાન મેળવવાની અભિલાષા સેવે છે. અને તેમાં તે નિર્ગ્રંથતાની પરમ નિવૃત્તિ કે સંન્યાસ પર પહોંચવાની કક્ષા બાકી છે, એમ જણાવે છે.

કવિ ચાર આશ્રમની જીવનવ્યવસ્થામાં માને છે; તેમાં પણ “પરમર્ષિ નાભિપુત્રે ભારતમાં નિર્ગ્રંથધર્મને જન્મ” આપ્યો, તે તરફ પ્રેમની વિશેષ રુચિ ને આકર્ષણ છે. જે મહાધર્મ સ્થાપવો છે તેને માટે ચોથા આશ્રમની જરૂર તે માને છે; અને તેની પ્રાપ્તિ આ કાળના પ્રવર્તમાન પોતાના જીવનમાંથી થાય, એવા સંજોગ તે જોતા નથી;—આ એક એમની આરત્રનું ઊંડું કારણ રાંમવે છે. છતાં તે સ્વસ્થ ભાવે ચાલુ જીવનમાં વ્યવહાર કરે છે; એટલી દૃઢ નિશ્ચયબુદ્ધિ અને સ્વાત્મ-નિષ્ઠા તેમને સાંપડી છે: “ફિકર નહીં મુઝે તરનનકી”ના જેવી આ સ્વસ્થતા તેમને સાંપડતી જોવા મળે છે.

બ્રહ્મજિજ્ઞાસુનો વિષાદયોગ

પ્રેમભક્તિની ‘અખંડ પ્રેમ-ખુમારી’ અને બ્રહ્મવાદની મસ્તીમાં કવિશ્રી તેમના જીવનના આ કાળે કેવા લીન થતા જતા હતા, તે જોયા પછી, તેમાં એક ઉદાત્ત વિષાદભાવની ઝીણી છાંટ કે છાયા જોવી વસ્તુ રહેલી હતી, – જે એમની પ્રતિભાનું એક ખાસ નોંધપાત્ર લક્ષણ કહેવાય; તે હવે વિશેષ રૂપે જોઈએ.

કવિશ્રીનો આ જીવન-કાળ એટલે તેમના ૨૪મા વર્ષથી આગળ પ્રવર્તતો સમય છે, – જેમાંથી તે આત્મોદય પામે છે. તે પૂર્વેના અરુણોદય સમી આ સ્થિતિને, તેથી કરીને, જિજ્ઞાસુનો ‘વિષાદયોગ’ મથાળે નિરૂપી છે. આવો પરમ પવિત્ર વિષાદ સાધકજીવનની જ વિભૂતિ છે; અને તે કવિના જીવનના આ સમયે સમજવી ઘટે છે.

આ સ્થિતિને ગીતાની પરિભાષામાં વર્ણવીએ તો, કવિ હવે ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’, અથવા ‘નિર્દ્રુન્દ્ર, નિત્યસત્ત્વસ્થ નિર્યોગક્ષેમ અને આત્મવાન’ (અં ૨-૪૫) થવાની બારીક ઘડી પર પહોંચે છે, એમ (તેમનાં આ વર્ષનાં ઉદ્ગાર-લેખનો વગેરેમાંથી) જોવા મળે છે. અથવા બીજા પર્યાયથી કહીએ તો, તે આ વરસે (અં ૬-૩૬) ‘વોગારૂઢ’ થાય છે; અને શમ-સાધનની યતાત્મ-બુદ્ધિથી હવે તે પોતાની જીવન-સાધનામાં આગળ ચાલે છે. તેમની ‘સમુચ્ચય-જીવન-ચર્યા’ પર ઊડતી નજર કરીને જોઈએ તો, ૧૯મા વર્ષે લગ્નજીવન-પ્રવેશ રૂપે ‘બીજો ભવ’ માંડયો, ત્યાંથી ૫ વર્ષમાં તેઓ એ ભવનો પૂર્વજન્મ-કર્મ-બંધ પાર કરીને, જેને ગીતાકાર ‘નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા’ કહીને વર્ણવે છે, તે પદે પહોંચવા પર ગતિ કરી રહ્યા છે:–

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગત-સ્પૃહઃ ।

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્ પરમામ્ સંન્યાસેન અધિગચ્છતિ ॥

સિદ્ધિ પ્રાપ્તો યથા બ્રહ્મ તથાડપ્નોતિ નિબોધ મે ।

સમાસેનૈવ કૌંતેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥

[જેણે બધેથી આસક્તિ ખેંચી લીધી છે, જેણે કામનાઓ છોડી છે, જેણે પોતાની જાતને જીતી છે, તે સંન્યાસ વડે નૈષ્કર્મ્યરૂપી પરમ-સિદ્ધિ પામે છે. (અં ૧૮-૪૯)]

હે કૌંતેય, સિદ્ધિ મળ્યા પછી મનુષ્ય બ્રહ્મને કેવી રીતે પામે છે, તે મારી પાસેથી ટૂંકમાં સાંભળ. તે જ જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા છે. (અં ૧૮-૫૦)]

અર્થાત્, આ શ્લોકમાં કહેલી નૈષ્કર્મ્યભાવના શ્રીમદે હાંસલ કરી છે, અને તેના શમ-સાધનાબળથી તે આગળ પ્રયાણ કરે છે.

ગીતાકાર આગળની આ યાત્રાનું પાથેય તેમ જ તેનો આલેખ નીચે પ્રમાણે નિરૂપે છે -

બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધ્યા યુક્તઃ ધૃત્યાડમાનં નિયમ્ય ચ ।

શબ્દાદીન વિષયાંસ્ત્યક્ત્વા રાગદ્વેષૌ વ્યુદસ્ય ચ ॥

વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યત-વાક્-કાય-માનસઃ ।

ધ્યાનયોગપર નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥

અહંકારં બલં દર્પમ્ કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ ।

વિમુચ્ય નિર્મમઃ શાંતઃ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥

[જેની બુદ્ધિ શુદ્ધ થયેલી છે, એવો યોગી દૃઢતાપૂર્વક પોતાને વશ કરીને, શબ્દાદિ વિષયોનો ત્યાગ કરીને, રાગદ્વેષને જીતીને, એકાંત સેવીને, આહાર અલ્પ કરીને, વાચા-કાયા-મનને અંકુશમાં રાખીને, ધ્યાનયોગમાં નિત્ય પરાયણ રહીને, વૈરાગ્યનો આશ્રય લઈને, અહંકાર-બલ-દર્પ-કામ-ક્રોધ-પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને, મમતારહિત અને શાંત થઈને બ્રહ્મભાવને પામવા યોગ્ય થાય છે. (અં ૧૮, ૫૧-૩)]

એમ શમ-સાધનથી આગળ જઈ જીવભૂતને બદલે ‘બ્રહ્મભૂત’ થઈને સાધક-પુરુષ આગળ વધી :—

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।
 સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્ ॥
 ભક્ત્યા મામ્ અભિજનાતિ યાવાન્ યઃ ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।
 તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનંતરમ્ ॥
 સર્વકર્માણિ અપિ સદા કુર્વાણિઃ મદ્વ્યપાશ્રયઃ ।
 મત્પ્રસાદાત્ અવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમ્ અવ્યયમ્ ॥

[બ્રહ્મભાવને પામેલો પ્રસન્નચિત્ત મનુષ્ય નથી શોક કરતો, નથી કંઈ ઈચ્છતો; ભૂતમાત્રને વિષે સમ-ભાવ રાખીને મારી ‘પરમ ભક્તિને પામે છે.

હું કેવડો છું અને કોણ છું એ ભક્તિ વડે એ યથાર્થ જાણે છે અને એમ મને યથાર્થપણે જાણીને મારામાં પ્રવેશ કરે છે.

મારો આશ્રય લેનાર સદા સર્વ કર્મ કરતો છતો મારી કૃપા વડે શાશ્વત, અવ્યયપદને પામે છે. (અં ૧૮, ૫૪-૬)]

આ યાત્રા જીવાત્માની આંતર ગતિથી છે : તેને બાહ્ય કાલની અથવા પંચાંગી સમયગણના લાગુ થતી નથી. કારણ કે, જગત અથવા ઈતિહાસની ઉત્પત્તિ કાલને આભારી છે; અને કાલ જ્યાં નથી, તે કાલાતીતતા આત્મ-ક્ષેત્રે હોય છે.

૨૫મા વર્ષથી કવિની નોંધપોથી તેમ જ પત્રવ્યવહારમાં જેતાં પણ આ જીવનપલટાની ઝળક જેઈ ચકાય છે. જેમ કે, —

સં ૧૯૪૮ ના કારતકના કેટલાક પત્રો જેઈએ તો, તેમાં લખ્યું છે :—

“કાળ વિષમ આવી ગયો છે. સત્સંગનો જોગ નથી, અને વીતરાજતા વિશેષ છે, એટલે કયાંય સાનું નથી, અર્થાત્, મન વિશ્રાંતિ

પામતું નથી. અનેક પ્રકારની વિટંબના તો અમને નથી, તથાપિ નિરંતર સત્સંગ નહીં, એ મોટી વિટંબના છે. લોકસંગ રુચતો નથી.” (શ્રી. ૧-૩૪૪)

“ગમે તે ક્રિયા, જપ, તપ, કે શાસ્ત્ર-વાંચન કરીને પણ એક જ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું છે; તે એ કે, જગતની વિસ્મૃતિ કરવી અને સત્ના ચરણમાં રહેવું.” (સદર)

“જગત આત્મરૂપ માનવામાં આવે; જે થાય તે યોગ્ય જ માનવામાં આવે; પરના દોષ જોવામાં ન આવે; પોતાના ગુણનું ઉત્કૃષ્ટ-પાણું સહન કરવામાં આવે, તો જ આ સંસારમાં રહેવું યોગ્ય છે; બીજી રીતે નહીં.” (શ્રી. ૧-૩૪૫)

“કોઈ પણ પ્રકારનું દર્શન થાય તેને સમ્યક્ જ્ઞાન મોટા પુરુષોએ ગણ્યું છે, એમ સમજવાનું નથી. પદાર્થનો યથાર્થ બોધ પ્રાપ્ત થાય તેને સમ્યક્ જ્ઞાન ગણવામાં આવ્યું છે.” (શ્રી. ૧-૩૪૬)

પછી તરત માગશર, ૧૯૪૮માં, વળી બીજી શૈલીમાં, આત્મદશા વર્ણવતાં કહે છે :

“ભગવત્ને સર્વ સમર્પણ કર્યા સિવાય આ કાળમાં દેહાભિમાન મટવું સંભવતું નથી. માટે અમે સનાતન ધર્મરૂપ પરમ સત્ય, તેનું નિરંતર ધ્યાન કરીએ છીએ. જે સત્યનું ધ્યાન કરે છે તે સત્ય હોય છે.” (શ્રી. ૧-૩૪૭)

વળી થોડા દિવસ બાદના એક પત્રમાં લખે છે (“ૐ સત્, શ્રી સહજ સમાધિ” – મથાળે):—

“અત્ર સમાધિ છે. સ્મૃતિ રહે છે, તથાપિ નિરુપાયતા વર્તે છે. અસંગવૃત્તિ હોવાથી આણુમાત્ર ઉપાધિ સહન થઈ શકે તેવી દશા નથી, તોય સહન કરીએ છીએ. ....” (પા. સદર)

અથવા નીચેનો ભક્તિભાવ જુઓ :—

“અનુક્રમે સંયમ સ્પર્શિતા જ,

પ્રાપ્તો ક્ષાયક ભાવ રે;

સંયમ-શ્રોણી-ફૂલડે જી

પૂજું પદ નિષ્પાવ રે.” —

“(આત્માની અભેદ-ચિતના-રૂપ) સંયમના એક પછી એક ક્રમને અનુભવીને ક્ષાયકભાવ(જડ પરિણિતિનો ત્યાગ)ને પામેલો, એવો જે સિદ્ધાર્થનો પુત્ર, તેનાં નિર્મળ ચરણ-કમળને સંયમ-શ્રોણી-રૂપ ફૂલથી પૂજું છું. .... વિ. યથાર્થ બોધસ્વરૂપના યથાર્થ.” (સદર)

છતાં, એક વસ્તુ શ્રીમદ્ના જીવનના આ કાળે નોંધવી જોઈએ; — જે એમની દશા વિષેના ઉપર ઉતારેલા કેટલાક ઉદ્ગારોની અંદર પણ, — તેમની ગૂઢ ચિત્ત-ભૂમિકામાં, ઊંડે ઊંડે રહેલી વરતાય છે. તે એમનો અમુક પ્રકારનો, — કાંઈક ગૂઢ લક્ષ પામવાની ઊંડી આકાંક્ષાની અનૃત્તિને કારણે કદાચ સંભાવે એવો, — સૂક્ષ્મ વિષાદ જેવો ભાવ છે, એમ લાગે છે; અને તે એમની એ ગૃત્તિમાંથી હશે કે, તે દૃઢપણે માનતા હતા કે, (‘સંયમ-શ્રોણી-ફૂલડે’) સંયમ-વિકાસ-શ્રોણીમાં વધતાં વધતાં નિર્ગ્રંથ સંન્યાસનો ચોથો આશ્રમ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. હવે પછીના શેષ જીવનની એમની સાધનામાં આવી ઝંપના, સતત સૂક્ષ્મ તાર જેવી રહેલી, તેમનાં લખાણોમાં દેખાય છે. ગીતાકાર કહે છે કે, “પરમ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને સંન્યાસ વડે સાધક પામે છે;” તે અંગે શ્રીમદ્ ગીતાનો સૂક્ષ્મ સંન્યાસભાવ નહિ, પરંતુ સ્થૂલ સંન્યાસાશ્રમની નિગૃત્તિ સુધીનો આવિર્ભાવ સમજે છે; અને પોતાને તે નથી — તે ક્યારે આવે, એવી ઝીણી કે આછીપાતળી વિષાદ-છાયામાં તેમની વીતરાગતા કે નૈષ્કર્મ્ય-ભાવના પ્રવર્તતી જણાય છે.

કવિશ્રીનાં આ વરસોમાં તેમના જીવનમાં અંગીકાર કરેલાં કામધંધાં તેમ જ લગ્નજીવનની ગૃહસ્થી ચાલુ છે. એની જે કાંઈ બાહ્ય પણ ઉપાધિ હોય, તે તેમને કંઠે છે; જેકે તેના મોહમાંથી તો તે મનથી બહાર નીકળેલા છે. પરંતુ તેમને આવી ઉપાધિના ટપ્પા આવ્યા કરે, તે ગમતા નથી; અખંડ સમાધિવત્ સતત સત્સંગ અને પરમ સત્સ-

માગમના ચાલુ કથા-વાર્તા-પ્રસંગનાં તન્મયતા કે તત્પરાયણતા કેમ કરતાં લાધે, એવી ઉત્કંઠા તેમને ઊંડે રહ્યા કરી છે. જેમ કે, મુંબઈ, ફાગણ સુદ ૧૪, ૧૯૪૮ રોજના પત્રમાં (શ્રી.૧-૩૬૦) લખે છે:—

“ હાલ જે કંઈ વ્યવહાર કરીએ છીએ, તેમાં દેહ અને મનને બાહ્ય ઉપયોગ વર્તાવવો પડે છે. આત્મા તેમાં વર્તીતો નથી. કવચિત્ પૂર્વકર્માનુસાર વર્તવું પડે છે, તેથી અત્યંત આકુળતા આવી જાય છે, ... આ વેપાર નામનું વ્યવહારિક કામ બીજને અર્થે સેવીએ છીએ.

“ હાલ જે કરીએ છીએ, તે વેપાર વિષે મને વિચાર આવ્યા કરેલ, અને ત્યાર પછી અનુક્રમે તે કામની શરૂઆત થઈ ત્યારથી તે અત્યાર સુધીમાં કામની દિન પ્રતિદિન કંઈ વૃદ્ધિ થયા કરી છે.

“ અમે આ કામ પ્રેરેલું માટે તે સંબંધી ..... બને તેટલું મજૂરી જેવું કામ પણ કર્યાનું રાખ્યું છે. હવે હદ વધી ગયેલી હોવાથી નિવૃત્ત થવાની અત્યંત બુદ્ધિ થઈ જાય છે. પણ ..... ને દોષબુદ્ધિ આવી જવાનો સંભવ; તે અનંત સંસારનું કારણ ..... ને થાય એમ જાણી, જેમ બને તેમ ચિત્તાનું સમાધાન કરી, તે મજૂરી જેવું કામ પણ કર્યા જવું, એમ હાલ તો ધાર્યું છે.

“ કોઈ પણ જીવ પરમાર્થને ઈચ્છે અને વ્યાવહારિક સંગમાં પ્રીતિ રાખે, ને પરમાર્થ પ્રાપ્ત થાય એમ તો કોઈ કાળે બને જ નહીં. આ કામની નિવૃત્તિ, પૂર્વકર્મ જેતાં તો, હાલ થાય તેવું દેખાતું નથી. ....”

ફાગણ વદ ૦)), સોમ, ૧૯૮૮ના બીજા પત્રમાં આ જ ભાવ દર્શાવતું વિધાન (શ્રી.૧-૩૬૩) જુઓ:—

“ અમે કે જેનું મન પ્રાપ્તિ કોષથી, માનથી, માયાથી, લોભથી, હાસ્યથી, રતિથી, અરતિથી, ભયથી, શોકથી, જુગુપ્સાથી કે શબ્દાદિક વિષયોના અપ્રતિબંધ જેવું છે; કુટુંબથી, ધનથી, પુત્રથી, ‘વૈભવથી’, સ્ત્રીથી કે દેહથી મુક્ત જેવું છે;— તે મનને પણ સત્સંગને વિષે બંધન

રાખવું બહુ બહુ રહ્યા કરે છે; તેમ છતાં અમે અને તમે હાલ પ્રત્યક્ષ-પણે તો વિયોગમાં રહ્યા કરીએ છીએ, એ પણ પૂર્વ નિબંધનનો કોઈ મોટો પ્રબંધ ઉદયમાં હોવાનું સંભાવ્ય કારણ છે. ....”

કવિશ્રીના ૨૫મા વર્ણનાં લખાણોમાં ઉપરની ચિત્તસ્થિતિ જ્યાં ત્યાં વર્ણવાયેલી જોવા મળે છે. તેમણે જ તેનું સૂત્રરૂપ વર્ણન એક પત્રમાં આમ લખી જણાવેલું મળે છે (મુંબઈ, વૈશાખ સુદ, શુક્ર-અક્ષયતૃતીયા, ૧૯૪૮; શ્રી.૧ - ૩૬૬):-

“ભાવસમાધિ છે. બાહ્યઉપાધિ છે; જે ભાવને ગોણ કરી શકે એવી સ્થિતિની છે; તથાપિ સમાધિ વર્તે છે.”

એને જ બીજે દિવસે (વૈ. સુ. ૪, શનિ, ૧૯૪૮ શ્રી.૧ - ૩૬૭) ઉપરની જ વાત વળી વિશેષ રૂપે આ શબ્દોમાં લખી છે:-

“અત્ર આત્મતા હોવાથી સમાધિ છે. ....”

“ખરું આત્મભાન થાય છે તેને, હું અન્યભાવનો અકર્તા છું એવો બોધ ઉત્પન્ન થઈ, અહં-પ્રત્યયિ-બુદ્ધિ, તે વિલય પામે છે.

એવું જે આત્મભાન તે વારંવાર ઉજ્જવળપણે વર્ત્યા કરે છે, તથાપિ જેમ ઈચ્છીએ તેમ તો નહીં. અત્ર સમાધિ છે. - સમાધિરૂપ”

વળી સુદ, ૫, રવિને (શ્રી.૧ - ૩૬૭) બીજે દિવસે લખે છે:-

“હાલ તો અનુક્રમે ઉપાધિયોગ વિશેષ વર્ત્યા કરે છે. ....”

“અનંત કાળ વ્યવહાર કરવામાં વ્યતીત કર્યો છે, તો તેની જંજળમાં પરમાર્થ વિસર્જન ન કરાય એમ જ વર્તવું, એવો જેને નિશ્ચય છે, તેને તેમ હોય છે, એમ અમે જાણીએ છીએ.

“વનને વિષે ઉદાસીનપણે સ્થિત એવા જે યોગીઓ - તીર્થંકરાદિક - તેનું આત્મત્વ સાંભરે છે.”

અધ્યાત્મ- કે ધ્યાન- યોગની આ સ્થિતિ જ શમયોગારૂઢ સાધકની છે, જેને કવિ અહીં ‘સમાધિ’ કહે છે, - જેને ગીતાકારે વિસ્તારીને અઠ

૬ (શ્લોક ૧૦ થી આગળ જુઓ)માં ‘દુઃખસંયોગાવયોગ’ નામે યોગ કહ્યો છે;—જેમાં વર્તતો યોગી (૬-૨૦) ‘આત્માના આત્માનમ્ પદ્યન્ આત્માનિ તુષ્યતિ’—(આત્મા વડે આત્માને જોઈને આત્માને વિષે સંતોષ પામે છે,) એમ કહ્યું છે.

પરંતુ કવિની આ સ્થિતિને વિષે નોંધપાત્ર એ છે કે, આ સ્થિતિવાળા જે તીર્થંકરાદિક નિગ્રંથ વનવાસી યતિ-મુનિ-સંન્યાસી જેવા આત્મ-પુરુષો છે, તેમના લક્ષ્યને તે વરેલા છે. શ્રીકૃષ્ણ જેવા પુરુષ, ગીતામાં જેને ‘બ્રહ્મ-કર્મ-સમાધિ’ કહે છે; અથવા જેને આ સમગ્ર વિશ્વરૂપી પરમઈશ-કર્મમાં સહજ-પ્રવૃત્તિ-રૂપ ઈશ-સમર્પણ-યોગ બતાવે છે: ‘સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ’ (૧૮-૬૬)—‘સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિંદતિ માનવઃ’ (૧૮-૪૬)—એ પ્રકારની ઈશ-કર્મ-સમાધિ કે સહજ-કર્મસમાધિ અર્જુનને સમજાવે છે, તેને મળતું લક્ષ્ય કવિશ્રીને ઓછું રુચે છે; તેમની પ્રીતિ જેને સાધનમાર્ગના યતિધર્મ પર વિશેષ છે; અને તેથી જ તેમને, ઊંડી આત્મજિજ્ઞાસા સેવતાં છતાં, એક પ્રકારનો ઊંડો વિષાદ વર્તતો રહે છે.

એમના ભક્તમિત્ર ગાંધીજીની જીવન-સાધના અહીંયાં જ તેની વિશેષતા કે વિલક્ષણતા પ્રગટ કરે છે. તે ઈશકર્મસમાધિ-ભાવને ઝંખે છે. આ પ્રકારની રુચિવાળા જ્ઞાની ભક્તપુરુષોની સ્થિતિનું વર્ણન ગીતાકારે (જુઓ અં ૫, ૧૨—સર્વભૂતહિતે સ્તા:નું વર્ણન) શ્લોકો ભરી ભરીને કર્યું છે; અને તેની કદર-બૂજ તો કવિને હતી જ, એ આપણે આ અંગનાં (૨૮ થી ૩૧) પ્રકરણોમાં જોઈએ. તેથી કરીને કવિ પણ જીવનમાં પરોપકારાર્થે—અનુકંપાપૂર્વક ધર્મસુધારણા અને સત્ય ધર્મપ્રવર્તન કરવા ચાહે છે; પણ તે કામ કરવાની રીત તીર્થંકરોની વનવાસી સંન્યાસીની ઢબે તે ગોઠવવા માગે છે. આ અર્થે ચૂપકીથી પોતે તૈયારી કરે છે, એ રીતનો ભાવ તેમનાં લખાણોમાં સતત નીકળતો રહ્યો છે,—જે આપણે આગળ (પ્રાં ૧૧ થી ૧૩ માં) જોઈ ગયા છીએ.

ગાંધીજી અહીં આગળ જુદી ભાવનાથી વર્તે છે: તે સ્વ-જીવનને જ ઈશકર્મ બનાવવાને માટે પોતાનો સેવાયોગ યોજી લે છે; તે અર્થે વિશેષ પ્રકારની વ્રતનિયમાદિની ગૃહસ્થ-જીવન-પદ્ધતિ, — દેશકાલ અનુસાર જોઈ વિચારીને, — સ્વીકારે છે; એમાં સંન્યાસનો હાર્દ-ભાવ તે અપનાવીને સમાવે છે, અને એને જ લક્ષ્ય બનાવે છે: હિમાલયની ગુફા તે છોડે છે, અને સમાજની વચ્ચે જ રહીને તેની ઐકાંતિક સેવા રૂપી ગુફા સતત સેવે છે. આવા સેવાર્થે ભાવ-સંન્યાસ કવિની રુચિનો માર્ગ નથી.

આત્માર્થી આ બે મિત્રોની વૃત્તિ-પ્રકૃતિનો આ ફેર લક્ષમાં લઈએ, તો ૧૯મા સૈકામાં પેદા થયેલા અને તેના કલ્યાણને ઝંખતા રહીને પોતાની જીવનવ્યવસ્થાની સાધના કરતા આ બે મહાન પુરુષોની પોતપોતાની નોખી વિશેષતા ધ્યાનમાં આવશે. કવિને ગૃહસ્થીનું ઉદયકર્મ વર્તે છે, તે કહે છે, જેમાંથી પરમ વિષાદ ઝરતો રહે છે; પરંતુ તે આત્માર્થીનો છે, સાધનામાં દૃઢતા અર્પે છે. ત્યારે ગાંધી ગૃહસ્થીમાં પણ અપરિગ્રહી ને બ્રહ્મચર્યવ્રતી થઈને ગરીબાઈને વરે છે, અને તેમાં દૃઢભાવથી મંડ્યા રહે છે. બે મિત્રોની સાધનામાં આ ભેદ આજના યુગના મુમુક્ષુઓને માટે અર્થગંભીર સૂચકતા ધરાવે છે.

“જ્ઞાનીના માર્ગનો વિચાર”

“જ્ઞાનીઓ સર્વસંગપરિત્યાગ કરી અપ્રતિબદ્ધપણે વિચરે છે. “સર્વસંગ” શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ એવો છે કે, અખંડપણે આત્મધ્યાન કે બોધ મુખ્યપણે ન રખાવી શકે એવો સંગ. ....

“દેહ છતાં મનુષ્ય પૂર્ણ વીતરાગ થઈ શકે એવો અમારો નિશ્ચય અનુભવ છે. કારણ, અમે પણ નિશ્ચય તે જ સ્થિતિ પામવાના છીએ, એમ અમારો આત્મા અખંડપણે કહે છે; અને એમ જ છે. .... અત્યંત વિકટ એવું વીતરાગત્વ અત્યંત આશ્ચર્યકારક છે; તથાપિ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, સદેહે પ્રાપ્ત થાય છે, એ નિશ્ચય છે; પ્રાપ્ત કરવાને પૂર્ણ યોગ્ય છે, એમ નિશ્ચય છે. સદેહે તેમ થયા વિના અમને ઉદાસીનતા મટે એમ જણાતું નથી અને તેમ થવું સંભવિત છે, જરૂર એમ જ છે. (શ્રી.૧ - ૩૫૮-૯)

“ગૃહાદિ પ્રવૃત્તિના યોગે ઉપયોગ વિશેષ ચલાયમાન રહેવા યોગ્ય છે, એમ જાણીને પરમ પુરુષ સર્વ-સંગ-પરિત્યાગનો ઉપદેશ કરતા હતા.” (શ્રી.૨ - ૫૫૭)

કવિના વિષાદના નિમિત્ત-કારણ રૂપ ગૃહસ્થાશ્રમની ઉપાધિ છે અને વનવાસ - સંન્યાસાશ્રમને તે ઊંડે ઊંડે ઝંખે છે, તો તે આશ્રમાન્તર કેમ કરતા નહિ હોય? તેમને તેમ કરતાં શું રોકતું હશે? તે મહા પુરુષાર્થી પુરુષ કેમ રોકાઈ રહે વારુ? — આવો પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે; કેમ કે જીવન-સાધનાના વિચાર-ક્ષેત્રે તેમાં એક મહત્ત્વનો મુદ્દો — સમજવા જેવી અધ્યાત્મ-ભૂમિકા કે પરમ જીવનસિદ્ધિની યાત્રામાં નોંધપાત્ર તબક્કો તે છે. તેથી જ, આવી ભૂમિકામાં વિષાદની ઝળક

હોવા છતાં, તે વાટેય યોગમાં પ્રયાણ અને પ્રગતિ થાય છે, — જોથી આ ભૂમિકાને ‘વિષાદયોગ’ જેવું નામ (જેમ કે, ગીતા અં. ૧ નું) સાધનાના શાસ્ત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રશ્ન કેવળ બાહ્ય વેશાંતર કરવાનો — ધોળાં કે ભગવાં ધરવાનો — યતિ મુનિ સંન્યાસીનો વેશ સ્વીકારવાની કેવળ ક્રિયાજડ વસ્તુને વિષેનો નથી. આ તો અધ્યાત્મક્ષેત્રની આંતર ચિત્તસ્થિતિને અંગેનો છે, કે જે સ્થિતિને પરમ સાધનાના અંતિમ તબક્કે પહોંચાડીને જીવનમાં પકવવાની હોય છે. અને કવિ આવા ચરમ તબક્કા તરફ હવે પહોંચે છે, એ તેમનાં લખાણો બતાવે છે. સાધનાશાસ્ત્રમાં એને ‘ધ્યાનયોગ’ કે ‘અધ્યાત્મયોગ’ પણ તેથી જ કહેવાય છે.

આ સમયની તેમની એ દશા સમજવામાં મદદરૂપ એક લખાણ ગણાય તે તેમણે, લખવા માંડેલા ‘ૐ ધ્યાન’ નામે અપૂર્ણ લેખમાં મળે છે. સ્વગત શૈલીમાં (શ્રી.૧ - ૨૩૫) તેમાં તે નોંધે છે:—

“હે આત્મન્! તેં જે આ મનુષ્યપણું કાકતાલીય ન્યાયથી પ્રાપ્ત કર્યું છે, તો તારે પોતામાં પોતાનો નિશ્ચય કરીને પોતાનું કર્તવ્ય સફળ કરવું જોઈએ. ....

“શ્રી જિન સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યને મુક્તિનું કારણ કહે છે. અતએવ જે મુક્તિની ઈચ્છા કરે છે, તે સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યને જ મોક્ષનું સાધન કહે છે.

“મોક્ષનાં સાધન જે સમ્યક્દર્શનાદિક છે, તેમાં ‘ધ્યાન’ ગર્ભિત છે. તે કારણ ધ્યાનનો ઉપદેશ હવે પ્રગટ કરતાં કહે છે કે, ‘હે આત્મન્! તું સંસારદુઃખના વિનાશ અર્થે જ્ઞાનરૂપી સુધારસને પી અને સંસાર-સમુદ્ર પાર ઊતરવા માટે ધ્યાનરૂપ વહાણનું અવલંબન કર.’” (આટલેથી લેખ અટકે છે.)

અને એ ધ્યાન એટલે આત્મસંશુદ્ધિને અર્થે વૈરાગ્ય- અને અભ્યાસ- પૂર્વક પોતાના મનની સાથે લડવું — શમયોગ સાધવો તે છે;

અને એની સાધના વડે શ્રીમદ્ આત્મચિંતનની સ્વસ્થતા અનુભવી શકતા હતા. તથા તેવી નૈષ્કર્મ્ય-સિદ્ધિ તેમણે સાધી હતી, એમ ગીતાની પરિભાષામાં કહી શકાય.

આ તપાસવાને માટે કવિશ્રીએ કંઈ ભાવના તથા સમજદૃષ્ટિથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરેલો “અને તેમાં જિજ્ઞાસા-મુમુક્ષા-પૂર્વક પ્રવર્ત્યા, તે જોવું ઘટે. ‘સમુચ્ચયવચચર્યા’ લખ્યા પછી થોડે દિવસે – માગશર સુદ ૮, રવિ, ૧૯૪૬ રોજ (શ્રી. જૂઠાભાઈને) લખેલા પત્રમાં તે કહે છે :—

“તમે મારા સંબંધમાં જે જે પ્રસ્તુતિ દર્શાવી, તે તે મેં બહુ મનન કરી છે. તેવા ગુણો પ્રકાશિત થાય, એમ પ્રવર્તવા અભિલાષા. પરંતુ તેવા ગુણો મારામાં પ્રકાશિત થયા હોય, એમ મને લાગતું નથી; માત્ર રુચિ થઈ એમ ગણીએ તો ગણી શકાય. આપણે જેમ અને તેમ એક જ પદના ઈચ્છક થઈ પ્રયત્ની થઈએ છીએ, તે આ કે, ‘બંધાયલાને છોડવો.’ એ બંધન જેથી છૂટે તેથી છોડી લેવું એ સર્વમાન્ય છે.” (શ્રી.૧ - ૨૩૨)

તેમ જ ૨૦મા વર્ષે લગ્નસંસ્કાર અંગીકાર કર્યો, તે પૂરી સમજ-બુદ્ધિથી અને પોતાનાં સ્વ-કર્મ-ધર્મની સ્વાભાવિક ભૂમિકામાં પ્રવર્તતા નિજ જીવનની સાધનાદૃષ્ટિએ વિચારીને કર્યો હતો, એમ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. તેમનાથી બે વર્ષે નાના સમકાલીન ગાંધીજી પેઠે, તે કાળમાં બનતું એમ, કવિશ્રીનું લગ્ન બાળ વયે થયું નહોતું. તેમ ૨૦મે વર્ષે પરણ્યા હતા; અને આપણે જોયું કે, તેમનામાં આત્મજિજ્ઞાસાનો ઉદય ૧૭મા વરસે થઈ ચૂક્યો હતો : તે એ ઉંમરથી આત્માર્થી બનેલા જેવા મળે છે : પોતાની જીવનયાત્રા માટેનો પોતાનો આદર્શ તેમણે પોતાના મનથી બાંધી લીધો હતો. બલ્કે, લગ્નસંસ્કારને એ પુરુષ પોતાની તે સાધનામાં વચ્ચે આવતો એક તબક્કો સમજીને ચાલ્યા, એમ એમનાં

લખાણોમાંથી જોવા મળે છે. અને એ એમની સમજદૃષ્ટિ સાધનાના અભ્યાસીએ જોવા જેવી ગણાય.

ગીતાકાર જને ‘સ્વભાવનિયત’ કે ‘સહજ’ કર્મ કહે છે, તેવી વસ્તુ પોતાને માટે આ ગૃહસ્થાશ્રમ છે, એવી સમજ તેમની હોય, એમ જોવા મળે છે. અલૌકિક અવધાન-શક્તિથી પોતાના સંચિતમાં હોડે ઊતરીને જોતાં તેમને એમ લાગ્યું કે આ ક્રમ તેમને માટે પ્રારબ્ધ-જન્ય સહજ-કર્મગતિ છે. તેથી જ તેમની વૃત્તિ સામાન્ય સંસારીથી જુદી ભાવનાવાળી હતી; તેથી ગૃહસ્થ-જીવનમાં તેના સુખભોગના મોહથી તે તણાઈ નહોતા ગયા, — જોકે તે માણવાને માટે ધન-સંપત્તિ ઈંડો સર્વ વૈભવ તેમને સારી પેઠે મોજૂદ હતો.

આપણે જાણીએ છીએ કે, કવિ નિષ્કુલાનંદે પેલા (‘ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના .....’) ભજનમાં ગાયું છે, એવો ત્યાગ-સંન્યાસ કોઈ સ્વીકારી લે છે. એમ કોઈ આવેગ કે ભળતા ખ્યાલથી ખેંચાઈને જે સાધક પોતાના પ્રારબ્ધ-કર્મનો અનાદર કરે, તોય તે સાધનામાં તેનાથી ભાગ્યે ફાવી શકે, — પાછો પણ પડે; અર્થાત્, સંન્યાસ-ભ્રષ્ટ થાય; તેથી શાસ્ત્રકારો બતાવે છે (ગીતા ૧૮, ૫૮-૬૦):—

‘યદહંકારમ્ આશ્રિત્ય ‘ન યોત્સ્યે’ ઈતિ મન્યસે ।

મિથ્યૈષઃ વ્યવસાયઃ તે, પ્રકૃતિઃ ત્વામ્ નિયોક્ષ્યતિ ॥

સ્વભાવજન કૌંતેય, નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તું ન ઈચ્છસિ યન્ મોહાત્ કરિષ્યસિ અવશોડપિ તન્ ॥

[“અહંકારને વશ થઈ ‘નહીં લઉં’ એમ તું માને તો એ તારો નિશ્ચય મિથ્યા છે. તારો સ્વભાવ જ તને તે તરફ બળાત્કારે ધસાડી જશે.

“હે કૌંતેય ! સ્વભાવજન્ય પોતીકા કર્મથી બંધાયેલો તું, મોહને વશ થઈ જે કરવા નથી ઈચ્છતો, તે પરાણે કરીશ.”]

આવા મોહ કે અહંકારમાં કવિશ્રી નથી તણાઈ જતા, અને જન અકર્મવાદી સંન્યાસનો “નિગ્રંથધર્મ” પસંદ છતાં — તેમાં શ્રદ્ધા બંધાયા

છતાં, તે ધર્મને સીધા કે બાઘતઃ પોતે નથી અંગીકાર કરતા, અને પ્રયત્ન-જ્ઞાન-પૂર્વક, સ્વભાવ-નિયત સ્વકર્મ-જીવનમાં જાય છે.

‘સંન્યાસાશ્રમ’ વિષે બાહ્ય સામાજિક રીતે જોતાં, તેમાં ખાસપિત હોય તો તે એ કહેવાય કે, ભિક્ષાજીવનની સવડ-અવડ તેમાં છે: શરીરચાત્રાને માટે આજીવિકાનો સવાલ એ રીતે મોકળો બને છે. તેથી કેટલોક સંયમ અને અસંગ આપોઆપ સધાય છે — કમાવાની યોગક્ષેમ-ઉપાધિ ઓછી થાય, એવી સાધનશક્તિ તેમાં છે. પરંતુ તેની થરત નિષ્કુલાનંદે ગાઈ છે અને ગીતા આપે છે તે સાવધાનીની છે કે:—

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઈન્દ્રિયાર્થાન્ વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥ (૩-૬)

[“જે મનુષ્ય કર્મ કરનારી ઇન્દ્રિયોને રોકે છે, પણ તે તે ઇન્દ્રિયોના વિષયનું ચિંતવન મનથી કરે છે, તે મૂઢાત્મા મિથ્યાચારી કહેવાય છે.”]

અથવા ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ વર્ણવતાં કહે છે:—

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસવર્જં રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥ (૨-૫૮)

[“દેહધારી જ્યારે નિરાહારી રહે છે ત્યારે તેના વિષયો મોઝા પડે છે. પણ રસ જતો નથી; તે રસ તો પરવસ્તુ, — પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી શમે છે.”]

કવિએ જ્ઞાનીની આજીવિકા વિષે એક પત્રમાં લખતાં (શ્રી, ૧-૩૬૮-૯) કહ્યું છે:—

“જ્ઞાની પોતાનું ઉપજીવન, આજીવિકા પણ પૂર્વ કર્માનુસાર કરે છે; જ્ઞાનને વિષે પ્રતિબદ્ધતા થાય એમ કરી આજીવિકા કરતા નથી, અથવા કરાવવાનો પ્રસંગ ઈચ્છતા નથી, એમ જાણીએ છીએ.”

“અમારે વિષે વર્તે તો પરમ વૈરાગ્ય વ્યવહારને વિષે ક્યારેય મન મળવા દેતો નથી, અને વ્યવહારનો પ્રતિબંધ તો આપો દહાડો રાખવો પડે છે. હાલ તો એમ ઉદયસ્થિતિમાં વર્તે છે. તેથી સંભવ થાય છે કે તે પણ સુખનો હેતુ છે.

“અમે તો પાંચ માસ થયાં જગત, ઈશ્વર, અને અન્યભાવો એ સર્વને વિષે ઉદાસીનપણે વર્તીએ છીએ. .... અમારું જે ચિંતા તે આત્મા સિવાય અન્ય સ્થળે પ્રતિબદ્ધતા પામતું નથી, ક્ષણ પણ અન્યભાવને વિષે સ્થિર થતું નથી; સ્વરૂપને વિષે સ્થિર રહે છે. ....”

“ૐ નમસ્કાર” મથાળાથી, (મંબઈ, ભાદરવા વદ ૮ બુધ, ૧૯૪૮-ના રોજ) સ્વતંત્ર લેખ કવિનો છે, તેમાં (શ્રી, ૧ - ૩૯૭) તે કહે છે:-

“જે જે કાળે જે જે પ્રારબ્ધ ઉદય આવે તે તે વેદન કરવું, એ જ્ઞાની પુરુષોનું સનાતન આચરણ છે; અને તે જ આચરણ અમને ઉદયપણે વર્તે છે; અર્થાત્, જે સંસારમાં સ્નેહ રહ્યો નથી, તે સંસારના કાલની પ્રવૃત્તિનો ઉદય છે, અને ઉદય અનુક્રમે વેદન થયા કરે છે. એ ઉદયના ક્રમમાં કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ-વૃદ્ધિ કરવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થતી નથી; અને એમ જાણીએ છીએ કે, જ્ઞાની પુરુષોનું પણ તે સનાતન આચરણ છે; તથાપિ તેમાં સ્નેહ રહ્યો નથી, અથવા સ્નેહ રાખવાની ઈચ્છા નિવૃત્ત થઈ છે, અથવા નિવૃત્ત થવા આવી છે,* તેવા આ સંસારમાં કાર્યપણે - કારણપણે પ્રવર્તવાની ઈચ્છા રહી નથી, તેનાથી નિવૃત્તિપાત્રું જ આત્માને વિષે વર્તે છે; તેમ છતાં પણ તેના અનેક પ્રકારના સંગ - પ્રસંગમાં પ્રવર્તવું પડે, એવું પૂર્વે કોઈ પ્રારબ્ધ ઉપાર્જન કર્યું છે, જે સમપરિણામે વેદન કરીએ છીએ; તથાપિ હજુ પણ તે કેટલાક વખત સુધી ઉદય-જેગ છે, એમ જાણી કવચિત્ ખેદ પામીએ છીએ, કવચિત્ વિશેષ ખેદ પામીએ છીએ; અને તે ખેદનું કારણ વિચારી જોતાં તો ધરાનુકંપા-રૂપ જણાય છે. હાલ તો તે પ્રારબ્ધ સ્વાભાવિક ઉદય પ્રમાણે વેદન કર્યા સિવાય અન્ય ઈચ્છા ઉત્પન્ન થતી નથી; તથાપિ તે ઉદયમાં બીજા કોઈને સુખ, દુઃખ, રાગ, દ્વેષ, લાભ, અલાભના કારણ રૂપે બીજાને ભાસીએ છીએ. તે ભાસવાને વિષે લોકપ્રસંગની

* સરખાવો આ સ્થિતિ (ગીતા અ૦ - ૬ - ૨, ૪, ૨૪; અ૦ ૧૨, -૧૬; અ૦ ૧૪ - ૨૫) સંકલ્પ-સંન્યાસ અથવા સર્વાંશ-પરિત્યાગ તરીકે ગીતામાં વર્ણવી છે; તે અહીં અભ્યાસીએ મનન કરવા જેવી છે.

વિચિત્ર ભ્રાંતિ જોઈ ખેદ થાય છે. જે સંસારને વિષે સાક્ષી કર્તા તરીકે મનાય છે, તે સંસારમાં તે સાક્ષીએ સાક્ષી રૂપે રહેવું અને કર્તા તરીકે ભાસ્યમાન થવું, તે બેધારી તરવાર પર ચાલવા બરાબર છે.

“એમ છતાં પણ કોઈને ખેદ, દુઃખ, અલાભનું કારણ તે સાક્ષી પુરુષ ભ્રાંતિગત લોકોને ન ભાસે તો તે પ્રસંગમાં તે સાક્ષી પુરુષનું અત્યંત વિકટપણું નથી, અમને તો અત્યંત વિકટપણાનો ઉદય છે. એમાં પણ ઉદાસીનપણું એ જ સનાતન ધર્મ (એટલે કે, આચરણ) જ્ઞાનીનો છે.

“એક વાર એક તણખલાના બે ભાગ કરવાની ક્રિયા કરી શકવાની શક્તિ પણ ઉપશમ થાય ત્યારે જે ઈશ્વરેચ્છા હશે તે થશે.”

ઉપરના ઉતારામાં કવિશ્રીની ‘ૐ નમસ્કાર’ નોંધ પૂરી આપી છે; તે તેમનું આત્માનુભવ-કથન છે. તેમાં સાધકજીવનની કેવી સૂક્ષ્મ આંતર દૃષ્ટિ તે નિરૂપે છે!

અને આ પ્રકારનું કવિનું આત્મ-કથન આ સમયે અનેક જગાએ મળે છે. વધુ કેટલાંક જોઈએ. તે કાળે જે વ્યવસાયમાં પોતે છે (જેમાં ઉપર કહેલા ખેદ જેવો ભાવ પણ તેમને વરતે છે,) તેને વિષે, ઉપરના જેવી જ સ્વતંત્ર નોંધ જોવા મળે છે.

“મુંબઈ, આસો, ૧૯૪૮” (શ્રી.૧ - ૪૦૧) ની નોંધ (કોઈના પ્રસંગમાં પેદા થયેલા પ્રશ્નમાંથી) સ્વગત આત્મમંથન રૂપ લાગે છે:—
“કોઈ પણ જાતના અમારા આત્મિક બંધનને લઈને અમે સંસારમાં રહ્યા નથી. શ્રી જે છે તેનાથી પૂર્વે બંધાયેલું ભોગકર્મ નિવૃત્ત કરવું છે. કુટુંબ છે તેનું પૂર્વેનું કરેલું કરજ આપી નિવૃત્ત થવા અર્થે રહ્યા છીએ. રેવાશંકર છે તેનું અમારા પ્રત્યે જે કાંઈ માગણું છે તે આપવાને રહ્યા છીએ. તે સિવાયના જે જે પ્રસંગ છે તે તેની અંદર સમાઈ જાય છે. તમને અર્થે, ધનને અર્થે, ભોગને અર્થે, સુખને અર્થે, સ્વાર્થને અર્થે કે કોઈ જાતના આત્મિક બંધનથી અમે સંસારમાં રહ્યા

નથી. આવો જે અંતરંગનો ભેદ તે, જે જીવને નિકટપણે મોક્ષ વર્તિતો ન હોય, તે જીવ કેમ સમજી શકે?

“દુઃખના ભયથી પણ સંસારમાં રહેવું રાખ્યું છે એમ નથી. માન-અપમાનનો તો કંઈ ભેદ છે, તે નિવૃત્ત થઈ ગયો છે. ....”

“મુંબઈ, આશ્રવન, ૧૯૪૮ રોજની તેવી બીજી નોંધ (શ્રી.૧-૪૦૪) છે જેમાં કાંઈક તત્ત્વ-ભાષામાં લખ્યું છે:

“જે પદાર્થમાં નિત્ય વ્યય વિશેષ થાય અને આવૃત્તિ ઓછી હોય, તે પદાર્થ ક્રમે કરી પોતાપણાનો ત્યાગ કરે છે, અર્થાત્ નાશ પામે છે, એવો વિચાર રાખી આ વ્યવસાયનો પ્રસંગ રાખ્યા જેવું છે.

“પૂર્વે ઉપાજિત કરેલું એવું જે કંઈ પ્રારબ્ધ છે, તે વેદવા સિવાય બીજે પ્રકાર નથી, અને યોગ્ય પણ એ રીતે છે એમ જાણી, જે જે પ્રકારે જે કાંઈ પ્રારબ્ધ ઉદય આવે છે, તે સમપરિણામથી વેદવાં ઘટે છે, અને તે કારણથી આ વ્યવસાય-પ્રસંગ વર્તે છે.

“ચિત્તમાં કોઈ રીતે તે વ્યવસાયનું કર્તવ્યપણું નહીં જાણતાં. છતાં તે વ્યવસાય માત્ર ખેદનો હેતુ છે, એવો પરમાર્થ નિશ્ચય છતાં પણ પ્રારબ્ધરૂપ હોવાથી, સત્સંગાદિ યોગને અપ્રધાનપણે વેદવો પડે છે. તે વેદવા વિષે ઈચ્છા-નિરિચ્છા નથી; પણ આત્માને અફળ એવી આ પ્રવૃત્તિનો સંબંધ રહેતો દેખી ખેદ થાય છે અને તે વિષે વારંવાર વિચાર રહ્યા કરે છે.”

જાણ્યેઅજાણ્યે, જીવનના મૂળ પ્રશ્ન વિષે ઊંડી જિજ્ઞાસા જાગતાં જેવો ખેદ-વિષાદ જન્મે, (જેમ કે, અર્જુનને ઓચિતો યુદ્ધપ્રસંગથી પ્રગટ થઈ આવ્યો, એમ ગીતાના પ્રથમ બે અધ્યાય વર્ણવે છે.) તે પ્રકારનો ખેદ-વિષાદયોગ કવિશ્રીના આ કાળના સમયે દેખાય છે; અને તે તેમને જાણમાં છે – તેનો અંતર્ભેદ તેમને પોતાના આંતર-ધ્યાનાદિ-માંથી સમજાય છે; અને એનું કથન આ છે, એમ આપણે જાણીએ.

છીએ. એ વસ્તુ પત્ર રૂપે પણ આ કાળના એક પત્રમાં (શ્રી. સોભાગચંદને) તેમણે લખેલી મળે છે.

મુંબઈ, માગશર વદ ૯, સોમ, ૧૯૪૮ ના આ પત્રમાં (શ્રી. ૧-૪૦૮) લખ્યું છે:—

“ઉપાધિ વેદવા માટે જોઈતું કઠિનપણું મારામાં નથી, એટલે ઉપાધિથી અત્યંત નિવૃત્તિની ઇચ્છા રહ્યા કરે; તથાપિ ઉદય-રૂપ જાણી તે યથાશક્તિ સહન થાય છે.

“પરમાર્થનું દુઃખ મટયા છતાં સંસારનું પ્રાસંગિક દુઃખ રહ્યા કરે છે; અને તે દુઃખ પોતાની ઇચ્છાદિના કારણનું નથી, પણ બીજાની અનુકંપા તથા ઉપકારાદિનાં કારણનું રહે છે, અને તે વિટંબના વિષે ચિત્ત ક્યારેક ક્યારેક વિશેષ ઉદ્વેગ પામી જાય છે.

“આટલા લેખ ઉપરથી તે ઉદ્વેગ સ્પષ્ટ નહીં સમજાય; કેટલાક અંશે તમને સમજાઈ શકશે. એ ઉદ્વેગ સિવાય બીજું કંઈ દુઃખ સંસાર-પ્રસંગનું પણ જણાતું નથી. જેટલા પ્રકારના સંસારના પદાર્થો છે, તે સર્વમાં જો અસ્પૃહાપણું હોય અને ઉદ્વેગ રહેતો હોય, તો તે અન્યની અનુકંપા કે ઉપકાર કે એવાં કારણનો હોય, એમ મને નિશ્ચયપણે લાગે છે. એ ઉદ્વેગને લીધે ક્યારેક ચક્ષુમાં આંસુ આવી જાય છે; અને તે બધાં કારણને પ્રત્યે વર્તવાનો માર્ગ તે અમુક અંશે પરતંત્ર દેખાય છે. એટલે સમાન ઉદાસીનતા આવી જાય છે.

“જ્ઞાનીના માર્ગનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે, કોઈ પણ પ્રકારે મૂર્છાપાત્ર આ દેહ નથી, તેને દુઃખે શોચવા યોગ્ય આ આત્મા નથી. આત્માને આત્મ-અજ્ઞાને શોચવું, એ સિવાય બીજો શોચ તેને ઘટતો નથી. પ્રગટ એવા યમને સમીપ દેખતાં છતાં, જેને દેહને વિષે મૂર્છા નથી વર્તતી તે પુરુષને નમસ્કાર છે. એ જ વાત ચિંતવી રાખવી અમને નમને પ્રત્યેકને ઘટે છે.

“દેહ તે આત્મા નથી આત્મા તે દેહ નથી. ઘડાને જોનાર જોમ ઘડાદિથી ભિન્ન છે, તેમ દેહનો જોનાર-જાણનાર એવો આત્મા તે દેહથી ભિન્ન છે, અર્થાત્ દેહ નથી.

“વિચાર કરતાં એ વાત પ્રગટ અનુભવસિદ્ધ થાય છે, તો પછી એ ભિન્ન દેહનાં તેનાં સ્વાભાવિક ક્ષય-વૃદ્ધિ-રૂપાદિ-પરિણામ જોઈ હર્ષ-શોકવાન થવું કોઈ રીતે ઘટતું નથી; અને અમને તમને તે નિર્ધાર કરવો, રાખવો ઘટે છે, અને એ જ્ઞાનીના માર્ગનો મુખ્ય ધ્વનિ છે.* .....

શ્રીમદ્દેવો આ ભાવ સ્પષ્ટ કરતો પત્ર પછીનાં વરસોમાં લખાયેલો (મુંબઈથી ચૈત્ર વદ ૧૨, રવિ, ૧૯૫૧) મળે છે; (શ્રી.૨ - ૫૨૧) તેમાં તે લખે છે:-

“પૂર્ણજ્ઞાની શ્રી ઋષભદેવાદિ પુરુષોને પણ પ્રારબ્ધાદય ભોગવ્યે ક્ષય થયો છે; તો અમ જોવાને તે પ્રારબ્ધાદય ભોગવવો જ પડે એમાં કંઈ સંશય નથી. માત્ર ખેદ એટલો થાય છે કે, અમને આવા પ્રારબ્ધાદયમાં શ્રીઋષભદેવાદિ જેવી અવિષમતા રહે એટલું બળ નથી; અને તેથી પ્રારબ્ધાદય છતાં વારંવાર તેથી અપરિપક્વકાળે છૂટવાની કામના થઈ આવે છે, કે જો આ વિષમ પ્રારબ્ધાદયમાં કંઈ પણ ઉપયોગની યથા-તથ્યતા ન રહી, તો ફરી આત્મસ્થિરતા થતાં વળી અવસર ગવેષવો જોઈશે; અને પશ્ચાત્તાપપૂર્વક દેહ છૂટશે; એવી ચિંતા ઘણી વાર થઈ આવે છે.

“આ પ્રારબ્ધાદય મટી નિવૃત્તિ-કર્મ વેદવા રૂપ પ્રારબ્ધનો ઉદય થવા આશય રહ્યા કરે છે. પણ તે તરતમાં, એટલે, અંકશી દોઢ વર્ષમાં થાય એમ તો દેખાતું નથી; અને પણ પણ જવી કઠણ પડે છે. ....

“આત્માની કેટલીક અસ્થિરતા રહે છે. ગયા વર્ષનો મોતી સંબંધી વ્યાપાર લગભગ પતવા આવ્યો છે. આ વર્ષનો મોતી સંબંધી વ્યાપાર

* સરખાવો - “અશોચ્યાન્ અન્વશોચસ્ત્વમ.....” ઇં ઉદ્દેશોધન ગીતાકાર અનુનને કરે છે તે (ગીતા, ૨ - ૧૧ ઇં).

ગયા વર્ષ કરતાં લગભગ બમણો થયો છે. ગયા વર્ષ જેવું તેમાં પરિણામ આવવું કઠણ છે. થોડા દિવસ કરતાં હાલ કીક છે; અને આ વર્ષે પણ તેનું ગયા વર્ષ જેવું નહીં તોપણ કંઈક કીક પરિણામ આવશે, એમ સંભવ રહે છે. પણ ઘણો વખત તેના વિચારમાં વ્યતીત થવા જેવું થાય છે; અને તે માટે શોચ થાય છે કે, આ એક પરિગ્રહની કામનાના બળવાન પ્રવર્તન જેવું થાય છે, તે શમાવવું ઘટે છે; અને કંઈક કરવું પડે એવાં કારણો રહે છે. હવે જેમ તેમ કરી તે પ્રારબ્ધાદય તરત ક્ષય થાય તો સારું, એમ મનમાં ઘણી વાર રહ્યા કરે છે.

“અત્રે જે આડત તથા મોતી સંબંધી વેપાર છે, તેમાંથી મારાથી છૂટવાનું બને અથવા તેનો ઘણો પ્રસંગ ઓછો થવાનું થાય તેવો કોઈ રસ્તો ધ્યાનમાં આવે તો લખશો .....”

‘જ્ઞાનીના માર્ગનો વિચાર’ કરતાં, જ્ઞાનીના સુખ વિષે (મુંબઈ, જેઠ સુદ ૧૦ રવિ, ૧૯૫૧ રોજના) એક પત્રમાં (શ્રી.૨ - ૫૩૦-૧) તેની સમતાની સ્થિર બુદ્ધિ કે ગીતા જેને સામ્યયોગ કહે છે, તે વિષે લખે છે:—

“જ્ઞાની પુરુષને જે સુખ વર્તે છે, તે નિજ સ્વભાવમાં સ્થિતિનું વર્તે છે. બાહ્ય પદાર્થમાં તેને સુખબુદ્ધિ નથી, માટે તે તે પદાર્થથી જ્ઞાનીને સુખદુઃખાદિનું વિશેષપણું કે ઓછાપણું કહી શકાતું નથી. જેકે સામાન્યપણે શરીરના સ્વાસ્થ્યાદિથી શાતા અને જ્વરાદિથી અશાતા જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બંનેને થાય છે. તથાપિ જ્ઞાનીને તે તે પ્રસંગ હર્ષ-વિષાદના હેતુ નથી, અથવા જ્ઞાનના તારતમ્યમાં ન્યૂનપણું હોય તો કંઈક હર્ષવિષાદ તેથી થાય છે, તથાપિ કેવળ અજાગૃતતાને પામવા યોગ્ય એવા હર્ષવિષાદ થતા નથી. ઉદય-બળે કંઈક તેવાં પરિણામ થાય છે, તોપણ વિચાર-જાગૃતિને લીધે તે ઉદય ક્ષીણ કરવા પ્રત્યે જ્ઞાની પુરુષનાં પરિણામ વર્તે છે. .... ઉદય-વાયુયોગે યત્કિંચિત્ દશાફર થાય છે, તોપણ પરિણામ, પ્રયત્ન સ્વધર્મને વિષે છે.

“જ્ઞાની નિર્ધન હોય અથવા ધનવાન હોય, અજ્ઞાની નિર્ધન હોય અથવા ધનવાન હોય એવો કંઈ નિયમ નથી. પૂર્વ-નિષ્પન્ન શુભ-અશુભ કર્મ પ્રમાણે બંનેને ઉદય વર્તે છે. જ્ઞાની ઉદયમાં સમ વર્તે છે, અજ્ઞાની હર્ષવિષાદને પ્રાપ્ત થાય છે.

“જ્યાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે, ત્યાં તો સ્ત્રી આદિ પરિગ્રહનો પણ અપ્રસંગ છે. તેથી ન્યૂન ભૂમિકાની જ્ઞાનદશામાં (ચોથે પાંચમે ગુણ-સ્થાનકે જ્યાં તે યોગનો પ્રસંગ સંભવે છે, તે દશામાં) વર્તતા જ્ઞાની સમ્યક્દૃષ્ટિને સ્ત્રી આદિ પરિગ્રહની પ્રાપ્તિ થાય છે.”

“રાજજયંતી વ્યાખ્યાનો” પુસ્તકમાં ‘શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર સંસારનાં કપડાંમાં’ એ મથાળે રા. જીવાભાઈ અમીચંદનું વ્યાખ્યાન (ઈ.સ. ૧૯૦૯) આપ્યું છે, તેમાં કવિ-જીવનનો આ જ ભાવ વર્ણવતાં (પા. ૧૧૮) તેમણે કહ્યું છે:—

“આપણા સ્થૂળ દૃષ્ટિપાતની સાથે જ પ્રથમ દર્શન એ થાય છે કે, જેને આપણે ત્યાગી જીવન કહીએ છીએ, તેવું ત્યાગી જીવન શ્રીમદે ગાળ્યું નથી, પણ ગૃહસ્થી જીવન ગાળ્યું છે. ત્યાગી જીવનની અને ગૃહસ્થી જીવનની સંસારે દોરેલી વ્યાખ્યા-મર્યાદા ભુદ્ર છે. સંસાર-વ્યવહારનો સંસાર દેખે તેવો ત્યાગ કરીને વર્તવું તે ત્યાગી જીવન; અને ઘરસંસાર ચલાવવો તે ગૃહસ્થી જીવન, એમ સંસાર માને છે. અલબત્ત, આ માનીનતા ખોટી છે. અચલ ત્યાગવૃત્તિ વિનાના કોઈ પણ પ્રકારના સવાસનિક જીવનને ત્યાગી જીવન કહી શકાય નહિ; જ્યારે સંસારના પ્રપંચ-વ્યવહારની વચમાં પણ જો કોઈ નિર્વાસનિક જીવન ગાળે, તો તે જીવન ખરું ત્યાગી જીવન કહી શકાય. શ્રીમાનના સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ જીવનની ગમે તે કાળની પ્રવૃત્તિ પર આપણે નજર ફેંકીશું તો એ જ જણાઈ આવશે કે, તેમણે સંસાર-વ્યવહારની વચમાં પણ ફેવળ નિર્વાસનિક જીવન જ વહન કીધું છે.”

આમ જણાવીને તે વ્યાખ્યાતા આગળ તેમના વક્તવ્યમાં આવા નિર્વાસનિક પ્રકારની જીવન-રીતિ વિષેનું અધ્યાત્મ-નિરૂપણ કરી બતાવતાં, કહે છે:—

“પ્રારબ્ધ કર્મ ક્ષીણ થયા વિના વ્યવહાર નિવૃત્ત થતો નથી. માટે પ્રારબ્ધ-કર્મ—ઉદય-કર્મના ક્ષય માટે જ જીવન વહન કરવું જ જોઈએ, એ તેમનું પ્રધાન લક્ષ્ય હતું. નીચેનાં તેમનાં વાક્યો (જુઓ. શ્રી.૧-૪૪૩) તેમના જીવન-નિર્વાહનો હેતુ સ્પષ્ટ કરે છે:—

“આટલી વાતનો નિશ્ચય રાખવો યોગ્ય છે કે, જ્ઞાની પુરુષને પણ પ્રારબ્ધ-કર્મ ભોગવ્યા વિના નિવૃત્ત થતાં નથી અને અભોગવ્યે નિવૃત્ત થવાને વિષે જ્ઞાનીને કંઈ ઈચ્છા નથી. જ્ઞાની સિવાય બીજા જીવને પણ એવાં કેટલાંક કર્મ છે, કે જે ભોગવ્યે જ નિવૃત્ત થાય; અર્થાત્ તે પ્રારબ્ધ જેવાં હોય છે; તથાપિ ભેદ એટલો છે કે, જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ પૂર્વોપાર્જિત કારણથી માત્ર છે, અને બીજાની પ્રવૃત્તિમાં ભવિષ્ય સંસારનો હેતુ છે; માટે જ્ઞાનીનું પ્રારબ્ધ જુદું પડે છે. એ પ્રારબ્ધનો એવો નિરધાર નથી કે, તે નિવૃત્તિ રૂપે જ ઉદય આવે. જેમ શ્રીકૃષ્ણાદિક જ્ઞાની પુરુષ, કે જેને પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રારબ્ધ છતાં જ્ઞાનદશા હતી; જેમ ગૃહ-અવસ્થામાં શ્રી. તીર્થંકરને પ્રારબ્ધ નિવૃત્ત થવું તે માત્ર ભોગવ્યાથી સંભવે છે. કેટલીક પ્રારબ્ધ-સ્થિતિ એવી છે, કે જે જ્ઞાની પુરુષને વિષે તેના સ્વરૂપને માટે જીવોને અંદેશાનો હેતુ થાય; અને તે માટે જ્ઞાની પુરુષો ઘણું કરીને જડ-મૌન-દશા રાખી પોતાનું જ્ઞાનીપણું અસ્પષ્ટ રાખે છે. તથાપિ પ્રારબ્ધ-વશાત્ તે દશા કોઈને સ્પષ્ટ જાણવામાં આવે, તો પછી તે જ્ઞાની પુરુષનું વિચિત્ર પ્રારબ્ધ તેને અંદેશાનો હેતુ થતો નથી.”

“ટૂંકમાં, ભવિષ્ય-સંસારના હેતુ વિના પૂર્વોપાર્જિત પ્રારબ્ધના ક્ષયાર્થે જીવન વહન કરવું, એ જ તેમનો ઉદ્દેશ હતો. અને જ્યાં ઉદ્દેશ જ આવો છે ત્યાં પછી તે સંસાર-વ્યવહારની વચ્ચે ઊભા રહે.

તોય શું અને સાંસારિક પદાર્થોથી દેખીતા છેટા ઊભા રહે તોય શું? સંસારવ્યવહારની છોજોથી તેવા જીવનને વિકૃતિ નથી થતી. આ જીવન તે જ ખરું ત્યાગી જીવન; અને સ્વર્ગસ્થે સંસારની દૃષ્ટિમાં જણાતું ગૃહસ્થી છતાં ત્યાગી જીવન જ ગાળ્યું છે. બાકી તો —

વનેડપિ દોષાઃ પ્રભવન્તિ રાગિણામ્

ગૃહેડપિ પંથેન્દ્રિયનિગ્રહઃ તપઃ ।

અકુત્સિતે કર્મણિ યઃ પ્રવર્તતે

નિવૃત્તરાગસ્ય ગૃહં તપોવનમ્ ॥”

આ પ્રકારનું નૈષ્ઠિક જીવન અને આત્મશ્રદ્ધા સાધક, પ્રારબ્ધાનુસાર સ્વકર્મ-જીવનમાં મુગ્ધતા છતાં, કયા ક્રમે કે કઈ રીતથી પામે અને આત્મસિદ્ધિની પરમ ગતિ-સ્થિતિને લહી શકે, તેનો જ નકશો કે તેવા જીવનની રૂપરેખા ગીતાકાર, પોતાના સંવાદનો અંતે સમારોપ કરતાં વર્ણવે છે, તે પરથી શ્રીમદ્ની સાધનાનું સ્વરૂપ ટૂંકમાં ખ્યાલમાં આવી શકશે:—

સ્વે સ્વે કર્મણિ અભિરતઃ સંસિદ્ધિમ્ લભતે નરઃ ।

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિમ્ યથા વિન્દતિ તત્ શૃણુ ॥

યતઃ પ્રવૃત્તિઃ ભૂતનામ્ યેન સર્વમ્ ઈદમ્ તતમ્ ।

સ્વકર્મણા તમભ્યર્થ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥

શ્રેયાન્ સ્વધર્મઃ વિગુણઃ પરધર્માન્ સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વભાવનિયતાં કર્મ કુર્વન્ ન આપ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥

સહજં કર્મ કૌંતેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ।

સર્વાંશભા હિ દોષેણ ધૂમેન અગ્નિઃ હવ આવૃતાઃ ॥

કર્મ-જીવનમાં આ ભાવથી પ્રવૃત્ત થવાપાણું સાધનાના જીવન-વિકાસ-ક્રમમાં સંભવતું હોઈ, તે વિહિત છે; અને જગત ભાવે તે સેવતાં, શ્રોયસ્કર થઈ શકે છે. કવિશ્રી એ રીતે પ્રવર્તતાં શેષ જીવનમાં નિશ્ચય-પૂર્વક આગળ વધે છે.

૩૪ સમાધિમાર્ગ

“ધ્યાનયોગવરઃ નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ।” ગીતા (૧૮-૫૨)

“ક્ષણે ક્ષણે પલટાતી સ્વભાવ-વૃત્તિ નથી જોઈતી. અમુક કાળ સુધી શૂન્ય સિવાય કંઈ નથી જોઈતું; તે ન હોય તો અમુક કાળ સુધી સંત સિવાય કંઈ નથી જોઈતું; તે ન હોય તો અમુક કાળ સુધી સત્સંગ સિવાય કંઈ નથી જોઈતું; તે ન હોય તો આર્યાચરણ (આર્ય-પુરુષોએ કરેલાં આચરણ) સિવાય કંઈ નથી જોઈતું; તે ન હોય તો જનભક્તિમાં અતિ શુદ્ધ ભાવે લીનતા સિવાય કંઈ નથી જોઈતું; તે ન હોય તો પછી માગવાની ઈચ્છા પણ નથી.

“ગમ પડ્યા વિના આગમ અનર્થકારક થઈ પડે છે. સત્સંગ વિના ધ્યાન તે તરંગરૂપ થઈ પડે છે. સંત વિના અંતની વાતમાં અંત પમાતો નથી. લોકસંજ્ઞાથી લોકાગ્રે જવાતું નથી. લોકત્યાગ વિના વૈરાગ્ય યથાયોગ્ય પામવો દુર્લભ છે.”* (શ્રી.૧-૨૪૯)

— કવિ રાજચંદ્ર

વિષાદ છતાં વીતરાગપણની સિદ્ધિને માટે કવિ જોને ‘સમાધિ’ શબ્દથી વર્ણવે છે, તે એમના સમાધિમાર્ગ વિષે હવે કેટલુંક જોવું ઠીક

* ગીતાકાર અર્જુનને આ જ ભાવે આધ્યાત્મિક સાધનક્રમ ઉદ્ઘોષિત છે. - ચિત્તને પ્રભુમાં સ્થિર રાખી સમાધિ ન બને, તો તેને માટેના ધ્યાન-ધારણાદિ અભ્યાસયોગ વડે કામ લે; તે ન બને તો ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી કર્મ કર, - એમ પ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્મ કરતાંય સિદ્ધિ મળશે; તેમ ન કરી શકે તો કર્મના ફળના ત્યાગનો કે અનાસક્તિનો ભાવ કેળવવા પ્રયત્ન કર (૧૨-૮ થી ૧૨). શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જે સમાધિમાર્ગ સમજ્યા છે, તેનું ઉત્તમ નિદર્શક આ તેમની પ્રાર્થનામાં મળે છે.

થશે. આ સાધનને આ કાળે તીવ્ર વેગથી તે કામમાં લે છે, અને તે વિષે ઝીણવટથી ત્યારના તેમના પત્રવ્યવહારમાં પણ ચર્ચા-વિચારણા નિરૂપતા દેખાય છે. અને તેમાં ઉદયકર્મની ઉપાધિથી પોતાને જે અંતરાય કે વિઘ્ન-વિક્ષેપ લાગે છે, તે તેમને સતત ઉદ્દેગનું કારણ રહેવું પણ દેખાય છે; છતાં ઉદય પામવું પ્રારબ્ધકર્મ તો આનંદથી અને તેના સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વ છતાં વીતરાગદ્વેષી સમભાવથી વેદવું જ રહ્યું, એમ સમજીને સ્વસ્થ સમાહિતતા આ કાળે સતત આરાધે છે.

૧

ધ્યાન કે સમાધિમાર્ગનો મહિમા આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને સાધના તથા આત્મસિદ્ધિમાં પરાપૂર્વથી જાણીતો છે. કવિ (તેમના શાસ્ત્રાભ્યાસના સાર-નિરૂપણ કે નિવેદન જેવા ગ્રંથ) – ‘મોક્ષમાળા’માં ધ્યાન વિષે ત્રણ શિક્ષાપાઠ (૭૪ થી ૭૬) લખે છે. બૌદ્ધ અને જૈન સાધન-માર્ગોએ તો આ ધ્યાન-સાધન વિષે ખાસ પોતાની નવી પરિભાષા યોજીને બતાવ્યું છે. પાતંજલ યોગદર્શન તો એ વિષે જાણીતો આપણો શાસ્ત્ર-ગ્રંથ છે. કવિને જૈન યોગ-પદ્ધતિ શાસ્ત્રતઃ ગમતી હતી: “મોક્ષ-માળા”ના પાઠ ૭૬માં (શ્રી.૧-૧૦૦) તે લખે છે કે,

“શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનના પ્રકારો વેદાંતવાદીઓએ બતાવ્યા છે; પણ જેવા આ ધર્મધ્યાનના પૃથક્ પૃથક્ સોળ ભેદ કહ્યા છે, તેવા તત્ત્વરૂપ ભેદ કોઈ સ્થળે નથી, એ અપૂર્વ છે. ....”

મુખ્ય વાત આમાં કોઈ શાસ્ત્રીય સરસાઈની નથી, પરંતુ ખંત અને ચીવટથી લગાતાર અભ્યાસ કરતા રહેવું – એ છે. અને એમાં છેવટે મનુષ્યે પોતાના ચિત્તમાં ફેંસલો કરવાનો છે; તેથી, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિરૂપ ‘સંયમ’ કેળવવો આવશ્યક છે. અને આ કરવાનો ક્રિયાયોગ છે – જેમ જેમ તે સાધીએ, તેમ તેમ તે ઊંડે ઊંડે આગળની પાયરી-ઓએ એની મેળે વધતો જાય છે; કે જેમ યોગસૂત્રભાષ્યકાર કહે છે:—

યોગેન યોગઃ જ્ઞાતવ્યઃ યોગાત્ યોગઃ પ્રવર્તતે ।

યોગપ્રમત્તસ્તુ યોગેન સ યોગે રમતે ચિરમ્ ॥

કવિના ૧૭મા વર્ષ પછીના ધર્મોદય-જીવનમાં ચિંતન, મનન, ઈંઠો સતત નિત્યકર્મ રૂપે ચાલતાં, એ સહેજે જોઈ શકાય છે. “વવાણિયા, વૈશાખ સુદ ૧, ૧૮૪૫” રોજના પત્રમાં એક સાથી-ભક્તને તે સલાહ આપે છે:—

“જે પદ્માસન વાળીને કિંવા સ્થિર આસનથી બેસી શકાતું હોય, સૂઈ શકાતું હોય તો પણ ચાલે, પણ સ્થિરતા જોઈએ, ચળવિચળ દેહ ન થતો હોય, તો આંખો વીંચી જઈ નાભિના ભાગ પર દૃષ્ટિ પહોંચાડી, પછી જાતીના મધ્ય ભાગમાં આણી, કપાળના મધ્ય ભાગમાં તે દૃષ્ટિ ઠેક લાવી, સર્વ જગત શૂન્યાભાસરૂપ ચિંતવી, પોતાના દેહમાં સર્વ સ્થળે એક તેજ વ્યાપ્યું છે એવો ભાસ લઈ, જે રૂપે પાર્શ્વનાથાદિક અર્હતની પ્રતિમા સ્થિર ધવળ દેખાય છે, તેવો ખ્યાલ છાતીના મધ્ય ભાગમાં કરો. તેટલામાંથી કંઈ થઈ ન શકતું હોય તો મારું ખભેરખાણું (મેં જે રેશમી કોરે રાખ્યું હતું) તે ઓઢી સવારના ચાર વાગ્યે કે પાંચ વાગ્યે જાગૃતિ પામી સોડ તાણી એકાગ્રતા ચિંતવવી. અર્હત સ્વરૂપનું ચિંતવન, બને તો કરવું. નહિ તો કંઈ પણ નહીં ચિંતવતાં સમાધિ કે બોધ એ શબ્દો જ ચિંતવવા. અત્યારે એટલું જ. પરમ કલ્યાણની એક શ્રેણી થશે. ઓછામાં ઓછી બાર પળ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત સ્થિતિ રાખવી.” (શ્રી.૧-૨૦૮)

એથી એમ અનુમાન જાય કે, કવિશ્રી પોતે આ પ્રકારનું ધ્યાન કરતા હશે. અને એ અંગે, તેમની નોંધપોથી આ સમયની મળે છે, તેમાં કાંઈક જોઈ શકાય છે. તેમ જ આ સમયનાં તેમનાં પત્રવ્યવહારાદિ જોઈએ તો તેમાં કવિનાં સ્વાધ્યાય-અભ્યાસ ઈંઠો કેવાં ચાલતાં હશે, તેનું પણ અનુમાન મળે છે.

“મુંબઈ, જેઠ સુદ ૧૨, શનિ, ૧૮૪૬”ની એક નોંધ (રોજ-નીશીમાંથી) છે, તેમાં તે કહે છે:— “સવારના છ થી આઠ સુધીનો વખત સમાધિયુક્ત ગયો હતો. અખાજના વિચારો ઘણા સ્વસ્થ ચિંતથી વાંચ્યા હતા, મનન કર્યા હતા.”

“મુંબઈ જેઠ વદ ૧૧, શુક્ર, ૧૯૪૬”ની બીજી નોંધ છે, તેમાં તે કાળના એક પોતાના સ્વપ્નના અનુભવનો ચિતાર જણાવ્યો છે:—
 “ગઈ કાલ કાત્રે એક અદ્ભુત સ્વપ્ન આવ્યું હતું. જેમાં બેએક પુરુષોની સમીપે આ જગતની રચનાનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું હતું; પ્રથમ સર્વ ભુલાવી પછી જગતનું દર્શન કરાવ્યું હતું. સ્વપ્નમાં મહાવીર-દેવની શિક્ષા સપ્રમાણ હતી. એ સ્વપ્નનું વર્ણન ઘણું સુંદર અને ચમત્કારિક હોવાથી પરમાનંદ થયો હતો. ....” (શ્રી.૧ - ૨૬૩)

ઈ.સ. ૧૯૪૬ના (ઘણું કરીને પોષ માસમાં) વર્ષનો એક અપૂર્વ નિબંધ “ૐ ધ્યાન” એવા મથાળાનો લખાયેલો મળે છે (શ્રી.૧ - ૨૩૫); તેમાં ધ્યાન-સાધનનું અનુભવ-પૂત જ્ઞાન કરવાનો પ્રયત્ન દેખાય છે; તેમાં તે કહે છે:—

“માક્ષનાં સાધન જે સમ્યગ્દર્શનાદિક છે તેમાં ‘ધ્યાન’ ગર્ભિ છે. તે કારણ ધ્યાનનો ઉપદેશ હવે પ્રકટ કરતાં કહે છે કે, ... સંસાર-સમુદ્ર પાર ઊતરવા માટે ધ્યાન-રૂપ વહાણનું અવલંબન કર.”

અને આવા પ્રબળ સાધનને વિગતવાર વર્ણવતી એક નોંધ ‘મુંબઈ, આસો, ૧૯૪૮’ની મળે છે (શ્રી.૧ - ૪૦૧), તે લાંબી છતાં, તેમાં અનુભવમૂલક જે સૂક્ષ્મ સૂચનાદિ છે તે ઉપયોગી છે:—

“જે પ્રકારે અત્રે કહેવામાં આવ્યું હતું, તે પ્રકારથી સુગમ એવું ધ્યાનનું સ્વરૂપ અહીં લખ્યું છે:—

૧. નિર્મળ એવા કોઈ પદાર્થને વિષે દૃષ્ટિનું સ્થાપન કરીને પ્રથમ તેને અચળ સ્થિતિમાં આણવી,

૨. એવું કેટલુંક અચળપણું પ્રાપ્ત થયા પછી જમણા ચક્ષુને વિષે સૂર્ય અને ડાબા ચક્ષુને વિષે ચંદ્ર સ્થિતિ છે, એવી ભાવના કરવી.

૩. એ ભાવના જ્યાં સુધી તે પદાર્થનાં આકારાદિનાં દર્શનને આપે નહીં ત્યાં સુધી સુદૃઢ કરવી.

૪. તેવી સુદૃઢતા થયા પછી ચંદ્રને જમણા ચક્ષુને વિષે અને સૂર્યને વામ ચક્ષુને વિષે સ્થાપન કરવા.

૫. એ ભાવના જ્યાં સુધી તે પદાર્થનાં આકારાદિ દર્શનને આપે નહીં ત્યાં સુધી સુદૃઢ કરવી.

આ જે દર્શન કહ્યું છે, તે ભાસ્યમાન દર્શન સમજવું.

૬. એ બે પ્રકારની ઊલટસૂલટ ભાવના સિદ્ધ થયે ભ્રૂકુટીના મધ્ય ભાગને વિષે તે બંનેનું ચિંતન કરવું.

૭. પ્રથમ તે ચિંતન દૃષ્ટિ ઉઘાડી રાખી કરવું.

૮. ઘણા પ્રકારે તે ચિંતન દૃઢ થયા પછી દૃષ્ટિ બંધ રાખવી. તે પદાર્થના દર્શનની ભાવના કરવી.

૯. તે ભાવનાથી દર્શન સુદૃઢ થયા પછી તે બંને પદાર્થો અનુક્રમે હૃદયને વિષે એક અષ્ટદલ કમળનું ચિંતન કરી સ્થાપિત કરવા.

૧૦. હૃદયને વિષે એવું એક અષ્ટદલ કમળ માનવામાં આવ્યું છે; તથાપિ તે વિમુખ મુખે રહ્યું છે, એમ માનવામાં આવ્યું છે, જેથી સન્મુખ મુખે તેને ચિંતવવું, — અર્થાત્ સૂલટું ચિંતવવું.

૧૧. તે અષ્ટદલકમળને વિષે પ્રથમ ચંદ્રના તેજને સ્થાપન કરવું; પછી સૂર્યના તેજને સ્થાપન કરવું; અને પછી અખંડ દિવ્યાકાર એવી અગ્નિની જ્યોતિનું સ્થાપન કરવું.

૧૨. તે ભાવ દૃઢ થયે, પૂર્ણ છે જેનું જ્ઞાન, દર્શન, અને આત્મચરિત્ર એવા શ્રી. વીતરાગદેવ, તેની પ્રતિમા — મહાતેજોમય સ્વરૂપે, તેને વિષે ચિંતવવી.

૧૩. તે પરમ દિવ્ય પ્રતિમા નહીં બાળ, યુવા, અને વૃદ્ધ એવા દિવ્ય સ્વરૂપે ચિંતવવી.

૧૪. સંપૂર્ણ જ્ઞાન, દર્શન ઉત્પન્ન થવાથી સ્વરૂપ-સમાધિને વિષે શ્રી. વીતરાગદેવ અત્ર છે, એમ ભાવવું.

૧૫. સ્વરૂપસમાધિને વિષે સ્થિત એવા વીતરાગ આત્માના સ્વરૂપમાં તદાકાર જ છે, એમ ભાવવું.

૧૬. તેમનાં મૂર્ધસ્થાનને વિશેષી તે વખતે ઝૂંકારનો ધ્વનિ થયા કરે છે, એમ ભાવવું.

૧૭. તે ભાવનાઓ દૃઢ થયે તે ઝૂંકાર સર્વ પ્રકારના વસ્તુ જ્ઞાનને ઉપદેશે છે, એમ ભાવવું.

૧૮. જે પ્રકારના સમ્યક્ માર્ગે કરી વીતરાગદેવ વીતરાગ નિષ્પન્નતાને પામ્યા એવું જ્ઞાન તે ઉપદેશનું રહસ્ય છે, એમ ચિતવતાં ચિતવતાં, તે જ્ઞાન તે શું?—એમ ભાવવું.

“ધ્યાનના ઘણા ઘણા પ્રકાર^૧ છે. એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ એવું તો, આત્મા જેમાં મુખ્યપણે વર્તે છે, તે ધ્યાન કહેવાય છે; અને એ જ આત્મધ્યાનની પ્રાપ્તિ, ઘણું કરીને, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના થતી નથી. એવું જે આત્મજ્ઞાન તે યથાર્થ બોધની પ્રાપ્તિ સિવાય ઉત્પન્ન થતું નથી. એ યથાર્થ બોધની પ્રાપ્તિ, ઘણું કરીને, ક્રમે કરીને ઘણા જીવોને થાય છે, અને તેનો મુખ્ય માર્ગ તે બોધ-સ્વરૂપ એવા જ્ઞાની પુરુષનો આશ્રય કે સંગ^૨ અને તેને વિષે બહુમાન, પ્રેમ એ છે. જ્ઞાની પુરુષનો તેવો તેવો સંગ જીવને અનંતકાળમાં ઘણી વાર થઈ ગયો છે; તથાપિ આ પુરુષ જ્ઞાની છે, માટે હવે તેનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો, એ જ કર્તવ્ય છે, એમ જીવને આવ્યું નથી; અને તે જ કારણ જીવને પરિભ્રમણનું થયું છે, એમ અમને તો દૃઢ કરીને લાગે છે.

“જ્ઞાની પુરુષનું ઓળખાણ નહીં થવામાં ઘણું કરીને જીવના ત્રણ મોટા દોષ જાણીએ છીએ: એક તો ‘હું જાણું છું’, ‘હું સમજું છું’, એવા પ્રકારનું માન ..... બીજું, પરિગ્રહાદિકને વિષે, જ્ઞાની પુરુષ પર રાગ કરતાં પણ વિશેષ રાગ. ત્રીજું, લોક-ભયને લીધે, અપકીર્તિ-

૧. એ બધાનું સિદ્ધાંતરૂપ નિરૂપણ ગીતા અ. ૬ અહીં જોતાં અભ્યાસી વાચકને રમૂજ પડશે. જેમ કે, ઉપરનું ૧૮-વિધ સૂચન તે અધ્યાયના ૧૦ થી ૩૦ શ્લોકોના વહેવારુ ભાષ્યરૂપ છે.

૨. જુઓ ગીતા અ. ૪-૩૩, ૩૪ થી ૪૦ શ્લોકો.

ભયને લીધે, અને અપમાન-ભયને લીધે જ્ઞાનીથી વિમુખ રહેવું, તેના પ્રત્યે જેવું વિનયાન્વિત થવું જેઈએ તેવું ન થવું, ... એ ત્રણે દોષનું ઉપાદાન કારણ એવો તો એક ‘સ્વચ્છંદ’ નામનો મહાદોષ છે, અને તેનું નિમિત્ત-કારણ અસત્સંગ છે. ....”

ધ્યાન અંગે ઉપર જે પ્રક્રિયા વર્ણવી છે તેનું સ્વસ્થ સમજવા, કવિશ્રીને અંગે અગાઉ તેમની મૂર્તિપૂજના પ્રતીકમાં શ્રાદ્ધ તથા સત્સંગ-સદ્ગુરુ-સમાગમ આદિ ભાવોની ચર્ચા કરી, તે બધાનો સમગ્ર વિચાર કરવો જેઈએ. તો યોગસૂત્રકાર ‘ઈશ્વરપ્રણિધાન’ને ‘અભ્યાસ-વૈરાગ્ય’ સાધનના વિકલ્પમાં જે મૂકે છે (યોગસૂત્ર ૧-૨૮), તેમાં રહેલું સાધનાતત્ત્વ આ બધી કવિશ્રીની પ્રતિભામાંથી આકાર લેતું જણાશે.

ઈશ્વરનું નામ ઝૂંકાર; તેનો જપ અને તેના અર્થ (ઈશ્વર)ની ભાવના કરવી, એ તેના પ્રણિધાનનો અર્થ – એમ યોગ-સૂત્રકાર (૧-૨૩ થી ૨૮) કહે છે, – એ જ બાબતને કવિ એમની સરળ સીધી લોકભાષામાં અનુલક્ષીને સમજાવે છે. અને આવા ઈશ્વર-પ્રણિધાન-કે-ધ્યાન વડે સૂત્રકાર જે પામી શકાય છે તે કહે છે (૧-૨૯): – તતઃ પ્રત્યક્ચેતનાધિગમઃ અંતરાયામાવશ્ચ ॥ તે (રીતના ઈશ્વરપ્રણિધાન)થી પણ પ્રત્યક્-ચેતનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને (સાધનાના માર્ગના) અંતરાયો પણ મટે છે. (પ્રત્યક્-ચેતન એટલે દરેકના અંતઃકરણમાં વિરાજતું કે પ્રતીત થતું ચેતન. અથવા આપણા સ્વભાવમાં રહેલું અધ્યાત્મ-તત્ત્વ; એને જ કવિશ્રી ઉપર ‘આત્મધ્યાન અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ’ એમ કહીને કહે છે.)

૨

ઉપરના વિવેચનમાં એક અંશ તરફ ધ્યાન ખાસ ખેંચવા જેવું છે, તે જ્યાં કવિએ ઉપર ક્રમ ૫ માં નીચે “આ જે દર્શન કહ્યું છે તે માત્રમાન દર્શન સમજવું” – એમ જે કહ્યું છે તે. જે રીતનું ધ્યાન

કહ્યું છે, તેમાં ભાવના કરવી એ કેવળ ભાસ પણ ઊભો કરવા બરો-
બર ન બને? એથી કરીને ઈશ્વર કે આત્માનું દર્શન થાય, એમ જો
કહેવાય છે, તે સત્ય પદાર્થના સાક્ષાત્કારને બદલે ચિત્તાના કલ્પના- કે
ભાવના- બળથી પેદા થતો કલ્પતરંગ અથવા તાર્કિક આભાસ ન હોય?

તેવું જ બીજું એક ભયસ્થાન આ માર્ગે અધવચિયા કોઈક
સિદ્ધિ મળી જાય, તો તેમાં ગુલતાન થઈ જઈ લબ્ધપ્રતિષ્ઠભૂમિકાના
દોષમાં ફસાઈ જઈ, નિરાંત કરવાનો પ્રમાદ પણ છે.

આ જાતનો પ્રશ્ન પણ યોગ-સાધનમાર્ગ તેમ જ વેદાન્તદર્શનમાં
પણ ચચાવિો છે. અહીં તેની શાસ્ત્રીય ચર્ચા અપ્રસ્તુત અને વ્યર્થ પણ
છે. પરંતુ કવિશ્રી આ વસ્તુ અંગે પણ જાગ્રત છે, અને ધ્યાન-માર્ગમાં
આવી આભાસ-ભ્રાંતિ નથી એમ નથી, એવું તેમનાં લખાણોમાં જોવા
મળે છે; તે અહીં જોવું પ્રસ્તુત ને ઉપયોગી પણ ગણાય.

આ વિષે પત્રવ્યવહાર કવિના વડીલ ભક્ત-મિત્ર શ્રી. સોભાગચંદ-
જેડે થયેલો મળે છે. અમુક દેવનું હૃદયમાં દર્શન કરવા વિષે તેમણે
કવિને લખેલું તે પરથી આ પ્રકરણ પત્રમાં ચાલ્યું લાગે છે. આ
સમયની પોતાની સ્થિતિ વિષે સોભાગચંદને એક પત્રમાં (મુંબઈ, પોષ
સુદ ૧૧, ૧૯૪૮) કવિએ લખ્યું કે,

“અમે કોઈ વાર કોઈ કાવ્ય, પદ કે ચરણ લખી મોકલીએ તે
આપે કયાંય વાંચ્યાં સાંભળ્યાં હોય તોપણ અપૂર્વવત્ માનવાં.

“અમે પોતે તો હાલ બનતા સુધી તેવું કાંઈ કરવાનું ઈચ્છવા
જોવી દશામાં નથી. .... આત્મસંયમને સંભારીએ છીએ. યથારૂપ વીત-
રાજતાની પૂર્ણતા ઈચ્છીએ છીએ. શ્રી બોધસ્વરૂપના યથાયોગ્ય.”

આ સમય તે આત્મધ્યાનમાં વિશેષ રહે છે અને તદર્થે પ્રાચીનોની
અનુભવવાણીમાંથી કાંઈક ચિત્તામાં રમરતા ને મનન કરતા હશે, તેમાંથી
જ કોઈ વચન મિત્રને કહેવા જવું લાગે તે લખતા હશે, તેમ જણાવે
છે. અને તે જ દિવસની નોંધ છે તેમાં આવું એક કાવ્ય આનંદ-
ધનજનું ટાંક્યું છે (આંક ૩૧૪, પોષ સુદ ૧૧ ને સોમ, ૧૯૪૮):

અને એ કાવ્ય વિષે તે પછી મહિનાઓ સુધી સોભાગચંદ જોડે ચર્ચા-વિચારણા ચાલેલી તે પત્રોમાં મળે છે. આ કાવ્યની કડીઓ નીચેની છે:-

“જિન થઈ જિનવરને આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે;

ભૃંગી ઈલિકાને ચટકાવે, તે ભૃંગી જગ જોવે રે.

આતમધ્યાન કરે જો કોઈ, સો ફિર ઈણમે નાવે;

વાકચજળ બીજું સૌ જાણે, એહ તત્ત્વ ચિત ચાવે.”

એમાંની, કીટ-ભ્રમર-ન્યાયે ધ્યાનનો મહિમા બતાવતી પહેલી બે કડી અંગે સમંજૂતી આપતી નોંધ (મુંબઈ, શ્રાવણ સુદ, ૧૯૪૮ આંક ૩૮૭) છે કે:-

“જીવને સ્વ સ્વરૂપ જાણ્યા સિવાય છૂટકો નથી; ત્યાં સુધી યથાયોગ્ય સમાધિ નથી. તે જાણવા માટે ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય મુમુક્ષુતા અને જ્ઞાનીનું ઓળખાણ એ છે. જ્ઞાનીને જે યથાયોગ્યપણે ઓળખે છે, તે જ્ઞાની થાય છે - ક્રમે કરી જ્ઞાની થાય છે.”

“આનંદઘનજીએ એક સ્થળે એમ કહ્યું છે કે, - (એ પછી પેલી બે કડી ઉતારીને, તેનો અર્થ સમજાવતાં આગળ કહે છે:-) ... જિન થઈને એટલે સાંસારિક ભાવને વિષેથી આત્મભાવ ત્યાગીને, જે કોઈ જિનને એટલે કેવલ્યજ્ઞાનીને - વીતરાગને આરાધે છે, તે નિશ્ચયે જિનવર એટલે કેવલ્યપદે યુક્ત હોય છે. તેને ભમરી અને ઈયળનું પ્રત્યક્ષ સમજાય એવું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે.

“અમને પણ અત્રે ઉપાધિજોગ વર્તે છે; અન્યભાવને વિષે જોકે આત્મભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી, અને એ જ મુખ્ય સમાધિ છે.”

આ પછીનો પત્ર ‘મુંબઈ, શ્રાવણ સુદ ૪, બુધ, ૧૯૪૮’ (આંક ૩૮૮) છે તેમાં લખ્યું છે, “જગત જ્યાં સૂએ છે ત્યાં જ્ઞાની જાગે છે ..., એમ શ્રીકૃષ્ણ (ગીતા અ૦ ૨ - ૬૯) કહે છે.”

તે પછી મુંબઈ, શ્રાવણ સુદ ૧૦, બુધ, ૧૯૪૮ “આત્મરૂપ શ્રી સુભાગ્ય પ્રત્યે” લખે છે તેમાં વળી બીજી વિશેષ કડીઓ નોંધી મોકલી છે:-

“નાગર સુખ પામર નવ જાણે, વલ્લભ સુખ ન કુમારી;
અનુભવ વિણ તેમ ધ્યાન તાણું સુખ, કોણ જાણે નરનારી રે, ભવિકાઠ”

“મન મહિલાનું રે વહાલા ઉપરે, બીજાં કામ કરંત.”

અને તે જ દિવસે (આંક ૩૯૩) બીજે લાંબા પત્ર એક લખ્યો છે, તેને મથાળે ‘મન મહિલા .....’ કહીને બીજે ભાગ (“તેમ શ્રુત-ધર્મેરે મન દૃઢ ધરે, જ્ઞાનાક્ષેપકવંત”) ટાંકીને, તે પત્રમાં નીચે લખે છે:—

“આનંદધનજીનાં બે વાક્ય સ્મૃતિમાં આવે છે, તે લખી અત્યારે આ પત્ર સમાપ્ત કરું છું:—

“ઈણવિધ પરખી મન વિસરામી, જિનવર ગુણ જે ગાવે;
દીનઅંધુની મહેર-નજરથી, આનંદધન પદ પાવે.
હો! મદિલજન, એ અબ શોભા સારી.

મન મહિલાનું રે વહાલા ઉપરે, ...

જિન થઈ જિનવર જે ..... તે ભૂંગી જગ જોવે રે;
— શ્રી. આનંદધન.”

અને તે પછી ‘મુંબઈ, શ્રાવણ વદ ૧૦, ૧૯૪૮’નો લાંબો પત્ર (‘મન મહિલાનું રે...’ એ કહીઓ મથાળે ટાંકીને) છે, તેમાં આ ક્રીટ-ભ્રમર-ન્યાયે કેવળ આભાસ-દર્શન જ ન હોય?—એ પ્રશ્ન લાંબાણથી તપાસે છે. શરૂમાં ‘મહિલાના મન’ની ઉપમા સમજવતાં કહે છે, “ઘર સંબંધી બીજાં સમસ્ત કાર્ય કરતાં થકાં પણ જેમ પતિ-વ્રતા (મહિલા શબ્દનો અર્થ) સ્ત્રીનું મન પોતાના પ્રિય એવા ભરતારને વિષે લીન છે, તેમ સમ્યક્દૃષ્ટિ એવા જીવનું ચિત્ત સંસારમાં રહી સમસ્ત કાર્ય પ્રસંગે વર્તવું પડતાં છતાં, જ્ઞાની સંબંધી શ્રાવણ કર્યો છે એવો જે ઉપદેશ-ધર્મ તેને વિષે લીનપણે વર્તે છે.”

અને પત્રના પ્રયોજન પર આવતાં છેવટે તેનો સંદર્ભ જણાવીને લખે છે તે હવે જોઈએ:— તે કહે છે :

“હૃદયને વિષે જે મૂર્તિ સંબંધી દર્શન કરવાની તમને ઇચ્છા છે, તેને પ્રતિબંધ કરવાની એવી પ્રારબ્ધ-સ્થિતિ (તમને) છે; અને તે સ્થિતિ પરિપક્વ થવાને વિષે હજુ વાર છે. .... ‘ભૃંગી ઈલિકાને ચટકાવે, તે ભૃંગી જગ જોવે રે.’— એ વાક્ય પરંપરાગત છે. એમ થવું કોઈ પ્રકારે સંભવિત છે, તથાપિ તે પ્રોફેસરનાં ગવેષણ પ્રમાણે ધારીએ કે તેમ થવું નથી, તોપણ અત્ર કાંઈ હાનિ નથી, કારણ કે દૃષ્ટાન્ત તેવી અસર કરવાને યોગ્ય છે, તો પછી સિદ્ધાંતનો જ અનુભવ કે વિચાર કર્તાવ્ય છે. .... સિદ્ધાન્તને વિષે તેનું બળવાનપણું જાણી મહત્ પુરુષો તે દૃષ્ટાન્ત આપતા આવ્યા છે, અને કોઈ પ્રકારે તેમ થવું સંભવ્ય પણ જાણીએ છીએ. એક સમય પણ કદાપિ તે સિદ્ધાંત ન થાય એવું છે એમ ઠરે તોપણ ત્રણે કાળને વિષે નિરાબાધ, અખંડ-સિદ્ધિ એવી વાત તેના સિદ્ધાંતપદની તો છે.” તથા આગળ એ વિષે વાત કરતાં તે લેખમાં, “આનંદધનજી અને બીજા ઘણા જ્ઞાની પુરુષો એમ જ કહે છે,” એમ જણાવીને બીજા મતને સ્થાન કઈ રીતે સંભવે તે કહે છે કે:—

“..... જિન વળી બીજે પ્રકાર કહે છે કે અનંત વાર જિન સંબંધી જે ભક્તિ તે કરવા છતાં જીવનું કલ્યાણ થયું નહીં; જિનમાર્ગને વિષે ઓળખાતાં એવાં સ્ત્રી-પુરુષો એમ કહે છે કે; અમે જિનને આરાધીએ છીએ, અને ..... તેમ છતાં જિનવર થયેલાં એવાં તે દેખાતાં નથી; ત્રણે કાળને વિષે અખંડ એવો એ સિદ્ધાંત તો અત્ર ખંડપણાને પામે છે, ત્યારે હવે એ વાત વિકલ્પ કરવા યોગ્ય કેમ નથી?”
(શ્રી.૧-૩૮૨-૩)

આ લેખ આટલેથી અટકી જાય છે, પરંતુ તે પછીના આંક ૩૮૫ તથા ૩૮૬ “મુંબઈ, શ્રાવણ વદ, ૧૯૪૮”ની મિતિવાળા છે
(શ્રી.૧-૩૮૩-૪) તેને માથે, “તેમ શ્રુતધર્મેરે મન દૃઢ ધરે, જ્ઞાના-

સોપકાંત” એ બીજી કરી ટાંકીને, ઉપર ટાંકેલા શક્ય ‘વિકલ્પ’નો વધુ વિચાર કરતાં એનું નિરસન કરવામાં આવ્યું છે. અને અંતે બે કરીનો ભેગો અર્થ કરી બતાવતાં લખે છે (શ્રી.૧-૩૮૫):—

“ઘટે છે તે એમ કે, પુરુષ પ્રત્યે સ્ત્રીનો જે કામ્ય પ્રેમ તે સંસારના બીજા ભાવોની અપેક્ષાએ શિરોમણિ છે, તથાપિ તે પ્રેમથી અનંત ગુણ-વિશિષ્ટ એવો પ્રેમ, સત્પુરુષ પ્રત્યેથી પ્રાપ્ત થયો જે આત્મા-રૂપ શ્રુતધર્મ તેને વિશે યોગ્ય છે; પરંતુ તે પ્રેમનું સ્વરૂપ જ્યાં અદૃષ્ટાન્તપણાને પામે છે ત્યાં બોધનો અવકાશ નથી, એમ જાણી પરિ-સીમાભૂત એવું તે શ્રુતધર્મને અર્થે ભરતાર પ્રત્યેના સ્ત્રીના કામ્ય પ્રેમનું દૃષ્ટાન્ત કહ્યું છે. સિદ્ધાંત ત્યાં પરિસીમાને પામતો નથી. આગળ વાણી પછીનાં પરિણામને પામે છે અને આત્મવ્યક્તિએ જાણાય છે, એમ છે.”

૩

આમ કવિશ્રી સ્પષ્ટ બતાવે છે કે, કીટ ભ્રમર-ન્યાય કે પતિ-પત્ની-પ્રેમ-ન્યાય કલ્પના કે ભાસ નથી, પરંતુ આત્મ-કામનાનું સ્વરૂપ પામવામાં મદદરૂપ દૃષ્ટાન્ત તે સારું કામ દે છે. તેથી તેવી ઉત્કટતાથી આત્મકામ બનવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ; એ વસ્તુને માટે સત્સંગ, સંયમ, સમાધિ ઇતિ સાધનોનું એકાગ્ર સેવન થવું ઘટે છે;—એવાં ઉદ્બોધનો આ કાળનાં તેમનાં લખાણોનો મુખ્ય સૂર હોય છે.

ઉપસંહાર

૩૪ મું સમાધિમાર્ગ પ્રકરણ શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈએ પ્રેસ માટે તૈયાર કરીને આપ્યું નહોતું—તેમના અવસાન બાદ તેમના કાગળો-માંથી મળ્યું હતું. તે જેમનું તેમ આ પુસ્તકમાં સામેલ કરી લીધું છે. ત્યાર પછી તેમનો વિચાર આગળ નીચે પ્રમાણે પ્રકરણો લખવાનો હોય, એમ તેમના અનુક્રમણિકામાં કરેલા ટાંચણ ઉપરથી જણાય છે —

“ હવે પછી પ્રકરણ-વિચાર (૮-૧૧-૬૮) —

૩૫. આત્મસાગરને ઓવારે

૩૬. “આત્મસિદ્ધિ”શાસ્ત્ર

૩૭. નિવૃત્તિની ઉપાસના

૩૮. એકાંત પ્રવાસનાં વર્ષ.

ઈ૦ ઈ૦ ”

— આમાંથી પ્રકરણ ૩૮ ને પ્રકરણ ૩૫ પછી ૩૬ મા તરીકે લેવું એવી બાણ-નિશાની બાજુમાં કરેલી છે.

આ બધાં પ્રકરણોમાં તે આગળ કેવી રીતે વધવા માગતા હતા, તેનું બીજું કશું ટાંચણ મળી શક્યું નથી.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે એકાંત-પ્રવાસમાં છેવટના દિવસો ગાળ્યા હતા. શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ એ બધાં સ્થળોએ જાતે જઈ આવી એ વિષે ૩૮ મું પ્રકરણ લખવા માગતા હતા. તે માટે અમદાવાદના શ્રી. ત્રીકમ-ભાઈ મહાસુખરામને વાત કરતાં તેમણે તે બધાં સ્થળોએ તેમને લઈ જવા પણ તૈયારી બતાવી હતી. પરંતુ છેવટ સુધી તેમ થઈ શક્યું નહિ.

ઘણાં વર્ષો પૂર્વે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમના અધિષ્ઠાતા શ્રી. લઘુરાજ સ્વામી (શ્રી. લલ્લુજી), કે જે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના સમકાલીન સત્સંગી ભક્ત કહેવાય, તેમના સત્સંગમાં શ્રી. ગોવર્ધનભાઈ કા. પટેલ (૫૯૧થી ‘બ્રહ્મચારી ગોવર્ધનભાઈ’ તરીકે ઓળખાતા) રહેતા હતા. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્યંતી-વ્યાખ્યાન પ્રસંગે (સં ૧૯૯૧) ઉપયોગી થાય તેવું કંઈક લખાણ લખી મોકલવા તેમને શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈએ વિનંતી કરાવી હતી. તેમણે ખાસ પરિશ્રમપૂર્વક તથા શ્રી. લઘુરાજ સ્વામીની દોરવણી અને મદદથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના જીવન-પ્રસંગોથી ભરપૂર એવી એક સળંગ જીવનકથા જ તૈયાર કરીને મોકલેલી. તેમાંથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના કેટલાક પરિચયો અને પ્રસંગોવાળો ભાગ (તેમની પરવાનગીથી) ટૂંકમાં તૈયાર કરેલો, તે પરિશિષ્ટ-૧ તરીકે ઉતાર્યો છે. જેથી એ બાબતની કેટલીક સામગ્રી વાચકને મળી રહે અને શ્રીમદ્નું જીવન સમજવામાં મદદ મળે.

અંતે પરિશિષ્ટ-૨ તરીકે શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈએ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જન્મ શતાબ્દી અંક - સંવત ૨૦૨૪ માટે તા. ૧૬-૧૧-૨૦૨૩ ના રોજ લખી મોકલેલ લેખનો પ્રસ્તુત ભાગ આપ્યો છે. ગુજરાતના ધર્મક્ષેત્રમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના અગત્યના સ્થાન વિષે શ્રી. મગનભાઈના વિચારનો તે ઉપરથી વાચક કંઈક કયાસ બાંધી શકશે.

બાકી તો, આ મોટું જીવનચરિત્ર લખવા આદરેલું તે અધૂરું રહ્યું છે, એ હકીકત સ્વીકારવી જ રહી.

- પ્રકાશક

પરિશિષ્ટ-૧

૧

સં. ૧૯૪૪માં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ‘મોક્ષમાળા’ છપાવવા અમદાવાદ-
આવ્યા હતા. તે બાબતમાં સલાહ તથા મદદ માટે તે તેમના એક
સ્નેહીનો ભલામણપત્ર શેઠ જ્ઞેશંગભાઈ ઉજમશીભાઈ ઉપર લઈ આવ્યા
હતા. તે પ્રમાણે શેઠ જ્ઞેશંગભાઈએ પૂરતી મદદ શ્રી. રાજચંદ્રને કરી
હતી. તે દિવસો દરમ્યાન શ્રી. રાજચંદ્રને અમદાવાદમાં ઠીક ઠીક રોકાવું
પડ્યું હતું. શેઠ જ્ઞેશંગભાઈને અવારનવાર વ્યવસાયને અંગે બહારગામ
ગેરહાજર રહેવું પડતું, એટલે તેમણે પોતાના નાના ભાઈ જૂઠાભાઈને
તેમની સરભરામાં મૂક્યા હતા. આ રીતે શ્રી. જૂઠાભાઈ શ્રી. રાજચંદ્રના
પરિચયમાં આવ્યા.

શ્રી. રાજચંદ્ર ઘણી વાર શ્રી. જૂઠાભાઈની દુકાને જતા આવતા,
તથા બીજાના મનની વાતો કહી બતાવવાના પ્રયોગો કરતા, એથી
તેમને વિનોદ ઊપજતો. એ અરસામાં શેઠ દલપતભાઈ ભગુભાઈને
વંડે શ્રી. રાજચંદ્રે અવધાનના પ્રયોગો પણ કરી બતાવ્યા હતા.
આવી અદ્ભુત શક્તિઓને કારણે જૂઠાભાઈ શરૂઆતમાં શ્રીમદ્
રાજચંદ્ર તરફ આકર્ષાયા હતા. પરંતુ ધીમે ધીમે પરિચય વધતો ગયો.
તેમ તેમ તેમને શ્રી. રાજચંદ્રની સાચી મહત્તાનો પરિચય થતો ગયો.
અને પૂર્વના સંસ્કારોને બળે તે તેમનાથી સાચી આધ્યાત્મિક જાગૃતિ
પામ્યા. ત્યાર બાદ જ્યારે જ્યારે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અમદાવાદ આવતા,
ત્યારે શ્રી. જૂઠાભાઈને ત્યાં જ ઊતરતા. ધર્મ નિમિત્તે પરસ્પર પત્ર-
વ્યવહાર પણ તેમને તેમની સાથે ઘણો થતો. પરંતુ સં. ૧૯૪૫-૪૬
દરમ્યાન જૂઠાભાઈની તબિયત લથડવા લાગી અને અપાઠ સુદ ૯ને
દિવસે તેમણે દેહત્યાગ કર્યો.

૨૫૧

શ્રી. જૂઠાભાઈના અવસાન સંબંધી સં. ૧૯૪૬ ના વૈશાખ સુદ ૩ ના રોજ શ્રી. રાજચંદ્ર લખે છે: આ ઉપાધિમાં પડયા પછી જે મારું વિગદેહજન્ય જ્ઞાનદર્શન તેવું જ રહ્યું હોય; — યથાર્થ જ રહ્યું હોય, તો જૂઠાભાઈ અષાઠ સુદ ૯ ગુરુની રાત્રે સમાધિશીત થઈ આ ક્ષણિક જીવનનો ત્યાગ કરી જશે એમ તે જ્ઞાન સૂચવે છે.” પછી શ્રી. રાજચંદ્રે અષાઠ સુદ ૧૦ ને રોજ લખ્યું છે: “વિગદેહજન્ય જ્ઞાનમાં ઉપાધિને લીધે ચત્કિચત્ ફેર થયો જણાયો. પવિત્રાત્મા જૂઠાભાઈ ઉપરની તિથિએ પણ દિવસે સ્વર્ગવાસી થયાના આજે ખબર મળ્યા.”

શ્રી. રાજચંદ્રે આશ્વાસનપત્રમાં શ્રી. જૂઠાભાઈની અંતરંગદશા આ પ્રમાણે વર્ણવી છે: “મિથ્યાવાસના જેની બહુ ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી, વીતરાગનો પરમ રાગી હતો, સંસારનો પરમ જુગુપ્સિત હતો, ભક્તિનું પ્રાધાન્ય જેના અંતરમાં સદાય પ્રકાશિત હતું, સમ્યક્ભાવથી વેદનીય કર્મ વેદવાની જેની અદ્ભુત સમતા હતી. .... એવો એ જૂઠાભાઈનો પવિત્રાત્મા આજે જગતનો, આ ભાગનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો. .... એવા ધર્માત્માનું ટૂંકું જીવન આ કાળમાં હોય એ કંઈ વધારે આશ્ચર્યકારક નથી.”

ખંભાતથી એક વખત શ્રી. અંબાલાલ લાલચંદ વગેરે ભાઈઓ લગનપ્રસંગે અમદાવાદ આવેલા. તે સરખી ઉંમરના હોવાથી શ્રી. જૂઠાભાઈને વરઘોડામાં તેડવા માટે શ્રી. જૂઠાભાઈને ઘેર ગયા. પરંતુ શ્રી. જૂઠાભાઈ શ્રી. રાજચંદ્રના ભક્તિસ્તવનમાં જ લીન હતા; એટલે પેલાઓ પણ વરઘોડામાં જવાને બદલે શ્રી. જૂઠાભાઈ પાસે શ્રી. રાજચંદ્રના ગુણગાન સાંભળવા જ બેસી ગયા. શ્રી. જૂઠાભાઈએ તેમને શ્રી. રાજચંદ્રના પત્રો વાંચી બતાવ્યા. તેઓએ ત્યાં ને ત્યાં તેમની નકલ કરી લીધી. એ અંબાલાલ વગેરે પછી શ્રી. રાજચંદ્રના નિકટ અનુયાયી બન્યા, એ વાત આગળ આવશે.

અવધાનોના પ્રયોગો દ્વારા શ્રી. રાજચંદ્રની કીર્તિ ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ઘણી પ્રસરી હતી. તે વખતે કાઠિયાવાડના સાયલા ગામમાં શ્રી. લલ્લુભાઈ કરીને એક નામાંકિત શેઠ રહેતા હતા. પ્રસંગવશાત્ તેમની ધનસંપત્તિ ચાલી જતાં, તેમણે મારવાડના સાધુઓની મંત્રાંતરામાં કુશળતા સાંભળી, તેવા કોઈ સાધુની આરાધના દ્વારા ચાલી ગયેલી લક્ષ્મી ફરી પ્રાપ્ત કરવાનો મનસૂબો કર્યો. એ પ્રમાણે કોઈ એક પ્રખ્યાત સાધુનો પરિચય કરી, તેને પ્રસન્ન કરી, અંતે તેમણે પોતાના મનની વાત તેને નિવેદિત કરી. પેલા અધ્યાત્મપ્રેમી સાધુએ શેઠની તેમની વૃત્તિ માટે ઠપકો આપ્યો અને તેમની માગણીના બદલામાં ‘બીજજ્ઞાન’ આપ્યું અને જણાવ્યું કે આ સાધના તમને ઉપયોગી નથી, પરંતુ કોઈ યોગ્ય પુરુષ મળે તો તેને આપજો અને તેને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થશે. એ બીજજ્ઞાન શેઠે એ પ્રમાણે બીજ કોઈ યોગ્ય પુરુષને આપવાનું કહીને પોતાના પુત્ર સોભાગ્યભાઈને બતાવ્યું હતું.

એક વખત સોભાગ્યભાઈને મોરબીમાં જવાનું થયું. તે વખતે શ્રી. રાજચંદ્ર મોરબીમાં હતા. એટલે શ્રી. સોભાગ્યભાઈએ પોતાના પિતાને પૂછ્યું કે, “કવિ રાયચંદભાઈ બહુ લાયક માણસ છે એમ બધે કહેવાય છે. .... તો આપની આજ્ઞા હોય તો હું તેમને તે જ્ઞાન બતાવું.” તેમણે હા પાડી. શ્રી. સોભાગ્યભાઈ મોરબી પહોંચ્યા બાદ શ્રી. રાજચંદ્રને મળવા ગયા. ઉપર જણાવ્યું છે તેમ, શ્રી. રાજચંદ્ર તે વખતે બીજજ્ઞાન મનની વાતો કહી બતાવવાના પ્રયોગો કરતા હતા. એટલે શ્રી. સોભાગ્યભાઈને આવતા દેખી તેમણે બધું એક કાપલીમાં લખી રાખ્યું અને તે પાસે આવતાં તેમને વંચાવ્યું. શ્રી. સોભાગ્યભાઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. ત્યારથી તે તેમના તરફ આકર્ષાયા અને ધીમે ધીમે તે સંબંધ ગાઢ બનતો ગયો.

એક પત્રમાં શ્રી. સોભાગ્યભાઈ સં. ૧૯૫૩ના જાન્યુઆરી ૧૪ને રવિવારે શ્રી. રાજચંદ્રને લખે છે: “આ કાગળ છેલ્લો લખી જણાવું

છું. .... દેહ જડ છે, આત્મા ચૈતન્ય છે. તે ચૈતનનો ભાગ પ્રત્યક્ષ જુદો સમજમાં આવતો નહોતો. પણ આઠ દિવસ થયાં આપની કૃપાથી અનુભવગોચરથી (તે બંને) બેફટ જુદા દેખાય છે અને રાતદિવસ આ ચૈતન્ય અને આ દેહ જુદા એમ આપની કૃપાદૃષ્ટિથી સહજ થઈ ગયું છે. એ આપને સહજ જણાવવા લખ્યું છે. .... વગર ભણ્યે, વગર શાસ્ત્ર વાચ્યે, થોડા વખતમાં આપના બોધથી અરથ વગેરેનો ઘણો ખુલાસો થઈ ગયો છે. .... જે ખુલાસો પચીસ વર્ષ થાય એવો નહોતો, તે થોડા વખતમાં આપની કૃપાથી થયો છે.”

શ્રી. સોભાગ્યભાઈનો દેહ સં. ૧૯૫૩ના જેઠ ૧૬ ૧૦ને દિવસે છૂટ્યો હતો. તેમના વિશે લખતાં શ્રી. રાજચંદ્ર જણાવે છે: “આ ક્ષેત્રે, આ કાળમાં શ્રી. સોભાગ્ય જેવા વિરલા પુરુષ મળે એમ અમને વારંવાર ભાસે છે. .... શ્રી. સોભાગ્યની સરળતા, પરમાર્થ સંબંધી નિશ્ચય, મુમુક્ષુ પ્રત્યે પરમ ઉપકારતા આદિ ગુણો વારંવાર વિચારવાને યોગ્ય છે. .... અનાદિથી દેહને ત્યાગતાં જીવ ખેદ પામ્યા કરે છે, અને તેમાં દૃઢ મોહથી એકપણાની પેઠે વર્તે છે. .... શ્રી. સોભાગ્યે તેવા દેહને ત્યાગતાં મોટા મુનિઓને દુર્લાભ એવી નિશ્ચય અસંગતાથી નિજઉપયોગમય દશા રાખીને અપૂર્વ હિત કર્યું છે, એમાં સંશય નથી.”

શ્રી. રાજચંદ્રને શ્રી. સોભાગ્યભાઈ ઉપર ઘણો સદ્ભાવ હતો. તેથી બીજા મુમુક્ષુઓને કંઈ શ્રી. રાજચંદ્રને કહેવું હોય તો વયોવૃદ્ધ શ્રી. સોભાગ્યભાઈ દ્વારા વિનંતિ કરાવતા અને તે પણ સરળ ભાવે દરેકની વાત રજૂ કરતા. “શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર” લખવાની પ્રેરણા પણ શ્રી. સોભાગ્યભાઈએ કરેલી, એ વાત આગળ આવશે. શ્રી. રાજચંદ્ર પોતાની ઉપકારનોંધમાં જિન વીતરાગને તથા કુંદકુંદાદિ આચાર્યોને સંબોધી, તેમણે પોતા ઉપર કરેલા અનુપમ અનંત ઉપકારની નોંધ કરી, અંતે શ્રી. સોભાગ્યભાઈને આ પ્રમાણે સંબોધે છે:

“હે શ્રી સોભાગ્ય ! તારા સત્સમાગમના અનુગ્રહથી આત્મદશાનું સ્મરણ થયું તે અર્થે તને નમસ્કાર કરું છું.”

૩

આગળ જણાવ્યું છે કે, શ્રી. જૂઠાભાઈના સમાગમથી ખંભાતના શ્રી. અંબાલાલભાઈ વગેરે શ્રી. રાજચંદ્ર પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા. અને તેથી શ્રી. રાજચંદ્રને એક વાર ખંભાત પધારવા તે ઉપરાઉપરી વિનંતિ-પત્રો લખ્યા કરતા હતા. છેવટે શ્રી રાજચંદ્રે એક વખત અનુકૂળતાએ ખંભાત આવવાની કબૂલાત આપી. તે ભાઈઓ અપાસરામાં જઈને પણ મુનિના વ્યાખ્યાનમાં જવાને બદલે એક બાજુ બેસી શ્રી. રાજચંદ્રના પત્રોનું જ પઠનમનન કરતા. ખંભાત સંઘાડાના મુખ્ય આચાર્ય હરખચંદજી મહારાજ હતા. તે મહારાજના સાધુઓમાં શ્રી લલ્લુજી મહારાજ કચીને એક સાધુ હતા. તે એક વખત ભગવતીસૂત્રનાં પાનાં વાંચતા હતા. તેમાં એવી વાત આવી કે, ‘ભવસ્થિતિ પાકે ત્યારે મોક્ષ થાય છે.’ આ ઉપરથી તેમને શંકા ગઈ કે, જો એમ જ હોય તો પછી મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરવાની શી જરૂર છે? તેનો કાંઈ સંતોષકારક ખુલાસો તેમને મળ્યો નહિ. એટલામાં શ્રી. અંબાલાલે તેમને સૂચવ્યું કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આગમોના જ્ઞાતા છે અને ઉત્તમ પુરુષ છે. તે અહીં પધારવાના છે. એટલે શ્રી લલ્લુજીએ, તે ખંભાત પધારે ત્યારે, તેમની સાથે પોતાનો મેળાપ કરાવવાનું શ્રી. અંબાલાલને કહી રાખ્યું.

શ્રી. રાજચંદ્ર સં. ૧૮૪૬માં ખંભાત પધાર્યા. તેમનો ઉતારો શ્રી. અંબાલાલને ત્યાં જ હતો. તે તેમને અપાસરે તેડી ગયા. ત્યાં શ્રી. રાજચંદ્રને હરખચંદજી સાથે પ્રશ્નોત્તર થયા અને બધાંને તેમના ખુલાસા-ઓથી શાંતિ થઈ. પછી શ્રી. લલ્લુજી ગુરુની આજ્ઞા મેળવી શ્રી. રાજચંદ્રને મેડે એકાંતમાં લઈ ગયા અને ત્યાં પોતે તેમનાથી વયમાં ૧૪ વર્ષ મોટા હોવા છતાં તથા સાધુ હોવા છતાં તેમણે શ્રી. રાજચંદ્રને ઉત્તમ પુરુષ જાણી નમસ્કાર કર્યા. શ્રી. રાજચંદ્રની ઉંમર તે વખતે ૨૨ વર્ષની હતી.

શ્રી. રાજચંદ્રે તેમને પૂછ્યું, “તમારી શી ઈચ્છા છે?”

શ્રી. લલ્લુજીએ વિનયપૂર્વક હાથ જોડી કહ્યું, “આત્માની ઓળખાણ અને બ્રહ્મચર્યની દૃઢતાની મારી માગણી છે.”

શ્રી. રાજચંદ્ર થોડી વાર મૌન રહ્યા અને કહ્યું, “ઠીક છે.” પછી તેમણે સ્વામીજીના પગનો અંગૂઠો તાણી તપાસી જોયો અને ઘેર જતાં અંબાલાલને કહ્યું કે, “આ પુરુષ સંસ્કારી છે.”

બીજા દિવસે તો શ્રી લલ્લુજી જાતે જ શ્રી. રાજચંદ્રને મળવા શ્રી. રાજચંદ્રને ઉતારે આવ્યા. ત્યાં એકાંતમાં શ્રી. રાજચંદ્રે તેમને પૂછ્યું, “તમે અમને માન કેમ આપો છો?” તેમણે નમ્રતાથી કહ્યું, “આપને દેખીને અતિ હર્ષ-પ્રેમ આવે છે. જાણે અમારા પૂર્વ ભવના પિતા હો એટલો બધો ભાવ આવે છે. કોઈ પ્રકારનો ભય રહેતો નથી. આપને જોતાં એવી નિર્ભયતા આત્મામાં આવે છે.”

શ્રી. રાજચંદ્ર ખંભાતમાં સાત દિવસ રહ્યા. ત્યાં સુધી શ્રી લલ્લુજી રોજ શ્રી. રાજચંદ્રના સમાગમને અર્થે તેમને ઉતારે આવતા. એક દિવસ તેમણે શ્રી. રાજચંદ્રને કહ્યું, “હું બ્રહ્મચર્ય માટે પાંચ વર્ષથી એકાંતરા ઉપવાસ કરું છું, અને ધ્યાન વગેરે કરું છું. છતાં માનસિક પાલન બરાબર થઈ શકતું નથી.”

શ્રી. રાજચંદ્રે કહ્યું, “લોકદૃષ્ટિએ (તે બધું) કરવું નહિ. લોક-દેખામણ તપશ્ચર્યા કરવી નહિ. પણ સ્વાદનો ત્યાગ થાય તેમ જ પેટ ઊણું રહે તેમ ખાવું.”

સ્વામીજીએ પછી કહ્યું, “હું જે જે જોઉં છું તે ભ્રમ છે, ભૂલું છે, એમ અભ્યાસ કરું છું.” શ્રી. રાજચંદ્રે કહ્યું, “આત્મા છે એમ જોયા કરો.”

શ્રી દેવકરજીના નામના સાધુ શ્રી લલ્લુજીના શિષ્ય ગણાતા હતા. તે કુશળ વ્યાખ્યાતા હતા. એક વખત શ્રી લલ્લુજીની સાથે તે પણ ફરતા ફરતા સુરત આવ્યા હતા. ત્યાં તેમનાં વ્યાખ્યાનો મુંબાઈના કેટલાક વેપારીઓએ સાંભળ્યાં. તે ઉપરથી તેમણે તેમને મુંબઈ પધારવા

વિનંતિ કરી. શ્રી. રાજચંદ્ર મુંબઈમાં જ હતા. એટલે શ્રી લલ્લુજીએ તેમના સમાગમની આશાથી ખંભાતથી મુંબઈ ચાનુર્માસ કરવાની આજ્ઞા મંગાવી અને બધા મુંબઈ ગયા. ત્યાં શ્રી લલ્લુજી શ્રી. રાજચંદ્રને મળવા ગયા. શ્રી. રાજચંદ્રે તેમને મુંબઈ જવા અનાર્થ દેશમાં આવવા માટે મૃદુ ઠપકો આપ્યો. શ્રી લલ્લુજીએ તેમને રોજ એક કલાક આપવાની વિનંતિ કરી અને તેમણે તે મંજૂર રાખી. એ પ્રમાણે શ્રી લલ્લુજી રોજ શ્રી. રાજચંદ્રની પેઢીએ જતા. તે આવે એટલે શ્રી. રાજચંદ્ર તેમને લઈ પાસેની એક ઓરડીમાં જતા અને ત્યાં શાસ્ત્રવાચન વગેરે કરતા.

૪

એક વખત શ્રી દેવકરણજીને શ્રી. રાજચંદ્રને મળવા ઇચ્છા થઈ. એટલે સુંદરલાલ શ્રી. રાજચંદ્રને ચીયપોકલીના અપાસરે લઈ ગયા. ત્યાં પોથીમાંથી લુપ્ત થઈ ગયેલા કેટલાક પાઠ શ્રી. રાજચંદ્રે તેમને કહી બતાવ્યા અને સૂત્રકૃતાંગની બેએક ગાથાઓના અર્થ બાબત તેમને શંકા હતી તે દૂર કરી. આથી શ્રી દેવકરણજી પણ તેમના પ્રત્યે ખેંચાયા.

શ્રી લલ્લુજીને લાગતું કે દેવકરણજીને જો યથાર્થ બોધ થાય તો સારું; કારણ, તેમની વ્યાખ્યાનશક્તિ ઘણી સારી હતી. એ ઇરાદે તે શ્રી. રાજચંદ્રને ત્યાં જતી વખતે તેમને સાથે લઈ જવાની ઇચ્છા રાખતા. એક વખત શ્રી. રાજચંદ્રની રજાથી તેમને પોતાની સાથે લઈ આવ્યા.

શ્રી. રાજચંદ્રે દેવકરણજીને પૂછ્યું, “વ્યાખ્યાનમાં કેટલાં માણસો આવે છે?”

દેવકરણજીએ કહ્યું, “હજારેક માણસો ભરાય છે. —”

શ્રી. રાજચંદ્રે પૂછ્યું, “શ્રીઓને વ્યાખ્યાનમાં દેખી વિકાર થાય છે?”

દેવકરણજી બોલ્યા, “કાયાથી નથી થતો, મનથી થાય છે.”

શ્રી. રાજચંદ્રે કહ્યું, “મુનિએ તો મન, વચન અને કાયા એ ત્રણે યોગથી સાચવવું જોઈએ.”

દેવકરણજીએ આક્ષેપ કરતાં કહ્યું, “તમે ગાદીતકિયે બેસો છો, અને હીરામાણિક તમારી પાસે પડેલાં હોય છે, ત્યારે તમારી વૃત્તિ નહિ ડહોળાતી હોય?”

શ્રી. રાજચંદ્રે કહ્યું, “મુનિ, અમે તો કાળકૂટ વિષ દેખીએ છીએ. તમને એમ થાય છે?”

આ સાંભળી દેવકરણજી નિરુત્તર થઈ ગયા.

શ્રી. રાજચંદ્રે પૂછ્યું, “તમે કોણ છો?”

દેવકરણજીએ કહ્યું, “જેટલો વખત વૃત્તિ સ્થિર રહે છે, તેટલો વખત સાધુ છીએ.”

શ્રી. રાજચંદ્રે કહ્યું, “તેવી રીતે સંસારીને પણ સાધુ કહેવાય કે નહિ?”

શ્રી. દેવકરણજી મૌન રહ્યા.

પછી શ્રી રાજચંદ્રે કહ્યું, “નાળિયેરનો ગોળો જેમ બુદો રહે છે, તેમ અમે રહીએ છીએ.”

શ્રી લલ્લુજીએ શ્રી. રાજચંદ્રને તેમનો ફોટો આપવા ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ શ્રી. રાજચંદ્રે માન્યું નહિ. અંતે તેમને નીચેની ગાથાઓ સ્વહસ્તે લખી આપી:

સંબુદ્ધહા જંતવો માણસત્તં દદ્દું મયં વાલિસેળં અલંમો ।

एगंतदुक्खे जरिणं व लोए सक्कमुणा विपरियासुवेइ ॥

[હે જીવો! તમે જાગો. મનુષ્યત્વ અત્યંત દુર્લભ છે; તથા રોગ, શોક, જરા, મરણ વગેરે ભયોથી તે ચારે બાજુ ઘેરાયેલું છે. અજ્ઞાનમાં રહીને સદ્વિવેક પામવો અશક્ય છે. આખો લોક કેવળ દુઃખથી તાપ પામ્યા કરે છે, અને પોતપોતાનાં કર્મો વડે અહીંતહીં ભમ્યા કરે છે.]

૫

શ્રી. રાજચંદ્ર મૌનપણાનો વારંવાર બોધ આપતા અને તેમાં વિશેષ લાભ છે એમ જણાવતા. એથી મુંબઈ છોડ્યા બાદ શ્રી લલ્લુજીએ ત્રણ વર્ષ મૌનવ્રત લીધું. માત્ર સાધુઓ સાથે જરૂર પૂરતું બોલવું અને શ્રી. રાજચંદ્ર સાથે પરમાર્થના કારણે પ્રશ્ન કરવા, — એટલી છૂટ રાખી હતી. શ્રી. રાજચંદ્રે તેમને ‘સમાધિશતક’ પણ વાંચવા માટે આપ્યું હતું અને તેને પહેલે પાને ‘આતમ ભાવના ભાવતાં, જીવ લહે કેવળજ્ઞાન રે’ એ કડી લખી આપી હતી.

શ્રી દેવકરજીએ જેન શાસ્ત્રોનો અત્યંત અભિનિવેશ હતો. એટલે તે કહેતા કે, “કોઈ પણ માણસ સૂત્રથી બહાર શું કહેવાનો હતો? અને સૂત્ર તો હું જાણું છું.” એટલે શ્રી. રાજચંદ્રે તેમને ‘યોગ-વાસિષ્ઠ’ આદિ વેદાંતના ગ્રંથો વાંચવા આપ્યા. ત્યારે દેવકરજી પોતાને પરમાત્મા જ માનવા લાગ્યા. એટલે શ્રી. રાજચંદ્રે તેમને ‘ઉત્તારા-ધ્યયન’ વગેરે જેન સૂત્રોનું પુનરાવલોકન કરવાનું કહ્યું. તેમને ઠેકાણે લાવવા શ્રી. રાજચંદ્રે લલ્લુજીને જે પત્ર લખ્યો છે તે જોવા જેવા છે: ‘આતમસ્વરૂપનો નિશ્ચય થવામાં જીવની અનાદિથી ભૂલ થતી આવી છે. .... બાર અંગોમાં પ્રથમ શ્રી આચારંગસૂત્રમાં પ્રથમ વાક્યથી જ શ્રી જિને જે ઉપદેશ કર્યો છે તે .... સર્વ શ્રુતજ્ઞાનના સારરૂપ છે. તે વાક્ય પ્રત્યે વૃત્તિ સ્થિર કરવાથી જીવને નિશ્ચય સમજાશે કે જ્ઞાની પુરુષના સમાગમની ઉપાસના વિના જીવ સ્વચ્છંદે નિશ્ચય કરે તે છૂટવાનો માર્ગ નથી. સર્વ જીવનું પરમાત્માપણું છે એમાં સંશય નથી. તો પછી શ્રી દેવકરજી પોતાને પરમાત્માસ્વરૂપ માને તો તે વાત અસત્ય નથી. પણ જ્યાં સુધી તે સ્વરૂપ યથાતથ્ય પ્રગટે નહિ, ત્યાં સુધી મુમુક્ષુ — જિજ્ઞાસુ — રહેવું તે વધારે સારું છે; અને તે રસ્તે યથાર્થ પરમાત્માપણું પ્રગટે છે. માર્ગ મૂકીને પ્રવર્તવાથી તે પદનું ભાન થતું નથી.”

એક વખત શ્રી. રાજચંદ્ર સુરત પધાર્યા ત્યારે મુનિઓ પાસે આવ્યા. ત્યાં શ્રી દેવકરણજીએ તેમને પૂછ્યું, “શ્રી લલ્લુજી મહારાજ હું જ્યારે વ્યાખ્યાન આપી આવું ત્યારે અભિમાન કર્યું કહે છે અને ધ્યાન ધરું છું ત્યારે તેને તરંગરૂપ કહે છે. તો શું, વીતરાગપ્રભુ, એમનું કરેલું સ્વીકારે અને મારું ન સ્વીકારે એવા પક્ષપાતવાળા હશે?”

શ્રી. રાજચંદ્રે શાંતિથી કહ્યું, “સ્વચ્છંદથી જે જે કરવામાં આવે છે, તે સઘળું અભિમાન જ છે, અસત્સાધન છે; અને સદ્ગુરુની આજ્ઞાથી જે કરવામાં આવે છે, તે કલ્યાણકારી ધર્મરૂપ સત્સાધન છે.”

બીજી વખત પણ તે મુનિઓએ સુરતમાં જ ચાતુર્માસ કર્યો હતો. ત્યાંના એક લલ્લુભાઈ ઝવેરી દશબાર માસથી માંદા રહેતા હતા, તે એ અરસામાં મૃત્યુ પામ્યા. શ્રી લલ્લુજીને પણ તે અરસામાં દશબાર માસથી મંદવાડ રહ્યા કરતો હતો; અને ઘણા ઉપચાર છતાં કંઈ ફાયદો થતો નહિ. એટલે તેમણે પોતાનો દેહ પણ છૂટી જશે એવી ચિંતાથી શ્રી. રાજચંદ્રને પત્ર લખ્યો, “હે નાથ! હવે આ દેહ બચે તેમ નથી અને હું સમકીત પામ્યા વિના જઈશ તો મારો મનુષ્યભવ વૃથા જશે.” તેના ઉત્તરમાં શ્રી. રાજચંદ્રે તેમને ‘છ પદ’નો પત્ર લખ્યો અને સાથે જણાવ્યું કે હાલમાં દેહ છૂટવાની બીક રાખવી નહિ. પછી શ્રી. રાજચંદ્રે સુરત પધાર્યા ત્યારે તે ‘છ પદ’ના પત્રનું વિશેષ વિવેચન કરી તેનો પરમાર્થ શ્રી લલ્લુજીને સમજાવ્યો અને તે પત્ર વારંવાર મુખપાઠ કરી વિચારવાની ભલામણ કરી. તે પત્ર એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ જેવો, સૂત્રાત્મક શૈલીથી લખાયેલો છે. જેન ધર્મનાં સાત તત્ત્વોમાંથી પ્રથમ તત્ત્વ આત્મા, તેનું ઓળખાણ થવા માટે, – ‘આત્મા છે,’ ‘આત્મા નિત્ય છે,’ ‘આત્મા કર્તા છે,’ ‘આત્મા ભોક્તા છે,’ ‘મોક્ષ છે,’ અને તે ‘મોક્ષનો ઉપાય છે’ – એ છ પદથી તે પત્રમાં અપૂર્વ નિરૂપણ કરેલું છે. તે પત્ર શ્રી. રાજચંદ્રે સોભાગ્યભાઈને પણ

મોકલાવેલો. તેમણે સહેલાઈથી મુખપાઠ થઈ શકે માટે તેને પદ્યમાં લખી આપવા શ્રી. રાજચંદ્રને વિનંતી કરેલી અને શ્રી. રાજચંદ્રે ‘શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ રચેલું.

૬

શ્રી. રાજચંદ્ર પોતાની વ્યાપારિક પ્રવૃત્તિમાંથી વચ્ચે વચ્ચે નિવૃત્તિ લઈ થોડો વખત એકાંતમાં ગાળવા મુંબઈ છોડી ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં આવતા. તે પ્રમાણે સુરત, કછેર વગેરે સ્થળોએ તે આવી ગયા હતા. શ્રી લલ્લુજી એ અરસામાં તે તે સ્થળે હોતા અથવા આવીને તેમનો સમાગમ કરતા.

શ્રી. રાજચંદ્ર ૧૮૪૬માં ખંભાત એક અકવાડિયું રહી ગયાની વાત આવી ગઈ છે. ૧૮૪૭માં તે ખંભાતથી થોડે દૂર રાણજમાં અજાણપણે એકાંતમાં રહ્યા હતા. ૧૮૫૧ના આસો માસમાં તે ફરી ખંભાત આવ્યા હતા અને ૧૮૫૨માં અઢી માસની નિવૃત્તિ લઈ ચરોતરમાં રહ્યા હતા. બાર દિવસ અગાસ પાસે કાવિઠામાં રહ્યા હતા. પછી રાણજમાં આઠ દિવસ રહ્યા હતા. તે વખતે શ્રી લલ્લુજી ચાતુર્માસ ખંભાતમાં કરતા હતા. સાધુથી તે અરસામાં એક ગામ છોડી બીજા ગામ ન જવાય એટલે શ્રી લલ્લુજી ગામને પાદરે ખેતરોમાં ઊભા રહેતા. પછીથી શ્રી. રાજચંદ્ર પોતે જ વડવા મુકામે ગયા હતા.

કાવિઠામાં શ્રી. રાજચંદ્ર એકલા જ ખેતરોમાં વિચરતા. કોઈ પ્રસંગે માણસો એકઠા થઈ જાય તો સહેજે કાંઈ ઉપદેશ આપતા. રાણજમાં પણ તેવી રીતે બોધના પ્રસંગો બનેલા. અને વડવામાં તો ખંભાતના ઘણા ઓળખીતા મુમુક્ષુઓ આવતા હોવાથી તેવા પ્રસંગો ઘણા બનતા. શ્રી. અંબાલાલે તે બધા પ્રસંગોની જે નોંધ રાખેલી તે ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાં ‘ઉપદેશછાયા’ નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

વડવાથી શ્રી. રાજચંદ્ર આણંદ આવી થોડા દિવસ રહ્યા હતા. તે વખતે આપેલો બોધ પણ ‘ઉપદેશછાયા’માં છપાયો છે.

આણંદથી શ્રી. રાજચંદ્ર નડિયાદ પધાર્યા હતા. શ્રી. અંબાલાલ તેમની સરભરામાં સાથે રહેતા. એક દિવસ શ્રી. રાજચંદ્ર બહાર ફરવા ગયા હતા; ત્યાંથી બંગલે પાછા આવ્યા ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી. ફાનસ મંગાવી તેઓશ્રી લખવા બેઠા અને શ્રી. અંબાલાલ ફાનસ ધરી ઊભા રહ્યા. કલમ ચાલી તે ચાલી. ૧૪૨ ગાથાઓ પૂરી થઈ રહી ત્યાં સુધી શ્રી. અંબાલાલ ફાનસ ધરી ઊભા રહ્યા. એ ગાથાઓ તે ‘શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર.’

શ્રી. રાજચંદ્રે તેની ચાર નકલો કરાવી અને એક શ્રી. સોભાગ્ય-ભાઈને, એક શ્રી લલ્લુજીને, એક ઝવેરી માણેકલાલ ઘેલાભાઈને અને એક અંબાલાલને પોતાને આપી. તે ગ્રંથ સં. ૧૯૫૨ની શરદ પૂર્ણિમાને બીજે દિવસે લખાયો. તત્ત્વજ્ઞાન જેવા ગંભીર વિષયને સરળ પદ્યમાં નાના તથા મોટા સમજી શકે તેવી રોચક ભાષામાં કેમ ઉતારી શકાય તેનો તે એક આદર્શ નમૂનો છે. ‘મોક્ષમાળા’ જેમ ધર્મની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરાવવાના હેતુથી લખાઈ છે, તેમ ‘શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ આત્માનો નિર્ણય કરાવી આત્મજ્ઞાન પ્રગટાવવાના ઉત્તમ હેતુથી લખાયું છે. તેમાં વિષયોની વિવિધતા નથી, તેમ જ દાર્શનિક કથા કે વર્ણનો નથી. બહુ સૂક્ષ્મ ચર્ચા કે તર્કમાં વાંચનાર ગૂંચવાઈ થાકી ન જાય તેવી રીતે તેમાં ‘આત્મતત્ત્વ’ની સિદ્ધિ તથા નિરૂપણ કરેલું છે.

‘શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ વાંચતાં પોતાના ઉપર થયેલી અસર શ્રી. સોભાગ્યભાઈએ આ પ્રમાણે વર્ણવી બતાવી છે: “તે ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્ર વિચારતાં મારા મન, વચન, કાયાના યોગ સહેજે ..... આત્મ-વિચારમાં પ્રવર્તતા હતા. .... બાહ્ય પ્રવર્તવામાં મારી ચિત્તાવૃત્તિ સહેજે અટકી ગઈ. .... આત્મવિચારમાં (જ) રહેવા લાગી. ઘણા પરિશ્રમથી મારાં મન-વચન-કાયા અપૂર્વ આત્મ-પદાર્થ વિષે પરમ પ્રેમે સ્થિર નહિ રહી શકેલાં, તે આ શાસ્ત્ર વિચારવાથી સહજ સ્વભાવે આત્મવિચારમાં તથા સદ્ગુરુચરણમાં પ્રેમયુક્ત સ્થિર ભાવે રહેવા લાગ્યાં.”

શ્રી લલ્લુજી લખે છે: “તે વાંચતાં અને કોઈ કોઈ ગાથા બોલતાં મારા આત્મામાં આનંદના ઊભરા આવતા. ....” શ્રી આત્મ-સિદ્ધિશાસ્ત્ર ’નો સ્વાધ્યાય — મનન — નિરંતર રહ્યા કરી આત્મોદ્ધાસ થતો. કોઈની સાથે કે બીજી ક્રિયા કરતાં ‘આત્મસિદ્ધિ’ની સ્મૃતિ રહેતી. .... અન્ય કશું ગમતું નહિ. બીજી વાતો ઉપર તુચ્છભાવ રહ્યા કરતો.”

શ્રી. રાજ્યંદ્ર નડિયાદમાં સં. ૧૯૫૨ની દિવાળી પછી પણ થોડો વખત રહ્યા હતા. પછી વવાણિયા, મોરબી અને સાયલા તરફ વૈશાખ માસ સુધી રહ્યા હતા. તે જ વૈશાખમાં ઈડર થઈ જઈ જાન્યારીમાં મુંબઈ ગયા હતા. આ અરસામાં જ શ્રી. સોભાગ્યભાઈનો દેહ છૂટયો હતો.

૭

શ્રી. લલ્લુજી વગેરે સાધુઓનો શ્રી. રાજ્યંદ્ર પ્રત્યે અનુરાગ જેઈ ખંભાત સંઘાડાના સાધુ શ્રાવકોમાં ધીમે ધીમે ચર્ચા થવા લાગી. શ્રી લલ્લુજીને દીક્ષા આપનાર શ્રી હરખચંદજીનો દેહ છૂટી ગયો. તેથી બીજા સાધુઓને ચિંતા થઈ કે, જે આ મુનિઓને દબાવીશું નહિ, તો તેઓ જુદો વાડો બાંધશે. આથી તેમણે વિવિધ પ્રકારે તેમને કનડગત કરવા માંડી તથા તેમના ઉપર દબાણ આણવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. તે પ્રસંગે શ્રી. રાજ્યંદ્રે એ મુનિઓને એ વિરોધમાં થઈને પોતાનો માર્ગ કાઢવા જે સલાહ આપી, તે નીચે પ્રમાણે છે:

“સત્સમાગમનો પ્રતિબંધ કરવા (તેઓ) જણાવે તો તે પ્રતિબંધ ન કરવાની ગૃત્તિ (તમે) જણાવી, તો તે યોગ્ય છે. તે પ્રમાણે વર્તશો. સત્સમાગમનો પ્રતિબંધ કરવો યોગ્ય નથી. તેમ સામાન્યપણે તેમની સાથે સમાધાન રહે એમ વર્તન થાય તેમ હિતકારી છે. પછી જેમ વિશેષ તે સંગમાં આવવું ન થાય એવાં ક્ષેત્રે વિચરવું યોગ્ય છે કે જે ક્ષેત્રે આત્મસાધન સુલભપણે થાય. .... અવિરોધ અને એકતા રહે તેમ કર્તવ્ય છે. અને એ સર્વના ઉપકારનો માર્ગ સંભવે છે. ભિન્નતા માની લઈ પ્રગૃત્તિ કરવાથી જીવ ઊલટો ચાલે છે. અભિન્નતા

છે, એકતા છે, એમાં સમજફેરથી ભિન્નતા માનો છો — એમ તે જીવોને શિખામણ પ્રાપ્ત થાય તો સન્મુખગૃત્તિ થવા યોગ્ય છે. જ્યાં સુધી અન્યોન્ય એકતા-વ્યવહાર રહે ત્યાં સુધી સર્વથા કર્તવ્ય છે.”

સંવત ૧૯૪૫માં શ્રી. રાજચંદ્રને મોરબીમાં ત્રણ માસ રહેવાનું બન્યું હતું. તે પ્રસંગે થયેલાં વ્યાખ્યાનોની એક ભાઈએ લીધેલી નોંધ ‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાં ‘વ્યાખ્યાનસાર’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

શ્રાવણ માસની શરૂઆતમાં શ્રી. રાજચંદ્ર પેટલાદ થઈ કાવિઠા ગયા, અને ત્યાં એક માસ અને નવ દિવસ સુધી નિવૃત્તિમાં રહ્યા. શ્રી. અંબાલાલ તેમની સાથે હતા. શ્રી લલ્લુજી વગેરેનું ચોમાસું વસોમાં હતું અને શ્રી દેવકરણજી આદિનું ખેડામાં હતું. તેથી શ્રી. રાજચંદ્ર કાવિઠાથી નડિયાદ થઈને વસો પાણ ગયા હતા. શ્રી લલ્લુજીને મુંબઈ સિવાય કયાંય બે ચાર કે છ દિવસથી વધુ સમાગમનો પ્રસંગ બન્યો નહોતો એટલે આ વખતે તેમણે શ્રી. રાજચંદ્રને એકાદ માસ ત્યાં રહેવા વિનંતિ કરી. શ્રી. રાજચંદ્ર તે પ્રમાણે ત્યાં રહ્યા હતા. દિવસે ગામના લોકોની ભીડ રહેતી એટલે મુનિઓને મળવાનું પોતે બહાર જાય ત્યારે રાખ્યું હતું.

તે પ્રમાણે એક દિવસ વનમાં વાવ પાસે શ્રી. રાજચંદ્ર મુનિઓ સાથે વાતચીત કરતા બેઠા હતા. તે વખતે તેમણે મુનિઓના — સવારમાં ચા, બપોરે ભિક્ષા અને છીંકણી, પછી શયન વગેરે — કાર્યક્રમથી ભિન્ન થઈ શ્રી લલ્લુજીને ભલામણ કરતાં કહ્યું કે, બીજા મુનિઓનો પ્રમાદ છોડાવી, ભણવા તથા વાંચવામાં, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાન કરવામાં તમારે કાળ વ્યતીત કરાવવો; તમારે સર્વેએ દિવસમાં એક વખત આહાર કરવો; તથા ચા અને છીંકણી વિનાકારણે હંમેશાં લાવવાં નહિ. (અને) તમારે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવો.

મુનિ મોહનલાલજીએ કહ્યું, “મહારાજશ્રી તથા દેવકરણજીની અવસ્થા થઈ છે. એમને ભણવાનો જોગ કયાંથી બને?”

શ્રી. રાજચંદ્રે ઉત્તરમાં કહ્યું, “યોગ બની આવ્યેથી અભ્યાસ કરવો અને તે થઈ શકે છે. કેમકે વિકટોરિયા રાણીની વૃદ્ધ અવસ્થા છે, છતાં બીજા દેશની ભાષાનો અભ્યાસ કરે છે.”

પછી મોહનલાલજીએ પૂછ્યું, “મન સ્થિર રહેતું નથી તેનો શો ઉપાય?”

શ્રી. રાજચંદ્રે જણાવ્યું, “એક પણ પણ નકામો કાળ કાઢવો નહિ. કોઈ સારું પુસ્તક, વૈરાગ્યાદિની વૃદ્ધિ થાય તેવું વાંચવું વિચારવું. એ કાંઈ ન હોય તો છેવટે માળા ગણવી. પણ જો મનને નવરું મેલશે, તો જાણ વારમાં સત્યાનાથ વાળી દે તેવું છે. માટે તેને સદ્-વિચારરૂપ ખોરાક આપવો. જેમ ઢોરને કંઈ ને કંઈ ખાવાનું જોઈએ જ — ખાણનો ટોપલો આગળ મૂક્યો હોય તો તે ખાયા કરે — તેમ મનનું પણ છે. બીજા વિકલ્પો બંધ કરવા હોય તો તેને વશ થઈ તણાઈ જવું નહિ.”

એક માસ પૂર્ણ થયો એટલે શ્રી. રાજચંદ્રે મુનિઓને છેવટનો ઉપદેશ આ પ્રમાણે આપ્યો : “હે મુનિઓ, અત્યારે જ્ઞાની પુરુષના પ્રત્યક્ષ સમાગમમાં તમે પ્રમાદ કરો છો; પણ જ્ઞાની પુરુષ નહિ હોય ત્યારે પશ્ચાત્તાપ પામશે. પાંચસો પાંચસો ગાઉ ભટકવા છતાં જ્ઞાનીનો સમાગમ નહિ મળે.”

શ્રી લલ્લુજીને શ્રી. રાજચંદ્રે જણાવ્યું, જે કોઈ મુમુક્ષુ ભાઈ-બહેનો તમારી પાસે આત્માર્થ-સાધન માગે તેને આ પ્રમાણે સાધન બતાવવાં :

- (૧) સાત વ્યસનના ત્યાગનો નિયમ. (૨) લીલોતરીનો ત્યાગ.
- (૩) કંદમૂળનો ત્યાગ. (૪) અભક્ષ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ. (૫) રાત્રી-ભોજનનો ત્યાગ. (૬) પાંચ માળા ફેરવવાનો નિયમ. (૭) સ્મરણ.
- (૮) જાપાનનો પાઠ અને વીસ દોહરાનું નિત્ય પઠનમનન. (૯) સત્સમાગમ અને સત્થાજનું સેવન.

૮

વસોમાં મોતીલાલ નામના નડિયાદના ભાવંસાર શ્રી. રાજચંદ્રની સેવામાં રહેતા હતા. તેમની મારફતે નડિયાદની આસપાસ કોઈ એકાંત સ્થળ રહેવાને યોગ્ય હોય તેની તપાસ શ્રી. રાજચંદ્રે કરાવી હતી. તે મુજબ નડિયાદ અને ઉત્તરસાંડાની વચમાં એક બંગલો મળી શકે તેવી ગોઠવણ થઈ. એટલે શ્રી. અંબાલાલ, શ્રી. લહેરાભાઈ અને શ્રી. મોતીલાલ એ ત્રણની સાથે શ્રી. રાજચંદ્ર ત્યાં પધાર્યા. બીજા કોઈને ત્યાં આવવાની મનાઈ હતી. પંદર દિવસ સુધી શ્રી. અંબાલાલ તેમની સેવામાં રહ્યા. પરંતુ શ્રી. રાજચંદ્રને તદ્દન એકાંતની જરૂર હોવાથી બધા સરસામાન લઈ અંબાલાલને ગામમાં વિદાય કર્યા, માત્ર મોતીલાલ સાથે રહ્યા. તે વખતે શ્રી. રાજચંદ્રની અવસ્થા એવી હતી કે શ્રી. અંબાલાલે મોતીલાલને રાત્રિ દરમિયાન પણ એક બે વખત તેમની સંભાળ રાખતા રહેવાનું જણાવ્યું હતું. શ્રી. રાજચંદ્ર વનમાં એકલા દૂર ફરવા ગયેલા, તે સાડા દશ વાગ્યે પાછા આવ્યા. મોતીલાલે હીંચકા ઉપર ગાદલું બિછાવ્યું અને તેના ઉપર તે બેઠા. થોડી વાર પછી મોતીલાલ તપાસ કરવા આવ્યા તો ગાદલું નીચે પડેલું અને મચ્છર બમણ્યા કરે. એટલે એક ધોતિયું લાવી તેમણે શ્રી. રાજચંદ્રને ઓઢાડયું અને પાછા અંદર જઈ સૂઈ ગયા. રાત્રે વળી પાછા તપાસ કરવા આવ્યા, તો ધોતિયું નીચે પડેલું અને શ્રી. રાજચંદ્ર કાંઈ ગાથાઓ રચતા કરતા હતા. તેથી મોતીલાલે ધોતિયું ફરી ઓઢાડયું. આમ રાત્રે

૮

ભાન હાનુ નાહ.

મોતીલાલ શ્રી. રાજચંદ્ર માટે પોતાને ઘેરથી દિવસમાં એક વખત આહાર લઈ આવતા. શ્રી. રાજચંદ્ર બે રૂપિયાભાર લોટની શેટલી તથા થોડું દૂધ આખા દિવસમાં લેતા. સાંજે દૂધ પણ લેતા નહિ.

સાંજના શ્રી. રાજચંદ્ર દૂર ફરવા જતા. સાથે મોતીલાલ પણ જતા. એક વખત શ્રી. રાજચંદ્રે માર્ગમાં કહ્યું, “ તમે પ્રમાદમાં શું

પડ્યા રહો છો? વર્તમાનમાં માર્ગ એવા કાંટાથી ભર્યો છે કે તે કાંટા ખસેડતાં અમને જે શ્રમ વેઠવો પડ્યો છે તે અમારો આત્મા જાણે છે.” એક વખત મોતીલાલનાં પત્ની દર્શન કરવા આવ્યાં હતાં તેમને પણ તેમણે જણાવ્યું હતું: “પ્રમાદથી જાગૃત થાઓ. કેમ પુરુષાર્થરહિત આમ મંદપણે વર્તો છો? આવો જોગ મળવો મહા વિકટ છે. મહા પુણ્યે કરી આવો જોગ મળ્યો છે, તે વ્યર્થ કાં ગુમાવો છો? જાગૃત થાઓ!”

શ્રી. રાજચંદ્ર ફરવા જતા ત્યારે ચિંતનમાં કે ધ્યાનમાં લીન રહેતા. તેમને શરીરનું પણ ભાન રહેતું નહિ. એક વખત નવા જોડા પહેરેલા તે ડંખીડંખીને ચામડી નીકળી ગયેલી, પણ તેની તેમને ખબર નહિ પડેલી.

શ્રી દેવકરજી આદિ મુનિઓ આ વખતે ખેડામાં હતા. તેમને તેવીસ દિવસ શ્રી. રાજચંદ્રનો સમાગમ રહ્યો હતો. તે શ્રી લલ્લુજી ઉપરના એક પત્રમાં લખે છે: “(શ્રી. રાજચંદ્રના) સર્વોપરી ઉપદેશમાં એમ જ આવ્યા કરે છે કે, ‘શરીર કૃથ કરી, માંહેનું તત્ત્વ શોધી, કલેવરને ફેંકીને ચાલ્યા જાઓ. વિષયકષાયરૂપી ચોરને અંદરથી બહાર કાઢી, બાળી જાળી, ફૂંકી મૂકી શાંત થાઓ; છૂટી જાઓ, શમાઈ જાઓ — વહેલા વહેલા તાકીદ કરો.’” આ સમાગમ દરમ્યાન દેવકરજીની શ્રી. રાજચંદ્ર ઉપરની આસ્થા પૂર્ણ થઈ. તેમણે ઉપલા જ પત્રમાં લખ્યું છે: “આપે કહ્યું તેમ જ થયું. ફળ પાક્યું, રસ ચાખ્યો, શાંત થયા. .... એવી વૃત્તિ ચાલે છે કે જાણે સત્પુરુષના ચરણમાં મોક્ષ પ્રત્યક્ષ નજરે આવે છે. પરમકૃપાળુ દેવે (શ્રી. રાજચંદ્રે) પૂર્ણ કૃપા કરી છે. .... એક આહારનો વખત એળે ગુમાવીએ છીએ. બાકી તો સદ્ગુરુસેવામાં કાળ વ્યતીત થાય છે. .... તેનું જ તે વાક્ય તે મુખમાંથી જ્યારે શ્રવણ કરીએ છીએ ત્યારે નવું જ દીસે છે.”

ચોમાસું ઊતરતાં બધા મુનિઓ વસો અને ખેડાથી નડિયાદ આવ્યા અને થોડોક કાળ શ્રી. રાજચંદ્રના સમાગમમાં નડિયાદ જ

સ્થા. ખેડાથી શ્રી. રાજચંદ્ર મહેમદાવાદ સ્ટેશને થઈ મુંબઈ વિદાય થયા.

૯

શ્રી. રાજચંદ્રના કાકાસસરા ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ જગજીવનદાસ મહેતા ઈડર સ્ટેટના ચીફ મેડિકલ ઓફિસર હતા. સં. ૧૯૫૫માં નિવૃત્તિને અર્થે શ્રી. રાજચંદ્ર ત્યાં આવ્યા હતા. ગામમાં માત્ર ભોજન જોટલો કાળ દિવસે ગાળતા. ઘણોખરો વખત ઈડરના પહાડ અને જંગલોમાં પસાર કરતા. શ્રી. રાજચંદ્રની મનાઈ હોવાથી જનસમાજમાં તેમના આગમન વિષે કાંઈ વાત બહાર પાડવામાં આવી નહોતી. ઈડરના મહારાજ સાથે શ્રી. રાજચંદ્રને રાજધર્મ વિષે વાતચીત થઈ હતી. ઈડરનાં ઐતિહાસિક સ્થળો, તેમાં વસનારા પ્રાચીન લોકોની વિજયી સ્થિતિ, જૈન ધર્મ તેમ જ અન્ય ધર્મોમાં યોગ્ય મહાપુરુષોને અભાવે આવી ગયેલી શિથિલતા ઇત્યાદિ વિષે શ્રી. રાજચંદ્રે પોતાના વિચારો તેમની આગળ વ્યક્ત કર્યા હતા.

શ્રી. રાજચંદ્રના ઈડરનિવાસની ખબર મળતાં શ્રી લલ્લુજી આદિ મુનિઓ ત્વરાથી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. શ્રી. રાજચંદ્રને તદ્દન એકાંત જોઈતું હતું એટલે આવા પ્રસંગની તેમને ઈચ્છા નહોતી. છતાં પોતે ફરવા જાય ત્યારે બહાર જંગલમાં અમુક સ્થળે મળવા આવવાની તેમણે તેમને રજા આપી. શ્રી. રાજચંદ્ર તો પહેલેથી અપરિચિત માર્ગોમાં મોટે અવાજે ગાથાઓની ધૂન લગાવતા ફરવા નીકળી જતા, અને નિયત સ્થળે વખત થતાં આવી પહોંચતા. એક વેળા તો નીચેની ગાથાઓનું રટણ લગભગ એક કલાક ચાલ્યું હતું:

મા મુજ્જહ, મા રજ્જહ, મા દુસ્સહ ઇઠનિઠઠાદેસુ ।

થિરમિચ્છહ જહ ચિત્તં વિચિત્તજ્ઞાણપસિદ્ધી ॥ ૪૮ ॥

જં કિંચિવિ ચિંતંતો ણિરીહવિત્તી હવે જદા સાહુ ।

લઢૂળ ય ઇયત્તં તદાહુ તં તસ્સ ણિચ્ચયં જ્ઞાણં ॥ ૫૫ ॥

(દ્રવ્યસંગ્રહ)

ભાવાર્થ : વિવિધ ધ્યાનોમાં સિદ્ધિ મેળવવાને અર્થે તમારું ચિત્ત જો સ્થિર થયેલું ઈચ્છતા હો, તો ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ વિષયોમાં મોહ, રાગ અને દ્વેષ કરવા છોડી દો. ॥ ૪૮ ॥

કોઈ પણ પ્રકારના વિષય ઉપર ધ્યાન કરતાં સાધુ સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી સકામગૃતિઓથી રહિત થઈ શકે, ત્યારે તેને સાચું ધ્યાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય. ॥ ૫૫ ॥

કોઈ કોઈ વાર શ્રી. રાજચંદ્ર બધાની વચમાં કલાકો સુધી મૌનપણે સમાધિસ્થ રહેતા; અથવા તે બધાને લઈ દૂર પહોડો ઉપર ચાલ્યા જતા. તે વખતે તે એવા આત્મવેગમાં રહેતા કે કાંટા, ઝાંખરાં કથાનું તેમને ભાન રહેતું નહિ અને વેગપૂર્વક ઊંચે ઊંચે ચાલ્યા જતા. પછી કોઈ શિલા ઉપર જઈને બેસતા અને કાંઈ પઠનપાઠન કરતા અથવા ધાર્મિક વિવેચન કરતા. કોઈ કોઈ વાર તો હિંસ્ર પશુઓનાં નિવાસસ્થાન સમીપ જ દેખાતાં. તે પ્રસંગો દરમ્યાન શ્રી. રાજચંદ્રે આખું ‘દ્રવ્ય-સંગ્રહ’ પુસ્તક મુનિઓને વાંચી સંભળાવ્યું હતું.

શ્રી. રાજચંદ્ર આ વખતે ઈડરમાં ત્રણ માસ રહ્યા હતા. તે પોતાનો ઘણો વખત ગુફાઓમાં ગાળતા. ઈડરથી વવાણિયા તરફ શ્રી. રાજચંદ્ર ત્રણેક માસ માટે ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરી, થોડો વખત ઈડર રહી મુંબઈ ગયા હતા. સં. ૧૯૫૬માં કેટલોક કાળ તેમણે ધર્મપુરનાં જંગલોમાં ગાળ્યો હતો.

૧૦

ઈડરથી સં. ૧૯૫૬માં શ્રી. રાજચંદ્ર અમદાવાદ પાસેના નરોડા ગામમાં મુનિઓ રહેતા હતા ત્યાં પધાર્યા હતા. આ અરસામાં તેમણે શ્રી અને લક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યો હતો તથા તબિયત સારી થતાં માતાજીની રજા મળ્યે સંન્યાસ લેવાનું ધાર્યું હતું.

ત્યાંથી શ્રી. રાજચંદ્ર વઢવાણ ગયા હતા. ત્યાંના નિવાસ દરમ્યાન તેમણે ‘પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ’ની સ્થાપના કરી. એક સારી રકમની

ટીપ કરી, તેમાંથી મહાન આચાર્યોના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરાવી લોકોમાં તત્ત્વવિચારનો ફેલાવો કરવો, એ તેનો હેતુ હતો. તે સંસ્થાનો વહીવટ પછી સ્વ. રેવાશંકરભાઈના પુત્ર શેઠ મણિલાલ ચલાવતા.

શ્રી. રાજચંદ્ર લક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યા પછી બહુ બારીકાઈથી તે વ્રત પાળતા. તેને અંગે, પ્રભાવક મંડળનાં નાણાંની વાતમાં ભળવું પડે તો તેને પણ તે અતિચારરૂપે લેખતા.

પરંતુ આ અરસામાં તેમની તબિયત ધીરે ધીરે બગડતી જ ચાલી. હવાફેર માટે તેમને દરિયાકિનારે મુંબઈ, માટુંગા, શિવ અને નવસારી તરફ લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાંથી પછી વઢવાણ અને મોરબીમાં આણવામાં આવ્યા. તેમના પચાસન અને કાઉસગગમુદ્રાના બંને ફોટા વઢવાણમાં જ આ અરસામાં લેવામાં આવ્યા હતા. પછી તે રાજકોટ ગયા. અશક્તિને લીધે દાક્તરોએ શ્રી. રાજચંદ્રને વાતચીત પણ વિશેષ ન કરવાની તજવીજ રખાવી હતી. તેમના નાના ભાઈ મનસુખભાઈ તથા શ્રી. રેવાશંકરભાઈ, ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ, લીમડીવાળા મનસુખભાઈ વગેરે તેમની સારવારમાં હતા. પરંતુ તે બધાની પ્રેમ અને કાળજીભરી સારવાર પણ ગમનોન્મુખ આત્માને રોકી શકી નહિ. તેમની અંતિમ અવસ્થાનું વર્ણન શ્રી. મનસુખભાઈ આ પ્રમાણે કરે છે:

“હું છેવટની પળ સુધી અસાવધ રહ્યો. તે પવિત્રાત્માએ આડ-કતરી રીતે ચેતવ્યું તથાપિ રાગને લઈને હું સમજી શક્યો નહિ. .... દેહત્યાગના આગલા દિવસે સાયંકાળે રેવાશંકરભાઈ, નરભેરામ તથા મને કહ્યું, ‘તમે નિશ્ચિત રહેજો. આ આત્મા શાશ્વત છે. અવશ્ય વિશેષ ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થવાનો છે. તમે શાંત અને સમાધિપણે વર્તશો. જે રત્નમય જ્ઞાનવાણી આ દેહ દ્વારા કહી શકાવાની હતી તે કહેવાનો સમય નથી. તમે પુરુષાર્થ કરશો.’ આવી સ્પષ્ટ ચેતવણી છતાં અમે ચેતી શક્યા નહિ. .... રાત્રિના અઢી વાગ્યે અત્યંત શરદી થઈ. તે સમયે તેઓશ્રીએ જણાવ્યું, ‘નિશ્ચિત રહેજો. ભાઈનું સમાધિસ્થાન

છે.' ઉપાયો કરતાં શરદી ગઈ. પોણા આઠ વાગ્યે સવારે દૂધ આપ્યું. તદ્દન સંપૂર્ણ શુદ્ધિમાં મન, વચન અને કાયા પણ હતાં. પોણા નવે કહ્યું, 'મનસુખ, દુઃખ ન પામતો. માને ઠીક રાખજે. હું મારા આત્મ-સ્વરૂપમાં બીન થાઉં છું.' (તેમના કહેવાથી તેમને બીજા કોચ ઉપર ખસેડયા, ત્યાં) તે પવિત્ર દેહ અને આત્મા સમાધિસ્થભાવે છૂટા પડયા. લેશમાત્ર આત્મા છૂટો થયાનાં ચિહ્ન ન જણાયાં. લઘુશંકા, દીર્ઘશંકા, મોઢે પાણી કે આંખે પાણી કે પરસેવો કશું નહોતું."

આમ સંવત ૧૯૫૭ના ચૈત્ર વદ ૫ ને મંગળવારે બપોરે બે વાગતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર નાથવંત દેહનો ત્યાગ કરી ગયા.

તેમનાં ધર્મપત્ની પછી પોતાનો કાળ એકાંતમાં તેમણે આપેલા સ્મરણની માળામાં જ ગાળતાં હતાં. બહુ જ થોડા કાળમાં તેમનો પણ દેહ છૂટી ગયો.

પરિશિષ્ટ-૨

ગુજરાતના ધર્મક્ષેત્રમાં કવિશ્રી રાજચંદ્ર એક વિશેષ સ્થાન ધરાવે છે; તેમાં વળી દીપાવે એવું કારણ એ ઉમેરાયું કે, વિશ્વવંદ્ય મહાત્મા ગાંધીજી એમના ગુણાનુસંગી મિત્ર અને સાધક જીવનના શિષ્યવત્ સાથી સમા સ્થાને હતા. તેથી કરીને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની જાણ (ગાંધીજીની જગમશહૂર ‘આત્મકથા’ વાટે) જગતભરમાં ફેલાઈ છે. જેકે, તે પરથી તે અંગે ઘટતો અભ્યાસ શ્રીમદ્નાં જીવનકાર્ય તથા બોધ-વચનો તેમ જ સાહિત્યનો થયો છે, એમ ન કહી શકાય. ધર્મજીવનને પોષક એવી આ સાધના-સામગ્રીને કદાચ સાંપ્રદાયિક વાડાબંધી નહીં કે શું કારણ, — કવિશ્રીના સાહિત્યનો અભ્યાસ સંપ્રદાયાતીત ઢબે અધ્યાત્મ-વિદ્યાના વિચારકોએ કરવા જેવો ગણાય, એમ માનું છું.

ગુજરાતના સામાજિક, ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક લોકજીવનના ઇતિહાસમાં કવિશ્રીનું ટૂંકું જીવન પણ એક અનોખું પ્રકરણ બની શકે એવું પ્રભાવશાળી અને મૌલિક હતું. આ દૃષ્ટિએ, આપણી અર્વાચીન સદી બે સદીના આપણા આવા મહાપુરુષોનો અભ્યાસ આદર-પૂર્વક થવો જોઈએ. તે જ નવ-ધર્મસંસ્કરણનું જે યુગપ્રવર્તક કાર્ય હવે આપણા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રે કરવાનું આવે છે, તે કરવામાં સાચી મદદ અને ધરતીના ધાવણ જેવું સચોટ પોષણદાયી સત્ત્વ મળે. મારે મન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના જીવનનું મહત્ત્વ એક એ કારણે છે કે, તે આજીવન શ્રાવક ધર્મમાં છતાં, નિર્વાણ કે મોક્ષધર્મના પરમ સાધક બન્યા: “સંસારમાં સરસો રહે, અને મન મારી પાસ” — એવી એક કવિઉક્તિ એમના જીવનમાં ચરિતાર્થ થયેલી જેવા મળે છે.

એ જ લક્ષણને લઈને ગાંધીજી ખાસ એમના તરફ આકર્ષાયા હતા; અને એ પ્રકારનું એમણે (તેમની ‘આત્મકથા’માં) લખ્યું પણ છે. જેમ કે, તેમણે કહ્યું, —

“પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરામોતીની પારખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા; પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય નહોતી. તેમનો વિષય — તેમનો પુરુષાર્થ તો આત્મ-ઓળખ — હરિદર્શન હતો. ....”

“જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને નુરત આત્મ-જ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય, તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ, અનેક વેળા થયેલો. મેં એમને કદી મૂંછિત દશામાં નથી જોયા.” .....

ગીતાની ધર્મ-પરિભાષામાં કહ્યું તો, કવિશ્રી જન્મથી આર્ત-જિજ્ઞાસુ ભક્ત હતા, અને કુમારાવસ્થા પૂરી કરતાં જ્ઞાની ભક્તની કોટિએ પહોંચ્યા હતા. પોતાની “૧૮ વર્ષની ઉંમરે નીકળેલા અપૂર્વ ઉદ્ગારની નીચેની કડીઓ કવિશ્રીના સર્વ વાચકો જાણે છે:—

“અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે,
ક્યારે થઈશું બાહ્યાન્તર નિર્ઘન્ય જે.”

આ આર્ત-ભક્ત-વાણી એમના આંતર-જીવનના સહજોદ્ગાર સમી હતી. અને આંતરમાંથી તેવી આતિની સહજ-પ્રેરણાથી તેમણે પોતાનું ૩૩ જ વર્ષનું જીવન પૂરું કર્યું. એમાં જે વિશેષતા છે તે એ છે કે, તેમણે સતત વૈરાગ્યાભ્યાસનું સેવન કરતાં કરતાં ગીતાનો ભાવ-સંન્યાસ અપનાવ્યો અને યથસ્વી કર્યો; શ્રાવણધર્મ મુજબ સંન્યાસ-દીક્ષા લીધી નહિ. તેવી દીક્ષા લેવાની તેમની ઈચ્છા-આતુરતા હતી કે કેમ, તે કોઈ જાણકાર કહી શકે; અથવા પછી તેમની જીવનકથા પરથી અનુમાનનું રહ્યું.

તેમણે સર્વ ધર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પણ ગાંધીજી લખે છે કે, “તેમનો પક્ષપાત જોઈ દર્શન તરફ હતો, એમ તેઓ મને

કહેતા. તેમની માન્યતા હતી કે, જિનાગમમાં આત્મજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા છે. તેમનો આ અભિપ્રાય મારે માટે આપી જવો આવશ્યક છે; તેને વિષે હું મત આપવા મને તદ્દન અનાધિકારી ગણું છું.” (‘શ્રીમદ્-રાજચંદ્ર અને ગાંધીજી’ - પા. ૫૫-૫૬)

આમ કહીને ગાંધીજીએ અંતે (રાયચંદભાઈના ધર્મનો વિચાર કરતાં) લખ્યું કે,

“હું પોતે તો એમ માનનારો છું કે, સર્વ ધર્મ તે તે ભક્તોની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ જ છે ને સર્વ ધર્મ અન્યની દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ છે. સ્વતંત્ર રીતે વિચારતાં સર્વ ધર્મ પૂર્ણપૂર્ણ છે. અમુક હદ પછી બધાં શાસ્ત્રો બંધન રૂપે લાગે છે. પણ એ તો ગુણાતીતની સ્થિતિ થઈ.

“રાયચંદભાઈની દૃષ્ટિએ તો કોઈને પોતાનો ધર્મ છોડવાની આવશ્યકતા નથી. સહુ પોતાના ધર્મમાં રહી પોતાની સ્વતંત્રતા એટલે મોક્ષ મેળવી શકે છે. કેમ કે, મોક્ષ મળવો એટલે સર્વાંશ રાગદ્વેષ રહિત થવું.” (સદર પુસ્તક, પા. ૫૭)

શ્રીમદ્ના જીવનમાં સંન્યાસ અને વૈરાગ્યનો વિચાર કરું છું ત્યારે તેમને અંગે ગાંધીજીએ બીજી એક નોંધપાત્ર વસ્તુ કવિશ્રીના સ્વભાવ વિષે નોંધી છે તે પણ સાથે સાથે જોવા જેવી છે:—

“તેઓ ઘણી વાર કહેતા કે, ચોપાસથી કોઈ બરછીઓ ભાંકે તો સહી શકું; પણ જગતમાં જે જૂઠ, પાખંડ, અત્યાચાર આદિ ચાલી રહ્યાં છે, ધર્મને નામે જે અધર્મ વર્તી રહ્યો છે, તેની બરછી સહન થઈ શકતી નથી. અત્યાચારોથી હાકલી રહેલા—તેમને ઠાકળી જતા મિં ઘણી વાર જોયા છે. તેમને આખું જગત પોતાનાં સગાં જેવું હતું. આપણા ભાઈ કે બહેનને મરતાં જોઈને જે ક્વેથ આપણને થાય છે, તેટલો ક્વેથ તેમને જગતનાં દુઃખોને, મરણને જોઈને થતો..... રાયચંદભાઈનો દેહ એટલી નાની ઉંમરે પડી ગયો તેનું કાશ્વ મને એ જ લાગે છે. તેમને દરદ હતું એ ખરું; પણ જગતના તાપનું

જે દરદ તેમને હતું તે અસહ્ય હતું. પેલું શારીરિક દરદ તો જો એકલું હોત તો જરૂર તેઓ તેને જીતી શક્યા હોત. પણ તેમને થયું કે, આવા વિષમ કાળમાં આત્મદર્શન કેમ થઈ શકે? દયાધર્મની એ નિશાની છે.” (સદર પા. ૭૬-૭)

ઉપરના કથન પરથી આપણે શ્રીમદ્ના જીવનમાં રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ - બુદ્ધની ઝળક-ઝાંખી કરી શકીએ છીએ. એમાં નરી જોન ધર્મી સાધના મનાય છે, તેના કરતાં કાંઈક જુદી છટા છે એમ કહેવાય. અને ગાંધીજી આ વિષે પણ નીચે પ્રમાણે નોંધે છે કે,

“..... આથી ઘણા શ્રાવકો કહે છે કે, રાજચંદ્રને ધર્મનું ભાન ન હતું; તે દંભી હતા, અહંકારી હતા. હું પોતે તો જાણું છું - દંભ-અહંકારનું તેમનામાં નામ ન હતું.” (સદર પા. ૭૮)

આમ છતાં, જોન ધર્મતત્ત્વ વિષે પણ કવિશ્રીનો આદર એવો જ અપૂર્વ હતો. ગાંધીજી તે અંગે એમ કહે છે કે, “કવિશ્રી કહેતા કે, ‘જોન ધર્મ જો શ્રાવકોના હાથમાં ન ગયો હોત તો એનાં તત્ત્વો જોઈને જગત ચકિત થાત. વાણિયાઓ તો જોન ધર્મતત્ત્વોને વગોવી રહ્યા છે. ....” (પા. ૭૮)

આ બધું લાંબાણ હું, ટૂંકમાં છતાં, એ બતાવવા કરું છું કે, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે શ્રાવક ધર્મને એવો ઉત્તમ જીવી બતાવ્યો કે, શ્રમણ-ધર્મી સંન્યાસ-દીક્ષા લેવી જ, એવું અનિવાર્ય ન બને. સાચો શ્રાવક ધર્મ પણ, ભાવસંન્યાસ ગીતાકાર જે વર્ણવે છે, અને જોન ગાંધીજી માનતા હતા, - તે પ્રતિ લઈ જાય. કવિશ્રીએ તે ધર્મ આચરી બતાવ્યો, અને પ્રણાલીગત જોન-વિચારમાં એક નવું પ્રસ્થાન કર્યું એમ પણ કદાચ હોય. પણ એ તો જોન તત્ત્વજ્ઞાનના અધિકારી કે અભ્યાસીએ જોઈને કહેવું ઘટે; મારો તેમાં અનાધિકાર છે. છતાં મને એટલું લાગે છે કે, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના જીવન વિષે વિચાર જોન સાંપ્રદાયિકતા છોડીને થાય તો આપણને સૌને તેમાંથી કીમતી બોધ મળી શકે; તેમને

વિષેની ભક્તિ આ પ્રકારે ઉદાર ભાવથી કેળવીએ, એમ મારા જેવા અન્ય ધર્મપ્રણાલીમાં ઊછરેલાને લાગે છે.

એક એવો વાદવિવાદ પણ ચાલતો જાણ્યો છે કે, શ્રીમદ્ રાજ-ચંદ્રે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી લીધેલો, અને એ રૂપ માં તીર્થંકર હતા. આ અંગે ગાંધીજીએ પણ પોતાનો મત દર્શાવવો પડેલો જેવા મળે છે કે,

“..... મુક્ત પુરુષને જેઈતી વીતરાગતા કે તીર્થંકરની વિભૂતિઓ શ્રીમદ્ને પ્રાપ્ત નહોતી થઈ. સામાન્ય મનુષ્યોના પ્રમાણમાં શ્રીમદ્ની વીતરાગતા અને વિભૂતિઓ ઘણી વધારે હતી; તેથી આપણે તેમને લૌકિક ભાષામાં વીતરાગ અને વિભૂતિમાન કહીએ; મુક્ત પુરુષને સારુ કલ્યાણેલી વીતરાગતાને અને તીર્થંકરની વિભૂતિઓને શ્રીમદ્ નહોતા પહોંચી શક્યા, એવો મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે.”

આમ કહેનાર વ્યક્તિ ગાંધીજી જેવા એમના મિત્ર અને નિકટના સાથી-સાધક પુરુષ છે. તેથી તે માનવો કે ન માનવો એવું નથી કહેતો. હું એમ માનું છું કે, તેમાં વાદવિવાદ ન હોય; કારણ કે, આ પ્રકારનો અભિપ્રાય, અંતે જોતાં, વ્યક્તિની અધ્યાત્મ-સિદ્ધિ વિષેની અંગત સમજ તેમ જ શ્રદ્ધાભક્તિનો વિષય છે. એ તર્કનો વિષય નથી. શ્રીમદ્માં પરમ ગુરુ-ભક્તિભાવવાળો માણસ તેમને મુક્ત તીર્થંકર માને; અને પોતાની ભક્તિ માટે એ પ્રકારનો ઈષ્ટ ભાવારોપણ કરે. આમ જ ગાંધીજીને અવતાર માનવા વિષે પણ બનવું નથી જોતા? ઈષ્ટ મહા પુરુષની સ્તુતિની આવી એક લૌકિક રીત જ છે. કહેવાની મતલબ કે, આવા વ્યક્તિભાવગત વિચારને વસ્તુગત વાસ્તવિકતા સમજીને, નાહક કોઈ વ્યક્તિ વિષે, વાદવિવાદ ઘટે નહીં. આપણા જેવા સામાન્ય સંસારી છતાં મુક્તિ માટે મથવા ઈચ્છતા જિજ્ઞાસુઓ માટે તો, (ગાંધીજી પોતે કહે છે એમ) એવો જ ભાવ ધટે કે,

“આપણે સંસારી જીવો છીએ, ત્યારે શ્રીમદ્ અસંસારી હતા.
..... આપણે કદાચ મોક્ષથી દૂર ભાગતા હોઈશું ત્યારે શ્રીમદ્ વાયવેગે
પ્રમાણમાં શ્રીમદ્ની

વિભૂતિઓ અને વીતરાગતા

મોક્ષ તરફ ધસી રહ્યા હતા. .... શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અસાધારણ વ્યક્તિ હતા. તેમનાં લખાણ એ એમના અનુભવના બિંદુ સમાં છે. .... જે પોતાનું કર્તવ્ય જાણવા ઉત્સુક છે, તેમને શ્રીમદ્નાં લખાણોમાંથી બહુ મળી રહેશે, એવો મને વિશ્વાસ છે; - પછી ભલે તે હિંદુ હો કે અન્યધર્મી.” [શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર બાલમોધની પ્રસ્તાવનામાંથી જણાવી “પ્રબુદ્ધ જીવન” (૧-૨-’૬૭)માં આવેલા ઉતારામાંથી.]

આજે હિંદનો આપણો સમાજ જે કક્ષાએ પોતાની સ્વતંત્ર સ્વરાજની ધર્મયાત્રા શરૂ કરે છે, તે વખતે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને માટેની આવી ઉદાર ભાવભક્તિ ધરીને જે ચાલીએ, તે ગઈ સદીના આપણા આ ધર્મપુરુષનું ઉત્તમ તર્પણ કરી શકીએ - એમ કરીને એમની પાસેથી આપણ સૌને મળેલા મોંઘામૂલા વારસાને શોભાવી શકીએ.

- ૧૬-૧૧-’૬૭

શ્રી રાજચંદ્ર

[જીવનયાત્રા તથા વિચારરત્નો]

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના જીવનની રૂપરેખા, ગાંધીજીનાં સંસ્મરણો, અને જયંતીવ્યાખ્યાનોની મળીને થતી શ્રીમદ્ની 'જીવનયાત્રા' તથા સાથે તેમનું લખાણોમાંથી વિષયવાર પસંદ કરેલાં 'વિચારરત્નો' - મળીને થતું ઉપયોગી સમગ્ર પુસ્તક.

કિં. ૩.૫૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ-૧૪

અન્ય ધર્મગ્રંથો

ધર્માવાસ્ય ઉપનિષદ	સં'પાં મગનભાઈ દેસાઈ	૨.૦૦
બુદ્ધયોગ - ૩-૪	સં'પાં મગનભાઈ દેસાઈ	૧૦૦.૦૦
પંજગ્રંથી [ગ્રંથસાહેબમાંથી પાંચ ભક્તિશ્લોકો]		૧૦૦.૦૦
સં'પાં ગોપાળદાસ પટેલ		
જપમાળા [શુરુ નાનકની વાણીમાંથી]	સં'પાં ગોપાળદાસ પટેલ	૩૦.૦૦
શુરુ નાનકનાં ભક્તિ-પદો	સં'પાં ગોપાળદાસ પટેલ	૪૦.૦૦
શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ - કાન્તદર્શી કુલપતિ		૧૦.૦૦
લે૦ કંચનલાલ પરીખ		
આત્મ-શોધનમાળા	સં'પાં કમુળદેવ પુ૦ છાં૦ પટેલ	૧૦.૦૦
પારસર્માજી	સં'પાં કમુળદેવ પુ૦ છાં૦ પટેલ	૧૦.૦૦
શુરુ નાનકની વાણી	સં'પાં ગોપાળદાસ પટેલ	૫૦.૦૦
સં'ત કળીરની વાણી	સં'પાં ગોપાળદાસ પટેલ	૬૦.૦૦
દાદુ ભગતની વાણી	સં'પાં ગોપાળદાસ પટેલ	૫૦.૦૦
દરિયા ભગતની વાણી	સં'પાં ગોપાળદાસ પટેલ	૧૫.૦૦
સં'ત મજૂરદાસની વાણી	સં'પાં ગોપાળદાસ પટેલ	૨૫.૦૦
સં'ત પલ્લદાસની વાણી	સં'પાં ગોપાળદાસ પટેલ	૫૦.૦૦
શ્રીમદ્ ભાગવત	સં'પાં ગોપાળદાસ પટેલ	(પ્રેસમાં)
યોગવાસિષ્ઠ	સં'પાં ગોપાળદાસ પટેલ	(પ્રેસમાં)
સં'ત ક્રાન્સિસ	પ્રેાં ધનજીભાઈ	(પ્રેસમાં)
મુંડકોપનિષદ	સં'પાં મગનભાઈ દેસાઈ	(પ્રેસમાં)
કેનોપનિષદ	સં'પાં મગનભાઈ દેસાઈ	(પ્રેસમાં)
માંદૂકથોપનિષદ	સં'પાં મગનભાઈ દેસાઈ	(પ્રેસમાં)
યોગ એટલે શું?	સં'પાં મગનભાઈ દેસાઈ	(પ્રેસમાં)
સુખમની	સં'પાં મગનભાઈ દેસાઈ	૫.૦૦
જપલ	સં'પાં મગનભાઈ દેસાઈ	૫.૦૦